

5. HİTİT FESTİVALİ KOMİTESİ

ÇORUM TARİHİ

ÇORUM 2020

Üçüncü Baskı

Şubat 2020

Baskı Cilt

Semih Ofset Matbaa. Sek. Yay. Sağ. İnş. San. Tic. Ltd. Şti.
Büyük Sanayi 1. Cadde Yapıcı İş Hanı No: 74 İskitler Altındağ / ANKARA
Sertifika No: 40581

Grafik ve Kapak Tasarım

Selçuk USTA

ISBN: 978-605-84272-4-2

Yayına Hazırlayan

Çorum Belediyesi Kent Arşivi

İsteme Adresi

Çorum Belediyesi Kent Arşivi
Yeniyo Mh. Gazi Cd. Turgut Özal İş Merkezi Kat:4
ÇORUM
Tel:03642250810/1541/1539

**Bu Eser Çorum Belediyesi'nin Kültür Yayınıdır.
PARA İLE SATILMAZ**

TAKDİM

Binlerce yıllık mirasın sahibi olan Çorum, Anadolu Medeniyeti'nin önemli bir unsuru olduğu gibi son yıllarda şehircilik alanında yaşadığı gelişimle birlikte Türkiye'nin değişen yüzünü en iyi yansıtan illerden biri. Kültürel ve tarihi birikimini modern şehircilik anlayışıyla birleştiren ilimiz, doğal güzellikleriyle de gerek yurt içinden gerekse yurtdışından birçok insanın ilgisine mazhar oluyor.

Çorum Belediyesi olarak kültürel belediyecilik alanında hemşehrilerimize sunduğumuz hizmetlerin başında eğitim, kültür ve şehir estetiğine yönelik hizmetler geliyor. İlimizin tarihi, kültürü, folkloru hakkında ulaştığımız yazılı, sözlü ve görsel bilgi ve belgeleri, manevi değere sahip eserleri titizlikle inceliyor gelecek kuşaklara aktarabileceğimiz eserler haline getiriyoruz.

1986 yılında dönem Valimiz Fikret Koçak ve Belediye Başkanımız Necdet Diken tarafından oluşturan 5.Hitit Festivali Komitesi ve ODTÜ hocalarının kaleme aldığı elinizdeki “**Çorum Tarihi**” adlı eser, Çorum ile ilgili detaylı bilgiler içeriyor. Şehrimizle ilgili pek çok bilgiye ulaşabileceğiniz bu kıymetli eserin hazırlanmasında emeği geçenleri tebrik ediyor, Çorum'un kültür hafızasına katkı sunan herkese teşekkür ediyoruz.

Dr. Halil İbrahim AŞGIN

Çorum Belediye Başkanı

İÇİNDEKİLER

1. BÖLÜM	9
1.KISIM.....	9
BAŞLANGIÇTAN FATİH DÖNEMİNE KADAR ÇORUM	9
ÇORUM VE ÇEVRESİ	11
Çorum İlinin Tarihi Coğrafya Konumu.....	11
BÖLÜM I: ÇORUM İLİ VE ÇEVRESİNİN YÖNETSEL EKONOMİK VE SOSYAL GEÇMİŞİNİN KISA BİR TARİHÇESİ	13
Yöreye Egemen Olan Güçlerin Siyasal ve İdari Yönetim Sistemi	13
1.1.1 3. Bin Kent Beylikleri Dönemi:	13
1.1.2 Hitit Dönemi:	13
1.1.3 Frig Dönemi	15
1.1.4 Pers Egemenliğinde Anadolu ve Çorum	15
1.1.5 Helenizm ve Galat Dönemi	17
Üretim ve Ticaret Olgusu	18
1.2.1 Üçüncü ve İkinci Binde Ticaret.....	18
1.2.2 Hitit Dönemi.....	18
1.2.3 Frig Dönemi	19
1.2.4 Pers ve Daha Sonraki Dönemler	20
1.2.5 Yol Şebekesi	20
BÖLÜM II: ÇORUM İLİ VE ÇEVRESİNİN ÖN TARİHİ.....	23
2.1 Paleolitik (Yontma, avcılık, ve toplayıcılık evresi) ve Neolitik (Cıvalı taş üretime geçiş evresi).....	23
2.2 Kalkolitik (bakır, taş) Çağ	23
2.3 Tunç Çağı (İ.Ö. 3000 - 1200)	24
2.3.1 Eski Tunç Evresi : (İ.Ö. 3000-2000)	24
BÖLÜM III: ÇORUM İLİNİN TARİH ÇAĞLARI	27
3.1. Orta Tunç Devri.....	27
3.1.1. Asur Ticaret Kolonileri Devri.....	27
3.1.2 Eski Hitit Devletinin Ortaya Çıkışı	28
3.2 Geç Tunç Devri Hitit Devleti	29

3.2.1 Eski Hitit Devleti.....	29
3.2.2. Orta Hitit Veya Gasb Krallar Evresi (hanedandan olmayan krallığı zorla ele geçiren krallar)	30
3.2.3 Yeni Hitit Kralları Devri.....	30
3.2.4 Hitit imparatorluk Çağı	31
3.2.5 Hitit İmparatorluğunun Yıkılışı.....	35
3.3 Demir Çağ	36
3.3.1 Frigler (İ.Ö 8-6. Yüzyıl).....	37
3.3.2 Med, Pers Egemenliğinde Çorum (29).....	40
3.3.3 Hellenistik devirde Makedonya Egemenliği, Kapadokya ve Pont Krallıkları	42
2. KISIM.....	59
Bizans, Danişmend, Selçuklu ve Beylikler Dönemlerinde Çorum	61
2. BÖLÜM.....	93
FATİH DÖNEMİNDEN EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATİNE KADAR ÇORUM	93
Çorum'da Kentsel Nüfus.....	96
Çorum Sancağında Nüfus	100
İdari Yapıda Çorum	103
Çorum'da İdarî Görevliler.....	105
Çorum'un Günlük Hayatında Osmanlı İdaresinin Maddi Talepleri.....	111
Çorum'da Esnaf Çarşısı	115
Çorum'da Esnaf ve Tüccar.....	118
Evler ve Ev Sahipliği	122
Çorum ve Kırsal Çevresi.....	127
Çorum Bölgesinde Tarımsal Üretim ve Kentin İaşe Sorunu.....	128
Sonuç.....	130
3. BÖLÜM.....	143
19. YÜZYILDA VE 20. YÜZYIL BAŞINDA ÇORUM.....	143
Çorum Kentinin Yönetimsel ve Bölgesel Kademelenmedeki Yeri	145
19. Yüzyılda Çorum'da Kentsel Üretim ve Ticaret.....	150
Dericilik.....	150
Dokumacılık.....	157
Bakırcılık ve Demircilik.....	158
Cehri Ticaret.....	159
Kentsel Nüfus ve Mekânsal Dağılımı	161

a) Doğal Afetler:.....	164
b) Eşkıyalık Hareketleri ve Yönetim Sorunları:.....	165
c) Mahalle sınırlarında ve isimlerinde yapılan değişiklikler.....	167
Kent Yönetimi ve Kentsel Hizmetler	170
4. BÖLÜM.....	197
MÜTAREKE ve KURTULUŞ SAVAŞINDA ÇORUM	197
5. BÖLÜM.....	231
1923-1950 DÖNEMİNDE ÇORUM'DAKİ GELİŞMELER.....	231
Çorum Yöresinde Ulaşım ve Haberleşme	233
Çorum Yöresinin Ekonomik ve Sosyal Yapısındaki Gelişmeler.....	242
Tarımsal Yapı.....	242
Nüfustaki Gelişmeler	247
Çorum Kentinde Ekonomik Faaliyetlerin Gelişimi	248
Çorum Kentinin İmarı ve Alt Yapısındaki Gelişmeler	253
Kent İmar Planı Yapılması Yolunda Harcanan Çabalar	254
Çorum'da Elektrik.....	259
Çorum'da Kent İşi Su Şebekesinin Gelişimi	259
Kentte Diğer Belediye Hizmetlerinin Gelişimi	260
Çorum'da Sağlık Hizmetlerinin Gelişimi	261
Eğitim ve Kültür Kurumlarındaki Gelişmeler.....	262
Genel Bir Değerlendirme	264
6. BÖLÜM.....	277
1950 - 1980 DÖNEMİNDE KENTİN FAALİYETLERİNDEKİ GELİŞMELER.....	277
II. Çorum ve Yöresinin Ulaşım ve Haberleşme İlişkileri.....	279
Çorum ve Yöresinin Ekonomik ve Sosyal Yapısındaki Değişmeler	284
Çorum Hinterlandındaki Ekonomik Faaliyetlerin Gelişimi	285
Tarımsal Yapı.....	285
Ormancılık Alanındaki Gelişmeler	292
Maden Çıkarımının Gelişimi.....	292
Nüfustaki Gelişmeler	293
Çorum Kentinde Ekonomik Faaliyetlerin Gelişimi	296
Çorum Kentinin Yerleşme Yapısında ve Alt Yapısındaki Gelişmeler	309
1950-80 Döneminde Kentin İmar Faaliyetlerindeki Gelişmeler.....	311

Çorum'da Elektrik.....	317
Çorum'da Kent İçi Su Şebekesinin Gelişimi	318
Kanalizasyon Sisteminin Gelişimi	319
Kent içi Otobüs İşletmesi	319
Kentte Diğer Belediye Hizmetleri.....	319
Çorumda Sağlık Hizmetlerinin Gelişimi.....	320
Çorum Kentinde Eğitim Hizmetlerinin Gelişimi	321
Kentin Spor Tesislerindeki Gelişmeler	324
Çorum'da Kütüphaneler.....	326
ULUSLARARASI ÇORUM HİTİT FESTİVALİ	328
ÇORUM MÜZESİ	328
ÇORUM DEVLET TİYATROSU	328
SANAYİ VE TİCARET BAKANLIĞININ KREDİ KATILIMLARI İLE GERÇEKLEŞECEK OLAN ÇORUM KÜÇÜK SANAYİ SİTESİ	329
YATIRIM HAKKINDA GENEL BİLGİLER	332
ÇORUM ORGANİZE SANAYİ BÖLGESİ	333
ÇORUM 3 NO'LU GECEKONDU ÖNLEME BÖLGESİ	335

1. BÖLÜM

1.KISIM

BAŞLANGIÇTAN FATİH DÖNEMİNE KADAR ÇORUM

SEVİM ULUÇ

ÇORUM VE ÇEVRESİ

Çorum İlinin Tarihi Coğrafya Konumu

Bugün Çorum ili, İç Anadolu'nun kuzeyi ile Orta Karadeniz Bölgesi'nin iç kısımlarında oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır (1). Bu geniş alan tarih öncesi ve tarih çağlarında önemli kültürlere, uygarlıklara sahne olmuştur. Ancak bu kültür ve uygarlıkları bugünkü il sınırları ile çakıştırmak veya sınırlamak olanaksızdır. Bu nedenle Çorum'un eski çağ tarihini incelerken ili yöreden soyutlamadan bir bütünün parçası olarak düşünmek gerekmektedir.

Yörenin değişik dönemlerde değişik adlarla anıldığını görmekteyiz. Bugünkü Çorum ili, Anadolu'nun ilk adı bilinen bölgesinde yer almaktadır. Bu adlara değinmeden önce bir iki cümle ile yörenin neden bu kadar çok değişik kültürlere, uygarlıklara sahne olduğunu belirtelim.

İç Anadolu ile Karadeniz Bölgesi'nin sınırında bulunan Bayat, İskilip ve Osmancık hattı maden yatakları bakımından çok zengindir (2). Bu zenginlik özellikle tarih öncesinde yerleşmelerin yörede yoğunlaşmasının başlıca nedenidir. Fiziki coğrafyasının da ticarete uygun olması gelişmeyi hızlandırıcı bir unsur olmuştur.

Yörede i.ö 4. binde başlayan yerleşmeler, madenlerin işleme geçirilmesi ile gelişerek 3. binde Anadolu'nun en zengin beyliklerini oluşturmuştur. Adı bilinen bu ilk yerli halk (3) yörede yaşamaya devam etmiş ise de egemen güçlerin el değiştirdiğini, bugün Hititler olarak bildiğimiz bir sülalenin i.ö 2. binin başlarından itibaren yöreyi etkisi altına aldığını biliyoruz.

Daha sonra sırasıyla Frigler Persler, Pont Krallığı ve Galatların egemenliğine geçen yöre, doğal olarak tarihte pek çok değişik adla anılmaktadır.

İ.Ö. 3. binde yörede yaşayan halkın Hattiler olduğu, Hitit kaynaklarından öğrenilmektedir. Hititler kendilerinden önce bu topraklara yerleşmiş olan Hattilerden dolayı, bölgeye Hatti yurdu demektedirler. Hititlerin yıkılmasından sonra da yörenin, Hatti yurdu olarak bilindiği Assur yazılı belgelerinden anlaşılmaktadır.

Klasik dönemlerde ise bölgeye Kapadokya ve daha sonra Galatya adı verildiği görülür. Antik tarihçi Herodot (i.ö. V. yüzyıl) Sakarya nehrinden Kızılırmak'a, Karadeniz dağlarından Toroslara kadar olan bölgeye Kapadokya demektedir. Aynı

yazar, Yunanlıların “Kapadokya’nın ahalisine, Suriyeli” dediklerini de işaret eder (4). Amasyalı ünlü coğrafyacı Strabo (i.s. I. yüzyıl) ise yöre halkını, Torosların ötesinde oturan koyu renkli Sami ırktan ayırmak için beyaz Suriyeli diye adlandırır (5). Perslerin Katpaduka olarak telaffuz ettikleri Kapadokya’yı Strabo, Büyük Kapadokya ve Pont Kapadokyası diye iki ayrı bölge olarak tanımlamaktadır (6).

Perslerin İskender’e yenilgisi ile başlayan Makedonya hegemonyası sırasında iki Pers soylusu yerli halkın desteği ile Büyük Kapadokya’da iki ayrı krallık kurmuşlardır. Bundan böyle Büyük Kapadokya’ya yalnızca Kapadokya, Pont Kapadokyası’na da Pont Krallığı veya Pont ülkesi denmiştir. (bkz. 3.3.3)

Strabo zamanında Pont Krallığı topraklarının Zelitis (bugünkü Zile) ye kadar değil Trokmi ve Büyük Kapadokya’ya kadar dayandığı anlaşılmaktadır(7). Strabo’nun Trokmi olarak sözünü ettiği bölge, Galatların bir kolu olan Trokmilerin Kızılırmak kavsi içerisinde yerleşmiş olduğu alandır.

Çorum ilinin güney ve Güneybatısı ile İskilip ve Bayat ilçelerini içerisine alan bölge i.ö. 3. yüzyılda İç Anadolu’ya yerleşmiş olan Galatlar nedeni ile Galatya adı ile de anılmaktadır (8).

Ayrıca bugünkü ilin Kuzeybatısı antik tarihçiler tarafından zaman zaman Paphlagonia ülkesine de dahil edilmektedir.

BÖLÜM I: ÇORUM İLİ VE ÇEVRESİNİN YÖNETSEL EKONOMİK VE SOSYAL GEÇMİŞİNİN KISA BİR TARİHÇESİ

Yöreye Egemen Olan Güçlerin Siyasal ve İdari Yönetim Sistemi

Bu bölümde çok kısa da olsa, kronolojik sıra ile Kent beylikleri, Hitit, Frig, Pers, Galat, Helenizm ve Pont Krallığı dönemlerinin siyasi ve idari sistemlerine verilerin el verdiğince değinilecektir.

1.1.1 3. Bin Kent Beylikleri Dönemi:

İ.Ö. 3. binde Anadolu’da en az 17 Kent beyliğinin varlığını Boğazköy’de bulunan bir Akatça metinden öğreniyoruz (1). Bu Kent Beyliklerinden bazılarının Çorum ili toprakları içerisinde yaşamış oldukları şimdiye değin yapılan arkeolojik kazılar sonucu açığa çıkmış durumdadır. (bkz. Bölüm II) Ancak bu Kent beyliklerinin yönetim sistemleri hakkında ne yazık ki bilgilerimiz yetersizdir. Her ne kadar kendilerinden sonra bölgede egemenlik kurmuş olan Hititlerin devlet yönetiminde bu Kent Beyliklerinin idari sistemlerini izlemek olanağı varsa da böyle bir yorumun arkeolojik ve filolojik delillerle kanıtlanmadıkça sağlıklı olmayacağı açıktır.

1.1.2 Hitit Dönemi:

Yerli Kent beyleri zaman zaman aralarında birleşmiş iseler de bir devlet oluşturamamışlardır. Yörede siyasi birleşme ve devlet kurma Hititler tarafından gerçekleştirilmişti.

Hititlerin idari yönetimi Eski Hitit devleti ile yeni Hitit devletinde farklılık gösterir. Eski devlet zamanında kralın yanında soylulardan oluşan güçlü bir danışma meclisi vardır. “Pankus” denilen bu meclisin zamanla gücünü kaybetmesi yeni Hitit İmparatorluğu zamanında ise bütün yetkinin büyük kralın elinde toplanmış olması bu sistemin Hititlere Kent Beyliklerinden miras kalmış olabileceğini düşündürmektedir (2).

Eski Hitit Devleti zamanı belgelerinde, iç yönetim ile ilgili görevlerden çok az söz edilmesi feodal sistemin gereği olmalıdır. İmparatorluk devrinde merkezi yönetimin

gücü artmış birçok idari memuriyetler ortaya çıkmış, geniş bir saray örgütü iş başına geçmiştir (3). Kral, başrahip, başkomutan ve baş yargıç olarak devletin başındadır. Değişen yönetim ile devletin gelir kaynakları da artmıştır.

Devletin yönetim sisteminde iki unsur egemendir: Birincisi doğrudan doğruya kendilerine ait toprakların yönetimi, diğeri ise devlete yasal(manda) olarak bağlı krallıkların yönetimi. Hititlerin kendilerine ait toprakları yukarı ve aşağı ülke olarak iki idari bölgeye ayırdıkları görülür. Bunların yönetimi ya doğrudan kral ailesinden olan prenslere küçük kral unvanı ile veya büyük kralın sıkı kontrolü altında valilere veriliyordu. Sınırdaki kale beyleri ise savunma sorumluluğu yanında kaymakamlık görevlerini de yürütmekte idiler.

Kral askeri şef olarak orduları yönetir ve ülkenin politikasını çizerdi. Savaşlar sonucu alınan ülkeler politik ve askeri anlaşmalarla krallığa vasal olarak bağlanırdı.

Hitit devletler hukukuna göre vasal devletler iç işlerinde otonom olmakla beraber dış işlerinde Hitit Büyük Kralı'nın emrinde olup ve her yıl kıymetli madenler halinde haraç ödemeye zorunlu idiler.

Hitit devletinin bünyesi feodal ve teokratik bir sisteme dayanıyordu. Yönetim ise vatandaşa üç çeşit görev yükliyordu. Bunlar askerlik, tımar, angarya (corvee) gibi hizmetler idi (4). Erkek vatandaşlar her ilkbahar askerlik yapmaya zorunlu idiler. Tımar, bir arazinin bir kişiye bağışlanması karşılığında devlete asker temini demektir. Hititlerde büyük ve küçük olmak üzere iki çeşit tımar arazisi vardı. Birincisi, doğrudan doğruya kralın mülkiyetinde bulunan topraklar. Kral bu araziye prenslere, beylere veya yüksek saray memurlarına işlemek üzere bağışlardı. Bunlar büyük tımar sahipleri idiler. Bir de çiftçilere ve göçmenlere verilen küçük tımar arazisi vardı. Her iki tımar sahipleri kralın ordusuna asker ve harp arabası vermekle yükümlü olup, askerin yiyecek içecek ve her türlü gereksinimini karşılamakla da zorunlu idiler. Ayrıca bu arazilerden belirli bir ayni vergi alınmakta idi. Bu tımar sahipleri öldüğünde mülkler tekrar devlete iade olunurdu. Toprak ve arsa ancak kralın veya tapınağın malı olmadığı zaman satın alınabilmekteydi. Büyük tımar arazileri çok defa tapınaklara veya başrahiplere de verilmekteydi. Bu sistemin daha sonra Klasik çağda Pers satraplığında (5) ayrıca Pont ve Kapodokya Krallığı'nda da devam ettiği anlaşılmaktadır (6). Kralın isteği ile bazen tapınak arazisi vergiden bağışıklık kazanırdı (7). Bu şekilde gittikçe zenginleşen ve kutsallığını devam ettiren kült kutsal kentlerin devlet içinde devlet gibi hareket etmekte olduğu görülür.

Vatandaşın yapmakla yükümlü olduğu üçüncü görev angarya ise, kent surlarının, tapınakların, yol ve köprülerin yapımı ve onarımı gibi hizmetler idi. Bu tür işlerden

yalnızca Arrinna, Nerik ve Zippalanda gibi kutsal kült kentlerinin halkı yükümlü değildiler. Ayrıca kralın emri ile vergi gibi, angaryadan bağışlanan vakıflara da rastlanmaktadır (8).

Büyük ve küçük tımar toprakları ile feodal bir sistemi, büyük kült kutsal merkezleri ve kralın başrahip olması ile de teokratik bir örgütü yansıtan Hitit devletinde vatandaş hakları kanunlarla saptanmıştır. Kanunlara göre Hatti ülkesinde halk hür ve esirler olarak iki sınıfa ayrılmıştır. Hür Hitit vatandaşları arasında da hiyerarşi çok önemli idi. Birinci sırada kuşkusuz kral ve sülalesi gelmektedir. İkinci sırada önemli kentlerin başında bulunan küçük krallar ve valiler yer alır. Daha sonra askeri unvanlara sahip yüksek dereceli saray memurları ve rahipler sınıfı gelir. Hürler arasında tüccarlar ve zanaatkarlar da bulunmaktadır.

Ayrıca bu iki sınıfın dışında Namra (Arnuvala) diye anılan başka bir sınıf daha vardır (9). Namralar zapt edilen ülkelerden ganimet olarak alınıp Hitit devlet topraklarına yerleştirilen ahalıdır. Belirli kentlerde, bir miktar toprak verilerek oturmaya zorunlu bırakılan bu insanlar yer değiştiremezlerdi. Kral soylu kişilere veya tapınaklara bağışta bulunurken Namralar toprak ve malikanelerle birlikte verilmektedir. Hitit toplumunda Namralar toprağa bağımlı yarı hür bir orta sınıfı oluşturuyorlardı.

1.1.3 Frig Dönemi

Hititlerden sonra Orta Anadolu, dolayısıyla Çorum ve çevresinde egemen olan Friglerin yönetim şekli hakkında ise ne yazık ki elimizde hiç bir bilgi bulunmamaktadır.

Ancak Assur Kralı Sardun II'nin kendisine karşı birleşmiş beş Muşki (Frig) Kralı ile Fırat Nehri'nin batısında savaştığından söz etmesi, Friglerin konfederasyon ile idare edilmiş olabileceğini düşündürmektedir (10).

1.1.4 Pers Egemenliğinde Anadolu ve Çorum

Friglerin Kimmer akınları ile (i.ö 7.yy) zayıf düşmeleri sonucu özellikle Batı ve Orta Anadolu, Lidya egemenliğinin etkisine girmiştir. Ancak Lidya Kralı Alyattes'in Med Kralı'na yenilmesi ile (i.ö 6.y.y ortaları) Kızılırmak sınır olmak üzere doğu, güney doğu ve orta Anadolu dolayısıyla Çorum ve çevresi Medlerin (Perslerin) eline geçmiştir (bkz. 3.3.2.). Daha sonra Pers Krallığı'nın başına geçen Kiroş (Cyrus) Yunanistan'dan Hindistan'a, Karadeniz'in kuzeyinden Basra Körfezi'ne kadar genişleyen bir imparatorluğu gerçekleştirmiştir. Elimizde bu imparatorluğa ait bol yazılı kaynağın bulunması ile Pers dönemindeki Anadolu'nun idari yönetimi hakkında yeterli bilğimiz mevcuttur.

Kiroş'un Assurların idari organizasyonunu adapte etmiş olmasına karşın onlardan oldukça farklı bir monarji yönetimini uyguladığı anlaşılmaktadır. İmparatorluk 20 büyük eyalete (satraplığa) bölünmüş her birinin başına "satrap Kşatrapa" adı ile genellikle yerli halktan bir kişi geçirilmiştir.

Büyük Pers İmparatoru Darius I'in "bi-sütun" kaya yazıtında satrapların listesi bulunmaktadır. Satrap, krallığın koruyucusu anlamına gelen Persce "Kşatrapa" kelimesinin Yunan dilinde söyleyişidir. Anadolu'nun tamamı bu idari sistemde dört büyük satraplık halinde büyük krala bağlanmıştır. Çorum ve çevresinin dahil olduğu satraplık Kapadokya satraplığı idi. Satraplar geniş yetki ile yerel monarşinin başı idiler. Ancak satrapların yanında sivil işleri yürütmekle görevli bir başyazıcı (Kşatrapan) ile yerel ordunun başında bir komutan (Kşatrapana) bulunuyordu. Bu üç görevli tamamen birbirinden ayrı olarak büyük Pers Kralı'na bağlı olup saraydan doğrudan emir almakta idiler. Kent kaleleri ise Arga-paat denilen kaymakamlar tarafından yönetilirdi. (Hititlerde kale beyleri). Satraplar merkeze yıllık vergilerini aksatmadan göndermek ve eyalette imparatorluk otoritesini devam ettirmek şartı ile yönetimlerinde istedikleri gibi hareket hakkına sahiptiler. Ancak bütün hareketleri sivil işlere bakan başyazıcı ile askerin başında bulunan komutan tarafından izlenmekte ve büyük krala bildirilmekteydi. Ayrıca büyük kral tarafından yollanan bir tür hafiye olan "kralın gözü ve kulağı" diye adlandırılan kişiler, eyaletlere ani ziyaretler yaparak kral adına denetimlerini sürdürürlerdi (11).

Perslerin, bugünkü Çorum topraklarını da kapsamına alan Kapadokya Satraplığına özellikle önem verdikleri anlaşılmaktadır. Genelde uyguladıkları politika, İmparatorluk içindeki halklara her türlü serbestliği tanımak, benliklerini korumalarına karşı gelmemek olmasına rağmen Kapadokya'yı Perslileştirmek amacını güttükleri de açıktır. Buraya Persli Akamenid hanedanından veya hanedana yakın altı sülaleden seçilmiş iktidarın babadan oğula geçtiği satraplar atamışlardır. Kapadokya'nın da Hititlerden bu yana gelen dinsel ve yönetsel geleneğin çok güçlü olması herhalde bu tutumunun geçerli nedeni olmalıdır. Ancak ticaret yollarının ve ekonomik potansiyelin yüksek olması bir başka neden olsa gerek. Persler egemenliklerini sürdürdükleri topraklarda yaşayan halkın dinlerini değiştirmeye zorlamamışlarsa da Kapadokya'da Pers dini (Ahura Mazda)'nın yayıldığı gözlenmektedir. Bugün bile bazı yörelerde hala ateşe tapma olaylarının izleri görülmektedir.

En imanlı din adamlarını buraya Hititlerden beri süre gelen tapınak mülkü sistemi ile taprağa ve kült kentlerine bağladıkları anlaşılmaktadır. Hititlerin kült kenti olan Anzilia (bugünkü Zile) (12) Zela kutsal kenti olarak Perslerde, daha Sonra Pont Krallığı'nda ününü sürdürmüştür (13).

1.1.5 Helenizm ve Galat Dönemi

Perslerin Makedonyalı Büyük İskender'e yenilmesi ile Anadolu'da başlayan Helenizm hareketleri ise en az Kapadokya'da etkili olmuştur. Kapadokya halkı Pers soylularından ve mülk sahiplerinin yönetiminden yılgın değil hatta memnundur ve soylu toprak sahiplerinin Makedonyalıların egemenliğine karşı kurduğu Pont ve Kapadokya krallıklarını desteklemektedirler (14). Bölüm II'de göreceğimiz gibi Pont ve Kapadokya krallıklarında da sosyal yapı ve yönetsel sistem pek değişmemiştir. Büyük arazilere sahip tapınaklar ve rahip sınıfı ile Pers kökenli asiller, feodal yöntemle, değişik halk gruplarından oluşan köylü sınıfını yönetmeye devam etmektedirler. Romalıların Anadolu'yu siyasi egemenlikleri altına alıncaya kadar hüküm süren arazi sistemi, 3. binden beri süre gelen Asyatik sistem idi. Kralların, soyluların etrafı surlarla çevrilmiş kaleleri (saray kentleri) ekonomik merkez durumunda idi. Kalelerin yakınındaki komşu köyler, halkın ihtiyacını karşılıyor ve genel pazarlar olarak kullanılıyordu. Bunlar zamanla ticari merkez olarak gelişmişlerdir (15).

Yerli halk bir mozayığın renkli taşları gibi türlü etnik gruplardan oluşmaktadır. Bu durum İ.Ö 3. binden beri devam edegelmektedir. Akatça bir belgeden öğrendiğimize göre Anadolu'da 2. binde en az 17 etnik grup yaşamaktadır. Bu etnik grupların İ.Ö 2. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürdüklerini, Mitridates'in 22 dil konuştuğunu söyleyerek övünmesinden de çıkartabiliriz. (16)

İ.Ö 3. yüzyıldan itibaren yöreye yerleşen Galatlardan dolayı Kapadokya'nın hiç değilse bir kısmında yeni bir yönetim sistemi ile karşılaşırız.

Anadolu'ya gelen üç Galat boyu da "tetrark" denilen dört sözcü tarafından yönetilmekteydiler. Bu dört tetrarka yönetimde yardımcı olan bir yargıç bir askeri komutan ve komutan yardımcısı vardı. Bu 12 kişiden (4X3) oluşan yönetici sınıfı, halkın seçtiği 200 kişiden oluşan meclis ile birlikte karar alırdı (17). Bu organizasyondan anlaşılacağı gibi yönetim, demokratik bir konfederasyon idi.

Batılı antik yazarların her üç Talat boyunun şeflerinden (tetrark) Basileus olarak söz etmeleri zamanla küçük prenslikler haline geldiklerini göstermektedir. Talat prensleri veya tetrarkları yerli halkın topraklarının üçte birine el koydukları gibi, geri kalan toprakların üretiminden de vergi almakta idiler. Kendileri için demokratik bir yapıya sahip gibi görülen sistem yerli halk için bir despotizmden başka bir şey değildi.

İlk önceleri eski kentlerin yakınında kabileleri ile birlikte arabalarında oturan Galat şefleri daha sonra Kapadokya'nın geleneksel, etrafı surlarla çevrili saray kentlerinde oturmaya başlamışlardır.

Üretim ve Ticaret Olgusu

Yazılı kaynakların konuşmadığı dönemlerde arkeolojik verilerin yorumları ile daha sonraki dönemlerde ise yazılı belgelerin ışığı altında Çorum ve çevresinin ekonomisi hakkında fikir sahibi oluyoruz.

1.2.1 Üçüncü ve İkinci Binde Ticaret

Yörede doğal bakırın varlığı ve diğer maden yataklarının zenginliği maden teknolojisinin gelişmesine, dolayısıyla dış ticaret ve kültür ilişkilerinin başlamasına neden olmuştur. Arkeolojik bulgular 3. binde Mezopotamya ile kültür alış verişinin varlığını kanıtlamaktadırlar (13). Ayrıca bu dönemlere ait bazı yazılı belgelerde, Kapadokya’da Assurlu tüccarların olduğuna dair kayıtların bulunması (19), ikinci binin başlarındaki yoğun Assur Anadolu ticaretinin daha eskilere dayandığını açıklamaktadır. Bu ticaret ilişkileri döneme adım verecek kadar yoğun ve önemlidir. 2. binin başlarında Assurluların bazı önemli Anadolu kentlerinin yanı başına yerleştikleri görülür. Tüccarların uzun süreli oturdukları bu kentlerden dolayı, ilk zamanlar yanlış bir yorumla döneme Assur Koloni devri denmiş ise de kazıların gün ışığına çıkardığı bol yazılı malzeme sayesinde bu kentlerin yerli beylerin güvencesi altında kurulmuş siyasal etkisi olmayan pazar yerleri olduğu anlaşılmıştır.

İkinci binin başlarında yerli Kent beylerinin güvencesi altında sarayların yanında kurulan on büyük dokuz küçük (Karum ve Vabartum) pazar kentinden birinin Hattuş’da (bugünkü Boğazköy) olduğu yapılan kazılarda saptanmıştır (21).

1.2.2 Hitit Dönemi

İkinci binde son derece ileri bir düzeye erişen dış ticaretin Hititlerde gerilediği görülür. Zaman zaman dış ticaret ilişkilerinin devam ettiğini belirten belgeler var ise de Assurlu tüccarların sahneden çekildiği Karumların işlevlerini yitirdiği görülür. Tuthalia IV ile Amurru Kralı arasında imzalanan bir anlaşma ve Ugarit kralının arşivinden bilinen bazı belgelere göre Hitit kralının Assur kralına karşı ekonomik ambargo koyduğu anlaşılmaktadır. Hitit kralı, Ammurru ülkesine Assurlu tüccarların girmemesini ve Assur’la ticaretin menedilmesini istemektedir (22).

Bundan böyle dış ticaretin az da olsa Mezopotamya’da Babil’e Kuzey Suriye’de Ugarit’e kaydığı görülür. Mısır ile de bazen alış veriş yapılmaktadır (23).

Kent Beylikleri döneminde olduğu gibi Hitit ekonomisinde henüz para yoktur. Alışverişin bir kısmı mal takası esasına göre yapılmaktadır. Ayrıca Assur ticaret döneminde olduğu gibi mallar gümüş külçe ve çubuklarla değiş tokuş edilmektedir. Devlet para basmamıştır ama takasta kullanılan gümüşün ağırlığı çubukların boyu bellidir. Hitit kanun koyucusu, ticarete kanunlarla tahıl ürünlerinin, hayvan nallarının, hayvan derisi ve ürünlerinin, dokuma ürünlerinin fiyatlarını saptamıştır (24).

Gerilediğini izlediğimiz dış ticaretin getirdiklerini, askeri güç ile elde edilen ganimetler ve vasal krallıkların vergileri karşılamaktadır.

Hitit ekonomisinde önemli diğer iki olgu feodal sistemin gereği olan tarım ve hayvancılıktır. Tarımda buğdayın fiyatının yüksek olmasının nedeni üretimde verimin düzensiz doğa şartlarına bağlı olmasıdır. Kızılırmak (Marasanta) nehri, Fırat ve Dicle'nin Mezopotamya'da, Nil nehrinin Mısır'da aktığı gibi düz arazide akmamakta dolayısıyla tarımda sulama sistemine olanak vermemektedir (25). Zaman zaman Mısır'dan buğday alındığını gösteren belgeler vardır (KUB III. 34). Buğday üretiminin doğa şartlarına bağlı olarak düzensiz verimi, çok daha sonra Pont kralı Mitridates Eupator'u, Kırım'ı ülkesine katarak bu sorunu çözümlemeye itmiştir.

Tarım üretiminde bağcılık, dolayısıyla şarap da sırada önemli bir yer alır. Hititlerde bağlar en çok para getiren arazilerdir. Ayrıca incir ve elma başta olmak üzere meyveciliğin de ekonomide yeri büyüktür (26). Geleneksel maden işletmeciliği ve teknolojisi üçüncü binden beri Anadolu'nun dolayısıyla Hititlerin de ekonomisinin en belirli unsurlarından biridir.

1.2.3 Frig Dönemi

Ne yazık ki Çorum ilinde Hititlerden sonra egemen olan diğer güçlerden Friglerin ekonomisi hakkında doğrudan hiçbir bilgi kaynağımız yoktur. Ancak Friglerin yün dokuma ve sim işlemeli elbiselerinin aranan üretim maddesi olduğunu daha sonraki antik yazarlarda öğreniyoruz (27). Arkeolojik veriler ise Friglerin maden, mobilya ve giyim teknolojisinde nedenli ileri olduklarını ortaya koymaktadır. Önemli Frig merkezleri olan Gordion ve Ankara'da bulunan eserlerden hiç de aşağı kalmayan Boğazköy buluntular Çorum ve çevresindeki Frig halkının da ekonomisinin ileri bir düzeyde olduğunu göstermektedir.

1.2.4 Pers ve Daha Sonraki Dönemler

Pers ve daha sonraki dönemlerde ekonominin dayanağı olan öğelerin daha önceki dönemlerden farklı olmadığı ancak ticaretin tekrar canlandığı görülür. Perslerin imparatorluğa bağlı eyaletleri kontrol amacı ile kurdukları posta sistemi ve yeniden düzene soktukları yol şebekesi ticaretin canlanmasının en belirgin nedeni olmuştur.

Çorum ilinin kapladığı alanın her dönemdeki önemi, yer altı zenginlikleri ve üretimin rahatlıkla yollanabileceği yolların kavuşalı noktasında olmasında aranmalıdır. Perslerin soylularına büyük mülkler vererek yöreye yerleştirmelerinin nedenleri bu ekonomik potansiyelin doğuya akabilmesini sağlamak olduğu söylenebilir. Perslerin ticaretin serbestçe yapılabilmesini sağlamaları ile anlaşılmaktadır.

1.2.5 Yol Şebekesi

Pers Kralı Darius (Dara) I'nın imparatorluğa bağlı ülkeler arasındaki yolları geliştirerek bir posta şebekesi kurduğu bilinir, ancak bu yolların üçüncü binden beri varlığı arkeolojik ve yazılı belgelerle de saptanmış durumdadır.

Maden ve kereste yönünden zengin Karadeniz dağları, İç Anadolu ile Karadeniz'i ayırıcı unsur olmasına rağmen, Kapadokyalılar yol veren geçitlerini en eski çağlardan beri keşfederek ticaretlerini yürütmesini bilmişlerdir. Kalkolitik çağda (İ.Ö. 4000) Çorum ilindeki bazı bulguların Samsun yöresi ve Bulgaristan'ın Karanova kültürü ile olan ilişkileri kuzey yol güzergahının ve alış verişinin en eski izlerini ortaya koymaktadır. Üçüncü binden beri de devam eden Mezopotamya ticaret ilişkileri ise güney yolunun da o zamandan beri var olduğunu göstermektedir.

Hitit çivi yazılı belgelerinden anladığımıza göre, kentler arasındaki yollar yalnızca kervanların, cambazların (büyük baş hayvan tüccarlarının), atlıların geçtiği yollar olmayıp, kral arabalarının ve ordunun kullandığı yollardır. Aynı zamanda yol, köprü yapım ve onarım hizmetleri ile köprü koruma görevleri hakkındaki belgeler yollar üzerinde köprülerin kurulmuş olduğunu da göstermektedir (23). Herodot'un Kral yolu olarak sözünü ettiği, daha sonra Romalıların geliştirdiği Peru Yolu'nun Hititlerden, hatta daha eski dönemlerden beri kullanılmış olabileceğini yukarıda belirtmiştik. Hitit İmparatorluğunun son dönemlerinde güney yolunun güvenliğini yitirdiği Hitit krallarının manda devletlere yolladığı mektuplardan anlaşılmaktadır (29). İmparatorluğun yıkılışından sonra güvenliği ve işlevini iyice yitiren yolu Darius (Dara) I tekrar kullanışlı bir hale sokmuştur. Lidya'nın başkenti Sardes'ten (Batı Anadolu) Pers İmparatorluğu'nun Mezopotamya'daki başkenti Susa'ya kadar

uzanan kral yolu tarihçi Heredot'un ifadesine göre 90 gün sürmektedir. Ancak Darius her parasangda (22 km'de) bir, konaklama yerleri yaptırmıştır (30). Bu konaklama yerlerinde posta atları büyük kralın emir ve haberlerini diğer posta merkezlerine iletmeye hazır beklemektedir. Böylece 90 gün çeken yaya yolunda haberler bir haftadan az bir zamanda yerine ulaşmaktadır. Ayrıca bu ana yolun üzerinde dört büyük garnizon yolun güvenliğini sağlamaktadır.

Darius'un bu meşhur yolu Sardes'ten sonra Pessinus (Gordion Sivrihisar ve Polatlı yakınında) ve Ankara'ya uğrayıp Kızılırmak'a geçtikten sonra Kapadokya'daki Sinop yoluna hakim Pteria kentine varmakta daha sonra Tavium'dan (Büyük Nefes köy, Boğazköy'ün 25 km güney doğusunda bugün Yozgat il sınırı içindedir) güneye inmektedir. Tavium'dan ayrılan başka bir yolun kuzeye Pont Kapadokyasına gittiğini Strabo'dan öğreniyoruz (31). Bu ana yoldan ayrılan diğer satraplıklara giden pek çok tali yolun bulunduğu anlaşılmaktadır. Efes İç Anadolu yolu ticarete kullanılmaya başlamadan Kapadokya'dan Karadeniz yolu ile Yunan kentlerine ticaretin yapıldığı hatta Sinop'un Milletliler tarafından İ.Ö. 7. yüzyılda kurulma nedeninin Kapadokya ticareti olduğu söylenir (32).

Kapadokya ile olan ticaretin önemli mallarından biri de Sinop boyasıdır. Strabo'ya göre bu boya Kapadokya'da yapılmakta ve Sinop limanından dış ülkelere ihraç edilmektedir. Boyanın Sinop boyası olarak bilinmesinin nedeni budur (33). Boyanın Kapadokya'dan Sinop limanına götürülmesinde hangi yol takip edilmiştir ve bu boyanın esası nedir bunun için ilginç bir olguya değinelim. Plinius'a göre boya, Zenebar (civa filizi) ile Borbus adlı bir meyvenin ezilerek karışmasından elde edilmekte, diğer boyalara göre daha uzun süre dayanmasından ötürü tercih edilmektedir (34). Sorbus, Çorum'da otuz-kırk yıl öncesine kadar boya için yetiştirilen cehri bitkisi olmalıdır. Rhamnus akdiken olarak da bilinen (35) ve çalı cinsinden olan bitkinin boyada kullanılan meyvesi Çorum ilinin en belli başlı ihraç maddesi arasında yer almakta idi. Zamanında bir batmanı (6 kilosu) bir altına satılan cehri, kimyasal boyaların çıkması ile önemini yitirmiş, Çorum ilindeki cehrilikler de tarihe karışmıştır. Ancak halen kullanılan 25 binlik Çorum ili haritalarında cehriliklerin yer aldığı görülmektedir.

Aslında İç Anadolu'yu kuzeye bağlayan yol Yozgat Alaca, Amasya, Samsun yoludur. Ancak Samsun ile Sinop arasında sahilten seyahate elverişli bir yol bağlantısının olmadığı Xsenophon'un "Onbinlerin Danüşü" adlı kitabından da anlaşılmaktadır (36).

O halde Sinop Kapadokya ticaretinin yapıldığı başka bir yol güzergahı olmalıdır.

Tavium'dan kuzeye giden yol Boğazköy önünden geçip Alaca'ya geldiğinde

herhalde ikiye ayrılmakta, biri Amasya üzerinden Samsun'a, diğeri ise Osmancık (Pimolisa), Hacıhamza ve Kargı üzerinden Sinop'a gitmekteydi. Birinci yolu kanıtlayan pek çok kalıntının varlığı bilinmesine rağmen şimdiye değin Sinop yolu pek araştırılmış değildir. Ancak bu ikinci yol üzerinde de 2. bine kadar geriye giden yerleşim yeri kalıntıları ile Pers soylularının kayaya oyulmuş mezarları bu yolun varlığı ortaya çıkaracağı gibi tartışma konusu pek çok konuya da ışık tutacaktır. Yörede yapmış olduğumuz çok kısa bir incelemede olası yol güzergâhı üzerinde pek çok eski yerleşme kalıntısına rastladık. Örneğin Hitit döneminin önemli bir Kenti olan Nerik'in yeri hakkındaki tartışmalara bir katkıda bulunması açısından önemli olan bir höyüğün yeri, bu yolun ikinci binden beri kullanılmış olmasını göstermesi bakımından da önemlidir. Fırtına tanrısının kutsal kenti, Kızılırmak'ın doğuya dönüş yaptığı yere yakın olmalıdır. Hitit çivi yazılı bir belge Fırtına tanrısının Marassanta nehrini güneş tanrısına doğru çevirerek Nerik kenti yakınından geçirdiğinden söz eder (38). Her ne kadar bazı bilim adamları Nerik kentini Kargı yakınında aramışlarsa da bir sonuç elde edememişlerdir (39). Güterbock ve Prof. Alp'in görüşlerini (40) dikkate alarak yörede yapmış olduğumuz incelemede üzerinde bir köy olan büyük bir höyüğün varlığını saptadık. Çeltiközü eski adı Mandra olan köy Kızılırmak'ın Devres çayı ile birleştikten sonra doğuya dönüş yaptığı noktanın hemen yanı başında (batı yönünde) yer almaktadır. Yörede inceleme yapan araştırmacıların gözünden kaçan höyük Nerik ise, Çorum Sinop yolunun en eski yol güzergahı da ortaya çıkacaktır.

Ayrıca Klasik dönemler için önemli bir tartışma konusu da Pteria kentinin yeridir. Boğazköy (41) yahut Kerkenesdağ (42) olabileceği öne sürülen kent Kapadokya'da Kızılırmak'ın doğusunda bulunmaktadır. Lidya kralı Kroisos (Kresüs) kenti işgal etmiş ve Pers kralı Kyroş ile savaşını burada yapmıştır. Herodot Pteria kentini Kapadokya'da Sinop yöresinde olarak belirtir (43). Herodot İç Anadolu'yu iyi bilmediğinden kitabında bazı yanlışlar bulunmaktadır. Bilindiği gibi Sinop ile Kızılırmak'ın hatta kollarının ilgisi yoktur. Kapadokya'dan Sinop'a bir yol var ise, Herodot'un Kapadokya da Sinop yöresi tanımı da açıklık kazanmış olur.

Çorum ilinin kuzeyi antik dönemlerdeki Ximene ve Pimolisene eyaletlerini içermektedir. Herodot'un aksine Strabo bu yöreleri iyi tanımakta ayrıntılı bir biçimde kitabında anlatmaktadır. Yörenin maden yatakları dışında tuzlarından da söz eden yazar, Kızılırmak'a Ximene'deki tuzlardan dolayı Halys denildiğini anlatır (44). Bayat ve İskilip ilçelerindeki bugün dahi bu tuzlalar işletilmekte yöreye gelir sağlamaktadır.

BÖLÜM II: ÇORUM İLİ VE ÇEVRESİNİN ÖN TARİHİ

2.1 Paleolitik (Yontma, avcılık, ve toplayıcılık evresi) ve Neolitik (Cilalı taş, üretime geçiş evresi)

Çorum ili ve çevresinde tarih öncesi çağlardan, Paleolitik yontma taş veya tüketimci ekonomi evresi ile Neolitik, Cilalı Taş veya üretime geçiş evresinin varlığını işaret eden bazı taş aletlere rastlanmıştır da gerçek anlamda yerleşmelerin Kalkolitik Çağda başladığı hatta yoğunlaştığı görülmektedir.

2.2 Kalkolitik (bakır, taş) Çağ

Kalkolitik devrin özelliği, taş aletlerle birlikte doğal (nabid) bakırdan yapılma malzemenin de kullanılmış olmasıdır. Bu kültürün Anadolu’da dört aşama geçirdiği ve yaklaşık i.ö 4000-3000 yıllarını kapsadığı bilinmektedir. Çorum ilinde rastladığımız ilk yerleşmeler Kalkolitik Dönemin dördüncü aşamasına yani geç safhasına rastlar (1). Yörede kazısı yapılan merkezlerin hemen hepsinde kalkolitik çağa ait kap, kacak ile bakırdan yapılma malzeme ele geçmiştir. Her antik yerleşmenin altında kalkolitik döneme rastlanması doğal bakırın yörede varlığına bağlanabilir. Bayat ilçesinin Astar deresi mevkiinde doğal bakır filizleri ele geçmiştir (2). Ayrıca yörede diğer zengin maden yataklarının bulunması teknolojide evrimi çabuklaştırmış böylece zengin etnik grupların ve krallıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Çorum ili içerisinde yapılan sistematik kazılarda, örneğin; Büyük Güllücek (3), Boğazköy (4), Alacahöyük (5), Eskiyaşar (6), Kayapınar (7), Kuşsaray’da yerleşmelerin bu döneminden itibaren devamlılık gösterdiği ancak Pazarlı’da kalkolitikten sonra uzun bir dönem yerleşme olmayıp, ikinci yerleşmenin Frigler (demir çağı) zamanında olduğu gözlenmektedir (8). Ayrıca kazılardan gelmeyen, rastlantı sonucu bulunan pek çok kalkolitik malzeme, yörenin nedenli kalkolitik yerleşmelere sahne olduğunun bir başka kanıtıdır.

Ancak en önemli kalkolitik yerleşme Alaca’nın 15 km kuzeyinde Büyük Güllücek köyünde yapılan kazılarla ortaya çıkmıştır. Büyük Güllücek yerleşmesi yörenin bu dönem için Balkanlarla ilişkisini vermesi bakımından ilgi çekicidir. Büyük Güllücek ile Kannova (Bulgaristan) (9) ve Karadeniz’in Kızılırmak deltasındaki İkiztepe

Kalkolitik çağ kap kacakları ile arasındaki benzerlikler rastlantının çok ötesindedir (10). Böylece Balkanlar ile Karadeniz ve İç Anadolu arasındaki ekonomik ilişkilerin başlangıcının kalkolitik döneme kadar gittiği anlaşılmaktadır. İlişkiler doğu-batı yol güzergahı ile olabileceği gibi deniz yolunun da o dönemlerden itibaren kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir.

2.3 Tunç Çağı (İ.Ö. 3000 - 1200)

Çorum ilinin antik tarihinde, en önemli dönem Tunç çağıdır. Saf bakırla yetinmeyip maden filizlerinin artırılması ve artırılan madenlerle alayım yapılması insan yaantısında en önemli devrimlerden biridir. Bu teknik başarıdan ötürü özellikle maden filizlerinin bol olduğı yörelerde insanlar zenginleşmiş, köy yerleşmeleri birer Kent Beylikleri haline gelmeye başlamışlardır. Bir dönüm noktası olarak kabul edilen tunç yapımı çağa adını vermiştir. Yaklaşık İ.Ö.3000 yıllarından İ.Ö. XII yüzyılın başına kadar süren bu uzun dönem Eski Tunç, Orta Tunç ve Geç Tunç olmak üzere üç bölümde incelenmektedir.

2.3.1 Eski Tunç Evresi: (İ.Ö. 3000-2000)

Eski Assur yazılı kaynaklarından çıkartılan bilgilerle i.ö 3000 yıllarında Anadolu'da etrafı surlarla çevrili en az 17 kent devletinin yaşadığı anlaşılmaktadır (11). Çorum ve çevresinde de böyle etrafı surlarla çevrili küçük ve zengin beylikler halinde pek çok Kent devletinin varlığı, yapılan arkeolojik kazılarla belirlenmiş durumdadır.

Başlangıçta, nadir eşyanın yapımında kullanılan tunç, halka kadar inmiş değildir. Pişmiş topraktan kap kacak ve taştan yapılma aletlerin tunç eşyanın yanı sıra kullanılmaya devam ettiğı görölmektedir. Eski tunç çağı olarak adlandırılan bu dönem, Eski Tunç I, II ve III. evresi olarak alt bölümlere ayrılır. Eski tunç I evresine bazen bakır devri de denmektedir ve beş yüzyıl kadar sürmüştür (3000-2500). Bu sürenin sonunda tunç eşyaların yapımı ve kullanımı bollaşmaya halka mal edilmeye dolayısıyla kentler zenginleşmeye başlar. Bu yeni döneme Eski Tunç II dönemi denir (2500-2300). Batı Anadolu'da Truva, İç Anadolu'da Alacahöyük bu dönemin en zengin Kent Beylikleri olarak karışımıza çıkar.

Üç bin yılının sonlarında yani Eski Tunç III döneminde (2300-2000) Anadolu, çok sayıda Kent Beyliklerinden oluşan oldukça renkli etnik bir görünüm sunan kavimler topluluğı halindedir.

Alaca ilçesinin Höyük köyünde Remzi Oğuz Arık ve Hamit Zübeyr Koşay tarafından 1935 yıllarında ortaya çıkartılan 13 kral mezarı Eski Tunç II veya Eski Tunç III'ün başlarına tarihlendirilmektedir (12). Saf altından yapılan kupalar, İbrikler, süs eşyaları, taç, kemer, elbise süslemeleri, meteor demirden yapılmış hançer, tunç üzerine gümüş veya elektron kakmalı boğa ve geyik figürleri, idoller, güneş kursları, yörenin ekonomik potansiyelini gözler önüne sermektedir. Bu son derece önemli mezarların ne yazık ki höyükte stratigrafik yönden ait olduğu kat tam anlamıyla gözlenememiştir. Büyük bir yangın geçiren 5. kat genellikle kral mezarları ile özdeşleştirilmekteyse de mezarlardan çıkan kap kaçağın tipoloji yönünden ait olduğu tarih, Erken Tunç III'ün başıdır (13).

Son yıllarda Çorum ilinin komşu yörelerinde örneğin Horoztepe (14), Mahmatlar (15), Oymaağaç'ta (16) (Tokat ve Amasya illerinde) Alacahöyük mezarları ile çağdaş olan benzer mezarlık buluntuları ele geçmiştir.

Ayrıca gene yörede bulunan Eskiyaar yerleşmesi Alacahöyük "Kral Mezarları" ile yakın ilişkili malzeme vermiştir. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi tarafından 1968 yılından beri kazısı yapılan Eskiyaar Boğazköy'ün kuzeyinde Alaca'nın ise 7 km. batısındadır (17). Kalkolitik döneme ait ilk yerleşmenin üzerinde Eski Tunç, Hitit ve Frig dönemlerine ait pek önemli malzeme veren kazı, raporlar yayınlanmadığı için henüz suskundur. Eski Tunç III katından gelen zengin bir hazine Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde sergilenmektedir. Altın küpelerin spiral motifleri, Özellikle Schlimann hazinesinde ele geçen spiral motifli küpelerin eşleri olup aynı dönem için yörenin Truva ilişkilerinin en açık delilidir (18).

Anadolu da Eski Tunç II ve III evresinde henüz yazı bilinmediğinden bu denli zengin beylikler kurmuş kavmin adını ancak sonraki devirlerde aynı yörede büyük bir devlet kurmuş olan Hititlerin çivi yazılı belgelerinden öğreniyoruz. Böylece Erken Tunç'un son safhalarında yaşamış olan bu kavim Anadolu'nun ismi bilinen en eski yerli kavmi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hititler egemenlikleri altına aldıkları topraklardan söz ederken Hatti deyimini kullanmışlardır. Hattilerin konuştukları dilin Hint-Avrupa dil ailesinden olmadığı, Hititlere geçmiş yer, dağ, tanrı adlarından ayrıca Hatti ve Hitit dilinde yazılmış çift dilli belgelerden anlaşılmaktadır (19). Bu adların Sami dillerle de ilişkisi yoktur eklemeli dil grubuna girmektedir. Hattiler kendilerine özgü bir dil kullanan bütün görüntüleri ile yerli bir kavimdirler. Alacahöyük buluntularının gösterdiği gibi çok yüksek bir uygarlık düzeyine eriştikleri halde Hititlere yenilmekten kurtulamamışlardır. İleriki bahiste göreceğimiz gibi, bazen diğer Kent beyleri ile birleşerek, bazen de gece baskınları gibi yeni savaş taktikleri ile Hititler bütün yöreyi

egemenlikleri altına almayı başarmışlardır. Ancak Hattilerin uygarlıklarından büyük çapta etkilendikleri bir gerçektir. Kendilerine Hattili demeye kadar uzanan etkiler yörede belli olmaktadır. Bu yerli kavme ait pek çok bulgu Hititlerin mitolojisinde de sezilmektedir. Alacahöyük kral mezarlarında bulunan güneş kurslarının evreni ve güneşi sembolize ettikleri kabul edilir (20). Güneş sembolü Hitit krallarının Hiyeografik yazlı amblemlerinde de karşımıza çıkar. Hititlerin güneş tanrısı kültünün bulunduğu kent, Arrinna Alacahöyük olmalıdır. Hattuşsa (Boğazköy)'den bir günlük uzaklıkta (21) bulunan bu kült kentinin Alacahöyük olduğuna dair inançlar son zamanlardaki çalışmalarla güç kazanmaktadır (22).

Eski Tunç II'nin sonları ile Orta Tunç'un başlarında Neşa-Kaniş, Hattuş, Zalpa Kuşşara, Puruşanda gibi yerli kent adları yanı sıra Hattilerden başka Luvi, Pala, Hurri gibi grupların varlığını daha sonra Hititlerce kaleme alınmış belgelerden öğreniyoruz. Bu kavimlerin hemen hepsi yavaş yavaş eyaletler halinde Hitit idari teşkilatına bağlanmıştır. Hititler devrinde önemli rol oynayan kentlerin hemen hepsinin kökeninin Hitit öncelerine gittiği ikinci bin başlarına ait yazılı belgelerden öğrenilmektedir (23). (Eski Assurca yazılmış Kaniş-Kultepe kaynaklı tabletler).

BÖLÜM III: ÇORUM İLİNİN TARİH ÇAĞLARI

3.1. Orta Tunç Devri

Orta Tunç devri Anadolu’da Assur ticaret kolonilerinin ve eski Hitit devletinin ortaya çıktığı dönemdir ve Eski Tunç çağından yazının ortaya çıkmasıyla ayrılır.

Dördüncü bin sonlarında Mezopotamya’nın Uruk kentinde resimle sembolik tanımlama ile başlayan yazı; İ.Ö 3. binde gelişmiş, çivi yazısı halinde gerek edebiyat, gerek ticaret gerekse diplomatik yazışmalarda kullanılmaya başlanmıştır (1). Yirminci yüzyılın başında bütün Avrupa devletleri arasında diplomatik dil olan Lingua, Franca gibi o dönemde de diplomatik yazışmalarda kullanılan dil Akatça’dır.

Anadolu’da da İ.Ö 3. binin sonlarında sembolik yazının kullanılmaya başlandığını işaret eden ipuçları varsa da Karahöyük’te bulunan bir damga mühür (2), elimizdeki ilk otantik yazılı belgeler Assurlu tüccarların Kapadokya’da pazarlar kurduğu İ.Ö. 2. binin başlarına aittir. Çivi yazısı ile ve eski Asurca (Akatça) yazılmış olan ve Kültepe (Kaniş/Neşa) Boğazköy (Hattuş) ve Alişar’da ele geçen 13.000 civarındaki yazılı belge, dolaylı da olsa İç Anadolu’nun o zamanki siyasi ve sosyal tarihi hakkında pek çok bilgi vermektedir.

3.1.1. Asur Ticaret Kolonileri Devri

Assurluların önderliğinde Mezopotamyalıların ticaret için Anadolu’yu keşfetmeleri herhalde üçüncü binin sonlarına, Kent Beylikleri’nin zenginleştiği döneme rastlar. Ancak ticaretin devamlılığını sağlamak için Assurlular bazı Anadolu kentlerinin yanına bir tür pazar kentleri ‘Karum’lar kurmuşlardır. Assur’dan 200-250 merkepten oluşan kervanla gelen malların yollarda korunması, hatta bazen saraylarda depolanmasına yardımcı olan yerli beyler gelen mallardan gümrük almaktaydılar. Bu mallar genellikle kumaş, esans ile Anadolu’da kıl olan kalaydan oluşmakta idi. Karşılığında ise yörenin zengin deri, simli kurşun, gümüş ve altın kaynakları tüketiliyordu (3). Bu tüccarlara ait çivi yazılı belgelerde ismi geçen 10 büyük pazar kenti doğrudan Assur kentine bağlı idiler. Çorum ilinde bilinen en önemli Karum ise Hattuşa’da (Boğazköy) bulunuyordu.

3.1.2 Eski Hitit Devletin Ortaya Çıkışı

Bu dönemin en önemli özelliği Kent beyliklerinin yerini tek ve büyük bir merkezî devletin alması, Assurlu tüccarların sahneden çekilmesidir. İkinci binin başlarında Kent beylerinin birbirlerine düştükleri bazen birleşerek bazen tek tek birbirleri ile savaştıkları anlaşılmaktadır.

Karışıklıklardan yararlanmasını bilen, siyasal bir güç olarak ortaya çıkan kavim Hitit'ler olmuştur. Bu kavim, Anadolu'nun otantik halkından Hint Avrupa dili konuşmaları bakımından ayrılırlar. 19. yy'da Boğazköy'ün keşfi ile varlığı kesinleşen kavme Hitit denmesinin nedeni şöyledir: İ.Ö. 3. binden beri Hatti ülkesi olarak bilinen toprakları, daha sonra da gerek kendileri gerekse Assur ve Mısırlılar aynı adla anmaktadırlar. Assurlular sık sık Hatti ülkesinden söz edip Mısırlıların Heta ile sürüp giden savaşlarını anlatırlar. Heta Mısır Hiograliflerindeki Ht'nin sami dillerinde okunuşudur. İbranice kutsal kitapta (Old testament-tevrat) da Hittimlerden söz edilir. 19. yy'ın arkeoloji ve tarih bilimcileri bütün bu kaynaklardaki Hatti, Ht ve Hittim kelimelerinin aynı adlar olduklarını kabul etmiş Avrupa dillerine çevrilğinde Hitit'i kullanmışlardır (4).

Hititli yazıcılar tarafından ela alınan çivi yazılı tabletlerde Hitit krallarının ataları olarak Pithana ve Anitta'dan söz edilmektedir Bu iki kral Assur ticaret kolonilerinin geç safhalarında yaşamışlardır. Belgelerden anlaşıldığına göre Pithana Kuşşara Kentinin kralıdır. Boğazköy (Hattuşaş) devlet arşivi belgeleri arasında bulunan bir tablette, Kuşşara kralı Pithana'nın gece baskınları yaparak komşu kentleri teker teker aldığından söz edilmektedir. Aslında bu belge Pithana'nın oğlu Anitta'ya aittir ve daha sonraki Hitit kralları tarafından da kaleme alınmıştır. Belgeden anlaşıldığı gibi Anitta da babasının yolunda devam etmiş pek çok büyük kenti almıştır. Kral Piyuşti tarafından yönetilmekte olan Hattuş'a iki kere saldıran Anitta birincisinde kenti vergiye bağlamış ikincisinde ise, tamamen yakıp yıkmıştır. Üzerine üzerlik otu diktiğini söyleyerek kenti harabeye çevirdiğini belirten kral, aynı zamanda kenti lanetlemiştir de. "Benden sonra kim kral olur Hattuş kentini imar ederse onu fırtına tanrısı kahretsin." demesine rağmen, Hattuş tekrar canlanacak ve daha sonra Hattuşa adı ile Hitit devletine başkent olacaktır. Boğazköy Büyükkale kazılan IV d tabakasında görülen büyük yangının nedeni Anitta'nın bu seferi ile açıklanmaktadır (5).

Kül tepe (Kaniş/Neşa)'da üzerinde 'Anitta'nın sarayı' yazılı bir mızrak ucunun bulunması (6) ayrıca Alişar'da 'Pithana'nın oğlu Anitta büyük kral' yazılı bir tabletin ortaya çıkması Anitta'nın yavaş yavaş bütün kentleri zapt ederek Hitit devletin temellerini attığını belirtmektedir.

Pithana ve Anitta'nın bu kentleri hangi yıllarda zapt ettiğine dair elimizde doğrudan kaynak yoktur. Ancak Alişar'da Anitta adının geçtiği tablette birlikte bulunan başka bir tablet Anitta'nın yaşadığı zamanı açıklamaktadır. Bu bir Assur tabletidir ve üzerinde tarihi belirleyen bilgiler mevcuttur. Şöyle ki, Assurlu tüccarların tabletlerini yazan yazıcılar hemen her belgeye Assur yöntemine göre tarih atıyorlardı. Bu tarih, devrin Assur kralı veya bir yıl için seçilen ve 'Limu' denilen valinin adını yazmaktan ibaretti (7). Anitta'nın tableti ile beraber bulunan tablette adı geçen limu Adad Bani'dir. Adad Bani adının Man ve Chagabazar belgelerinde de geçtiği saptanmıştır. Bu belgeler ise Assur kralı I. Şamsı Adad zamanına aittir. Böylece Anitta'nın Assur kralı I. Şamşi Adad ile veya onun Babilli, rakibi Hammurabi ile çağdaş olduğu ortaya çıkmaktadır. Hammurabi ise Mezopotamya kronolojisinde İ.Ö. 1750'lere konmaktadır (8).

3.2 Geç Tunç Devri Hitit Devleti

Geç Tunç devri aynı zamanda Eski Hitit devleti dönemi olarak da adlandırılmaktadır. 18. yüzyılın ortalarından itibaren, Kuşşara'lı Pithana'nın oğlu Anitta'nın iç Anadolu'daki kentleri tek tek alarak kendi idaresi altında birleştirdiği anlaşılmaktadır. Böylece merkezi bir devletin kurulmasının ilk adımını atmış olan Anitta yönetimi de Kuşşara'dan Neşa/Kaniş kentine nakletmiştir. Hitit kralları, bu iki Kuşşaralıdan söz ederken ataları tabirini kullanmaya özen gösterirler Anitta'nın Hitit sülalesinin gerçek kurucusu ve Hititli olup olmadığı önemli değildir. Ancak Anadolu'da uzun ömürlü bir merkezi devletin Hititli temelleri atılmıştır.

3.2.1 Eski Hitit Devleti

Eski Hitit Devleti tarihi hakkında bilgiler Boğazköy'de bulunan daha geç dönemlere ait Devlet arşivi belgelerinden öğrenilmektedir. İmparatorluk devrine kadar geçen dört yüzyıl süresince 19 kral Hitit Devletine egemen olmuştur. Ancak bu krallardan pek azı hakkında gerekli bilgi edinilebilmekte, çoğunluğu ise isim olmaktan öteye gidememektedir. Hitit arşivinde bulunan en eski belge I. Hattuşili'nin vasiyetidir. Akatça ve Hititçe olmak üzere iki dille yazılan vasiyetname ile Hattuşili'den bir nesil önceki kralın adını öğrenebiliyoruz, büyükbaba veya baba Puşşaruma'dır ve iki oğlundan Labarna'yı veliaht seçmiştir. Hitit tarihinde iki Labarna olduğu sanılmaktayken Labarna ile Hattuşili I ve hatta Tuthalia I'in aynı kişi olduğu düşünülmektedir (9). Labarna I, yönetimi Neşa'dan Hattuş kentine nakletmiştir.

(Anitta tarafından yakılıp yıkılan Hattuş kenti bütün lanetliğe rağmen kendini toparlamış olmalıdır). Bu nedenle Hattuşili saltanat adını alan Labarna, Hitit Devletinin esas kurucusu olarak anılmaktadır.

I. Hattuşili'nin yaptığı işleri Boğazköy'de bulunan kral yıllıklarından öğreniyoruz. Bu kral, Arzava ve Halep seferleri ile Hitit devletinin Akdeniz ticaretine etkin olarak katılmasını sağlamıştır. Yıllıklara göre Hattuşili I'in tahta çıkışının beşinci yılında yaptığı bir Halep seferi (İ.Ö.1620) Alalakh kazıları ile doğrulanmaktadır. Hattuşili I. Hitit devletini kuzeyde Karadeniz'e güneyde Halep, doğuda Fırat'a batıda Ege'ye kadar genişletmiştir. Ölümünden sonra yerine geçen veliaht Murşili, zamanın en büyük kültür merkezi olan Babil'i de alarak Hitit egemenliğini Mezopotamya'ya kadar uzatmıştır. Ancak I. Murşili Babil'den Hattuşaş'a döndüğünde kız kardeşinin kocası Hantili tarafından öldürülmüştür. Hantili'nin başa geçmesi ile de Puşşaruma (Hitit) sülalesi sona ermiş yeni bir gasp krallar devri başlamıştır.

3.2.2 Orta Hitit Veya Gasb Krallar Evresi (hanedandan olmayan krallığı zorla ele geçiren krallar)

Hitit sülalesinden olmayan bu zorba krallar dönemi Hitit devletinin en kanlı devridir. Saltanat kavgaları, birbirlerini takip eden kraliyet cinayetleri devleti zayıf düşürmüş, sınırlar Kızılırmak'ın (Marasanta) kavsi içerisine kadar geri çekilmiştir. I. Murşili'yi öldürüp tahta geçen Hantili'de kendi damadı tarafından öldürülür. Damat Zidanda'nın da tahtta kaç yıl kaldığı bilinmemekle beraber onun da öz oğlu Ammunas tarafından öldürüldüğü, Telepinuş fermanında anlatılmaktadır (10). Ammunas zamanında ülkede büyük kıtlık olmuştur. Bütün bu taht kavgaları hakkında bilgi veren Telepinuş da Ammunas'ın damadıdır ve kayınpederini öldürerek tahta geçmiştir. Telepinuş'un ölümünü takip eden 1550 ile 1450 yıllarında ihtilalci kral Hantili'nin soyundan gelmiş kral adlarına Boğazköy'ün kurban listelerinde rastlanmaktadır. Bunlardan bazılarının mühürleri de bulunmuştur. Kurban listelerinde Hitit devletinin kurucusu Tuthalia adı tekrar ortaya çıkmaktadır. Bu durum eski Hitit sülalesinin yeniden başa geçtiğini göstermektedir.

3.2.3 Yeni Hitit Kralları Devri

Yeni Hitit sülalesi kralları zorba krallar zamanında devletin zayıf düşmesinden yararlanarak Kızılırmak'ın (Marasanta) içlerine kadar sokulan düşman kavimlerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Doğu Karadeniz'in orta bölgesinde oturan Kaşkahlılar

Hattuşa'nın Kuzeyindeki Hitit kentlerine yaptıkları istilaları yeni Hitit kralları zamanında da sürdürmüşlerdir. Örneğin Hattuşa'nın Tuthaliye II veya III zamanında. Kaşkalılar tarafından yakılmış ve yağmalanmıştır (11). Diğer komşu devletlerin de dört bir yandan hücumlarına devam edip, bir sınır kentlerini aldıkları görülür. Daha sonra kaleme alınmış bir Boğazköy metninde (KBD VI. 28) bu işgallerin anlatımına uzun uzun yer verilmiştir. Bir başka metinde Tuthalia zamanında Fırat'ın ötesindeki İşsuva ülkesinin ayaklanarak Mitannilerle birleştikleri bildirilir. Bir başka belgede ise Büyük Kral Tuthalia'nın Kizzuwatna tapınağından atalarının ölülerini alarak Şamuha'ya getirdiği, törenle buradaki tapınağa koyduğu anlatılır (B. 280-4). Bu üç belgeden Tuthalia II zamanında durumun pek iç açıcı olmadığı anlaşılmaktadır. Tuthalia II'den sonra tahta geçen Arnuvanda'da sürekli Kaşkalılarla savaşımıştır, Kaşka metinleri diye adlandırılan belgelerde de bu kralın Kaşkalılara karşı Kuzey eyaletlerinin organizasyonunu yeni duruma göre ayarladığı anlaşılmaktadır (12). Arnuvanda'nın ölümünden sonra, oğlu Şuppliliuma tahta, birinci derecede varis olan prens veliaht Tuthalia'yı saray ileri gelenleri ile birlikte öldürüp başa geçmiştir (i.ö. 1380-1335). Bu enerjik kral devletin eski gücünün kazanılmasını sağlayacaktır. Kendisinden sonra gelen krallar da yeni fetihlerle istilalarla Hitit topraklarını büyütecekler ve böylece ön Asya ve Anadolu'da Büyük Hitit imparatorluğu başlayacaktır.

3.2.4 Hitit imparatorluk Çağı

Bu dönem uluslararası siyasal ilişkilerin yoğun olduğu bir dönemdir. Eski ön Asya'ya ait çivi yazılı arşivler arasında siyasal ilişkiler bakımından en önemli yeri Hitit başkenti Hattuşa ile Mısır'ın başkenti Amarna'da bulunmuş belgeler almaktadır. Mısır'ın XVII. sülale firavunlarından III ve IV. Amenofis ile Hitit, Suriye, Filistin, Kıbrıs kralları arasındaki yazışmaları içeren Mısır belgelerinden başka, Orta Fırat bölgesinde Mari ile Kuzey Suriye'de bulunan Ras Şamra arşivlerinde ele geçmiş olan mektuplar da bu dönemin aydınlanmasında büyük rol oynarlar (13).

Bu dönemin en büyük krallarından olan Şuppluliuma'yı (İ.Ö.1375) en çok uğraştıran kavim Çorum-Amasya illerinin kuzeyinde ve Kastamonu'nun kuzeydoğusunda oturan Kaşkalılar olmuştur. Şuppluliuma, gerek Suriye seferleri sırasında gerekse bu seferlerden sonra, Kaşkalılarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu arada Tuthalia III zamanında Kaşkalılarca yakılıp yıkılan başkent Hattuşa'sı da imar etmeyi ihmal etmemiştir (14). Hatti ülkesinin kuzeydoğusundaki Azzi ve Hayasa kralları ile yaptığı anlaşmalarla Kaşkalılara karşı devleti güven altına aldığı anlaşılmaktadır.

Hayasa kralına kızkardeşini vererek barışı akrabalık bağları ile sağlamlaştırmıştır. Batı Anadolu'ya yaptığı seferlerini oğlu II. Mursilis'in yıllıklarından öğreniyoruz. Şuppluliuma saltanatı süresince pek çok defa Suriye'ye sefer yapmak zorunda kalmıştır. Hititlerin vasalı olan Fırat dolaylarında oturan İşşuvalılar ayaklanmış Mitanni Kralı ile birleşerek Hititlere savaş açmışlardır. İşşuvalıların ve Mitannilerin üzerine giden Şuppluliuma, İşşuvalıları kinci kez uyuğu altına almakla kalmamış Mitannilerin yönetim merkezini de alarak bu devletin çökmesini de sağlamıştır. Ancak Mitannilerin çökmesi ile Assur daha güçlenmeye ve kendisini Mısır'la bir tutmaya başlayınca Şuppluliuma, yenik Mitanni kralının oğluna kızını vererek kendine bağlı tampon bir devlet olarak yeniden canlanmasını sağlamıştır. Böylece kuzeyde Hayasa kralına kız kardeşini vererek sağladığı güveni güney doğuda elde etmiştir. Daha sonra Fırat ile Halep arasındaki pek çok Kuzey Suriye ve Filistin kentini Hitit imparatorluk sınırına katmıştır. Bu ara Şuppluliuma tarafından zapt edilen Suriye kentleri Mısır'dan yardım isteminde bulunmaktaydılar. Amarna arşivi bu krallardan söz edip yardım isteyen mektuplarla doludur. Ancak Mısır kralı IV. Amenofis, o dönemlerde Hititlerle dost olduğundan bu yardım çağrılarına cevap vermemiştir.

Hititler Suriye'deki küçük devletlere karşı siyasetlerini, Hitit mandası bir devlet olan Kargamış'tan idare etmektedir. Has Şamra(Ugarit)'da bulunan bazı metinlerde bu devletin başında Suppluiuma'nın oğlunun kurduğu bir hanedanın bulunduğu bilinmektedir. Hitit devletinin Mısır'la olan dostluk ilişkileri IV. Amenofis'in ölümüne kadar sürmüştür.

Büyük Hitit kralı I. Şuppluliuma Anadolu'da durumu sağlamlaştırdıktan ve bağımsız Mitanni devletini yıktıktan sonra iktidarının doruğuna yükselmişti. Kral IV. Amenofis'in ölümünden sonra, Mısır tahtını da elde etme fırsatı çıkmasına rağmen bu fırsatı kaçırmış üstelik Mısır'la arasının açılmasına neden olmuştur, bu olay oğlu Mursil'i II tarafından yazılmış babası zamanındaki olayları anlatan bir belgede açıkça bellidir. Boğazköy'de ele geçen tablette II. Mursili şöyle demektedir:

“Babam Şuppluliuma Kargamış'ta olduğu sırada Lupakki'yi ve Tarhunta Zalma'yı Anka ülkesine gönderdi. Onlar Anka ülkesine hücum ettiler. Yakaladıkları sivil halkı, sığır ve koyunları babamın önüne getirdiler. Mısırlılar babamın Anka ülkesine hücum ettiğini işitince korktular, üstelik kralları Nifururiya (Tatanakoman) da ölmüş olduğundan Mısır kraliçesi olan dul karısı babama bir haberci gönderdi ve şöyle yazdı: “Kocam öldü, oğlum yoktur, senin ise birçok oğlun olduğunu söylüyorlar. Eğer sen bana bir oğlunu yollarsan o kocam olabilir. Hiç bir zaman bir kölemi

(emrimde olanları) alıp kocam yapmak istemem. Bundan çok korkarım.” Babam bu haberi alınca ileri gelenleri görüşmeye çağırdı.”

Bu önerinin doğruluğundan kuşkulanan Şuppluliuma’nın Mısır’a elçi göndererek haberin aslını arattığı aynı metinden anlaşılmaktadır. Şuppluliuma kuşattığı Kargamış’ı zapt edip kışı geçirmek üzere Hattuşas’a döndükten kısa bir zaman sonra, yollanan Hititli Kraliçenin ikinci mektubunu getiren Mısır elçisi Hani ile birlikte geri döndüğü anlaşılmaktadır. Bu mektupta Kraliçe, Şuppluliuma’ya kendisine inanmadığı için sitem etmekte, istemini tekrarlamakta eğer bir oğlunu gönderirse onu kendine koca ve Mısır’a kral yapacağım yazmaktadır.

Daha sonra metinde Şuppluliuma’nın Mısır elçisi Hani ile görüşmesi nakledilmektedir. Kral, oğlunun Mısırlılar tarafından rehin olarak tutulacağı ve kral yapılması hakkındaki kuşkularını belirtmektedir. Hani ise Mısır kraliçesinin isteklerinin samimi olduğuna Şuppluliuma’yı inandırmaya çalışmaktadır.

Şuppluliuma, önerinin doğruluğuna inandıktan sonra bir oğlunu Mısır’a gönderir ancak bu arada kraliçenin düşmanları boş durmamış iktidarı ele geçirmişlerdir. Başa geçen saray memuru Firavun Ay, Hitit prensini daha Mısır’a varmadan yolda öldürtmüştür. Ayrıca Mısırlıların Hitit arazisine de hücum ettikleri anlaşılmaktadır.

Böylece tarihin seyrini değiştirecek kadar önemli olan bu olay, Şuppluliuma’nın tedbirli davranması yüzünden gerçekleşmemiştir. Oğlunun öldürülmesi üzerine Şuppluliuma Mısır’a karşı bir öç seferi açmıştır. Bu seferin zaferle sonuçlandığı II. Murşili’nin veba salgınına karşı kaleme aldığı bir duadan öğrenilmektedir.

Şuppluliuma yetenekli bir kumandan ve iyi bir idareci olması yanında iyi bir diplomattır da. Kazandığı zaferlerle yetinmemiş yenik krallara kızlarını, kız kardeşlerini vererek bu krallıkları tam anlamıyla kendisine bağlamasını bildirmiştir. Ayrıca birçok kentte oğullarını ve yakın akrabalarını küçük kral olarak tayin etmiştir.

İmparatorluğun güney hudutlarını Halep’e ve Şam’a kadar genişleten Şuppluliuma’nın Kaşkalara karşı yaptığı bir seferde öldüğü anlaşılmaktadır (KUB XIX 9).

İ.Ö. 1335 yılında Şuppluliuma ölünce oğullarından en büyüğü II. Arnuvanda başa geçmişse de, kısa bir süre sonra vebadan ölmesiyle tahta II. Murşili’nin geçtiğini görüyoruz. Küçük yaşına rağmen II. Murşili’nin başarılı bir kral olduğu anlaşılmaktadır. Murşili II önce Hititlerin her zaman başına bela ve babasının ölümüne neden olan Kaşkalılara saldırıp onları sindirmiş, daha sonra da batıya yönelerek Arzavalıları ağır yenilgiye uğratmıştır. Ayrıca bu seferde Arzavalılara yardım eden batı Anadolu kentlerine Kargamış Kralı olan ağabeyi ve Mira beyi olan eniştesinin yardımcıları ile gereken cezayı vermiştir.

Daha sonra Suriye’de çıkan isyanları bastırdığını öğreniyoruz. Kargamış kralı olan ağabeyinin ölmesi üzerine Assurlular Kargamış’a saldırmışlardır. Bu arada Mira kentinin beyi olan eniştesi de isyan edince, üzerlerine giderek Kargamış’ı geri aldığı gibi eniştesine de dersini vererek Hattuşa’ya dönmüştür.

II. Muşşili Hitit imparatorluğunu otuz yıla yakın büyük hünerle idare ettikten, bütün düşmanlarını sindirdikten sonra İ. .1306 yılında vebadan ölmüştür. Yerine geçen oğlu Muvattali de babası gibi yetenekli ve savaşçı bir kraldır. Muvattali’nin hüküm s rd   yıllarda Mısır’da 19. sülale firavunları başta bulunuyorlardı. Bu krallar IV. Amenofis’in siyasal sorunlara gösterdiği ilgisizlik yüzünden Suriye’de kaybettikleri toprakları geri almak istiyorlardı. Hititler de Kuzey Suriye’yi elden bırakmak niyetinde değillerdi. II. Ramses’in başa geçmesinden sonra iki büyük devlet arasında gerginlik son haddine varmıştı. Muvattali’nin bu yıllarda harp hazırlıklarında bulunduğu görülmektedir. Örneğin Kuzey Suriye’deki Amurnu kralını azlederek yerine Hitit kralına sadık bir kralın getirilmesi, başkentin Hattuşa’dan geçici olarak Dattaşa kentine taşınması gibi olaylar Mısır seferi hazırlıkları olmalıdır (16). Sonunda II. Ramses’in h k mdarlı ının 5. yılında Suriye’de bugünkü Homs kenti civarında ve Asi nehrinin üzerinde Kadeş kenti yakınında iki tarafın orduları arasında büyük bir savaş başlamıştır. Muvattali savaş için Anadolu’nun hemen hemen her ülkesinin katıldığı büyük bir piyade ordusu ve 4500 harp arabası ile Mısırlılara saldırmıştır. Ramses’in ordusu ise 20.000 kişi civarındadır. Savaşın ayrıntısı Mısır’daki Loksor Abu Simbel ve Abydostaki Ramses tapınaklarının duvarlarına işlenmiştir. Bu savaşın anlatıldığı Hitit kaynakları ise bugüne kadar bulunamamıştır. Kadeş savaşını Mısırlılar kendilerinin kazandığını söylüyorlarsa da, harbin nedeni Amurra devleti Hititlere geri verildiğine göre, savaşın Mısırlılardan  ok Hititler için bir zaferle sonuçlandığı anlaşılmaktadır.

Kadeş harbi Ramses’in 5. krallı ının senesinde (İ. . 1286-85) yapılmış olmasına rağmen iki devlet arasındaki büyük yarış ancak Ramses’in krallı a çıkışının 21. senesinde yapılmıştır 1269. Bu arada zaman zaman çarpışmaların olduğu kabul edilebilir. Barış yapıldığında Hitit devletinin başında III. Hattuşili bulunuyordu. Muvattali’nin ölümü hakkında bilgi yoktur, ancak Muvattali zamanında da Başkent Hattuşa’nın Kaşkalılarca ya maya u radı ı ve yakıldığı bilinmektedir. Kadeş savaşı ile barış arasında geçen 15-16 sene zarfında Hitit imparatorluğunun i  bünyesinde de bazı olayların geçtiğini III. Hattuşi’nin savunmasını içeren belgelerden öğrenilmektedir. Bu belgeye göre Muvattali’nin ölümünden sonra oğlu Urhi-Teşup tahta geçmiştir. Yedi yıl tahtta kalan kral, babası Muvattali tarafından amcası Hattuşili’ye verilmiş olan birçok kenti (Nerik, Hakkis) geri alınca amca ile ye en

arasında savaş başlamıştır. Bu kavgadan Hattuşilis'in galip çıktığı anlaşılmaktadır. Bu şekilde başa geçen III. Hattuşili iç ve dış siyasette başarılı bir devlet adamıdır.

III. Hattuşili'nin en büyük başarısı 16 yıl devam eden Mısır savaşlarına son verip, bir barış anlaşması imzalamış olmasıdır. Bu anlaşmanın içeriğini bildiren iki önemli belge bugüne değin kalmıştır. Bunlardan biri Boğazköy kazılarında ortaya çıkarılmış olup, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Akatça çivi yazısı ile yazılmış olan tablet, anlaşmanın Hititlerden kalan nüshasıdır. Diğer belge ise Mısır'daki Karnak tapınağının duvarlarına işlenmiş olan Kadeş Savaşı'nı anlatan kabartmalarla birlikte duvarlara işlenmiştir. Bu yazıt anlaşmanın Mısır dilinde hieglolif harflerle yazılmış çevirisidir. Bu çeviriden anlaşıldığına göre Mısır'a yollanan nüshada Akatça olup gümüş bir tablet üzerine yazılmıştır ve III. Kral Hattuşili ve Kraliçe Pudahepa'nın mühürlerini içermektedir.

III. Hattuşili'den sonra Hitit imparatorluğunu oğlu IV. Tuthalia annesi Puda Hepa ile birlikte idare etmiştir. Bu kral zamanında Assur krallarının gittikçe güçlendikleri görülür. Assur kaynaklarında 25000 Hititli esirden söz edildiğine göre imparatorluğun güneydoğusunun yavaş yavaş kaybedildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca içte yer yer başkaldırmaların olduğu görülür. IV. Tuthalia öldüğünde yerine oğlu IV. Arnuvanda o da öldüğünde kardeşi II. Şuppluliuma kral oldular. Ancak bu kralların icraatları hakkında hemen hemen hiç bir kaynak yoktur. Bu kaynak yokluğu devletin o sıralar karışıklık içinde olmasına bağlıdır.

3.2.5 Hitit İmparatorluğunun Yıkılışı

Hitit İmparatorluğu yaklaşık İ.Ö. 1200 tarihlerinde bir seri akınla yıkılmıştır. Başkent Hattuşaş'ın, Alacahöyük'ün Alişar'ın yağma edildikten sonra günlerce süren yangınlara sahne olduğu yapılan arkeolojik kazılarla bilinmektedir. Hatti yurdunu her zaman taciz eden başkent Hattuşaş'ı iki kez yakıp yağmalayan Kaşkalıların mı yoksa batıdan gelen başka istilacıların mı bu güçlü imparatorluğu ortadan kaldırdığı tartışma konusudur.

Anadolu tarihi hakkında en önemli bilgi kaynağı olan Boğazköy (Hattuşaş) devlet arşivinin çivi yazılı belgeleri ise II. Şuppluliuma'dan itibaren tamamen kesilmiş durumdadır. Ancak bu yıkılışın yaklaşık tarihini bazı Mısır kaynaklarından çıkartabiliyoruz. II. Ramses'in oğlu Mernetaş'ın (İ.Ö. 1229-1220) egemenliğinin ilk yıllarına ait bir belge de Hattililerin barış içinde olduklarından söz edilmektedir. Demek ki o tarihlerde Hititler hala ayaktadır. Fakat III. Ramses'e (İ.Ö. 1205-1174)

ait başka bir belgede ise denizden gelen istilacı güçlerin saldırısına Hatti ülkesindeki hiçbir devletin duramadığı Kadeş, Kargamış, Arzava hatta Alasia (Kıbrıs'ın) yakılıp yıkıldığı bildirilmektedir. Gene aynı belgede bu deniz kavimlerinin Amurru ülkesi (Kuzey Suriye) civarında karargah kurduklarından, halka zarar verdiklerinden söz edilmektedir. Bu belgenin tarihi, Hitit belgelerinin kesilmesi tarihine de uygunluk gösterir.

Yaklaşık aynı zamanlara rastlayan kıta Yunanistan, Adalar, Batı Anadolu ve Kıbrıs'taki krallıkların yıkılmasından dolayı Mısır kaynaklarındaki deniz kavmi sözü Ege göçleri ile bir tutulmaktadır. Böylece Hitit imparatorluğunun yok olmasına neden olan güçleri Balkanlardan inen kavimlere bağlamak eğilimi tarih bilimcilerinde görülmektedir. Bu yıkıntıların hemen hepsi arkeolojik delillerle saptanmış durumdadır. Ancak bütün bu olayları aynı güçlere bağlamanın sağlıklı olmayacağı da açıktır. Mısır kaynaklarında sözü geçen deniz kavmi, Hititlerin kuzey komşuları olan Karadenizli Kaşkalılar da olabilir. Assurlular İ.Ö. 1. binde Anadolu'ya yayıldıkları sırada Kaşkalılarla savaştıklarından söz etmektedir. Ayrıca son yıllarda yapılan kazılar Hititlerin yıkılmasına neden olan güçlerin başında Kaşkalıların bulunduğunu göstermektedir. Hititlerin başkenti Hattuşa'ya yaklaşık 100 km uzaklıktaki Hitit kenti Tapigga'da (Maşat Höyük) Prof. Tahsin Özgüç, Kaşkalıların saldırıları ile ilgili pek çok yazılı belge ortaya çıkartmıştır (17). Kaşkalılara karşı büyük kraldan yardım isteyen yazışmalar, Hitit devletinin yıkılmasında Kaşkalıların payının büyük olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. İç Anadolu ve Boğazköy çevresini içeren esas Hitit topraklarının dışında, tüm Anadolu ve Kuzey Suriye'yi egemenliği altında altı yüzyıl tutan Hititler, vassal devletlerin ayaklanmaları ve batıyı zorlayan Ege göçleri ile iyiden iyiye yıpranınca, ezeli düşmanları olan daha önce iki kez Hattuşa'yı yakıp yağmalayan Kaşkalılara bu kez yenik düşmüşlerdir. Egeli göçmenler ise Hititlerin yenilgisi ile Anadolu'daki otorite boşluğundan yararlanarak batı sahillerine yerleşmiş olmalıdır. Balkanlar'dan Anadolu'ya geçen Frigler ise o dönemde bir imparatorluğu yıkacak güçte değildirler Ancak kendileri tutunmaya çalışmaktadır. Onlar da Egeliler gibi Hitit imparatorluğunun yıkılmasından sonra Anadolu'yu yurt edinmeleri akla yakın gelmektedir, arkeolojik verilerin de bu fikri desteklediği görülür.

3.3 Demir Çağ

Hitit imparatorluğunun yıkılmasından en az 300 yıl Anadolu, dolayısıyla Çorum yöresi hakkında bilgilerimiz yetersiz kalmaktadır. Karanlık devir olarak adlandırılan

bu sürenin sonunda iç Anadolu'dan Karadeniz'e kadar uzanan yörede ve Doğu'da yeni devletlere rastlıyoruz.

Her ne kadar Hitit imparatorluğunun yıkılmasından sonra güney doğuda Hitit kültürünün devam ettiği Beylikler (ki bunlara Yeni Hitit veya Geç Hitit denmektedir) ve Doğuda Hurrilerin devamı olan Urartu devleti tarih sahnesinde görülse de Çorum ve çevresini yakından ilgilendirmediklerinden bu iki uygarlıktan burada söz etmeyi gerekli görmemekteyiz. Yıkılan Hitit kentlerinin üzerinde arkeolojik verilerden edindiğimiz bilgilere göre Hititlerle ilişkisi olmayan toplulukların yerleştiği anlaşılmaktadır. Kısıtlı Yunan kaynaklarından Frigler olarak bildiğimiz bu yeni uygarlığın da tek bir etnik grup mu yoksa aynı kültürü paylaşan iki veya daha fazla gruplardan mı oluştuğu tartışma konusudur. İç Anadolu'nun batısı ve doğusunda görülen ufak da olsa bazı kültür ayrılığını dikkate alan araştırmacılar döneme Frig demekten kaçınarak demir devri başlığı altında incelemeyi yeğlemektedirler. Bizce de Frigleri Demir çağının bir alt birimi olarak incelemek daha sağlıklı görünmektedir.

Gerçi demir Hititler zamanında da bilinmekte ve kullanılmakta idi ise de henüz nadir bir maden olduğundan Hititler döneminde çağa damgasını vuramamıştır (18).

Çorum yöresinde rastladığımız yeni uygarlığın Friglerle özdeşleştirilmesinden dolayı biz de burada Demir çağına Friglerle başlayacağız.

3.3.1 Frigler (İ.Ö 8-6. Yüzyıl)

Homeros'un Truva savaşlarını anlatan İlyada destanından, bazı Anadolu kavimleri arasında yer alan Frigler hakkında da bilgi ediniyoruz. Homeros'tan anladığımıza göre Frigler İç Anadolu'ya egemen olan at yetiştirici ve binici, aristokrat bir kavimdir (19). Tarihçi Herodot, Friglerin Truva harplerinden önce Makedonya ve Trakya'dan Anadolu'ya göç ettiklerini söyler (20). Lidyalı tarihçi Xanthos'a göre ise bu geçiş Truva harplerinden sonradır (21).

Bir kısım arkeolog ve tarih bilimcisi, Truva'nın yıkımını izleyen VII. katında orta Avrupa kökenli kap kacağın bulunması ile yeni bir ahalinin Anadolu'ya Truva yolu ile geçtiğini kabul etmektedirler(22). Truva'nın yıkımı i.ö. 1190 olduğuna göre Friglerin Anadolu'ya geçişi, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi Anadolu'da iki büyük gücün yıkımını takip etmektedir. Ancak Friglerin devlet olarak karşımıza çıkmasının şimdiye değin en eski kalıntısı 8. yüzyıldan geriye gitmemektedir. Assur kaynaklarında İ.Ö. 2. binin sonlarından itibaren rastlanan Muşkilerin batıdan gelen Friglerle aynı kişiler olduğu inancı doğru ise, Friglerin doğuya kadar yavaş yavaş

ilerleyerek Orta Anadolu'yu zamanla egemenlikleri altına aldıkları düşünülebilir.

Assur kaynaklarından bildiğimiz, Kayseri yöresinden Toroslara kadar uzanan bölgede oturan Taballılar, doğuda Urartu kuzeyde Kasku, batı ve güneybatıda Muşkilerle komşu idiler. Tabal ve Assurlular arasındaki ilişkiler bazen dost bazen düşmanca idi. Muşkiler de bazen Tabal'ı bazen Urartuların hatta Assurluları tutmakta idiler. (Taballılar Hitit hieogriflerini kullanan ve Luvi Hitit kültürünü devam ettiren bir kavim olarak kabul edilmektedir).

Tabal'ın komşusu olan Kaşkularla Hititlerin düşmanı olan Kaşkalıların aynı etnik grup olduğundan kuşku yoktur. Kaşkalılar birbirlerine gevşek bağla bağlı federasyonla yönetilen aşiretlerden oluşmaktaydı. Krallarından hiç söz edilmemektedir. Yalnızca bir defa o da Hitit devrinde II. Murşili zamanında Kaşka Kralı Pihhuniya'dan söz edilmektedir. Kaşkalılara ait elimizde maddi arkeolojik delillerin yokluğu bu yarı göçebe budunun yerleşkelerinin tamamen ahşap mimariye dayalı olmasında aramak gerekecektir. Temelsiz ahşap mimari geleneği bugün bile Karadeniz'in dışında, Çorum ilinde çatki denilen depolarda varlığını sürdürmektedir,

Assur kaynaklarındaki Muşkiler ile Yunan kaynaklarındaki Friglerin aynı insanlar olduğu Muşki kralı Mita'nın Yunancada Midas olarak söylendiği düşünülmektedir (24). Mita isminin ise ikinci binden beri rastlanan bir Anadolu ismi olduğu görülür. Frigler de Hititler gibi zamanla Anadolululaştılar mı yoksa Assur kaynaklarında rastlanan Mita ismi kral anlamına mı gelmektedir veya Mita isimli bir Anadolu'nun zamanla Friglerin başına geçtiğini mi göstermektedir, bütün bu olaylıklar henüz açığa kavuşmuş değildir.

Karadeniz'den Toroslara Sakarya'dan Fırat'a kadar bütün iç Anadolu'yu saran bu yeni kültürün Kızılırmak'ın doğusu ile batısı arasında, sanatlarında bazı farklılıklar gösterdiği arkeolojik kazıların verilerinden izlenmektedir.

Orta Anadolu'nun batısında Sakarya (Sangarius) nehri ile Porsuk (Tomrus) nehrinin birleştiği yerde, Midas'ın babası Gordion'un kurduğu kent İ.Ö. 7. yy'ın başına kadar Friglerin başkenti olmuştur. Gordion'dan geçen yol Ankara'ya uğradıktan sonra Hattuşa'ya gitmektedir. Böylece Friglerin başkenti Gordion Hattuşa'ya doğrudan bağlıdır.

Çorum ilinde bugüne kadar yapılan kazılarda Frig yerleşmelerinin Pazarlı hariç hemen hepsi eski Hitit yerleşmeleri üzerinde görülmektedir. Bundan dolayı önceleri Friglerin Hitit imparatorluğunu yıkmış olabileceği kanısı yaygındı. Bütün yerleşmelerde arada zamanla birikmiş yıkıntılar ile iki kültür arasında 300 yıl gibi farkın bulunması bu kanının doğru olamayacağını göstermektedir.

Çorum ilinin Frig yerleşmeleri Boğazköy, Alacahöyük, Eskiyaar, Demircihöyük, Kalehisar ve Kalınkaya'da görülmektedir. Frigler ne Hititler ne de Assurlular gibi yıllık tutmadıklarından (veya kalıcı bir malzeme üzerine yazmamış olmalarından) bugüne kadar kalmış olan yazılı belge çok azdır. Gordion'da ele geçen bazı çanak çömlek, taş üzerine ve bronz sahanların kenarına sürülen balmumuna yazılmış bir iki kelime tarihi olayları yansıtmıyorsa da Friglerin Fenikelilerden almış oldukları bir yazı çeşidini kullandıklarını açıklamaktadır. Batıda Afyon-Eskişehir arasında Midas kenti olarak bilinen yörede Frig kaya anıtları üzerinde de aynı yazıyı görmekteyiz. Ayrıca Çorum yöresinde de Frig yazıtına rastlanmıştır. Alacahöyük (26) ve Pazarlı'da (27) bulunan yazıtlar dışında Kalehisar'da yüksek bir kayalığın üzerinde Kybele Sunağında da rastlanır (28). Kalehisar'daki sunak, çift başlı arkılığı ile Midas kentindeki Kybele-Attistaht sunaklarının çok benzeridir.

Ne yazık ki Gordion'un dışındaki Frig kentlerinin isimleri hakkında pek bilgimiz yoktur. Ancak Herodot'un sözünü ettiği i.ö. 6. yüzyılda Lidya ve Perslerin önünde savaştığı Pteria kentinin Boğazköy'ün Frig dönemindeki adı olabileceği ileri sürülmektedir. Kızılırmak'ın doğusunda Sinop yoluna hakim bir tepede kurulmuş olduğu bilinen Pteria kentinin yeri için önerilerden en geçerlisi kuşkusuz Boğazköy'dür (bkz Bölüm 1.3). Ancak Yozgat'ın 20 km. güneydoğusundaki Kerkenes dağında yapılacak sistemli bir kazı bu fikrimizi değiştirmeye neden olabilir (29).

Friglerin uygarlıklarının doruğuna eriştiği dönem İ.Ö. 8. yy. ile 7. yy'ın başlarına rastlar. 7. yüzyılın başlarında ise Karadeniz'den gelen Kimmer istilalarına yenik düştükten sonra eski görkemliliklerinin kalmadığı görülür. İ.Ö. 690 yılında (bu tarih Yunan kaynaklarında çelişkilidir 676 olarak da geçer) Gordion Kimmerler tarafından yıkılmış. Kral Midas bu yenilgi karşısında boğa kanı içerek intihar etmiştir (boğa kanı adı ile bilinen bir zehir olsa gerek). Kimmer akınlarının neden olduğu yıkımı Kızılırmak kavsı içerisindeki bütün Frig kentlerinde izlemektedir. Boğazköy'de Boğazkale mevkiindeki Frig yerleşmesinde herhalde Kimmer akınları ile ilgili olarak sur sisteminde değişiklik yapılmıştır. 7. ve 6. yüzyıllarda da Boğazköy, yalnız iç Anadolu'daki Frig kentleri arasında değil, arkaik doğu Yunan kentleri ile karşılaştırıldığında dahi (Örneğin Old Smyrna İzmir ve Miletus) büyüklüğü ile küçümsenmeyecek bir kent olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.3.2 Med, Pers Egemenliğinde Çorum (29)

Fırtına gibi gelip geçen ve uğradığı her yeri yakıp yıkan Kimmerler Çorum ve çevresindeki Frig kentlerini teker teker yağmaladıktan sonra, iz bırakmadan çekip gitmişlerdir. Daha sonra Perslerin yörede gözlemledikleri yüzlerce terkedilmiş köy yıkıntıları bu akımlardan artakalmış olmalıdır. İ.Ö. 7. yy'ın sonu ve 6. yüzyılın başlarında Frigya'nın zayıflamasıyla birlikte Batı Anadolu'da Lidya Krallığı'nın güçlenmeye başladığını görüyoruz. Aynı yıllarda İran'ın kuzeybatısında Medler Assur ve Anadolu devletlerine rakip olarak ortaya çıkmıştır (36).

Med kralı Keyaksar (Cyaxsares-) Babil valisi ile birlikte Assur ve Harran beyini yendikten sonra Kızılırmak'a kadar olan toprakları payına düştüğü gerekçesi ile almak üzere büyük bir ordu ile Anadolu'ya girer. Lidya kralı Alyattes de ordusunu toplayarak Med ordusunu karşılamak üzere yola çıkar. İki ordu Kızılırmak boylarında karşılaşır, savaş 5 yıl sürer. İ.Ö. 585'de güneş tutulmasını bir işaret sayarak savaşı durdururlar. İki ülke arasında hududu saptamak üzere Babil'li Nabu-Naid ile Kilikyalı Siyennesis'i hakem tayin ederler. Kızılırmak sınır olmak üzere anlaşma yapılır. Böylece 6. yüzyıl başlarında (Herodot'un da kaydettiği gibi) Kızılırmak'a kadar olan arazi Med krallığına ait olur (30). Anlaşmaya göre Alyattes'in kızı Kevaksar'ın oğlu Astyges ile evlendirilmiştir. 1 yıl sonra Keyeksar ölünce Astyages kral olur. Astyages Lidya prensesinden olan kızını Parsaların prensi Kambis (Kambuzya) ile evlendirmiştir. Bu evlilikten Kyros II (Kuraş veya II. Keyhusrev) dünyaya gelmiştir. Kyros II 559'da Parsaların başına geçince kendisini büyük Akamenid kralı olarak ilan eder ve Med-Pers sınırında dedesi Astiyag ile savaşır. Zaferle biten savaştan sonra Kyros II Medler yönetimindeki bütün ülkeyi Pers egemenliğine bağlamıştır (İ.Ö. 55).

İ.Ö. 585'de Keyeksar (Cyaxares) ile Alyattes arasında yapılan anlaşmadan beri İranlılar ile Lidyalılar arasında barış devam etmektedir. Ancak Kyros kendi ile boy ölçüşebilecek tek devlet olarak gördüğü Lidya'yı egemenliği altına almak ister. Bunu sezen Lidya kralı Kroisos Mısırlılarla anlaşıp Yunanlılardan paralı asker de toplayan Kyros II'ye ilk önce kendi saldırmaya karar verir. Bunu önceden haber alan Kyros daha atik davranarak Kapadokya'ya girer. Krezüs (Kroisos) Persleri karşılamak üzere Kızılırmak'ı geçerek Sinop yoluna hakim olan Pteria'yı kuşatır, ilk çarpışmada Kuraş hayli zorlanır üç aylık bir ateşkes anlaşması önerir. Yandaşlarından yardım bekleyen Krezüs'de hemen öneriyi kabul eder. 3 ay sonra tekrar başlayan savaşta yenik düşüp Sardes'e dönmeye karar veren kral çekilirken de geçtiği yerleri yakıp yıkarak Kyros'un kendisini takip etmesini önlediğini sanır. Ancak Büyük Kyros II. Kroisos'u

Sardes'e kadar kovalayacak 14 günlük bir kuşatmadan sonra da kenti alacaktır (i.ö. 546). Bundan sonra bütün Anadolu kentleri birer birer Persler tarafından alınır.

Lidya'nın yıkılışı ön Asya tarihinde yeni bir dönem açmıştır, İranlılar daha sonra batıda Yunanistan, doğuda Hindistan'a kadar olan büyük toprakları alacak büyük bir imparatorluk kuracaklardır. Akamenid hanedanı bu büyük İmparatorluğu 23 satraplığa ayırmıştı. Birinci derece satraplıklar da yönetim bakımından küçük satraplıklar bölünmüştü. Anadolu'da, birinci derece 4 büyük satraplık kurulmuş bunlardan her biri ikinci derece satraplıklara ayrılmıştı.

Çorum ilinin toprakları, 'Katpatuka' (31) dedikleri Kapadokya satraplığı ile Frigya satraplığının yönetimi altına giriyordu. Akamenid kaynaklarından öğrendiğimize göre ilk öncelere Kapadokya satraplığı Fırat ile Kızılırmak, Karadeniz ile Toroslar arasındaki geniş bölgeyi içeriyordu. Frigya satraplığı ile Kapadokya satraplığını birbirinden ayıran Kızılırmak'tı. Darius (Darayavahus) II zamanında ise Kapadokya iki eyalete bölünmüştü, biri asıl veya büyük Kapadokya, diğeri pont Kapadokyası (32).

Persliler Anadolu'ya ayak bastıkları i.ö. 6. yy'dan III. Darios'un İskender'e yenilmesine kadar geçen 250 yıl süresince Kapadokya'da Pers kültürünün ve dininin yerleşmesine özen göstermişlerdir. Akamenid Kralları Pres soylularına, din adamlarına özellikle orta Kapadokya ve Pont Kapadokyası'nda büyük mülkler vererek bilinçli olarak yöreyi Persleştirmeye çalışmışlardır. Ayrıca Kapadokya satrapları Akamenid hanedanından veya hanedana yakın 6 sülaleden seçilmişlerdir. Satraplıkların babadan oğula geçme zamanla Pers sülalesinden gelen prensliklerin, krallıkların ortaya çıkmasına neden olacaktır.

Büyük Darius'tan sonra Pers imparatorluğunun zayıflaması ile Anadolu'daki bazı yerli ahalinin ve satrapların ayaklanarak bağımsızlıklarını ilan ettikleri görülmektedir. Bağımsızlığını almaya çalışan yerli ahalinin başında Paflagonyalıları görüyoruz. Olgases (İlgaz) dağının güney eteklerinde (Kastamonu ile Çankırı ve Çorum illerinin kuzeyini içerisine alan bölgede) oturan Paflagonyalıları bağımsızlıklarını ilan etmekle yetinmeyip Kızılıрмаğı da aşarak Termedon (Terma) çayına kadar olan yerleri de almışlardır. Ayrıca Amisos (Samsun) ve Sinop'u da alarak Karadeniz'in kıyılarındaki Yunan koloni kentlerinin de satraplığın nüfusu altına girmesini sağlamıştır (İ.Ö. 375). Datam bu başarılarından sonra hür Kapadokya Krallığı kurma çabalarına girişir. Ancak Pers Kralı II. Artakserkses'in (İ.Ö. 400-358) gözüne girmeye çalışan Cios (Gemlik) tiranı Mitradates Datam'ı yenerek Perslere bağlılığını kanıtlar. İskender'in istilası sırasında Anadolu'da Kapadokya'yı Akamenidlere en çok bağlı satraplık

olarak görüyoruz. İskender'in İran seferleri ile Anadolu'da Pers egemenliği fiilen sona ermişse de (İ.Ö. 332) Perslilik Kapadokya'da daha uzun yıllar yaşayacaktır. Helenistik çağda Helenizm Pont ve Kapadokya sarayına evlilikler ile girmiş ise de yüzeyde kalmaktan öte gidemeyecektir. Pers kökenli olduklarını savunan yerli krallar halk arasında etken olma nedeni ile persliliklerini korumaya özen göstermişlerdir.

3.3.3 Hellenistik devirde Makedonya Egemenliği, Kapadokya ve Pont Krallıkları

İskender'in Pers İmparatorluğu'na son vermesi ile yeni bir dönem başlamıştır. Hellenistik çağ olarak adlandırılan bu dönem Anadolu için siyasal karışıklıklar dönemidir. İskender'in çok kısa süren imparatorluğu, ölümünden sonra generalleri (Diadoklar) arasında başlayan kavgalarla kısa zamanda paylaşılmıştır. Antigon Makedonya'da Selevkos, K. Suriye'de, Ptolemais Mısır'da krallıklarını ilan etmişlerdir. Anadolu ise bu üç kral arasında pay edilmek üzere sürüp giden savaşlara sahne olmuştur. Ayrıca bu kargaşadan yararlanarak kurulan bağımsız yerli krallıklar da egemenliklerini devam ettirme çabasıındadırlar. Bergama, Bitinya, Pont ve Kapadokya krallıkları yanı sıra birçok eyalet bağımsızlığını almış, Orta Avrupa'dan gelen, Galatlar Anadolu'ya yerleşmiştir.

Bu dönemde Çorum ve çevresini ilgilendiren tarih olaylarını şöyle özetleyebiliriz: İskender'in İ.Ö. 334'te Granikos (Bigaçay)'da, 332'de İpsus'da III. Dariusus'un ordularını yenmesinden sonra birçok eyaletin kendisine boyun eğmesine karşın Kapadokyalıların İskender'in egemenliğini kabul etmediği, gönderdiği Satraba baş kaldırarak Pers soylularından Ariaretis'i kral yapıp bağımsızlıklarını ilan ettikleri anlaşılmaktadır. (İ.Ö. 332-330). Ariates birkaç yıl içerisinde Çorum ilinin kuzeydoğusu ile Amasya illerini alan bölgede o dönemler için oldukça güçlü bir devlet kurmuştur. Bugünkü Zile yakınındaki Gaziura kalesini de devletin merkezi yapmıştır.

İskender'in ölümünden sonra oğluna vasi seçilen Perdikkas Makedonyalı generallerin kurduğu krallıklar arasında yerli bir krallığın yaşamasını sakıncalı bulup büyük bir ordu ile Kapadokya'ya yürür, Ariarates'i ailesi ve komutanları ile birlikte yok ederek Kapadokya'nın yönetimini 332'de Evmenes'e bırakır. Bu suretle İskender istilası sırasında kurulan Kapadokya krallığı 10 yıl yaşadıktan sonra Makedonyalıların egemenliği altına girer. Ancak Ariates'in evlatlığı ve yeğeni olan II. Arirates 20 yıl sonra Kapadokya'yı Makedonyalıların baskısından kurtaracak ve krallığı yeniden kuracaktır (İ.Ö. 302).

Hemen hemen aynı yıllarda Antigon'dan kaçarak Paflagonya dağlarına sığınan Cios (Gemlik) tiranı Mitradates'in torunu da Paflagonyalıların ve Pont Kapadokyalılarının yardımı ile bir krallık kurmaya çalışmaktadır. Sonradan Ktistes (Kurtarıcı) unvanı alan genç Mitradates Kapadokya'da kendisi gibi krallık kurma çabalarında olan Ariarates ile anlaşır. Bu iki Pers kökenli soylu Diadokların aksine birbirlerini rakip görüp çarpışma yerine Kapodokya'yı aralarında bölmeyi yeğ tutarlar. Mitradates Ktistes de böylece Pontus Kapadokya'sında krallığını ilan eder. Ariarates de Büyük Kapadokya'yı yurt edinir. Bundan böyle antik yazarlar Pontus Kapadokya'sından Pontus Krallığı, Büyük Kapadokya'dan da yalnızca Kapadokya olarak söz edeceklerdir. Ancak Kapadokya Krallığı Anadolu tarihinde Pontus Devlet'i çapında faaliyet gösterememiştir.

Gerek Pont Krallığı'na, gerekse Kapadokya Krallığı'na Hellenizm tam anlamıyla girememiştir. Gerçi Selevkoslu prenseslerle yapılan evlilikler sonucu saraya Hellenizm etkisi girmiş ise de bu etki yüzeysel kalmıştır. Saray dili Yunancadır. Paralar Yunanca basılır, prenseslere Laodike gibi Yunanca adlar verilir ise de, soyu devam ettirecek olan erkek çocuklara Mitradat, Farnak, Ariobarzon gibi pers isimleri verilir. Pers dini olan Ahura Mazda'ya tapılır. Sosyal yapı Akamenid devrinin aynıdır. Büyük araziye sahip tapınaklar ve rahip sınıfı ve Pers kökenli asiller feodal yöntemle değişik halk gruplarından oluşan köylü sınıfı yönetmeye devam etmektedir. Pontus Krallığı'nın kurucusu Mitradates Ktistes İ.Ö. 266 yılında öldüğünde haleflerine her alanda bir gelişim yeteneği gösteren güçlü bir devlet bırakmıştır. II. Mitradates (i.ö 255-22) Rodos'tan yardım gören Sinop dışında Karadeniz'in güney kıyı kentlerinin hemen hepsini krallığa dahil etme uğraşlarında da başarılı olmuşlarsa da, VI. Mitradates Eupator'ın başa geçmesinin ilk yıllarında Pontus hegemonyası gerilemiş durumda idi. Paflagonya bağımsızlığını almış, Frigya Roma'nın Asya eyaletine bağlamıştı (İ.Ö. 116). Bu ara Roma Galatya'nın Pont Krallığı hükmüne girmesini önleyici tedbirler alıyor, tampon bir devlet olarak varlığını korumasını istiyordu. Böylece Galatlar Pont Krallığı ile Büyük Frigya arasında bir set olarak yaşamlarını sürdürüyorlardı,

Mitradates VI. Eupator, Romalıların "Asya Eyaleti" şekline soktuğu Anadolu Kentlerini almak için Batı Anadolu'ya istila hareketine geçmeden önce Paflagonya ile Galatya'yı Bitanya Kralı Nikomedes II (128-94) ile bölüşmek üzere anlaştı. Mitradates'in hissesine Çankırı, Çorum ve Yozgat çevresinde oturan Galat boylarından Trokmelerin memleketi ile Paflagonya'nın batı kısmı düştü. Ancak her iki kral da Kapadokya'ya göz dikmişlerdi. İlk defa Bitinya ordusu Kapadokya'ya girdi. Kraliçe Laodike kardeşi Mitradates'ten yardım islemesine rağmen Nikomedes

ile evlenerek barış yaptı. Ancak Mitradates yeğenlerinin hakkını korumak bahanesi ile Kapadokya'ya girdi. Tahta oturttuğu yeğenini öldürterek Kapadokya'dan aldığı yerleri boşaltmak için ultimatom verdi.

Anadolu'da Roma yönetimini güçlendirmek ve eski Kapadokya Kralı'nı tahta oturtmaya mecbur edilen Romalı general Sulla'nın başarılarından sonra Kapadokya'ya egemen olma umudunu kesen Pont Kralı Karadeniz'in kuzeyini hedef aldı. Parlak zaferler kazanarak Karadeniz'i bir Pont gölü haline getirdi Bu arada (İ.Ö. 90) Paflagonya ve Galatya tekrar bağımsızlıklarını kazanmışlardı.

Pontus'un bu enerjik kralı Anadolu'nun batısını, (İ.Ö. 133) ele geçiren (son Bergama kralının vasiyeti ile) Romalılara karşı savaşıma karar verdi. Son derece önemli ve karışık olayların süre geldiği Batı Anadolu seferlerinden bölgemizi ilgilendirmedeği gerekçesi ile bir kaç kelime ile söz edeceğiz:

Mitradates'in Batı Anadolu'yu istilasını bu ülkede yaşayan yerli halk ile Yunanlılar sevinçle karşıladılar. Örneğin Efesos halkı Mitradates'i Asyanın kurtarıcısı, yeni Diyanizo gibi unvanlarla karşıladı. Mitradates ise Bergama'yı başkent yapıp yeni bir devlet kurdu. Kral, tüm Anadolu'ya ticaret amacı ile yerleşmiş olan 80.000 kadar Romalıyı öldürttü. (İ.Ö. 88) Bu başarı ve katliamdan sonra Atina'da Pontus kralı ile birleşti. Ancak Roma generali Sulla, Mitradates'in komutanlarını bir bir yenerek Dardanus'ta bir barış yapmaya zorladı. Böylece tüm Asya eyaleti tekrar Roma'ya geçmiş oldu. (İ.Ö.85)

İ.Ö. 63'te Romalı komutan Pompeus, Mitradates'i yenerek daha önce verasette Roma'ya geçen Bitinya'yı, Pontus Krallığı ile birleştirip bir eyalet halinde Roma'ya bağladı.

Pontus ve Kapadokya Krallığı'nın kurulduğu yıllardan Roma'ya bağlanana kadar geçen yaklaşık iki yüzyıl boyunca Çorum ilinin bugünkü toprakları Paflagonya halkı, Galatlar, Pontus ve Kapadokya Krallığı arasında egemenliğinin el değiştirdiği bölge olarak göze çarpmaktadır.

Çorum ve yakın çevresinin tarihinde etken olan Galatlara da kısaca değinelim:

Galatlar Avrupalı Keltlerdir. Ataları Ren boylarında oturan bu insanlar, Orta Avrupa'dan yavaş yavaş güneye yayılmışlardır. Bu yayılma yaklaşık dört yüzyıl sürmüştür. Tuna boyları ile Adriyatik denizinin arasında oturan bir kısım Kent boyları İ.Ö. 3. yüzyılın başlarında Makedonyalı Lyzimahos'un ölümünden sonra daha da güneye Trakya üzerinden Yunanistan'a inmeye başlarlar.

İ.Ö. 278 yılında ise bu topluluktan ayrılan 3 boy, boğazlar üzerinden Anadolu'ya

geçer. Gallipoli (Gelibolu) ve çevresine yerleşen bir kısım Galat boyları Batı Anadolu'yu tehdit altında tutarken, diğer bir kısım Galat, Bizans Kenti (İstanbul)'nin bu günkü Galata bölgesine yerleşirler (35).

O sırada kardeşi ile taht kavgasında olan Bitanya kralı I. Nikomedes Galatları kendisine yardıma çağırır. Başarı kazanınca da sayıları 20.000 kadar olan Galatları Sakarya ile Kızılırmak arasındaki yukarı Frigya bölgesine yerleştirerek doğu sınırında kendisine bağlı bu asker kavmin varlığını sürdürmesinin yararını düşünür.

Galatlar kendilerine yavaş yavaş katılan diğer soydaşları ve çabuk çoğalma yetenekleri ile çok kısa zamanda sayıları artarak bütün yöreye yayılırlar. İlk önceleri yerli halkın arasına katılmadan kendilerine vergi ödemeye zorladıkları kentlerin yanında aralarında yaşayan Galatlar daha sonra Pessinus (Sivrihisar yakınında Ballıhisar), Gordion, Çankırı, Ankara, Yozgat ve Çorum yöresinde yurtlandılar. Pessinus çevresine yerleşen Tolisto-Boiler ile Çorum ve Yozgat yöresine yerleşen Trokmiler şeflerinin adını almışlardı. Çankırı ve Ankara'ya yerleşen Tektosaglar ise ait oldukları Galat boyunun adını sürdürmekteydiler.

Önceleri açık arazide halkı ile beraber oturan Tormiçlerin şefleri, sonradan Kapadokya'nın geleneksel yaşam tarzını, etrafı surlarla çevrili kalelerinde oturmayı yeğlediler.

Bu üç gruptan her birinin bir tür küçük prenslik mahiyetinde olduğu antik yazarların her üç grubun şeflerinden Basileus olarak söz etmelerinden anlaşılmaktadır. Üç Galat boyundan her biri tetrark denilen dört sözcü tarafından yönetiliyordu. Tetrarkların yönetiminde her yargıç, bir askeri komutan, iki komutan yardımcısı vardı. Bunlar gerektiği zaman halkın seçtiği 300 kişiden oluşan meclise başkanlık ederlerdi. Bu organizasyondan anlaşılabileceği gibi hepsini birden yöneten bir kral yoktu. Yönetim bir tür konfederasyondur.

Komşu ülkeleri yağmalamaktan vazgeçemeyen bu savaşçı insanlar birleşerek bir devlet kuramadılar.

Ancak yerli ve Hellenistik Kralların ve Roma ordusunun en aranan ücretli askerleri olarak varlıklarını sürdürdüler, ücretli askerlikten kazandıkları ve yağmacılığın yanı sıra, yerli halkın topraklarının üçte birini ürettiklerinden de belirli bir kısmı vergi (Galatika) olarak alıyorlardı. Geri kalan arazi ise kendilerinin tasarrufunda kalıyordu. Böylece zenginleşen Galatlar zamanla da uygar hayata alışıarak kendilerinden önce kurulmuş olan Kentlere yerleşip yerli halkla kaynaşmaya başladılar. Bu kentlerden en önemlileri Pessinus, Ankara ve Tektosagların Tavium ise Trokmelerin başkenti oldu.

Bugün, Boğazköy'ün 25 km kadar güneyinde yer alan Büyük Nefes Köy'ün Tavium olduğu arkeologlar tarafından ileri sürülmektedir. Tavium, antik coğrafyası Strabo zamanında Anadolu'nun önemli bir ticaret kentidir. Tavium'un Hitit kenti Tawinia olduğu savı göz önünde tutulursa Galatların eski kentlerde yerli halkla kaynaştığı söylenebilir. Ayrıca Pessinus'ta Galatların Frig halkı ile birleştiği Kybele tapınağında görev alan rakiplerin Galat ve Friglere eşit sayıda olmasından da anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Tektosogların başkenti olan Ankyra (Ankara)'da eski ve önemli bir Frig kentidir.

Galatlar Anadolu'ya geçtikleri İ.Ö. 278 yılından, Pontus Kralı VI. Mitrdates'in İ.Ö. 85 yılında Romalılara kesin yenilgisine kadar geçen zamanda bazen Bergama Krallığı'nın, bazen Pontus Krallığı'nın yönetimini kabul etme zorunda kalmışlardır. Ancak, Roma'nın yardımı ile bir kaç kez bağımsızlığa da kavuştukları görülür. İ.Ö. 85'ten sora ise Roma'ya bağlı kukla yöneticilerle yönetilmeye başladılar. Roma imparatoru August zamanında ise Galatya bir takım haklar elde etmekle beraber Roma'nın bir ilki haline getirildi. Böylece Çorum toprakları da Romalıların egemenliğine girmiş oldu. Bütün Anadolu'yu kasıp kavuran kendilerinin katıldığı savaşlarda yandaşlarının başarılı olduğu bu cesur halkın bir devlet kuramamalarının en önemli nedeni aralarında federal bağların zayıflığıdır. Ancak zaman zaman Galat boylarını birleştirme çabaları da olmamış değildir. Örneğin, Tolistoboilerin Tetrark'ı Ortiagon bir birleşik Galat Krallığı'nı gerçekleştirme yolunda olumlu sonuçlar almış ise de başarılı olamamıştır.

Her ne kadar dillerini, geleneklerini yönetsel organizasyonlarını Hristiyanlık çağına kadar devam ettirmişler ise de, Bizans yönetiminde yerli halk içinde eriyip gitmişlerdir.

Çorum ili içerisinde yapılan kazılarda veya rastlantı sonucu ortaya çıkan arkeolojik pek çok bulgular Galatların Tavium ve yakın çevresi dışında İskilip ve Bayat (Boğazköy ve Eskişehir) çevresinde de yaşadıklarını göstermiştir. Mecitözü'ndeki bu gün Avkat olarak türkçeleştirilen yerdeki kalıntıların Galat kenti Euchaita olduğu bilinmektedir. Euchaita coğrafyacı Strabo zamanında önemli bir Galat kentidir.

Galatya'nın Roma ili haline getirilmesinden sonra Roma etkisi ile yapılmış pek çok anıt ve eser bugün Çorum ilinin hemen her yerinde gözlenmektedir.

Kaynakça

- 1-Akarca, A.,1960. "Hellenistik Çağda Yerli Pontus Keramiği, V.T.T. Kongresi Bildiriler, s.(142)
- 2-Akgurgal ,1977 "'Hattiler, Hititler ve Güneş Kursu"' Belleten 41. 162 s. 420
- 3-Akgurgal, 1962 The Art of the Hittities (Abraham Inc, New York.
- 4-Akgurgal, 1955. Phrygische Kunts. Ank.
- 5-Alkım, 1979, "İkiztepe Kazısı; İlk Sonuçları", VIII. T.T. Kongresi, Bildiriler, S. 155
- 6-Alp, 1977 "Hitit Kenti Hanbaba'nın Yeri" Belleten 41 164. s. 649.
- 7-Alp, 1977 (1) "Maşat, Höyükte Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yeşilürmak Bölgesinin coğrafyası hk." Belleten XLI. 164, s.637
- 8-Alp, 1974, "Eski Önasya'da Siyasal İlişkilerden Bölümler", Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma kitabı Ankara. D.T.C.F. yayınları Ank. s. 425-441
- 9-Alp, S. 1968, Zylinder und Stempelsiegel aus Karahöyük bel Konya. T.T.K. yayınları.
- 10-Alp, S. 1952, "Hitit Devletinin İç Bünyesi" IV.T. T, Kongresi, 1948, T.T.K. Ank. s. 38-45
- 11-Alp, s. 1949. "Hititlerde Sosyal Sınıf Namralar ve İdeogramın Hititce karşılığı. Belleten XIII/50 s. 245. 270.
- 12-Alp, s. 1947 (1). "Hitit Kanunları Hakkında 'Ank. ün. D.T.C.F. Dergisi V Sayı 5. s. 465-462.
- 13-Alp, S. 1947 (2), "IV. Tuthalia Fermanı, "Belleten 43, 383,
- 14-Anderson, J.G.C., 1903, Studia Pontica, Vol. I, A Journey of Exploratlons İn Pontus.
- 15-Anderson, J.G.C. 1899. Exploration in Galatla as Halym, Part II, Topography Eplgraphy, Galatlan Civilization. Journal of Hellenistic Studie XIX.
- 16-Anderson, J.G.C., 1877/8, Exploration in Asra Minor 1898,1903 First Reaport, Belleku, Britsh School of Athens. IV 1897/8.
- 17-Arik. R.O., 1937 Le Fouillles d'alaca Hüyük 1935 T.T. Kurum Ankara
- 18-Balkan. K. 1955. Kaniş Karumu Kronolojisi. T.T.K, Ank.
- 19-Barnett, R.D., 1967, The Cambridge Ancient History Phrygla and the People of Anatolia in the Iron Age. Cam, Univ, Press.
- 20-Bayburtoğlu, İ. 1976., 'İskiyapar'Phryg Çağı"' VIII. T.T. Kongresi.
- Bildiriler,. I. Ank. 1979. s. 293-303.
- 21-Bilgiç, E. 1948. "Anadolu'nun İlk Tarihi Çağının Ana Hatları İle Rekonstrukslyonu". Ank. ün. Dil ye Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi VI sayı 5. s. 489-516.
- 22-Birmingham, J.M., 1961, "The Overland Route Across Anatolia in the 8 th and 7 th century 8.C." Anatolian Studies 11. s. 185-195.
- 23-Bittel, K., 1974 "Bemerkungen zur sogenanten galatischen Keramik". Ankara Mansel Armağan, s. 227.
- 24-Bittel, K., 1973, "Die Galater, archaologisch gesehen" The Proceedings of the Xth International Congress of Classcal Archaeology, 1973, Vol. I. Arik. 1978. s. 169-174.
- 25-Bittel, K., 1970, Hattusha the Capital of the Hittities. Oxford Univ. Press.
- 26-Bittel, K., 1965, "Boğazköy in Phrygischer Zeit" VII e Congres Int. d. Arche: 1963. Paris, s. 153.
- 27- Bittel, K., 1953. "Beitrag zur Kenntnis Anatolischer Metallgefasse dur zweifen Halfete des dritten Jahrtausands v.chr. "jbl. 74. 1-34.
- 28-Bittel, K., Güterbock, H, 1935 Boğazköy, Berlin.
- 29-Burn. A.R., 1968, Persia and the greeks The Defense of the West 546-478 B.C. Minerva Presi. U.S.A
- 30-Burney, C.A., 1966. "Northern Anatolia Before Classical Times" Anatolian Studies VI. s. 181-186.

- 31-Chantre, Eb, 1898, Mission en Cappadoce 1893-1894, Paris,
- 32-Demircioğlu, H. 1970, Roma devletinin Eyalet Sistemi hk. Sistemin Esası ve Özellikleri. Ank.
- 33- Demircioğlu, 1967. "Roma Devletinin Eyalet Sistemi Hakkında" Tarih Araştırmaları Sergisi V. s.443.
- 34-Darga, M., 1978, "Hitit Devletinin Ana Hatları" Arkeoloji ve Sanat 1-1 s. 8-13., 1-2 s. 12-14.
- 35- Dinçol, A.M., Jakar, J., 1974. "Nerik Şehrinin Yeri Hakkında" Belleten 38 152 s. 563.
- 36-Dobinhofer. E., 1971, Voice İn Stone: The Decipherment of Ancient Scripts and writings, çeviri, Mervyn.S.C.,
- 37-Donbaz, V., 1975, "The Oldest Caravan Traffic" T.T.O.K.B. 45/324. s. 34-36. 38-Ertem, 1980. Hitit Devletinin iki Eyaleti: Pala Tummana ile yakın çevresindeki yerlerin lokalizasyonu üzerine yeni derlemeler, Ank. Oniv. D.T.C.F. Yayınları no. 295.
- 39-Ertem, H. 1974. Boğazköy Metinlerine göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası, T.T.K. Yayınları
- 40-Ertem, H. 1973, Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizisi.T.T.K. Yayınları.
- 41- Ertem, H. 1970. "Hititlerde Tarım" VII.T.T. Kongresi. Ank. 1972. s. 84-89.
- 42- Fisher, F., 1965. "Bogazkoy and die Chronologie der altaesyrischen Handelsniederlassungen in Kappadokien" ist. Mit. 15. 5. 2-16
- 43-Forlanini, M., 1977. "L' Anatolia Nordoccidentale nell'Impero Eteo" SMEA 18, 197-225.
- 44- Forrer E. 1922-26 Die, Boghazkoı -Texte in Wuchritt, W.V. n.O.G. 41, 42 110
- 45-Gall von, H., 1966. Ist. Mit. Beihelt.
- 46-Gall, von, H. "Zu den Klein asiatische Treppentunnein" A.A. 1967., S. 504 - 527
- 47-Garstang, J. ve Gurney, O.R. 1959. The Geography of Hittite Empire. Ank.
- 48-Garstang, J., 1943. "Hittite Military Roads in Asia Minor. American Journal of Archaeology 47,s. 35-62
- 49-Ghirshman, R., 1954. Iran (A pelican book)
- 50-Giles, D., ve Kürper. E. 1974. "Statiform Copper Deposit, Northern Anatolia, Turkey. Evidence for Early Bronze (2800 B.C.) Mining Activity Science 186 s. 823-5.
- 51-Goetze A.1.1. (1975)" The Hittites and Syria (1300-1200 B.C.) CAH. vol. II. Part 2 ch. XXIV. 1975.
- 52- Goetze, A., 1957. "The Roads of Northern Cappadocia in Hittite Times" RHA 15.93.
- 53- Gonnet-Bagana, H. 1967. "Arkeolojik Belgelere göre Eti Günes Kursları" Anadolu (Anatolia) XI s. 161 - 166.
- 54-Gray G.B., Gray M.S, 4 11 - D. 1969 The Persian Empire and the west CAH Chapt. The Reign of Darius
- 55-Gurney. O.R., 1966 The Cambridge Ancient History : Anatolia c. 1600 - 1380 B.C. Cambridge Univ.Press.
- 56-Gurney, D.R., 1964. The Hittites Pelican book. revised edition.
- 57-Gurney, D.R., 1962, The Cambridge Ancient History Anatolia c. 1750 - 1600 B.C. Cambridge Univ. Press.
- 58-Günaltay, Ş. 1951 (1). Yakın Şark IV Bolum I, Perslerden, Romalılara kadar Selevkoslar, Nabatiler Galatlar, Blitanya ve Bergama Krallıkları, T.T.K. yayınları, Ank.
- 59- Günaltay. Ş. 1951 (2) Perslerden Romalı'lara kadar Selevkoslar Nabatiler, Galatlar, Biritanya ve Bergama Krallıkları. T.T.K. Yayınları, Ank.
- 60- Günaltay, Ş. 1948, İran Tarihi, cilt I, En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine kadar. T.T.K. Yayınları, Ank.
- 61- Guterbock, H.G., 1961. "The North Central Area of Hittite Anatolia" JNES. 20. 5. 85 - 97.
- 62- Hamilton, W.J., 1842, 1842. Researches in ASIA Minor, Pontus and Armenia. I-II.
- 63- Hicks.J., 1974, The Empire Builders. Time-Life Books, New-York.

- 64- Hoffer, H., 1974, *Alimenta Hethaeorum. Food Production In Hittite Asia Minor*. New Haven,
- 65- Hogarth D.G. Litt C.M.G. (1940) *The Hittites of Asia Minor CAH*. vol. 11
- 66- Houwink ten late, H.J., 1967, "Mursills" North-Western Campaigns, A commentary" *Anatolia* 1. s. 44-61.
- 67-Houwink ten late, H.J., 1979, "Mursills' North Western Campaigns" *Florilegium Anatolicum: Melanges offerts a Emmanuel Laroche*. Paris. 157-167.
- 68-Jones, A.H.M., 1971, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, (ikinci Baskı) Oxford Clarendon Press.
- 69-Kaptan E. 1976, Türkiye'de Madencilik Tarih ve Kalayın Kökeni hakkında. Kahramanmaraş. Tokat, Ordu, Kastamonu ve Çorum bölgelerindeki eski çürük depolarında yapılan genel bir araştırma, M.T.A. no:5546.
- 70-Kinal, F. 1974, "Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler" *Cumhuriyetin 50. Yıldönümünde Anma Kitabı*. Ank. Univ. D.T.C.F. Yayınları, Ank.
- 71-Kinal F. 1967, *Yamhad Krallığı* s. 201.
- 72-Kinal F. 1962, *Eski Anadolu Tarihi*, T.T.K. Yayınları Ank.
- 73-Kitchen, K.A., 1962, *Suppiluliuma and the Amarna Pharaohs: A Study in Relative Chronology*. Liverpool Univ. Press. 74-Kosay, H.Z., 1963. "Büyük Güllücek Buluntularına göre Anadolu ve Balkanlar prehistovari arasındaki identite ve diversiteler" *Belleten* 106. 5. 297. 304.
- 74-Kosay, H.Z., Akok, M., 1957, *Büyük Güllücek Kazısı*. T.T.K. Ank.
- 75- Güterbock, H., "Authority and Law in the Hittite Kingdom"
- 76-Güterbock., H., 1973, *Hattusili II önce More*" *Journal of Cuneiform Studies*" s. 100-104.
- 77-Kosay, H.Z., Akok, M., 1950, *Amasya Mahmatlar Köyü Definesi*, *Belleten* XIV/55, s. 481-485.
- 78-Kosay, H.Z., 1941, *Pazarlı Hafriyatı* Ank.
- 79-Kosay, H.Z., 1936, *Alacahöyük Hafriyatı*, 1936
- 80-Larsen M. 1976, *The Old Assyrian City-State and its Colonies*.
- 81-Larsen, M. Trolle., 1967, *Old Assyrian Caravan Procedures*, Ist.
- 82- Lequenne, F., çev. Albek, Suzan, 1979 *Galatlar*, T.T.K. Ank. 83-Leonhard, R., 1915, *Paphlogonia*.
- 83-Lewy, H. 1965 *Anatolia in the old Assyrian Period C.A.H.* vol. II. chp. XXIV.
- 84-Lloyd, S., 1967. *Early Highland People of Anatolia*.
- 85-Lloyd, S. 1956, *Early Anatolia*, Penguin books.
- 86-Louise, H., 1943, "inner Anatolian und seine geographische Grenzen" *Türk Coğrafya Dergisi* I.
- 87-Luckenbill, D.D., 1968, *Ancient Records of Assyria and Babylonia* Reprint.
- 88- Magie, D. 1950, *Roman Rule in Asia Minor*. Princeton University Press.
- 89-Maler, F., 1863, "Bemerkungen zur sogenannten galatischen Keramik von Boğazköy" *Jd I*, 78, s. 218-256.
- 90-Mellink, M.J., 1974, "Archaeology in Asia Minor" *Aja* 78.s.114.
- 91-Mellink, M.J. 1969., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 71. 92-Mellink, M.J., 1966, *Art Treasures of Turkey*, Smithsonian Institution.
- 93- Mellink, M.J., 1965 (2) "Anatolian Chronology" *Chronologies in old World Archaeology*.ed Ehrich, R.W.
- 94-Mellink, M.J., 1965 (1) "Mita, Mushki and Phrygians" *Anadolu Araştırmaları cilt II*, Bossert Anma Kitabı, s. 318.
- 95-Mellink, J.M, 1957, "The Royal Tombs at Alacahöyük and the Aegean World. "The Aegean and the Near East Study present to Hatty Goldman, ed. Weinberg. s.s.

- 96- Mitchell Stephen, 1974 The History and Archaeology of Galatya (Oxford University.)
- 97- Mora, C, 1977. "Saggia per uno studio sulla popolazione urbana nell" Anatolia Antica" SMEA 18.
- 98- Neufeld, E., 1951, The Hittite Laws Luzac 8 Co. Ltd.
- 99- Olmstead, A.T., 1970, History of the Persian Empire, University of Chicago Press.
- 100- Orthmann, W., 1963, "Die Keramik der Bronzezeit aus Inneranatolien, Berlin.
- 101- Orthmann, w. 1962, "Boe baltungen an dem Höyük in Eskiyaar" ist. Mitt. 12.
- 102- Osten von der, H.H., Exploration in Central Anatolia, OIP 14.102.
- 103- Osten.vorder, 1929, Explorations. In Central Anatolia, Season of 1926, (DIP V).
- 104- Osten von der 1971. Explorations In Hittite Asia Minor II Second edition.
- 105- Otten, H., 1969, Die hethetischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie, (Academic der Wissenechaften und der Literatur Wlasbaden.
- 106- Otten, H., 1959, Hethitischen Totenrituele.
- 107- Özgüç. N. 1969, "Assyrian Trade Colonies in Anatolia" Archaeology 22, S. 250.
- 108- Özgüç, T. 1980, "Corum çevresinde bulunan Eski Tunç Çağı Eserleri" Belleten 44. 175. s. 459. Özgüç T. 1978, Maşat Höyük kazıları ve çevresindeki Araştırmalar, T.T.K. yayınları, Ank.
- 109- Özgüç, T. 1963, "Yeni araştırmaların ışığı altında Anadolu Arkeolojisi, Anatolia VII, s.2.
- 110- Özguc, T. Akok, M., 1957, Horoztepe eserleri, Belleten XXI/82, s. 201 - 240.
- 111- Özgüç T. 1956, "Anitta hançeri" The dagger of Anitta" Belleten XX/77, 28 - 32.
- 112- Plinius Naturalls Historia.
- 113- Prentiss, S. de Jess, 1977, "Metallurgical Practice in Early Anatolia" M.T'A. Dergisi, 87, s. 59-60
- 114- Prentiss, S. de Jeshs, 1968, "Metal Resources in Ancient Anatolia", Ant-Stud. 18. S. 97.
- 115- Rostotzeff, M., 1916-18, 8.S.A. XXII, s. 11, "Pontus Bithynia 8 the Bosporus"
- 116- Rostotoutzett. M. 1928 Syria the East. CHA. vol VII Chp. V
- 117- Schuler, E. von, 1965, Die Kaskaer, Berlin.
- 118- Schuler, von, E., 1956, "Die Würdentrageide des Arnuvanda" Orientalia, 25.
- 119- Tarn, W. G. G.T., 1966 Hellenistic Cilisation University Peperbacks, Methuen, London.
- 120- Temizer, R., 1954, "Kayapınar höyüğü buluntuları" Belleten XVIII/71, s. 317-330.
- 121- Temizer, R., 1949, "Kalınkaya tümülüsü kazısı", Belleten XIII/52, s 795/806.
- 122- Onal, A. 1981, "Hitit kenti Ankuva'nın tarihçesi ve lokalizasyonu hakkında" Belleten 45/2, 180. s. 433-455.
- 123- Ünal, A. 1977, M.Ö. II. Binyıl Anadolusunda doğal Afetler" Belleten XLI, 163, s. 423.
- 124- Yakar, J., 1980, "Recent contributions to the Historical Emplne" M.D.O.G., 112, s. 75-94.
- 125- Yakar, J., 1976, "Hittite Involvement in Western Anatolia" Ant-st. XXVI, s. 118-128.
- 126- ZorluoğluL. 1976, "Eskiyaar'da bulunan Kızılırmak havzası (Galat denilen)boyalı Seramikleri" VIII.T.T. Kongresi Blidirleri I, Ank, 1979, s. 345.
- 127- Veenhof, K.R., 1972, Aspects of Old Assyria Trade 8 its Terminology, Leiden.
- 128-Wace, A.J.B. 1948 Weaving or Embroidery "AJA S2 s. 51
- 129-Winfield, D. 1977. "Northern Routes Across Anatolia Ant. St. 27. s. 158-159.

Boğazköy-Yazılıkaya 12 yeraltı tanrısı

Boğazköy Yazılıkaya Tanrı'nın himayesinde IV. Tuthalla

Boğazköy arslanlı kapı

Alacahöyük sfenksli kapı

Boğazköy yer kapı.

Giriş

1. Loule, H. 1943. S. 40 - 45
2. Kaptan, E., 1976; Prentis de Jesus, 1977 S. 59-60, Gilles, D., ve Kurjper, E., 1974 S. 823-5.
- 3-Akurgal, E. 1977, s. 420
4. Herodotus, I.72,76
5. Strabo, XII. 111. 5. 9: Plinius. N.H. VI.8
- 6-Strabo, XII. S. 534: Günaltay. Ş. 1951, s. 22
7. Strabo. XII-III.39
8. Strabo. XII-IV.V. XIII:

Bölüm 1

1. Bligic, E., 1948 s. 494; Güterbock, ZA. NF. 10, 1938. 45-49
2. Alp, S., 1948 s. 39
3. Darga, M., 1978 s. 9
4. Alp, S., 1947 s., 1947 s. 476; Kinal, F., 1962 s. 142
5. Olmstead. A.t., 1970 s. 479
6. Rostovtzeff, M., 1916-18 s.11: Strabo XI, 8.4, XV 3.5
7. Alp., S., 1947 5. 476
8. Otten, H., 1958 s. 107
9. Alp. S., 1948 s, 245 270: Darga M., 1978 s. 12
10. Mellink, J.M., 1965 S. 318 : Luckenbill, D.D., 1968 S.221
- Assur kaynaklarında Muski teriml için bkz, bolum
11. Olmstead, A.T., 1970 S. 59. dnt. 7.
12. Alp, S., 1977 s. 642
13. Magle, D., 1950 S. 180
14. Günaltay. Ş., 1951, S. 204
15. Rostovtzeff, M., 1928 s. 176-178 : Rostovtsoff, M., 1916-18 5. 11 16. Günaltay, Ş., 1951, s. 466: Plinius N.H. VII, 24, 88, XXV 2.
17. Lequenne, F., (cev. Albek, S.) 1979 S. 57: Jone, A., 1971 s. 115 18. Özgüç T., 1978.5. 34: Özgüç. T., 1963 5.2.
19. Bligic. E. 1948 s, 494
20. Bligic. E. 1948 s. 509
21. Bittel, K., 1970 S. 28, 45
22. Darga.M., 1978, 5.12
23. Alp, S., 1974 s. 429
24. Gotze A., 1957 s. 121

25. Ertem H., 1970 s. 84; Ünal, A., 1977 5.436
26. Ertem, H., 1974 s. 62
27. Wace, A.B., 1948 s. 51 : Plinius, N.H.
28. Özgüç T., 1968 s. 12
29. Darga M. 1978 .12
30. Herodotus V.52 - 54
31. Strabo IV. 367; Magle, D., 1950 s. 455
32. Magle, D., 1950, S. 184 nt. 21
33. Strabo XII, 2
34. Plinius XXIII, 39
35. Türk Ansiklopedisi X. 74:Cehri, akdiken-Alkesna olarak Hitit’lerde de bilinmektedir. Bkz. Ertem, H. 1974 s. 92-94 s. 92 - 94
36. Xsenophon ‘Anabasis-Onbinlerin donusu’ V.6.
37. Magie D., 1950 s. 184 nt. 21
38. Guterbock, H.G. 1961 s. 92 - 97
39. Dincol, A.-Yakar, J., 1974 s. 563
40. Alp, S., 1977 s. 652
41. Bittel, K., 1970 s. 156
- Tik önceleri Boğaz köyün Pterla olamayacağını savunan Bittel, kazılar sonucu 1.0.76 y. yıla alt yapılar kompleksinin ortaya çıkması ile fikrini değiştirdiği görülür. 42. Osten von der H.H. 1971 ed. s.17: Garstang 1959 s. 78 nt.1.
43. Herodotus 1.76
44. Strabo X11111.39

Bölüm 2

- 1-Orta Anadolu’da geç kalkolitik genellikle Erken Tunç ile özdeşleştirilmektedir. Bkz. Mellaart. J. 1962 s.7
 2. Kaptan E., 1976 s. 40-45
 3. Kosay, H.Z. ve Akok M., 1957 s. 47
 4. Bittel, K. 1970 S. 28
 5. Kosay H.Z. 1936 s. 150
 6. Mellink J.M., 1969 5. 206
 7. Temizer, R., 1954 s. 317-330
 8. Kosay, H.Z., 1941 s. 3
 9. Ozguc T., 1963 s. 31: Mellaart J., 1962 s. 7
 10. Alkim B., 1979 s. 155
 11. Bilgic E., 1948 s. 494: Kinal F., 1962 s. 49
 12. Arik R.O., 1937 5. 15,16; Mellink, J.M. 1957 s. 47-57
 13. Mellink, M.J., 1965 s. 113
 14. Ozguc, T., ve Akok M., 1957 s. 201-209
 15. Kosay, H.Z., ve Akok M., 1950 s. 481
 16. O UC T., 1978 5.35
 17. Mellink, M.J. 1969 5. 206
 18. Truva’nın zengin hazinesi hafır Schilman tarafından lisans yorumlanmış 1.0. XII y. yilin sonlarında Akatlar 10 yıl süren savasta yenik düşen meşhur Truva kralı Priamus’a ait olduğu ileri sürülmüştür. Ancak hazinenin Truva II katına (1.6. 2300 - 2000) ait olduğu sonradan anlaşılmıştır. Lloyd s., 1967 s., 1967 s. 30
 19. Akurgal, E., 1977 s. 420
 20. Gonnet Bagama, H., 1967 5. 162
 21. Guterbock, H., 1961 S. 85-97. Bir günlük yaya mesafesi genellikle 20-25 km olarak hesap edilmektedir.
 22. Erkut s., nesredilmemiş yüksek lisans tezi “Hitit kuit-kenti Arinna’nın yeri”!
- Alacahöyük le Boğazköy arasında bulunan Kalehisar adı ile bilinen bir kentinin bir tepenin üzerinde Frig dönemi bir Kybele sunağı bulunmaktadır. Kaya’nın görkemliliği burada ana tanrıçaya her dönemde tapınacağını akla getirmektedir. Bu kaya Arinna kült kentinin tanrıçaya tapınma mahalli olabilir.
23. Onal, A., 1981 S. 433

Bölüm 3

1. Hole F., ve Heizer R.F., 1973 s. 5-6
2. Alp S., 1968 s. 281-301
3. Lewy, H., 1965 s. 20-23

4. Bittel K. 1970 s. 8
5. Onal A., 1981 s. 439; KBO III 22 V. s. 36: Bittel K., 1970 s. 47
6. Ozguc T., 1956 5. 2932
7. Lewy H., 1965 5.5
8. Kinal F., 1974 s. 412: Balkan K. 1955 5.7 ve 23
9. Gurney O.R., 1980 S. 22 - 23. Gurney Hattusili'nin orijinal adinin babası gibi Labarna olduğunu söyler.
10. Gurney O.R., 1966 s. 1-2 nt. 6, 23; Forrer E., 1922 n 23
11. Bittel, K., 1970 S. 20
12. Schuler E., 1956, S. 223
13. Alp. S., 1974 s. 425
14. Bittel, K. 1970 .20
15. Alp 5, 1974. \$.429 435
16. Alp S., 1961 - 1962 s. 195; Otten H., 1959 s. 110
17. Ozguc T., 1978 s. 12
18. Alp 5, 1974 s. 429: Hogarth D.G., 1940 S. 267
19. Homeros Illad II 862, 111 182, XVI 718.
21. Carrington P, 1977 5. 117
22. Akurgal E., 1955 s. 113 vd.
23. Bittel K, 1970 s. 136
24. Mellink M.J., 1965 5. 318
25. Bittel K., 1970 s. 136
26. Chantre E., 1898 5. 11-12, Garstang 5. 14 nt 4 Garstang uzerinde 2. Yazit bulunan bir tas bloğunun istanbul Müzesine tasindiğini söyler
27. Kosay H.Z., 1941
28. Temizer R., 1959
29. Olmstead A.T., 1970 : Burn A.R.1968 ; Gray G.B ve Gray M.s., 1969
- 30-Olmstead A., 1970 s. 32 - 33
31. Olmstead A.T., 1970 S. 39
32. Gunaltay S. 1951 (1) s. 22
33. Gunaltay, S., 1951 (2) Magie D., 1950 S. 177-258
34. Strabo XII, IV-V Polybius XXII - 2 1 XXX, 3: Lequenne F: Cev. Albek s. 1979, Jones AH.M. 1971
35. Lequenne F., Nbek 1979 s. 35

I. BÖLÜM

2. KISIM

**BİZANS DANIŞMEND
SELÇUKLU VE
BEYLİKLER DÖNEMİNDE
ÇORUM**

ÖMÜR BAKIRER

Bizans, Danişmend, Selçuklu ve Beylikler Dönemlerinde Çorum

Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı olarak ikiye ayrılması sonucu Anadolu'da Doğu Roma ve giderek Bizans hakimiyeti başlar. Bütün Anadolu'nun aynı anda mı el değiştirdiği, yoksa bölgelere giderek yayılan bir gelişmenin mi söz konusu olduğu kesin belgelerle saptanamadığı için Çorum yöresinde de Bizans döneminin başlangıcı için kesin tarih önerisi yapılmamaktadır. Aslında bu bölgenin tüm Orta Çağ tarihi epeyce karanlık ve çelişkili varsayımlarla doludur ve henüz ayrıntılı bir araştırma yapılmamıştır. Kent içinde gerek Bizans gerekse Danişmend, Selçuklu ve Beylikler dönemlerine ait anıtsal yapıların bulunmayışı ya da ilk olarak bu dönemde yapılmış olsalar dahi özgün niteliklerini yitirmiş bulunmaları, araştırmaların eksikliğine ve kısıtlılığına en büyük neden olarak işaret edilebilir. Anıtlar yanı sıra yazılı belge ve küçük buluntuların da eksikliği Çorum yöresinin Orta Çağ tarihini Anadolu'daki genel gelişmeler çevresinde ele almayı ve bazı varsayımları benimseyerek değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Yine aynı nedenlerle Çorum kentini çevresi ile birlikte ele almak gerekli olmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği gibi Çorum kenti ile ilgili bazı bilgilerde kesin kanıtlanamayan bilgiler yanı sıra görüş ayrılıkları da sağlıklı sonuçlara ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Farklı görüşler ilk olarak kentin Bizans dönemindeki ismi üzerinde toplanmaktadır (1). Bu konuda 1890 yılında W.M. Ramsay, Bizans döneminde Helonopontus piskoposluklarından biri olan Eukhaita kentinin Kızılırmak nehrinin doğusunda ve bugünkü görüşü benimserken Eukhaita'nın Çorum'un batısında Safranbolu'da olabileceğini söyleyen M. Doublet'e (3) karşı çıkmakta ve Eukhaita'nın Çorum'dan başka bir yerde olamayacağını kanıtlamak için kilise listelerini, tarihi belgeleri ve kentler arasındaki uzaklıkları veri olarak kullanmaktadır(4).

Ramsay'ın yayını izleyen yıllarda Eukhaita'nın Çorum'un kendisi değil ancak yakınında bir yerleşme olması gerektiği görüşü 1903'te J.G.C. Anderson tarafından benimsenmiş ve Elvan Çelebi köyü önerilmiştir (5). H. Gregone ve H. Cumont ise 1926'da Eukhaita'nın Avkat köy olabileceğini savunmuşlardır (6). Eukhaita'nın gerek Elvan Çelebi gerekse Avkat köy olabileceği görüşleri, daha sonraki yıllarda, diğer bazı araştırmacılar tarafından da paylaşılrken, (7) yakın zamana ait araştırmalarda Eukhaita'nın bugünkü Çorum olduğu görüşü S. Vryonis tarafından yinelenmiştir (8).

S. Vryonis Bizans döneminde önemli bir din ve ticaret merkezi ve bir yönetim birimi olarak incelediği Eukhaita-Çorum için bir de yankoniya ismini kullanmakta ve hiç bir neden ya da tarihi bir değişimden söz etmeden Bizans kentinin Danişmend yönetimine geçiş döneminde kente Eukhaita-Yankoniya-Çorum olarak atıf yapmaktadır (9).

Bu durumda ikinci bir isim olarak ortaya Çıkan Yankoniya kente Bizans dönemi için yerel kaynaklarda önerilen iki isimden biridir ve bu araştırmalarda da Bukhaita ismi hiç geçmemektedir. Başta H. Hüsamettin tarafından hiçbir gerekçe verilmeden sözü edilen iki isim Nikonya ve Yankonya diğer bazı araştırmacılarını yayınlanmış ya da yayınlanmamış çalışmalarında yinelenmektedir (10). T. Anakök ise herhangi bir belge göstermeden verdiği gerekçeyle, J. Velit'in kardeşi Süleyman'ın halifelîği döneminde Arapların 715-717 yılları arasında denizden ve karadan Bizans üzerine asker gönderdiklerini anlatırken Arap kumandanı Müslime'nin Çorum'dan geçtiğini, Zile, İskilip, Çorum, Tokat, Amasya ve Samsun kentlerinin isimlerini değiştirdiğini ve Çorum'a Yankoniya veya Nikonya isimlerini verdiğini belirtmektedir (11). Herhangi bir tarihi belgeye dayanmayan bu görüş Arap istilalarını inceleyen batı kaynaklarına geçmemiştir (12). M. H. Yınanç ise bu isimlerin Danişmendname'ye dayanarak verildiğini, ancak bu isimlerin bu kentlerle hiçbir ilgisi olmadığını ileri sürmektedir (13). Bu durumda Çorum'un gerek Eukhaita gerekse Nikonya ve Yankoniye olabileceği görüşleri tartışmaya açıktır.

Bizans dönemine ait bazı kaynaklarda Eukhaita olarak atıf yapılan kentin Çorum'un kendisi ya da yakınındaki yerleşmelerden Elvan Çelebi veya Avkat köylerinden biri olabileceği görüşü benimsenirse, bu yörenin Bizans döneminde Aziz Theodore kültürüne bağlılığı nedeniyle gerek dinsel gerekse ekonomik açıdan geliştiği ortaya çıkmaktadır. Bu varsayımdan gidilerek aşağıda yörenin Bizans dönemindeki genel nitelikleri ve özellikle Bizans İmparatorluğu'nda bir dönüm noktası olarak simgelenen İmparator Heraclius (610-614) döneminden sonraki gelişmeler üzerinde durulmuştur.

Yedinci yüzyıldan başlamak üzere Bizans İmparatorluğu yeni bir gelişme dönemine girmiş ve politik ekonomik yanı sıra sosyal ve kültürel konularda da yeni bir yön kazanmıştır. İmparator Heraclius dönemi ile bağdaştırılan bu yeni düzen, İmparatorluk vilayetlerinin geniş askeri bölgelere ayrılması esasından kaynaklanmaktadır (14). Bu bölgelere Yunanca'da 'askeri birlik' anlamına gelen Tema ismi verilmiş ve Tema'ların kuruluşu taşra yönetim biçimini temelden etkilemiştir (15).

Özellikle Anadolu'da daha önce büyük çapta bir savunmaya gereksinim duyulmazken, 7. yy'da gerek Balkanlar'dan gelen saldırılar, gerekse doğudan gelen İran ve Arap saldırıları ile sınır kentleri kadar daha içerde kalan kentlerin de tehdit edilmesi Bizans imparatorluklarını yeni bazı önlemler almaya zorlamıştır (16). Giderek askeri kuvvetlerin genişletilmesi ve Anadolu'nun askeri yönetim birimlerine ayrılması ile sonuçlanan bu önlemler askeri yapıda olduğu kadar yönetim düzeninde de önemli değişikliklere neden olmuşlardır (17).

Eukhaita kentinin kuruluşu ile ilgili bilgiler de bazı varsayımlara dayanmaktadır. Bizans imparatorlarının en önemli başarılarından birinin Roma döneminde bölgelerin farklı gelişmeleri sonucu genelde düzensiz bir dağılım gösteren kentlerin dağılımlarını dengelemek üzere yeni kentler kurdukları belirtilmektedir (26). Bu yeni kentler özellikle Romalılar döneminde yapay olarak geniş arazi parçalarına bölünen bölgelerde kurulmuştur ki Pontus bölgesi de bunlardan biridir. Eukhaita Pontus bölgesinde kurulan üç yeni kent arasında anılmaktadır (27).

Bu noktada kentin tümüyle yeni baştan mı kurulduğu yoksa mevcut küçük bir yerleşmenin ekonomik yönden gelişmesi ile yeni bir kimlik mi kazandığı düşünülebilir. Zira genelde, imparatorların kurdukları yeni kentler, mevcut bir yerleşmenin çeşitli nedenlerle gelişmesi sonucu bu yerleşmeye kendi kendini yönetebilmesi için bazı hakların devlet tarafından verilmesi sonucu biçimlenmiştir (28).

Eukhaita kentinde bu yeni gelişme ya da kuruluş için kesin bir tarih önerisi yoktur. Ve belgeler de kesin bir sonuca ulaştıramamaktadır. Şöyle ki; Bizans döneminde Pontus ve Paflagonya bölgelerindeki kentlerin politik coğrafyası 535 yılından önce Hierocles tarafından hazırlanan ve imparatorluk içindeki 64 bölge ile 912 kentin niteliklerini belgeleyen listelerden ve ayrıca İmparator I. Jüstinien (518-610) döneminde hazırlattırılan listelerden saptanabilmektedir (29). Ancak Hierocles listesinin yalnızca politik nitelikli kentleri sıralaması nedeniyle Eukhaita bu listelere konulmamış, buna ek olarak Amasya'ya bağlı piskoposluklar arasında da gösterilmemiştir (30). J. Jüstinien'in hükümdarlık döneminde hazırlanan listelerde ise Eukhaita yeni kurulan kentler arasında değil fakat bir süredir yaşantılarını sürdüren kentler arasında da gösterilmiştir. Bu nedenle de S. Vryonis'e 474 yılından önce Kızılırmak Nehri'nin batısında kurulan Helenopontus şehirlerinden Leonlopolis'ten daha önce kurulduğunu düşündürmektedir (31). W.M. Ramsay, kentin gelişmesi için 350-550 tarihlerini önermektedir (32). Bu iki yüzyılın en göze çarpan özelliklerinden birinin Anadolu yaylasının kuzeyindeki şehirlerin büyüüp, önem kazanması olduğunu belirterek aynı dönem içinde Eukhaita'nın da muayyen teşkilatlı bir şehir (Autokephalos) olarak geliştiğini ve kendini yöneten bir kent haline geldiğini söylemektedir (33). Eukhaita'nın bağımsız olduğunu kanıtlayan ilk belge ise 680 yılında toplanan meclisin kayıtlarıdır (34).

I. Jüstinien döneminden başlamak üzere belgelerde köy ve kentleri birbirinden ayırmak için farklı terimler kullanılmıştır. Yalnız kale içinde bir yerleşme oluşlarına, kale yanı sıra sur duvarları ile çevrili oluşlarına, dağ yamaçlarında ya da ovada kurulmuş oluşlarına göre farklı isimler alan yerleşmelerin yalnız yetmiş hanesine kent olarak atıf yapılmıştır. Kent olarak sözü edilen bu yetmiş yerleşme merkezi

arasında Eukhaita'nın Manzikent (Malazgirt), Kars (Kars), Castamon (Kastamonu), Gangra (Çankırı), Iconuim (Konya), Dorylaeum (Eskişehir), Side (Side), Ephesus (Efes), Caesareia (Kayseri) ile birlikte sıralanan (35) büyüklük ve teşkilat açısından bu kentlere benzer nitelikte olduğuna işaret edebilir. Bu kentlerin Türk istilası öncesinde nüfuslarının yaklaşık 10.000-35.000 arasında değiştiği de saptanmıştır (36). Böylece bazı araştırmacıların belirttikleri gibi bu dönemde Anadolu'nun az nüfuslu olmadığı görülmektedir (37).

Bizans döneminde Eukhaita kentinin önem kazanmasına verilen nedenlerden biri de burasının dini bir merkez olmak yanı sıra Aziz Theodore kültürünün merkezi olarak da tanınmasıdır. Bizans İmparatorluğu döneminde Anadolu'da Hristiyanlık'ın giderek kuvvetlenmesi ile kilisenin etkinliği de giderek artmış ve erken dönemden başlamak üzere kilisenin taşra bünyesi İmparatorluğun yönetim biçimine koşut olarak düzenlenmiştir. İstanbul'daki patriğe bağlı olarak piskoposluk, başpiskoposluk ve metropolitler kurulmuştur. En küçük yönetim birimleri olan kentler piskoposluk merkezleri haline getirilmiş ve bunların birkaçı çevrelerindeki köylerle birlikte başpiskoposluklara, giderek bunlar da metropolitelere bağlanmış ve belirli aşamalarda kentler bu basamaklarda yükseltilmiştir (38).

Eukhaita kentinin bu mertebelere yükselmesi konusunda önerilen tarihler farklıdır. W.M. Ramsay, Eukhaita'nın Hierocles listelerinin hazırladığı 535 tarihinden önce başpiskoposluğa yükseltildiği ve yukarıda da belirtildiği gibi bu nedenle Amasya'ya bağlı piskoposluklar arasında sıralanmadığı görüşündedir (39). H. Gelzer ise kente bu payenin 536-535 tarihleri arasında verildiğini savunur (40). Yine W.M. Ramsay, bir yerde kentin 886-911 yılları arasında metropolit olduğunu söylerken, (41) bir diğer yerde ise tarihi 886-959 olarak değiştirmektedir (42). Aynı konuda S. Vryonis 11. yüzyılda Eukhaita'nın bir metropolit olduğunu ve belgelerde yaklaşık 45 metropolit merkezi ile birlikte sıralandığını belirtirken yine H.Gelzer'e atıf yapmaktadır (43). Bu 45 merkez arasında Nicea (İznik), Ephesus (Efes), Ancyra (Ankara), Sardis (Sart), İconium (Konya), Amaseia (Amasya), Trebizond (Trabzon), Smyrna (İzmir) Amastris (Amasra) gibi etkinlikleri bilinen kentlerin isimlerine rastlanması (44), Eukhaita'nın da bu kentlere koşut bir gelişme gösterdiğine işaret edebilir.

Metropolitler, çevrelerindeki birkaç kent ve köyle bütünleşirken ve kiliseye arazi ve maddi destek toplamaya çalışırken bir taraftan da halkın dileklerine cevap veren ve yerel azizleri yücelten kuruluşlar olarak Bizans döneminde özellikle Anadolu'da büyük bir güce sahiptiler (45). Bu dönemde halkın azizlere gösterdiği bağlılık sonucu bu azizlerin kültürünün kuvvetlenerek devam etmesi Hristiyanlık'ın gelişmesini

engellememiştir (46). Tam tersine taşra halkının merkez yönetimi ile ilişkileri sağlıklı yürütebilmek amacıyla kilisenin halkın azizlere olan bu inancını desteklediği anlaşılmaktadır (47).

Genellikle belirli kentlere sahip çıkan ve o kentin özel azizi olarak kabul edilen azizler, o kentin hemşerisi ve günlük yaşamının bir parçası haline gelmişlerdir. Örneğin Ephesus (Efes)'te Aziz John, Trebizond (Trabzon)'da Aziz Eugenius kutsanırken, Eukhaita kentinin özel azizi de Aziz Theodore Stretelatis olmuştur (48). Aziz Theodore Eukhaita kentinin tüm sosyal yaşantısını etkilemiş, kilisesini kutsal yerlerini ve türbesini ziyaret etmek için uzak yerlerden gelen hacılar beraberlerinde hediyeler de getirmişlerdir. Diğer kentlerde olduğu gibi Aziz Theodore'un özel bayram günlerinde Eukhaita kentinde de fuar ve panayırılar kurulmuştur (49).

Bazı azizlerin hastalara, fakirlere yardımcı olduklarına inanılırken diğer bazılarının da askerlere ve savaşa ilgili konulara daha yakın oldukları kabul edilir ki Aziz George ve Mercurius gibi Aziz Theodore'da bu özelliğiyle tanınmıştır (50). Bu nedenle de halka karşı görevleri arasında en önemlisi sahibi olduğu kenti düşmanların yakıp yıkmasından ve istila etmesinden korumaktır. Bu amaç için de mucizeler yarattığına inanılırdı (51). Örneğin, 934 yılında Eukhaita'yı istila eden Araplara karşı Aziz Theodore'un şehir kapıları önünde at sırtında görüldüğü ve kuşatmayı önlediği devrin kaynaklarından öğrenilmektedir (52). Bir diğer inanışa göre Aziz Theodore, İmparator John Tjimisces'in Balkanlarda Rus ordularına karşı 970 yılında kazandığı zaferde en büyük etmen olmuştur. Aziz Theodore'un bu mucizesi sonucu İmparator'un Aziz'in hatırasına hürmeten yeni bir kilise yaptırdığı ve kentin adım Theodopolis (Theodor'un şehri) olarak değiştirdiği de söylenmektedir (53). Bu durumda Eukhaita kenti için 10. yüzyıl sonlarında bir isim değişikliği söz konusudur, ancak bunu kanıtlamak için de daha ayrıntılı çalışma gerekmektedir.

İnandıkları azizin kültünü ziyaret etmek üzere hükümet mamurları, askerler, tüccarlar, zanaatkarlar, çiftçiler ve sığırtmaçlar büyük kitleler halinde gelirlerdi. Fakir-zengin, kudretli-güçsüz ayrımı olmadan birlikte yerel azize yalvarıp dileklerde bulunurlar, dua ederler ve kendilerine yaptığına inandıkları yardımlar için ekonomik güçlerine uygun hediyeler getirirler, bağışlarda bulunurlardı (54).

Böylece azizlere olan bağlılıkla bağımlı olarak mülk ve nakit olarak yapılan bağışlar kentlerin ekonomik durumlarına da katkıda bulunmuşlardır. Bunlar yanı sıra azizlerin kutsal bayram günlerine rast getirilen yerli ve uluslararası nitelikli panayırılarda kentlerin ticaretini geliştiren ve ekonomik yaşantılarına en önemli katkıda bulunan etkilerdi (55). Bizans döneminde Eukhaita oldukça büyük ölçekte bir ticaret

merkezi olarak isim yapmıştır (56). Bir İç Anadolu yerleşmesi olmasına karşın, panayır ve fuarları Karadeniz sahilindeki yerleşmelerdekiler kadar iyi tanınmış ve bu etkinliklere kalabalık halk kitleleri katılmıştır (57). Bu fuar ve panayırlar sayesinde kentin nüfusunun çoğaldığı, ekonomisinin geliştiği, çarşı ve pazar yerleri ile donatıldığı söylenmektedir (58). Eukhaita kenti ekonomik gelişmesi açısından Ankara ve Amasya ile karşılaştırılmaktadır (59). Ancak kentteki bu gelişme dönemi için bir tarih önerisi yoktur. Ancak Ankara'nın Bizans döneminde önemli bir ticaret merkezi olarak gelişmesinin 9. ve 10. yüzyıllara rastladığına göre (60) Eukhaita'daki gelişmenin de belki aynı tarihlerde olduğu ve bunun sonucu kente metropolitik payesinin 11. yüzyılda olduğu düşünülebilir.

Bizans kentlerinde fuar ve panayırlarla desteklenen büyük ölçekli ticaret yanı sıra kentlerle köyler arasında da daha küçük ölçekte bir ticaret sürüp gitmekteydi. Köylerin ürettikleri çeşitli hayvan ürünleri, tahıl, yaş ve kuru sebzeler kentlerde pazarlanırdı (61). Bu nedenle Bizans döneminde Anadolu kentlerine din açısından olduğu kadar ticaret açısından da yakın çevrelerindeki köylerle birlikte atıf yapılmıştır. Eukhaita'da belgelerde çevresindeki kentlerle birlikte yer almaktadır (62).

Roma İmparatorluğu döneminde Anadolu'ya esas olarak kuzey-güney, doğu-batı yönünde kateden ana yolların kullanımı Bizans İmparatorluğu döneminde de devam etmiş, İstanbul'un başkent olması ile bunlara bazı yeni yollar ve ara bağlantılar eklenmiştir (63). Orduların, tüccar kervanlarının ve hacıların devamlı kullandıkları bu yollar üzerinde Eukhaita'nın bir durak olduğu araştırmacılar tarafından saptanmaktadır (64). Roma döneminde kuzey sahilinde Amisos (Samsun)'dan başlayarak güneye Caesareia (Kayseri)'ye doğru uzanan ve buradan da Güney sahiline inen “Kuzey yolu” veya “Ticaret yolu” Eukhaita'dan ve Alaca'dan geçmektedir (65).

Özellikle Bizans döneminde gelişen ve “Hacılar Yolu” olarak tanınan ikinci bir yol ise hacılar yanı sıra askeri ve ticari amaçlarla da kullanılan Doğu-Batı yoludur. Nikomedia (İzmit)'ten başlayan bu yolun Gangra (Çankırı), Andrapa (İskilip) üzerinden Eukhaita'ya bağlandığı ve Amaseia (Amasya)'ya uzandığı belirtilmektedir (66). İlk olarak W.M. Ramsay'ın ısrarla vurguladığı bu yol düzeni daha sonra bazı araştırmacılar tarafından fazla benimsenmemiştir. Ancak, Eukhaita genellikle gerek Kuzey- Güney, gerekse Doğu-Batı yönünde uzanan yollar üzerinde bir durak olarak işaretlenmektedir (Şekil 2) (67). Örneğin 1054 yılında ölen Aziz Lazarus Kudüs'e yaptığı hacdan dönerken Anadou'daki kutsal mahalleri de ziyaret etmiş ve bu arada Caesareia (Kayseri) üzerinden Eukhaita'ya gelmiştir (68). 1059 yılında ise Gregoryen rahip Aziz George Hagiarite Antioch (Antakya) üzerinden Caesareia (Kayseri)'ye

geldikten sonra Aziz Theodore kültünün merkezine Eukhaita'ya gelmiş ve buradan kuzeye Amisos (Samsun)'a çıkmıştır (69).

İç Anadolu'daki ve özellikle Pontus bölgesindeki Bizans kentlerinin yapısal durumları henüz yeterince ayrıntılı olarak incelenmemiştir (70). Ancak, Hellenistik ve Roma kentlerinin simgesi olan palaestra, gymnasium, tiyatro ve mabed yapılarının Hristiyanlık'ın gelişi ile işlevlerini yitirdikleri ve kilisenin bunlara ait bazı işlevleri kendinde topladığı söylenir (71). Giderek Bizans kentlerinde kale, kilise ve agora sosyal yaşamın önemli odakları olarak gelişmişlerdir (72).

Çorum kentinde Bizans dönemine ait yapı kalıntılarının bulunmayışı herhangi bir değerlendirmeye olanak vermemektedir. Ancak yukarıda belirtildiği gibi kentin ekonomik yönden geliştiği dönemde Çarşı ve pazar yerleri ile donatıldığı varsayımı kabul edilirse şimdi hiçbir iz kalmamakla birlikte bu tür yapıların Bizans döneminde var oldukları düşünülebilir. Ayrıca şimdiki kale duvarları inşa edilirken yapı taşı olarak kullanılan bazı yazıtlar ve sütun parçaları kale inşaatı yapılırken bölgede hem Roma hem de Bizans dönemine ait yapı kalıntılarının ve belki de bir kalenin bulunduğu işaret etmektedir (73).

Yukarıda belirtildiği gibi 7. yüzyıldan başlamak üzere Arap saldırılarına karşı İmparatorluğu korumak amacıyla kurulan tema sistemi ile birlikte aynı amaca yönelik olmak üzere, kale inşaatından başlamış ve Roma döneminin kırsal yerleşmeleri kalelerle donatılarak yeni bir görünüm kazanmışlardır (74). İmparatorluğun özellikle önemli stratejik konumu olan sınır kentleri yanı sıra daha iç kısımlardaki kentlerine de inşa edilen kalelerde temaların askeri yöneticisi yaşarken, asker-çiftçiler kale çevresinde yine savunma amacıyla kule-ev biçiminde inşa edilen konutlara yerleşmişlerdir (75). Çorum kentinde eğer Bizans döneminde bir kale inşa edildi ise bunun 7. yüzyıla ait olabileceği düşünülebilir. İnşaat için önerilebilecek ikinci bir tarih ise III. Michael dönemidir. Bu İmparator 860'lardan başlamak üzere Anadolu'da kale inşaatına önem vermiş, 715-717 tarihleri arasındaki Arap istilası sırasında Mutasım tarafından tahrip edilen bazı kaleleri yeni baştan inşa ettirmiş veya onartmışlardır (76).

Çorum'un Danişmendliler tarafından 1075 tarihinde fethi sırasında kentin kalesinin kuşatılması ve Bizans-Danişmend kuvvetleri arasında geçen olaylar ayrıntılı olarak ele alınmaktadır (77).

Kalenin kuşatmayı izleyen zelzelede Çorum'daki diğer yapılarla birlikte yıkıldığı ve zelzeleden sonra gelen yağmur ve selin de kenti tamamen yok ettiği söylenmektedir. Giderek Çorum kenti içinde gerek kale, gerekse diğer yapıların yok olmaları bu tabii afetle bağdaştırılabilir.

R. Arıncı, 1075 yılında meydana gelen bu zelzeleyi ele alırken, gerek kaleyi çevreleyen sur duvarlarının nereye kadar uzandıkları, gerekse Bizans dönemine ait diğer bazı yapılar için önerilerde bulunmaktadır (78). Ancak, yazarın da belirttiği gibi yalnızca kişisel gözlemlere dayanan herhangi bir yazılı belgeye dayanmayan bu kişisel gözlemlerde sözü edilen yapıların bir kısmının da yıkılmış olmaları nedeniyle değerlendirme olanağı olmamıştır. Yazar şimdiki kale duvarlarında ve Selçuklu ve Osmanlı devrine ait dini yapıların bir kısmında Bizans ve Roma dönemlerine ait malzeme kullanılmış olduğunu da eklemektedir.

Kızılırmak ve Yeşilirmak vadilerinde 11. yüzyılın ortalarından sonra Türk gazilerinin akınları başlamıştır. 1054, 1057, 1058 yıllarında yapılan bu ilk akınlar gelip geçici de olsa Amasya, Çankırı, Kastamonu yörelerinde yaşayan halkı etkilemiş ve bunlar kendi yerleşmelerini terk ederek sur ya da kalesi olan kentlere sığınmaya başlamışlardır. Bu olaylar giderek kent nüfuslarında geçici çoğalmalara neden olmuştur (79). Bu dönemde Eukhaita kentinin bir kalesi olduğu ve sur duvarları ile çevrili bulunduğu varsayımı kabul edilirse burada da bir nüfus artışı olduğu düşünülebilir.

Aynı yörenin Türkler tarafından kesin fethi bu ilk gazaları izleyen 11. yüzyılın sonlarında, daha yoğun kuvvetlerin gelmesi ile olmuştur. Ancak Bizans hâkimiyetindeki Çorum ve çevresinin Danişmendliler tarafından fethi ve özellikle kimin tarafından alındığı konusunda tarihi rivayetler ve görüşler değişkendir.

Anadolu'nun fethi için ayrıntılı bilgi veren Danişmendname'ye göre Alpaslan ümerasından Emir Danişmend Ahmet Gazi 1071 Malazgirt savaşına katıldıktan sonra bu yörenin fethine memur edilmiştir (80). Ahmet Gazi 1071'de Sivas, Kayseri ve Malatya'yı, 1073 tarihinde de Tokat ve Zile'yi almış ve buradan da Niksar, Amasya, Çorum, Çankırı, İskilip ve Elbistan'a ilerlemiştir (81). Amasya'nın fethi tarihi için 1075 verilmektedir. Çorum'un Amasya'dan sonra fethedildiği görüşü ile aynı yılın yazı ya da sonbaharı önerilmektedir (82).

Aynı görüşün ikinci bir şekli de Emir Danişmend Ahmet Gazi'nin Çavlı Bey idaresindeki askerleri Çorum'a yolladığı ancak kentin Bizans valisi Nestor'un çevresindeki Bizans kentlerinin valilerinden yardım almaları üzerine Çavlı Bey'in hücumunun neticesiz kaldığı ve Ahmet Gazi'nin 1075 yılında kendisinin Çorum kalesini fethettiği şeklindedir (83). Aynı görüşün devamı olarak da Ahmet Gazi'nin bu olaydan sonra Çorum valisi Nestor'u alarak Osmancık taraflarına gittiği ve Çorum yöresine Alayuntu aşiretini yerleştirdiği şeklindedir (84).

Çorum yöresinin kimin tarafından fethedildiği konusundaki ikinci görüş, bu bölgenin Emir Danişmend Ahmet Gazi tarafından fethinin imkansız olduğu gerekçesiyle Emir

Tutak ya da Emir Artuk üzerinde durmaktadır. Melikşak'ın ümerasından olan bu iki kişinin 1072'den başlamak üzere bütün Orta Anadolu'yu fethettikleri ve Emir Artuk'un Emir Danişmend Ahmet Gazi'ye atfedilen bölgeyi fethettikten sonra yine fütuhat için Bağdat'a tayin edildiği ve Ahmet Gazi'nin bundan sonra bu bölgeye emir tayin edildiği şeklindedir (85).

Giderek kesin tarihi kaynaklar olmamakla birlikte 1074 yılından başlamak üzere Yeşilırmak ve Kelkit havzasının fethinin başladığı sanılmakta ve Danişmendname'de yazılanlara tersine bu bölgenin Emir Artuk tarafından fethedildiği kabul edilmektedir. Bu görüşe göre Danişmend Ahmet Gazi Çorum'un fatihi değildir, ancak fetihden sonra bu bölgeye emir tayin edilmiştir.

Kentin Türkler tarafından fethini Ahmed Gazi etrafına kurulmuş bir destan olarak, anlatan Danişmendname, bu fetih olayı sırasında Bizans valisi Nestor ile Ahmet Gazi arasında geçen olayları da ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Kenti tamamen yıkan zelzele ve sel olayı ve halkın önce İslâmiyet'i kabul edip, ancak sonra Ahmed Gazi aleyhine bir tuzak hazırlamaları ile bağdaştırılmaktadır (87). Yerli halkın dinlerini değiştirmeyi kabul edip sonradan vazgeçmeleri ve Türkler aleyhine harekete geçmeleri ile sonuçlanan bu tür olaylar Anadolu'nun özellikle bu kesiminde 12. yüzyıl süresince devam etmiştir. (88).

Yine aynı olayla ilgili olarak Danişmendname'de kentin Türk dönemindeki ismi için de bir yorum vardır. Buna göre, halkın Ahmed Gazi'ye tuzak kurmalarını izleyen ve kale ile şehri harap eden zelzeleden sonra bu kötü niyetlerinden dolayı halka 'CÜRÜMLÜ' ismi verilmiş ve bu isim sonradan ÇORUMLU'ya dönüşmüştür (89).

Kentin Türk dönemine geçişinden sonraki ismini nasıl aldığı konusunda bir diğer görüş de Ahmed Gazi 'nin fetihden sonra buraya Türkmenlerin Alayuntlu neslinden Çorumlu oymağını reisleri İlyas Bey ile birlikte yerleştirmesi ile bağdaştırılır. Oymağın yerleştirilmesinden sonra kent Çorumluoğlu'nun yurdu, kışlağı ve yaylağı olarak tanınmış ve Çorumlu olarak anılmıştır (90). Hicri 1000 yılına kadar yapılan resmi yazışmalarda Çorumlu olarak geçen ismin bu tarihten sonra Çorum'a dönüştürüldüğü benimsenmektedir (91).

Evliya Çelebi ise Çorum isminin gerisinde ÇORLU ve ÇEVİRİ-RUM isimlerinin bulunduğunu belirtmektedir (92).

Ankara, Kırşehir, Yozgat, Kastamonu, Çankırı ve Eskişehir yöreleri gibi Çorum'un da ilk Türkmenlerce yurt ve otlak olarak kullanıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Çevrenin yerli halkının bir kısmının ilk Türk akınları önünde yerlerini bırakarak

batıya çekilmeleri sonucu bu kentler ve çevreleri yoğun bir biçimde Türkleşmiştir (93). Yöredeki yer adlarının değişmesi ve Oğuz boylarının isimlerini alması da bu değişime işaret etmektedir (94).

Anadolu'ya yayılan Oğuz boylarının yerli halkın iktisadî hayatında bir değişiklik meydana getirdikleri ve Malazgirt savaşı öncesinde çok sefalet çeken Anadolu Bizans köylerine Türklerin gelişi ile iktisadî hayatta bir canlılık ve refah geldiği belirtilmektedir (95). Buna neden olarak da daha çok hayvancılık ve yaylacılıkla uğraşan Türkmen kitlelerinin, ziraat ve zanaatla uğraşan yerli halkın fazla kullanmadıkları mera ve otlaklara yerleşerek değerlendirdikleri ve elde edilen hayvan mahsullerinin büyük kentlere satıldığı gerekçesi verilmektedir (96). Türkmenlerin yerleşmesinden sonra Çorum yöresinin de benzer bir gelişme geçirdiği düşünülebilir.

Süleyman Şah'ın 1085 yılında Anadolu birliğini kurmayı başardıktan sonra aynı yıl ölümü üzerine kendi yerine tayin ettiği emirler istiklâl kazanarak kendi beyliklerini kurmuşlardır (97). 11. yüzyıl sonlarında Anadolu'nun çeşitli yönetim birimlerine ayrıldığı ve bunlar içinde özellikle Danişmend Beyliği'nin kuvvetlenerek beyliğini genişlettiği belirtilmektedir (98). Danişmend Ahmet Gazi, Sivas, Kızılırmak, Yeşilirmak ve Kelkit su dolaylarıyla Amasya, Tokat, Niksar, Çankırı, Ankara ve Malatya'yı içine alan beyliğini kurmuştur (99).

Danişmendliler Anadolu Selçuklularına bağlı olarak yaklaşık 1095'ten 1176 yıllarına kadar Yeşilirmak ve Kelkit su dolaylarında hüküm sürmüşlerdir. Esas olarak Sivas, Tokat, Amasya çevresinde kurulan beylik 1127-1142 yılları arasında genişleyerek Ankara, Çankırı, Kastamonu, Çorum ve Yozgat çevrelerine de genişlemiştir (100). Bu arada değişik dönemlerde de başkentleri değişmiştir.

Çorum ve yöresinde Danişmend hakimiyetinin en önemli olayları yeni yurda yerleştikleri bu dönemde batıdan gelen Haçlı Seferleri'ne karşı savunmak zorunda kalmalarıdır. Gerek 1097'de gelen I. Haçlı Seferi, gerekse 1101'deki II. Haçlı Seferi Danişmend Beyliği için epeyce etken olmuş, diğer taraftan Selçuklular da Anadolu birliğini kurabilmek için Danişmendlilerle mücadele etmişlerdir (10).

Danişment Beyliği'nin Anadolu Selçukluları'na bağlanması II. Kılınç Aslan (1156-1192) döneminde olmuştur. Batıda Bizans İmparatoru Manuel ile anlaşma imzalayarak batı sınırlarını güvence altına alan II. Kılıç Aslan Anadolu'da da birliği kurma çalışmalarını hızlandırmıştır (102). Danişmandlilerden Elbistan, Darende ve havalisini, Kayseri, Zamantı bölgesi ve Malatya'yı, kardeşi Şehinşah'tan Ankara ve Çankırı'yı almıştır, Anadolu Selçuklularına karşı Danişmendlilerin her zaman dayanağı olan Musul ve Haleb Atabeyi Nuraldin Mahmud'un ölümünden sonra

1)174) Sivas, Niksar ve Tokat'ı ve giderek bütün Danişmend arazisini zaptederek 1178 yılında bu beyliğe son vermiştir (10).

Danişmend Beyliği'nin Anadolu Selçuklu hakimiyetine geçmesinden Sonra Kayseri-Çorum-Kastamonu hattının doğusunda kalan ve Sivas'ın merkez olduğu genişçe saha Kayseri, Niksar, Tokat, Sinop ve Çorum çevreleri ile 'Danişmendiye vilayetini' oluşturmuşlardır (Şk. 3) (104). Bu vilayette eski Danişment ailesinin devamı olan beyler 'melik' unvanıyla bazı kalelerde hüküm sürerlerken Selçuklu hanedanından prensler de aynı şartlarla valilik yapmışlar ve Danişmendiye sülalesi böylece devam ederken Selçuklu şehzadeleri de bu bölgede yerleşme olanağını bulmuşlardır (105).

Selçuklular döneminde Danişmendiye vilâyetinin topraklarında yerleşik bir yaşayış biçimi bulunduğu, göçebeliliğin ikinci planda kaldığı, şehir ve kasabaların daha sık, nüfusun daha kalabalık sanayi ve ticaret faaliyetlerinin daha ileri olduğu belirtilir (106). Kervan nakliyatı ile mal gidiş gelişleri yanı sıra kentlerdeki esnafın da yerel gereksinimler için eşya işlediği bu bölgede, özellikle Kayseri, Amasya, Sivas ve Tokat kentleri ticaret yanı sıra kültür ve medeniyetin geliştiği önemli merkezler olarak ortaya çıkmışlardır (107).

Danişmendiye vilayeti için yukarıda verilen bu tanımlar çerçevesinde vilayetin Sivas, Amasya gibi büyük ölçekli kentleri ile Çorum arasında bir karşılaştırma yapıldığında bu kentlerdeki yaşam biçimini simgeleyen anıtsal Selçuklu yapılarına karşın Çorum kentinde bir kalıntı bulunmayışı değerlendirmeyi güçleştirmektedir. Danişmendliler ya da Selçuklular döneminde inşa edildiği sanılan kale, burasının bir melik tarafından idare edilen bir kale içi yerleşmesi olduğunu düşündürebilir. Ancak, Selçuklular döneminde, kentin bir nevi sancak beyliği merkezi olan 'Serleşkerlik' olarak tanımlanması bu düşünceyi de pek desteklememektedir (108).

Selçuklular döneminde Çorum'un Sivas, Amasya, Tokat kentleri düzeyinde bir gelişme göstermeyişi, belki de kervan yolları üzerine almayışı ile bağlanabilir. Anadolu'dan Karadeniz sahiline Sinop ve Samsun limanlarına ulaşan iki kervan yolunun biri Çorum'un batısından diğeri ise doğusundan geçmektedir (Şekil 4. 109). Batıdan geçen yol Ankara-Çankırı-Kastamonu-Taşköprü üzerinden Sinop'a uzanmakta, doğudan geçen yol ise Kırşehir-Yozgat-Turhal-Amasya-Ladik üzerinden Samsun'a ulaşmaktadır (110). Ankara-Çankırı-Kastamonu yolu, Kayı Osmancık-Gümüşhacıköy-Merzifon üzerinden geçen bir ara kolla Amasya'ya bağlanmıştır, ancak Çorum üzerinden böyle bir ara kol geçmemektedir. Bu durumda Selçuklu döneminde Çorum'un ana ticaret yolları üzerinde bir menzil olmadığı ve bu nedenle de yakınına kervansaray inşa edilmediği görülmektedir (111). Ancak 15. yüzyıldan

sonra Bursa-Tebriz ticaret yolu önem kazandıktan sonra Çorum ‘un bu yol üzerinde bir durak olduğu görülmektedir (112).

Çorum’da Anadolu Selçuklu dönemine ait mimari kalıntıların bulunmayışı, kent in bu dönemde ne ölçekte bir yerleşme merkezi olduğu, nüfus yoğunluğu ve uğraş alanları ile ilgili soruları yanıtsız bırakmaktadır. Ancak burasının gerek Selçuklular, gerekse Beylikler dönemlerinde ‘sönük bir kasaba’ olduğu görüşü de belirtilmiştir (113). Bu sönüklük belki de kervan yolları üzerinde bir ana menz il olmayışı ile bağdaştırılabilir.

Selçuklu döneminin tarihi olaylar dizini içinde, Türkmenlerin çoğunlukta oldukları Çorum ve çevresini ilgilendiren önemli dönüm noktaları tarikat hareketleri ve Moğol istilas ıdır. Selçuklu döneminin son yarım yüzy ılında bir taraftan paranın değeri düşerken, diğ er taraftan zirai işletme düzeninin bozulması, hububat darlığı, dış ticaret ilişkilerinin aksaması sonucu transit yollarının eski önemlerini kaybetmeleri devletin iktisadi gerilemesine yol açmıştır (115).

13. yüzy ılın ikinci yarısında Çorum’un içinde bulunduğu yöreyi etkileyen tarikat hareketleri yanı sıra ikinci önemli olay Moğol istilas ıdır. II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Moğollar 1243 yılında iç karışıklıklar nedeniyle zayıf durumda bulunan Selçuklu ordusunu yenerek Anadolu’ya girmişler ve 1256 yılından başlamak üzere de Anadolu’da fiilen işgal kuvvetlerini bulundurmaya başlamışlardır (123), Zamanla bu işgal kuvvetlerinin sayıları artmış ve 1303’ten sonra Moğol oymakları Sivas’tan Kütahya’ya, Çorum bölgesinde Karahisar Demirli’den Konya’ya kadar Orta Anadolu’daki göçebe hayata elverişli bütün odakları işgal etmişlerdir (124). Giderek Moğollar Anadolu’yu Sultan Alaattin Keykubat döneminde olduğu gibi bölgelere ayırarak bazı bölgeleri bağımsız beylikler haline getirmişlerdir. Buna karşın Kayseri, Niğde, Aksaray, Lârende, Akşehir, Sivrihisar, Beypazarı, Çankırı, Çorum, Tokat ve Amasya’yı çevrelerindeki yerleşmelerle birlikte ‘Rum vilayeti’ olarak isimlendirilerek umumi valilerle idare etmişlerdir (125). Görüldüğü üzere Selçuklular döneminde Danişmendiye vilayeti olarak tanımlanan bölge Moğol idaresinde genişletilerek ‘Rum vilayeti’ haline getirilmiştir. İlhanlı devletinin 14. yüzy ıl ortalarında parçalanmasından sonra bu bölgede sırasıyla Eretnaoğulları ve Kadı Burhanettin Beylikleri kurulacaktır (126).

Ancak bu bölgenin sosyal yapısında bir uyum ve bütünlük olmaması nedeniyle arka arkaya kurulan her iki beylik de, bu sosyal yapıyı tek idare altında toplamak üzere merkezi bir yönetim kurma çabalarında başarılı olmamışlardır (127).

Bölgenin sosyal yapısında belirgin gruplaşmalar saptanmaktadır (128). Bir grup

belirli bölgelerde yurt tutmuş Türkmen ve Moğol oymaklarını içerirken, ikinci bir grup bazı kaleleri etraflarındaki kasaba ve köylerle birlikte ellerinde tutan ve dikta sahibi olan eski Danişmendiye sülalesine ait asilzadeler veya aynı şartlarda Moğol kumandanlarını içermektedir. Üçüncü bir grup ise köylerde yaşayan çiftçilerle, şehirlerde yaşayan ve ticaret ya da bağ-bahçe ticareti ile uğraşanları veyahutta vakıf müesseselerinden geçinenleri içermektedir (129).

Bu sosyal yapı üzerine 1341 yılında Moğol emirliklerinden Alaattin Eretna tarafından Eretna Beyliği kurulmuştur (Sek.5) (130). 1335 yılında Ebu Said Bahadır Han'ın ölümü üzerine İlhanilerin son Anadolu valisi Şeyh Hasan Fran'a giderken Alaattin Eretna'yı vekil bırakmıştı (131). Bu tarihten sonra Fran'da saltanat kavgaları İran-Moğol devletlerini yıkılmaya doğru götürürken, Alaattin Eretna Anadolu'daki durumunu giderek güvence altına almış ve bunu başarmak için de zaman zaman Memlük sultanlarından yardım alarak sonunda bağımsız beyliğini kurmuştur. Eretna devletinin merkezleri Sivas ve Kayseri olmak üzere iki tane olup ayrıca Moğol umumi valilerince Rum vilayeti olarak yönetilen Amasya, Tokat, Çorum, Develi, karahisar, Ankara, Zile, Canik, Ürgüp, Niğde Aksaray, Erzincan kentlerini ve bunların çevre kasaba ve köylerini de içermektedir (132). İç yapısı her zaman karışık olan beylik 1352 yılında Eretna'nın ölümünden sonra büsbütün karışmış ve zayıflamaya başlamıştır ve beyliğin yönetiminde olan şehirlerin bir kısmı elden çıkmıştır (133).

Çorum ve yöresi 1360'larda yeni bir yönetim değişikliği ile bu kez de Amasya hükümdarı Şadgeldi Paşa'nın beyliğine bağlamıştır (134). Alaattin Eretna Bey'in ölümünden sonra Eretna Beyliği'nin zayıflamasından yararlanan Amasya bölgesi umumi valisi Hacı Kutluşah istiklâlini ilan ederek Amasya, Tokat ve Canik illerini içine alan bağımsız Amasya Beyliğini kurmuştur. 1360'da Kutluşah'ın ölümü üzerine yerine geçen Şadgelde Paşa ise Çorum, İskilip ve Osmançık yörelerini de alarak beyliğini genişletmiştir (135).

Şadgeldi Paşa dönemi bu yörenin Osmanlı Beyliği ile ilişkilerinin arttığı bir dönem olarak ele alınmaktadır (136). 1362 - 63 yılında I. Murad Bizans İmparatorluğu ile ilişkilerini düzeltmeye çalışırken İç Anadolu bölgesinde Karamanoğulları Beyliği Osmanlı Beyliği'nin topraklarına hücum etmiş, bunun üzerine de I. Murad Anadolu'ya geçerek Karamanoğulları üzerine sefere çıkmıştır. I. Murad'ın başarılı olduğu bu seferde Osmanlı kuvvetleri Ankara ve giderek Çorum çevrelerine kadar ilerlemişlerdir (137). I. Murad'ı bu seferinin Osmanlı Beyliği sınırlarının Ankara'nın doğusuna götürülmesi ve giderek Danişmendiye topraklarının önemli bir kısmının Osmanlılara geçmesi açısından Osmanlılar lehine önemli bir gelişme olarak ele alınmaktadır (138). Ancak tüm Danişmendiye sahasının, giderek Çorum

ve çevresinin, Osmanlı hakimiyetine geçmesi bir süre daha gecikecek ve araya Kadı Burhanettin Beyliği girecektir.

Kadı Burhanettin Ahmed, 14. yüzyılın ikinci yarısında bir fikir adamı olarak da ün yapan bu kişi gerek Eretna Beyliği, gerekse, Karamanoğulları ile uzun süren uyuşmazlıklarından sonra Eretna Beyliği topraklarını ele geçirerek 1380’de bu bölgedeki hükümdarlığına başlamıştır (Şek. 6) (139).

Kadı Burhaneddin’in bu bölgeyi ele geçirmesinin Anadolu’daki siyasi dengeyi Osmanlılar aleyhine bozduğu belirtilmektedir (140). Zira Kadı Burhanettin bir taraftan Osmanlıların geliştirmeğe çalıştıkları Bursa-Tebriz ticaret yolu üzerinde önemli merkezleri alarak bu yolu kontrol eder duruma geçmiş, diğer taraftan da Malatya’yı alarak Memlüklü Sultanlığı ile ilişkileri etkilemiştir (141). Giderek de 1390’larda Osmanlılara karşı Anadolu’da ciddi bir kuvvet olduğunu göstermiştir.

Kadı Burhanettin’in yarattığı bu tehlike yanı sıra kuzey Anadolu Bölgesinde Candaroğulları ve Orta Anadolu Bölgesi’nde Karamanoğulları Beyliklerinin de aynı derecede tehlikeli olmalarının Yıldırım Beyazıd’ın 1390 sonbaharında Anadolu hareketine girişmesine neden olduğu belirtilmektedir (142). Yıldırım Beyazıd 1391 ilkbaharında Candaroğulları ülkesine girerek Kastamonu’yu almış ve beyliğin Kastamonu şubesine son vermiştir. Daha sonra da Osmancık’a gelmiş, Maden Osmancık ve Amasya’nın Osmanlı himayesini kabul etmeleri üzerine de Kadı Burhaneddin’e savaş için haber göndermiştir (143).

Çorumlu sahrasında Kırkdilim mevkiinde, yaklaşık 1392 Temmuzunda, yapılan savaşta Osmanlı ordusu yenilmiş ve Şehzade Ertuğrul ölmüştür, Kadı Burhanettin ise İskilip, Ankara, Kalecik ve Sivrihisar çevrelerini Moğollara yağma ettirmiştir (144). Osmanlıların bu yenilgisi üzerine bazı kentlerin el değiştirerek tekrar Kadı Burhanettin yönetimine girdikleri bir dönemden sonra ikinci bir Osmanlı kuvveti Kastamonu, Osmancık, Çorum, Merzifon ve Amasya ve çevrelerini alabilmiştir (145).

Yıldırım Beyazıd’ın 1392 seferinde başarılı olmaması sonucu Kadı Burhanettin’e bazı kentleri yağmalamak konusunda yardımcı olan Moğolların Çorum yöresinde kalabalık bir şekilde yaşadıkları belirtilmektedir (146). Bu bölgede özellikle Kara Tatarların yurt tuttıkları ve bunların bölük adları ile çeşitli oymaklara ayrıldıkları görülmektedir. Bu oymaklar giderek bu bölgedeki bazı yerlere de adlarını vermişlerdir (147). Timur 1393/94’te Anadolu’ya yaptığı seferden dönerken 1404’te Kara Tatarlar’ın bir kısmını Anadolu’dan göçürmüş (148). Çelebi Mehmet ise 1416’da Osmancık tahtına geçtikten sonra Çorum bölgesinde ve İskilip’te gördüğü Kara Tatar obalarını Rumeli’ye göçürerek Filibe yöresine yerleştirmiştir (149). Osmanlı İmparatorluğu döneminde İmparatorluğun bütünleşmesini sağlamak amacıyla

uygulanan bu “sürgün” yönteminin giderek Çorum yöresinde de uygulandığı ve göçürülen Tatar grupları yerine İmparatorluğun daha önce işgal edilen ve bütünleşmiş olan bölgelerinden nüfus getirildiği belirtilmektedir (150). Aynı şekilde 1461 yılında Trabzon’un alınmasından sonra da Çorum’un artık İmparatorlukla bütünleşmiş olması nedeniyle buradan alınan bir kısım nüfus bu kez Trabzon’a yerleştirilmiştir (151).

Buraya kadar özetlenen tarih olayları dizini Çorum ve çevresinin 13. ve 14. yüzyıllar gerek dini gerekse siyasi nitelikli karışıklıklarla geçirirken yönetimin de devamlı el değiştirdiğini göstermektedir. Daha öncesine, Bizans dönemine bakınca da siyasi nitelikli huzursuzlukların ağırlıkta olduğu ancak dini inançlar açısından bir bütünlük bulunduğu da izlenmektedir. 11. yüzyıldan başlamak üzere etnik gruplar bazen kendiliklerinden yurtlarını terk etmişler ki buna örnek olarak bölgenin Türk yönetimine geçmesi üzerine Hristiyan çoğunluğun batıya göçmesi verilebilir. Bazen de özel olarak göçürölmüşlerdir ki bu da yukarıda sözü edilen geç 14. yüzyıl olaylarıdır. Bölgenin etnik yapısı kadar sosyal yapısı da bir uyum ve bütünlükten uzaktır. Bir yanda malikâne sahipleri, bir yan da köy ve kentliler, diğer yanda ise Türkmen ve Moğol göçbelerini tek yönetim altında toplamak 13. ve 14. yüzyıllar süresince birkaç Emir’in dileği olmuş ancak bu dileklerini uzun sürdürememişlerdir. Bu nedenlerle Osmanlı yönetimine geçinceye kadar bölgenin politik ve ekonomik açıdan düzenli bir gelişme gösterecek bir yapıya sahip olmadığı ve belki de buna bağlı olarak kültür açısından da vurgulanacak yapısal kanıtlar bırakacak bir gelişme göstermediği izlenmektedir. Hâlbuki daha önce de belirtildiği gibi Çorum’un hemen yakınında ve aynı politik koşulları yaşamış olan Amasya, Tokat, Sivas kentleri Selçuklu döneminin önemli yapısal kalıntıları yanı sıra beylikler döneminde bunlara eklenenleri de zamanımıza kadar getirebilmişlerdir. Halen kentte ayakta duran anıtsal yapıların çoğunun Osmanlı dönemine ait oluşu ya da Osmanlı döneminde tamamen yenilen mis bulunuşu daha önce Çorum’a gelen yönetimlerin kentte izlerini hiç bırakmadıkları ya da dönemlerinde yapılan yapıların zamanla tahrip olduğu veya onanmalarla özgün niteliklerini yitirdiklerini düşündürmektedir. Bu yapısal eksikliklere bakan F. Sümer Selçuklular devrinde bölgenin merkezinin Demirli Karahisar olup Çorum şehrinin Osmanlılar devrinde oluştuğunu ileri sürmektedir (152). Aynı konuda bir diğer görüş ise gerek Selçuklular gerekirse Beylikler döneminde burasının ‘sönük bir kasaba’ olduğu şeklindedir (153). Ancak ayakta duran kale burada bir yerleşme olduğuna kesinlikle işaret etmekte. Akat yapısal kalıntıların eksikliği bu yerleşmenin ölçeği, kentin nüfus yoğunluğu ve uğraş alanları konularındaki soruları yanıtsız bırakmaktadır.

Kitabesi olmayan ve kesin yapım tarihi bilinmeyen ancak Danişmend veya Selçuklu yapısı olarak değerlendirilen Çorum Kalesi Orta Çağ’dan kalan tek özgün yapıdır (Res.1-4).

Çorum kalesine ait yazılı belgelerden ilki 979H/1571M tarihlidir ve bu belgeden o

tarihte gerek kale gerekse kentin mamur olduğu anlaşılmaktadır (154). Kaleye su getirilmesi ile ilgili 985H/1577M tarihli belgede de kaleden ‘Sultan Süleyman Han Hayratı’ olarak söz edilmektedir (155). Bu belgede kaleye gelen suyun kale içindeki dört mahalleye dağıtıldığı belirtilmektedir ki bu bilgi de 1577 tarihlerinde kale içinde dört mahalle bulunduğuna işaret etmektedir. 1018/1609 yılına ait diğer iki belge ise Çorum kalesine bir varoş inşa edilmesi ile ilgilidir. Çorum’un uygun yerine bir varoş inşa edilmesi için padişah namına divandan müsaade verildiği ve bu amaç için miriden 120.000 akçe tahsis edildiği de anlaşılmaktadır (156).

16. yüzyılda Çorum’a gelen Evliya Çelebi şehrin kible yönündeki kalenin Sultan Kılıç Aslan tarafından inşa edilmiş bir Selçuklu yapısı olduğunu söyler, ayrıca küçük tek kapılı ve içinde birkaç hane bulunan bir yapı olarak tanımlar (157). 1842 yılında Çorum’dan göçen gezgin W. F. Ainsworth kalenin eski malzeme ile inşa edilmiş yeni bir yapı olduğunu ve içinde de konutlar olduğunu anlatmaktadır. Ainsworth, duvarların farklı zamanlarda yapılmış olup çoğunun da yeniden inşa edildiğini ancak yeniden inşa edilirken eski planın büyük olasılıkla korunduğunu ve duvarların inşaatında çok sayıda beyaz mermer sütun, üzerlerinde haç bulunan mezar taşları, heykel ve çok sayıda yazıtın da kullanıldığını gözlemlerine eklemektedir (158).

Aynı yıl Çorum’dan geçen gezgin W.J. Hamilton ise bu kentin güney doğusunda bir tepe üzerine inşa edilmiş olan kare plânlı kale yapısının in Sultan Süleyman tarafından inşa edildiğinin söylendiğini bilinmektedir. Kalenin yuvarlak ve kare plânlı birçok kulesi bulunduğunu, duvarlarda inşaat malzemesi olarak çok sayıda yazıt kullanıldığını ve çoğu dinsel nitelikte olan ve bazılarında haç bulunan bu yazıtların bir kısmı üzerindeki yazıların bilinçli olarak bozulduğunu gözlemlerine eklemektedir. Duvarlarda çok sayıda sütun parçası kullanıldığını ve içteki birkaç basamak merdivenin de bu tür taşlardan inşa edildiğini de belirten gezgin yazıtların çevrede erken dönemde Hristiyanlığı benimsemiş bir kentin varlığına işaret etmekte olduğunu ve halk arasında da bu parçaların yakındaki Karahisar harabelerinden geldiğinin söylendiğini belirtmektedir (159).

Yazılı belgelerden 17. yüzyılda Çorum kalesine bir dış sur eklendiği, kalede dört mahalle bulunduğu anlaşılırken gezginleri tanımlarından da fizik durumu için bilgi edinilebilmektedir.

Halen onarılmış olan kale dört köşe planlı olup, köşelerinde ve duvarlarda kare ve yuvarlak burçları vardır. Esas giriş kuzey duvarda yüksek kemerli bir eyvan biçimindedir. İkinci küçük kapı ise güney duvardadır. Yukarıda sözü edilen gezginlerin de dikkatlerini çektiği gibi duvarlarda çok sayıda devşirme malzeme kullanılmıştır.

Esas giriş kapısının hemen arkasında yer alan Kale Cami'nin üst pencerelerinde görülen 1217/ 1802 tarihi onarıma işaret etmektedir. Kale içinde halen kullanılmakta olan 42 konut bulunmaktadır.

Çorum kentinde Selçuklu döneminin sonuna ait olmak kaydıyla ikinci bir eser de halen yenilenmiş olan Ulu Cami'deki 606H/1307M tarihli minberdir (160). Bu minberin varlığına dayanılarak caminin ilk kurgusu 13. yüzyıl sonlarında ve III. Alaaddin Keykubat dönemine tarihlenmektedir (161). Ulu Cami için yapılmadığı belirtilen minberin buraya ne zaman ve nereden getirildiği araştırmacılar tarafından kesin olarak saptanamamakla ve genellikle halk arasında söylendiği gibi Karahisar köyünden getirilmiş olabileceği benimsenmektedir (162).

Çorum'da mimari kalıntıların bulunmamasına karşın Alaca ilçesinin yaklaşık 5 km. kuzey doğusunda, Mahmudiye köyü yakınlarında bulunan yerleşmede 13. ve 14. yüzyıllara tarihlenen yapı kalıntıları ve küçük buluntuların saptanmış olması ilgi çekicidir. Yayınları Kalehisar, Karahisar Demirli veya Karahisar Demirci olarak geçen bu yerleşmeden Katip Çelebi (1608-1657)'de 17. yüzyılda yazdığı Cihannümasında Karahisar Demirli olarak söz etmekte ve bunu Çorum vilayeti kazaları arasında göstermektedir (163). Bugün terk edilmiş olan ancak Selçuklular döneminde önemli bir yönetim merkezi olduğu belirtilen Karahisar'da bir medrese bulunduğuna ilk olarak 1955 yılında değinilmiş, 1965 yılında yapılan kazılarda Hüsamiye Medresesi olarak isimlendirilen yapı yanı sıra bir kervansaray, hamam ve kale kalıntıları

Çorum kalesi ana giriş kapısı

Giriş kapısı detayı

Çorum kalesi genel görünüm

belgelenmiştir(164). Açık medrese planı gösteren ve moloz taştan inşa edilmiş olan medrese mimari yapısı açısından 12. yüzyıl sonu ve 13. yüzyılın ilk çeyreğine (165), kazılar sırasında bulunan seramik parçaları da 13. veya 14. yüzyıla tarihlenmektedir (166).

665/1266 tarihinde Karahisar kasabasında hüküm süren Hüsameddin Timurtaş aynı tarihli vakfiyesinde medreseye arazi vakfetmiştir ve belki de bu nedenle yapı Hüsamiye Medresesi olarak anılmaktadır (167). Vakfedilen arazi göz önüne alınınca Karahisar Demirli kazasının o zamanki genişliği anlaşılmaktadır (168). Zaten burada yürütülen kazılarda medreseden başka bir kervansaray ve hamam da ortaya çıkarılmıştır (169). Mimari kuruluş açısından her ikisi de 14. yüzyıla tarihlenen yapılardan kervansaray tipik bir örnek olmamakla birlikte eski Çorum-Yozgat yolunun tam yarı yerinde bir konaklama yapısı olarak inşa edildiği ileri sürülmektedir (170). Ancak yukarıda da belirtildiği gibi Selçuklular döneminin kervansarayların dağılımına dayanılarak yapılan yol güzergâhlarının saptanmasında böyle bir ara yol gösterilmemektedir (Şek. 4). Eğer bu yapının bir kervansaray olduğu görüşü benimsenirse 14. yüzyılda Çorum'un batı ve doğusundan geçen iki ana yolun bir ara yolla bağlandıkları düşünülebilir. Karahisar Demirli kadısına 993 H/1585 M tarihinde gönderilen bir hükümde kadının medresede değil handa oturması gereği bildirmektedir ki bu da her iki yapının bu tarihlerde işlevlerini sürdürdüklerine kanıt olabilir (171). Ancak otuz iki yıl sonrasına ait 1026H/1617M tarihli diğer bir hükümde ise Cemaleddin ve Hüsameddin medreselerinin yüz elli yıldan beri harap oldukları belirtilmekte ve 1031 H/1621 M.Ö tarihine kadar yeni bir medrese inşa edilmesi için emir verilmekte ve gerekli paranın beş seneden mahsul akçesinden toplanması istenmektedir (172). Bu ikinci hüküm birinci ile çelişkidir.

Çorum'un Selçuklu ve Beylikler dönemi tarihini mimari kalıntılar açısından biraz daha aydınlatmak için Karahisar Demirli yanı sıra çevredeki diğer kasaba ve köylere de bakmak gereklidir. Alaca ilçesinin 3 km. güneyinde Hüseyin Gazi Medresesi olarak tanımlanan ancak belki de bir tekkeye ait olan yapı kalıntısı 13. yüzyıl ortalarına tarihlenekte ve bu yörede de bir Selçuklu yerleşmesi bulunduğunu düşündürmektedir (173).

Çevre yerleşmelerinden kuşkusuz en önemlisi Çorum-Zara-Amasya yolu üzerinde Mecitözü kazasının kuzeyinde Elvan Çelebi ya da Tekke olarak isimlendirilen köydür (174). Bugün köyde, cami olarak atf yapılan ancak esas işlevinin zaviye olabileceği üzerinde durulan yapı kalıntısı yanı sıra, Aşık Paşaoğlu Elvan Çelebi'nin türbesi ve daha geride mahalle arasında bir hamam bulunmaktadır (175). Gerek

zaviye gerekse türbede değişik devrelerdeki onarımlar sonucu kitabelerin yer değiştirdikleri, buna ek olarak da taş yüzeylerindeki aşınmalar nedeniyle de güçlüklerle okunabildikleri belirtilmektedir. Zaviye üzerindeki kitabeden 681 H/1282-83 M. türbe üzerindeki kitabeden ise 707 H/1307 M. tarihleri çıkarılabilmektedir (176). Elvan Çelebi 638 H/1230-40M yıllarında Anadolu’da kanlı bir ayaklanmaya yol açan ve özellikle Amasya-Tokat-Sivas çevresinde kuvvetli olan Baba İshak Horasani’nin taraftarlarından Baba (veya Şeyh) İlyas’ın torunlarından (177). Elvan Çelebi’nin belki de Kırşehir’de doğduğu, sonra da kendisine temlik edilen Çorum-Amasya arasındaki bu yere gelerek yerleştiği ve bir zaviye kurduğu ya da kurdurduğu, böylece belki de Hristiyanlara ait bir taşra ziyaretgâhının İslamlaştırılmasına katkıda bulunarak bir harabeyi şenlendirdiği üzerinde durulur (178).

Aşık Paşa torunlarından Derviş Ahmet Aşıkî, Elvan Çelebi tekkesinden bahseder ki bu da tekke ve zaviyenin 1422 yıllarında kullanıldığına işaret etmektedir (179). 1436-58 yılları arasında Türklere esir düşmüş olan bir Macar, bu yapıyı tanımlarken 1553-55’te köye uğrayıp tekkeyi ziyaret eden Hans Denschwan ve Buysbeck hem bir tanım yapmışlar hem de Dernschuan tekkenin basit bir planını çizmiştir (180). Elvan Çelebi’deki zaviyenin bir tarikata mensup dervişler tarafından kurulduğu, 15. ve 16. yüzyıllara ait belgelerden de bu tarihlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu zaviyeyi hangi tarikatın benimsediği ve kullandığı saptanamamıştır, ancak bu yörede Bektaşiliğin yaygın olması nedeniyle onlara ait olabileceği düşünülmektedir (181). S. Eyice Anadolu’nun çok yerinde bu tür tesislerin kurucularının isimlerinin ve efsanelerinin zamanla unutulduğunu belirtir. Özellikle Amasya-Tokat-Çorum-Osmancık-İskilip çevresinde çok olan zaviyeler çevreyi şenlendirmek, Türk-İslâm geleneğini yaymak için kurulmuş tesislerdir (182). Ö. L. Barkan da bu tür yapılar için zaviye kelimesinin çok genel anlamda kullanıldığını, bazen bir tekke, bir konak yeri, ya da bir kervansarayın da zaviye olabileceğini belirtmekte ve Elvan Çelebi’de kurulan mescid ve kervansaraya gelecek halka bazı muafiyetler bahşedilerek yörenin şenlendirilmek istendiğini belirtmektedir (183). Yukarıda sözü edilen yerleşmeler yanı sıra Çorum çevresindeki diğer bazı yerleşmelerde de gerek Selçuklu, gerekse Beylikler dönemlerine ait mimari kalıntılar vardır ki Çorum’da da var olduğu ancak çeşitli nedenlerle yıkıldıkları düşünülebilir. Bu nedenler arasında Çorum’u ileriki yıllarda da zaman zaman etkileyen tarikat hareketleri ve başta zelzeleler olmak üzere tabii afetler verilebilir.

Dip Notlar

1. A. F. Von Pauly, Real - Encyclopadie der classischen Alterthums - wissenschaft, Vienna, 1837 – 52; new ed. G. Wissowa, W. Kroll and Others, Stuttgart, 1893 - 1907. VI. 1., col 880.
2. W.M. Ramsay. The Historical Geography of Asia Minor, Amstredam: Adolf M. Hakkert, 1962 (1890), p. 20-21, 52-53, 318-324.
3. G. Doublet, “inscriptions de Paphlagonie”. Bulletin de Correspondance Hellenique, XIII, 1889, S. 294.
4. W.M. Ramsay, a.e., s. 20, 268, 318 - 324.
5. S. Eyice, ‘Çorum’un Mecitozünde Aşık Paşoğlu Elvan Çelebi Zaviyesi”. Türkiyat Mecmuası İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi, Türkiyat Enstitüsü, 15, 1968. s. 229-230.
- J.G.C. Anderson, ‘ A Journey of Exploration in Pontus, Studia Pontica, I, 1903, s, 6, 9 - 12.
6. H. Gregoire, Geographie Byzantine, Byzantinische Zeitschrift, XIX, 1910, S. 59 - 72.
- H. Gregoire, H. Cumont, J.G.C. Anderson, Recueil des inscriptions greques et latine du pont Studia Pontica, III, 1926, s. 206.
- H. Gregoire, ‘The Amorians and Macedonians 842 - 1025, The Cambridge Medieval History, IV, 1., 1966, D. 161, n. 3.
7. S. Eyice, a.e., S. 230; bu konudaki görüşleri özetlemektedir.
8. S. Vryonis Jr, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Pres, 1971, p. 21,24n, 28n, 32, 34n, 35, 36 - 40, 61, 162, 167, 242, 292, 304, 310n, 326; map facing p. 14.
9. y. e., s. 177, 362.
10. H. Hüsamettin, Amasya Tarihi, İstanbul Hükümet Matbaası, 1329 - 32 c. 2, s, 286.
- İ. Sabuncuoğlu, Çorum Tarihine Ait Derlemelerim, Ankara, 1973, c. 1.S. 19, 54. T. Daglıoğlu, Çorumlu, c.4, s.33, 1942, s. 1015. N. Köstekioğlu, ‘Çorum Adı Üzerinde İncelemeler’, Çorumlu c.1, s.6, 1938, s. 191.
- Çorum İl Yıllığı, Ankara: Dönmez Ofset, 1967, s. 69.
- T. Anakök, Çorum Tarihi (çoğaltma), 1950, s. 28.
11. y. e. a. y. Çorum İl Yıllığı, s. 90.
12. M.V. Anastos, ‘Inconoclasm and Imperial Rule, 717 – 842’, Cambridge Medieval History, (ed. J.M. Hussey), Cambridge University Pres, 1966-67 (1923), s. 62-64.
13. M.H. Yınanç, Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I. İstanbul Burhanettin Basımevi, 1944, s. 90, 93; Danişmendname’de adı geçen Kharsanussıyye, Kharşene, Sisiyye, Mamuriye, Nikonya, Menkuriye adları ile zikredilen şehirlerin Niksar, Amasya, Çorum ve Çankın beldeleri ile hiçbir ilgileri olmadığı kanısındadır. Kharsanusıyye ile Kharşene’nin aynı sey ve Tohma’nın ikinci kolunun menbaında bugün harebeleri olan Kharsiyan teminin merkezi, Sissıyye’nin bu gün harebeleri olan Kharsiyan teminin merkezi, Sissıyye’nin bugün harebeleri olan Sis şehri Mamuriye’nin Tarsus ve Nikonya’nın da doğrudan doğruya Konya olduğunu belirterek Danişmendname’nin bu isimleri Battal Gazi destanından aldığını ve belki de Dnismendname’ye bu isimlerin 15. yüzyılda Tokatlı Ali tarafından hazırlanan kopyada eklendiğini düşündürmektedir.
- Çorum’un Nikonya veya Yankoniye olduğunu kanıtlayacak belge bulunmadığı gibi olmadığını kanıtlayacak

belge de yoktur. Bu nedenle de isim sorununa sağlıklı bir çözüm getirilememektedir

14. G. Ostrogorsky, 'Byzantine Empire in the World of the Seventh Century', Dumbarton Oaks Papers XIII, 1959, p.1-21

C. Foss, 'Late Antique and Byzantine Angora'; Dumbarton Oaks Papers, 31, 1977, p. 68; İmparator Heractues'un hükümdarlık döneminin getirdiği yeniliklerle Akdeniz memleketlerin de Antik Çağı kapatıp Orta Çağı başlattığı görüşündedir.

15. H.W. Haussig, A History of Byzantine Civilization, New York : Praeger Publishers, 1971, p. 95-226. G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, New Jersey : Rutgers University Press, 1969, p. 92, 96

A.A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, 324 - 1453, Madison : University of Wisconsin Press; 1970, 1, p. 226 - 228.

16. H. W. Haussig, a. e. a. y.

G. Ostrogorsky, a. e. a. y.

A.A. Vasiliev, a. e. a. y.

17. H.W. Haussig, a. e., p. 96, 176.

G. Ostrogorsky, a. e., p. 80, 92, 96.

A.A. Vasiliev, a. e. a. y.

S. Vryonis, a. e., s. 2- 5.

L.B. Moss, 'The Formation of the East Roman Empire', Cambridge Medieval History, (ed. J.M. Hussey), Cambridge : The University Press, 1966, IV. 1., p. 35-36.

G. Ostrogorsky, 'Agrarian Condition in the Byzantine Empire in the Middle Ages', Cambridge Economic History. (ed. M.M. Postam), Cambridge: The University Press, 1966, 1, p. 207-208. M. H. Yınanç, a. e., s. 32

Y. Öztuna, Türkiye Tarihi, İstanbul Hayat Yayınları, 1964, 2, s. 57.

18. G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, p. 96 - 97. A.A. Vasiliev, a. e. a. y.

19. G. Ostrogorsky, a.e., p. 96-97, 101.

20. A.A. Vasiliev, a. e. a. y.

M.H. Yınanç, a. e. a. y.

Y. Öztuna, a. e. a. y.

21. A.A. Vasiliev, a. e. a. y.

22. J. M. Haussig, a. e.. p. 176

23. y.e. a. y.

G. Ostrogorsky, a.e., p. 80,92, 96.

G. Ostrogorsky, 'Agrarian Conditions', p. 207-210.

L.B. Moss, a. e. a. y.

A.A. Vasiliev, a.e., P. 226 - 228, 249-250.

Yeni gelen asker - çiftçilerle bölgelerin yerleşik çiftçileri arasında uyum sağlamak için çıkartılan özel 'Çiftçi Kanunu'nun arazi mülkiyeti konusunda önemli bir adım sayılmaktadır.

24. G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, p. 132-135.

25. y. e., p. 132-135, 165-166, 179-180, 206 - 207.

Heraclius'un halifleri de tema sistemine önem vererek geliştirmişlerdir. 687 yılında II. Justinyen'e ait bir belgeden Anadolu'daki ilk üç tema yanısıra iki yeni temanın kurulduğu öğrenilmektedir. 838 yılında ise beş temaya iki de deniz üssünün eklenmesi ile sayının yediye çıkarıldığı öğrenilmektedir. 838 yılında ise beş temaya iki de deniz üssünün eklenmesi ile sayının yediye çıkarıldığı öğrenilmektedir.

26. A. H. M. Jones, The Greek City From Alexander to Tustinian, Oxford: Clarendon Press, 1971 (1940) p. 89-91.

27. y.e. a. y.

A.H.M. Jones, The Cities of Eastern Roman Provinces, Oxford: Clarendon Press, 1971, s. 171.

28. A.H.M. Jones The Greek City, p. 92.

29. W.M. Ramsay, a.e., p. 323.

A.A. Vasiliev, a. e., p. 182-183.

30. W.M. Ramsay, a. e., p. 93, 318-323.

a.H.M. Jones, a. e. a. y.

31.y. e. a. y.

32. W.M. Ramsay, a. e., p. 323.

33. y.e. a. y.

34.y.e. a. y.

35. S. Vryonis, a. e., p. 27 n.141, 28 n. 142

36. y.e., p. 29.

37. y. e.a. y.

38. y. e., p. 34

39. W.M. Ramsay, a.c., p. 323.

40. y. e., p. 448'de H. Gelzer'in yayını ve görüşünü eleştirir.

41.y. e., p. 20 - 21.

42.y. e., D. 448.

43.S. Vryonis, a. e., p. 34

44. y.e. a. y.

45. y.e.,p. 37

46.y.e.,p. 55

47. y.e. a. y.

48. y. e., S. 36 - 37.

W.F. Ramsay, y. e., p. 20-21.

H. Delahaye, 'Euchaita et la legende de S. Theodore; Anatolian Studies Presented to Sir William Ramsay, London, 1923, p. 133-134.

49. S. Vryonis, a. e., p.40.
50. y.e. a. y.
- W.M. Ramsay, a. e. a. y.
51. S. Vryonis, y.e. a. y. p. 36-37.
52. y. e., s. 37 n.180
53. y. e., p. 38
- W.M. Ramsay, a. e., p. 20-21, 322,
- H. Gregoire, a. e. . p. 161, n. 3.
54. S. Vryonis, a.e., s. 381, John Mauropus'tan naklen bu panayırlar şöyle anlatılmaktadır : Halk ve yöneticilerin biraraya geldiği bu bayramlarda birlikte dua edilir. İlahiler okunur, tütsü yapılır ve hediyeler getirilirdi. Gerek hacılar gerekse yerli halk ve kilise için üretilen bir yerel endüstri siyah günlük yapımıydı. Özel bir ağacın kabuğunun yakılması ile elde edilen ve tüccarlara deri şişeler içerisinde satılan bu günlükün Romalılar döneminde de kullanıldığı Strabo tarafından anlatılmaktadır. Azizlere getirilen hediyeler çeşitlenmekteydi. Örneğin bir asker savaşta kendisini koruduğu için Kılıcını bağışlarken, bir çiftçinin öküzünü, fakir bir kadının ise tavuğunu hediye ettiği belgelerden anlaşılmaktadır.
55. S. Vryonis, a.e., p. 20 – 21; 39
- S. Vryonis, ' Problems of Byzantine Anatolia', Tarih Araştırmaları Dergisi, I,1., 1963, s. 123.
56. S. Vryonis, The Decline... S. 20-21, 39.
57. y. e. a. y., aynıysa diğer Anadolu Bizans Yerleşmeleri için de geçerli olup Ephesos'ta Aziz John; Trebizond'da Aziz Eugenius ve Sinope'de Aziz Phocas bu fuar ve panayırların koruyucusu olmuşlardır.
58. y. e., p. 39-40.
59. y. c., p. 20-21.
60. C. Foss, a. e., p. 78-82.
61. S. Vryonis, a. e., S. 23 - 24.
62. y. e.a. y.
63. C. Foss, a. e., p. 72; Ramsay'ın özel olarak Bizans döneminde geliştiğin
63. C. Foss, a. e., p. 72; Ramsay'ın özel olarak Bizans döneminde geliştiğini belirttiği büyük askeri yolun güzergahının doğru olmadığı görüşündedir.
- I.W. Macpherson, Roman Roads and Milestones of Galatia 'Anatolian Studies, 4, 1954, p. 111 - 120.
64. W.M. Ramsay, ae., D. 259-260.
- S. Vryonis, a. e., p. 30-32
- I. W. Macpherson, a. e. a. y., Sek. III'de
- D. Winfield, 'The Northern Routes Across Anatolia, Anatolian Studies, 27, 1977, p. 151-167., Şekil 1,2.
65. W.M. Ramsay, a.e.a. y.
- S. Vryonis, a. e. a. y.
66. W.M. Ramsay, a. e. a. y.

S. Vryonis, a. e. a. y.

I.W. Macpherson, a. e. a. y.

D. Winfield, a. e. a. y.

K. Bittel, Kleinasiatische Studien, İstanbuler Mittellungen, Heft, 5, 1942, s. 6-9.

67. I. W. Macpherson, a.e., Şek. p. 11'de.

D. Winfield, a. e., Yek. 1, 2.

68. S. Vryonis, a. e., S. 33-34, n. 165.

69. y.e. a. y.

70. S. Vryonis, ' Problems....., p. 123.

Ortaçağ Bizans yapılarında Hellenistik ve Roma dönemlerinin aksine malzeme olarak tuğlanın daha yoğun kullanılmış olması ve bu malzemenin taşla oranla daha çabuk bozulması, tabii afetler yanı sıra savaş ve bu tür tahribatlar sonucu özellikle Orta Anadolu'daki Bizans yapılarının çoğu zamanımıza ulaşmamıştır. Bu eksiklikte araştırmaları kısıtlamaktadır.

71. y. e. a. y.

72. y.e. a. y.

73. R. Arıncı, ' Arzda ve Yurdumuzda zelzele Bölgesi', Çorumlu, 4,29, 1941 s. 897-903.

74. J.M. Haussig, a. e., p. 176.

75. y.e. a. y.

76. G. Ostrogorsky, a. e., s. 227: Onarılan kaleler için Ankara ve İznik kaleleri örnek olarak verilmektedir.

77. R. Arıncı, a. e., s. 900 - 901.

78. y. e. a. y. ; Simdiki Albayrak İlkokulu içerisinde kalan kale suru, Kara Mustafa Paşa su deposunun önlerinden eski Ortaokul binasını dışarda bırakarak Tanyeri Okulunu içine almak üzere Sakallının Hacı Efendinin ve Poyrazların Cami yanındaki evinin önünden güneye doğru uzanıp Taşhan arkasından İnkılap Mektebi önünden şimdiki kaleye doğru devam ediyor ve kalenin yeri sur içerisinde kalıyordu. Albayrak Okulunun bulunduğu yerde Nastron'un büyük sarayı vardı. Çerkes şeyhinin evinin ve Kaleli Zade Bay Nuri'nin evinin yerlerinde bir mabed vardı. Eski Ortaokul ve Tanyeri arasında ve sur dışında büyük bir Rum mezarlığı vardı. Bugünkü İslam mabedlerinin en eskilerinin pek çoğunun yerinde Bizanslılar zamanında dini binalar olduğunu tahmin ediyoruz.

79. S. Vryonis, a. e., p. 165-169.

80. M.H. Yinanç, a. e., S. 89 - 103.

O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Ankara, 1965, s. 17 - 19.

M.H. Yinanç, Danismendname'nin masal ve rivayetlere dayanan bir destan olup, 15. yüzyılda Tokatlı Ali tarafından tekrar yazılırken de değiştirildiği görüşüyle burada verilen bilgileri geçerli bulmamaktadır. O. Turan ise I. Melikkoff tarafından yapılan açıklamalı yayımla Danismendname'deki tarihi bilgilerin ortaya çıkarıldığı ve tarihi bir kaynak olarak kullanılabileceği görüşündedir.

81. T. Anakök, a. e., S. 30 - 31.

A. Demiray, Resimli Amasya Tarihi, Ankara : Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, 1954, S. 36.

İ.H, uzunçarşılı Sivas Şehri, İstanbul 1915, s. 18.

- İ. Sabuncuoğlu, Çorum Tarihine Alt Derlemelerim, Ankara: 1954, s. 11-15.
- H.T. Dağlıoğlu, 'Çorum Vilayetinin Mülki Taksimatına Tarihi Bir Bakış', Çorumlu, 4, 32 1941, s. 981.
- Tokat, İslam Ansiklopedisi, 12, 2, 1954, S. 402 - Sivas'ın alınış tarihi olarak T. Gökbilgin, 1073'ü verir.
- M. H. Yınanç, 'Amasya, İslam Ansiklopedisi, 1, 1950, s. 392-396.
- M.H. YInanc.' Danişmendliler İslam Ansiklopedisi, 3, 1945, s. 468.
- M. H. Yınanc, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I, İstanbul : Burhaneddin Matbaası, 1944, S. 80; Alpaslan Malazgirt muharebesinden sonra Emir Saltuk'a Erzurum ve havalisini, Emir Artuk'a Mardin, Amid, Malatya, Harput ve civarını; Emir Danişmend'e Kayseri, Sivas, Tokat, Niksar ve Amasya'yı; Emir Çavuldur'a Maraş ve Sarosu; Emir Mengücek'e Erzincan, Kemah ve Şarkikarahisar'ı, iktâ ederek bu memleketlerin fethini emretmiştir. Ancak Danişmendname'ye dayanan bu bilginin pek doğru olamayacağı ileri sürülür.
82. A. Demiray, a. e. a. y. Melik Danismend Ahmed 1075'te kuvvetleriyle Tokat'a yürüyünce Amasya'nın Bizanslı valisi Jutatüs Tokat Valisine yardım etmeleri için Canik, Çorum, Sinop ve Niksar valilerine emir verir. Türkler önce Tokat, sonra Amasyayı alır, 1077'de Anadolu Meliksah'a bağlı bir devlet haline gelince Danişmend devleti de ona bağlanır.
83. H. Hüsamettin, Amasya Tarihi, İstanbul : Hükümet Matbaası, 1329 - 32, s. 286.
84. y.e. a. y.
85. T. Anakök, s. 30.
- T. Gökbilgin, a. e. a. y.
- M. H. Yınanç.' Danişmendiller', s. 468-469.
- M. H. Yınanc, Türkiye Tarihi, s. 74, 80, 82, 89 - 103; Emir Danismend Gazi'nin Anadolu'ya gelişi hakkında çeşitli kaynakların eleştirisi.
86. y. e., s. 87
87. İ. Sabuncuoğlu, a. e., s. 11-15.
- Çorum İl Yıllığı, Ankara : Dönmez Ofset, 1967, s. 69-70.
88. S. Vryonis, a. e., s.177
89. Çorum İl Yıllığı, s. 70
90. H. Hüsamettin, a. e.a. y.
- İ. Sabuncuoğlu, a. e. s. 15, 54
91. Evliya Çelebi, Seyahatname, İstanbul : Zuhuri Danışman Yayınevi, 1970, 4, s. 104.
- H. T. Dağlıoğlu, ' Çorum Tarihi Hakkında' Çorumlu, c.2, s. 13, 1939, s. 386.
- S. Kostekçioğlu, "Çorum" adı üzerinde incelemeler; Çorumlu c.1, s.6, 1938, s. 191-192.
- N. Köstekçioğlu, 'Osmancılık Mehmet Paşa'nın İki Vakfiyesi' Çorumlu, c.1. s.1, 1938, s.9.
92. Evliya Çelebi, a. e. a. y.; "Suyu ve havası latif olduğundan Kılıçarslan Şah, oğlu Yakup Mirza'yı ve yüzlerce diğer Çorlulu hastaları bu şehre gönderip iyileştirdiği için adına Çorum denmiştir. Ama vilayet ileri gelenleri Çor-Rum'dan bozmadır derler."
- S. Kostekçioğlu, a. e. a. y.
93. O. Turan, a. e., s. 258.

94. y. e.a. y.
95. M. Akdağ, Türkiye'nin iktisadi ve İctimal Tarihi 1243-1453, İstanbul: Cem Yayınevi, 1974, I, s. 472-73.
96. y.e. a. y.
97. Y. Öztuna, a, e, s. 75.
- S. Vryonis, a, e, s.115
98. Y. Öztuna, a, e, a,y
99. y.e. a. e.
- A. Demiray, a.e., S. 36 - 37.
100. Y. Oztuna, a. e., s. 119
- A. Demiry, a. e., S. 37
- M. Akdağ, a. e., s. 83, 90
- T. Anakök, a. e., s. 31
- M. H. Yıncı, 'Danişmendiller', s. 468-469
101. S. Runciman, The First Crusade: Constantinople to Antioch', A History of the Crusades I, Madison, Univ. of Wisconsin Press, 1969, p. 308 - 342.
- J. L. Cate, "The Crusade of 1101", A History of the Crusades, I, Wisconsin: Univ. of Wisconsin Press, 1969, p. 343-367.
102. İ. Kafesoğlu, 'Selçuklular İslam Ansiklopedisi, 10, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967, s. 380-81
103. y. e. a. y.
104. M. Akdağ, a. e., s. 90 -113
105. y. e. s. 83
106. y. e., s. 90-91
107. y.e. a. y.
108. H.T. Dağlıoğlu, 'Çorum Vilayetine Mülki Taksimatına Tarihi Bir Bakış, Çorumlu, 6, 4, s.32, 1941, S. 3
- H.T. Dağlıoğlu, '10'nuncu Asır Hicri'de Çorum
- Çorumlu, 4, 30, 1941, s. 925.
109. K. Özergin, ' Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları', Tarih Dergisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi c. 15, s. 20, 1965 harita.
- Karayolları Genel Müdürlüğü, Tarihi Türk Hanları, Ankara : KGM Matbaası, 1969 harita.
110. y.e. a. y.
111. Sivas, Tokat, Zile, Amasya çevreleri ise kervansaraylarla donatılmıştır. Bkz.
- K. Özergin, a. e., s. 140 - 170.
112. H. İncelik, 'Ticaret Tarihinde Dair Vesikalar', Belleten, 24, 1960, s. 52.
- O. Ergenç, 1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Alt Araştırmalar, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, 1973, Ankara, 1975, s. 145.
113. H. Karamağaralı, Çorum Ulu Camii'ndeki Minber', Sanat Tarihi Yıllığı, I, 1964-65, s. 120.

114. M. Akdağ, a.e., s. 43-46.
115. y.e. a. y.
116. y. e., s. 47.
117. y. e., s. 47-48, 69.
118. y. e., s. 49-52.
119. y.e. a. y.
- İ. Kafesoğlu, a. e., s. 407-408.
120. y. e. a. y.
- F. Köprülü, Baba', İslam Ansiklopedisi, I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1950, S. 165 - 166.
- A. Golpınarlı, 'Kızılbaşlık', İslam Ansiklopedisi, 6, İstanbul : Milli Eğitim Basımevi, 1955, S. 795.
1. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972, s. 531 - 534.
- H. Husamettin, y.e., S. 362.
- J. K. Birge, The Bektashi Order of Dervishes, London : Luzac Co., 1965, p. 31 - 32.
121. İ. Kafesoğlu, a. e. a. y.
- F. Köprülü, a. e. a. y.
- A. Gölpinarlı, a. e. a. y.
- İ. H. Uzunçarşılı, a. e. a. y.
- H. Hüsamettin, a. e. a. y.
122. M. Akdağ, a. e., s. 49-52.
123. y. e. a. y.
124. F. Sumer, Bozok Tarihine Dair Araştırmalar 'Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı
- A. Ü. D. T.C. F. Yayın No: 239, Ankara, 1974, s. 311.
125. M. Akdağ, s. 74, 83-84, 237, 300
- 126 y. e., s. 92-93.
127. y. e. a. y.
128. y. e. a. y.
129. y.e. a. y.
130. İ. H. Konyalı, Sivas ve Kayseri Dolaylarında Ertena Devleti', Belleten, c. 32, 5, 126, 1968, s. 161 - 191
131. y. e., s. 165.
132. y. e., s. 165-172, 176
- M. Akdağ, s. 85-86, 300
- A. Demiray, a. e., s. 57-58.
133. M. Akdağ, a. e., s. 300
- A. Dmiray, a. e. a. y.
134. M. Akdağ, a. e.a. y.

A. Demiray, a. e. a. y.

135. y.e. a. y.

136. M. Akdağ, a. e.,s. 292.

137. y.e. a. y.

138. y.e. a. y.

139. İ. H. Uzunçarşılı, Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed', Belleten, c. 32, s.

126, 1968, s. 191 - 245.

Y. Yücel, 'XIV-XV Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Arastırmalar, Belleten, c. 37, s. 146, 1973, S. 159-181.

140. y. e., s. 162-163.

141. y. e. a. y.

142. y.e. a. y.

İ. H. Uzunçarşılı, a. e., s. 210--211

İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, s. 276.

143. Y. Yücel, a. e. a. y.

İ. H. Uzunçarşılı, Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmet, s. 210 - 211.

144. Y. Yücel, a. e. a. y.

H. Uzunçarşılı, a. e. a. y.

145. y. e. a. y.

146. F. Sümer, Anadolu'da Moğollar', Selçuklu Araştırmaları Dergisi, 1, 1970, s. 136.

F. Sümer, 'Bozok Tarihne Dair', s. 311 - 313.

147. y. e. a. y.

F. Sümer, 'Anadolu'da Moğollar. s. 136) 143.

148. F. Sümer, 'Bozok Tarihine Dair', s. 311-313.

F. Sümer, ' Anadolu'da Moğollar', s. 119, 131-133.

İ.H. Uzunçarşılı, a. o., S. 403.

149. F. Sümer, a. e., s. 133.

150. İ. Tekeli, Osmanlı İmparatorluğunda Mekan Organizasyonundaki Değişmeler ve Türkiye Cumhuriyetinin Bölgesel Politikası' I, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 45, 1971, s. 6.

Ö. L. Barkan, Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, Vakıflar Dergisi, 2, 1942, s. 279-387.

151. y.e. a. y.

Ş. Tekindağ Trobzan İslam Ansiklopedisi, 12/1, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1974, s.477

152. F. Sümer, ' Anadolu'da Moğollar', s. 136.

153. H. Karamağaralı,Çorum Ulu Camii'ndeki Minber, Sanat Tarihi Yıllığı, I, 1964-65, s. 120.

154. Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri, 15, s. 450.

- H. T. Daglioğlu, 'Onuncu Asırda Çorum'da, Çorumlu, c. 2, s. 14, 1939, s. 414,
155. Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri, 31, s. 285.
- H.T. Daglioğlu,
- Onuncu Hicret Asrında Çorum', Sorumlu, c.1, 5.6, 1938, 5, 66, ves.no. 43.
156. Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri, 78, s. 151.
- H.T. Daglioğlu, 'Hicri 11. Asırda Çorum', Çorumlu, 4, 28, 1941, s. 852 - 53,950.
157. Evilya Çelebi, a. e. a. y.
158. W. F. Ainsworth, Travels and Researches in Asia, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, I. London John W. Parker, 1842, p. 101.
159. W. J. Hamilton, Researches in Asla Minor, Pontus and Armenia, I, London: John Murray, 1842, p. 378-79.
160. H. Karamağaralı, a. e., s. 126 - 127.
- M. Z. Oral, 'Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri', Vakıflar Dergisi, 5, 1962, s. 59-60. Ahşap oyma minberin kapı kanatlarındaki kitabede 606h/1307 M. tarihinde yapıldığı, köşeliklerindeki madalyonlarda Ankaralı dülgere Abdullah oğlu Davud, ve taht korkuluğunun pervazında ise Ankaralı Ebubekir oğlu Muhammed tarafından yapıldığı belgelenmiştir.
161. İ. Sabuncuoğlu, a. e., s. 29.
162. H. Karamağaralı, a. e., s. 120; Karahisar'da bulunmuş olan çinilerin de belki minberin bulunduğu camiye ait olabileceği görüşü.
- M. Meinelke, Fayencedekoratinien Seldschukischer Sakralbauten in Kleinasien, İstanbuler Mitteilungen, Haft 13, 1976, s. 157-158.
163. Katip Çelebi, Cihan-nüma, İstanbul : Müteferrika Baskı, 1145, 5. 625.
164. K. Bittel, 'Funde im östlichen Galatien', İstanbuler Mitteilungen, Heft 6, 1955, s. 33, 120
121. Abb. 1.
- K. Erdmann, 'Vorosmanische Medresen und Imarets von Medresentyp in Anatolien', Studies In Islamic Art and Architecture in Honour of Professor K. A. C.
- Creswell, London, 1965, p. 56-57, Fig. 1.
- K. Bittel, Kleinasiatische Studien, İstanbuler Mitteilungen, Heft 5, 1942 (1967), s. 47, n.44.
- O. Aslanapa, 'Kalehisar' da bulunan mimari eserler', Sanat Tarihi Yıllığı, II, 1966-68, s. 1 -14, plan. 1.
- A. Kuran, Anadolu Medreseleri, 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969 S. 63 - 64.
- M. Sözen, Anadolu Medreseleri, 1, İstanbul. İtu Matbaası, 1970, s. 114-117, Sek. 19.
165. O. Aslanapa, a. e., s.5
- A. Kuran, a. e.a. y.
- M. Sözen, a, e, a y
166. K. Bittel, a. e.a. y.
- K. Erdmann, 'Noch einmal die Scherben von Kelehisar' İstanbuler Mitteilungen, Heft 8, 1958, S. 142-143
- O. Aslanapa, 'Eski Türk Çini Fırınları, Türk Kültürü, 36, Ekim 1965, s. 977-78; fırın ve seramik buluntular bir

üretim merkezine işaret edebilir.

O. Aslanapa, 'Seldschukische Scherben und Keramiköfen in Kalehisar', *Anatolica*, I, 1967. s. 135 - 142.

M. Meineken, a. e., s. 157-158.

167. N. Köseoğlu, 'Yer Adlarının Önemi', *Çorumlu*, c. 4, s. 45, 1944, s. 1349 - 50; yazar Hüsameddin Timur ismi yanısıra Devicioğullarından da söz etmekte ve onların yaptırdığı Medrese ve Hamamın kalıntılarının var olmasına karşın caminin yıkıldığını belirtmektedir.

O. Aslanapa, 'Kalehisar 'da bulunan.....', s. 1. Hüsamiye Medresesi adını kullanın.

168. N. Köseoğlu, a. e. a. y.

169. O. Aslanapa, a. e. s. 1 - 14.

170. y. e. s. 12.

171. Başbakanlık Arşivi, Maliye Defteri, 58, No. 157, s. 34.

172. Başbakanlık Arşivi, Muhimme Defteri, 82, s. 112.

173. B. Dankot, 'Karahisar', *İslam Ansiklopedisi*, 6, İstanbul : Milli Eğitim Basımevi, 1955, s. 283

174. A. Kuran, a. e., s. 77.

175. N. Köseoğlu, 'Elvan Çelebi', *Çorumlu*, c. 4, s. 47, 1944, s. 1373 – 79; 1403-09; c. 4, s. 48, 1944, s. 1437 - 41.

S. Eyice, "Çorum'un Mecidozü'nde Aşık Paşa oğlu Elvan Celebi Zaviyesi", *Turkiyat Mecmuası*, 15, 1968, s. 211-245.

C. H. Tarım, *Tarihte Kırşehir - Gülşehri*, İstanbul : Yeniçağ Matbaası, 1948, s. 28: Elvan Çelebi köyünün eski adının Tananözü olduğunu söyler.

176. S. Eyice, a. e., s. 211

177. N. Köseoğlu, a. e., c. 4, s. 47, s. 1374.

S. Eyice, a. e., s. 217.

178. y. e. s. 219.

179. y. e., s. 229-232, 239-242: Hristiyan azizlerinden Aziz Greguar ve Aziz Theodosius kütri

bu yörede uzun süre devam etmiş ve Aziz Greguar efsaneleri giderek Hızır İlyas ile birleştirilmiştir.

180. y. e., s. 212 - 213, Res. 1.

181. y. e., s. 240.

182. y.e. a. y., n. 72; de bu nitelikte diğer ziyaretgahların isimleri verilir.

183. . L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan.....*:s300

2. BÖLÜM

FATİH DÖNEMİNDEN EVLİYA ÇELEBİ SEYEHATİNE KADAR ÇORUM

SURAIYA FARAQHI

FATİH DÖNEMİNDEN EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATİNE KADAR ÇORUM

Bir kentin neden ve nasıl büyüdüğünü anlamak istediğimizde, incelenmesi gereken etkenler üç grupta toplanabilir Bölgenin tarımsal üretimi ve kırsal nüfus yoğunluğu, kentsel merkezde tüketilebilen, buğdayın veya pirincin miktarını yakından etkiler. Ayrıca kent içinde tarımla uğraşan nüfusun çok veya az olması, kent pazarına sevk edilebilen yiyecek miktarı üzerinde etkisini göstermektedir. Özellikle Çorum gibi deniz aşırı yerlerden yiyecek sağlayamayacak konumda olan bir kent için, yakın bölgedeki tarımsal olanaklar ayrı bir önem kazanmaktadır (1).

Kentlilerin çoğu, günlük yiyeceklerini satın aldıklarına göre, kentin pazar özelliklerine ayrıca bir göz atmak gerekir. Çorum uluslararası ticarete pek etkin bir rol oynamadığına göre, bizi ilgilendiren ticaret ilişkileri, daha çok bölgesel veya bölgelerarası olmaktadır. Kente yakın yerlerden gelen buğdaylar gibi, Karadeniz'e yakın dağlardan çıkan kerestelere ve hatta Çemişkezek'ten Çorum'a kadar gelen bezlere bir göz atmak gerekmektedir (2). Ticaretin hacmini doğrudan doğruya ilgilendiren verilerimiz oldukça kıt olduğu için, ticari vergilerden sağlanan gelirleri yakından incelemenin yararı vardır. Bu bağlamda Çorum çarşısında bulunan dükkânlar ve bu dükkânların parasal değerleri de dikkate alınmalıdır.

Ancak bir kentin ekonomik faaliyetlerinin yanında, içinde bulunduğu devletin idari yapısındaki yeri de, kentin büyümesini veya büyümemesini yakından etkilemektedir. Sancakbeyi, kadı, dizdar, mültezim zamanının ölçütlerine göre büyük harcamalar yapan, kalabalık bir kapı halkı besleyen kişilerdir. Önemli bir vakfın idarecileri için de, bir dereceye kadar aynı tutum söz konusudur. Dolayısıyla, bir kentin idari kademelenmede önemli bir yer tutması, hem nüfusun, hem ticari faaliyetlerin artmasına neden olmaktadır. Gerçi idari yapının bu etkinliğini de abartmamak gerekmektedir. Rum eyaletinin merkezi olun Sivas, on altıncı yüzyılda basit bir kaza merkezi olan Tokat'ı hiç bir zaman geçememiş, hatta genellikle Tokat'tan çok daha ufak kalmıştır. Bununla birlikte Evliya veya Kâtip Çelebi'nin yaptıkları kent betimlemelerinde idari yapıya çok önem vermeleri boşuna değildir (3). Çorum kentinin ekonomik faaliyetleri ile idari yapıdaki yeri arasındaki etkileşimler, araştırmamızın esas konusunu oluşturmaktadır. Bu nedenle Çorum'un Osmanlı döneminde kademelenmedeki yerini belirlemek gerekmektedir.

Tanzimat öncesi Osmanlı dönemiyle ilgili olan bu bölümü, mevcut kaynaklara göre daraltmak gerekli olmuştur. On beşinci ve on altıncı yüzyıllar için, Osmanlı resmi belgeleri. Çorum tarihinin esas kaynağını oluşturmaktadır (4). Ancak on yedinci ve on sekizinci yüzyıllar için, şimdiye kadar tasnif edilen ve araştırmacıların kullanımlarına sunulan resmi belgeler arasında Çorum tarihi için tatmin edici kaynak bulmak mümkün olmamıştır. On yedinci yüzyılın ilk yarısı için bu boşluk, bir ölçüde Evliya ve Kâtip Çelebi gibi yazarların sunduktan verilerden kapatılmaya çalışılmıştır. Ancak daha sonraki dönem için Çorum'dan geçmiş seyyahların raporları da bulunamadığından 1650 ile 1800 arasındaki yıllar hakkında sağlam kaynaklara dayanan bir inceleme yapmak mümkün olmamıştır. İster istemez bırakılan bu boşluğu, ileride Osmanlı resmi belgeleri arasında yeni kaynaklar bulunduğu zaman, kapatılabileceği ümit edilmektedir.

Çorum'da Kentsel Nüfus

Fatih ile III. Murat dönemlerini kapsayan yüz elli yıllık bir süre için, Çorum'un kentsel nüfusu hakkında oldukça ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Bunun nedeni bu dönemlerde belirli aralıklarda vergi veren bütün nüfusun sayılmış ve ilgili sayılar köy köy, mahalle mahalle "tahrir defterleri" diye tanınan sayım defterlerine geçirilmiş olmasıdır. 'Böylece köy ve kentler arasındaki nüfus dağılımını ortaya çıkarmak mümkün olduğu gibi, hangi yerleşmelerin geliştiği, hangilerinin ise gerilediği gösterilebilmektedir. Ayrıca her yerleşmenin arkasında, tarım ve ticaretten sağlanan vergilerle ilgili bazı sayılar bulunduğundan, hangi yerleşmenin köy, hangilerinin ise, işleri açısından kasaba veya kent niteliğinde olduğu anlaşılabilir (5).

Ancak bu tahrir defterlerinde sayılan nüfus, sadece vergi veren nüfustur. Kabaca bu vergi veren nüfus, 12-15 yaştan büyük olan erkek nüfus ile aynı anlama gelmektedir (6).

Çoğu zaman, bu nüfus arasında bekar olanlar 'mücerred' ve 'caba' veya 'kara' olarak belirlenmişlerdir (7). Bekarlar toplam erkek nüfustan çıkarılınca, geride aile veya 'hane' sahipleri kalmaktadır. On altıncı yüzyılda Osmanlı imparatorluğunda rastlanabilen ortalama hane büyüklükleri hakkında, elimizde bilgi bulunmamaktadır. Ancak ortalama hanenin beş kişiden oluştuğunu varsaymak, herhalde gerçekte o kadar uzak değildir. Tahrir defterleri üzerinde ilk olarak ayrıntılı çalışmalar hazırlayan Ömer Lütfi Barkan, incelemelerinde bu varsayımı esas tutmuştur (8). Tek bir kent değil, büyükçe bir bölge üzerinde çalışıldığı zaman, başka bir yöntem de başvurulabilir. Dünyada bilinen eski ve çağdaş bütün insan topluluklarında, yetişkin erkeklerin

toplam nüfusu içindeki payı, 1: 2.7 ile 1: 1.4 arasında değişmektedir. Dolayısıyla, tahrirlerde kayıtlı evli ve bekar bütün erkek nüfusun sayısı, 3 ve 1 ile çarpıldığında toplam nüfusun alt ve üst sınırları ortaya çıkmaktadır (9). Değişik varsayımlardan hareket eden bu iki tahmin yönteminin genellikle aynı doğrultuda sonuç vermesi her ikisinin, kabataslak bir şekilde de olsa gerçeği yansıttığını göstermektedir.

Çorum sancağında vergi veren nüfus on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda en az dört kez sayılmıştır. Daha sık sayım yapıldığı düşünülebilirse de ancak dört sayım ile ilgili belgeler elimizde bulunmakladır. Bunların arasında en eski olanı, 860/1455-56 tarihini taşımaktadır ve günümüze kadar gelebilen en eski Osmanlı tahrirlerinden biri sayılmaktadır. Fatih'in bir idari görevlisi olan Umur Bey tarafından meydana getirilen bu sayım defterinde Çorum 'nefs-i şehir-i Çorumlu' diye geçmektedir. Bu sayımda altı mahalle ve çeşitli nedenlerden özel bir statüye sahip bulunduklarından ayrı olarak kaydedilen iki grup insan göze çarpmaktadır. Vergi veren kent nüfusu ise, 438 kişiye ulaşmıştır. Ancak bu defterde bekar olanlar ayrıca belirtilmediğinden, Çorum'un toplam nüfusu hakkında bir tahmin yapmak güçleşmektedir. Bununla birlikte, tahrir defterlerine kayıtlı bütün insanlar evli sayılırsa da, Çorum'da oturan toplam nüfusun 2200 kişiyi geçmediği kuvvetle muhtemeldir (10).

Tablo 1'e bakıldığı zaman Çorum'un Batı ve Orta Karadeniz Bölgesi'nin içindeki göreceli önemi, bir ölçüde ortaya çıkmaktadır. 15. yüzyılın ikinci yarısında bu bölgeye egemen olan kent, hiç şüphesiz ki Tokat kenti idi. Fatih'in ilk yıllarında vergi veren nüfusu 3000 dolaylarında olan Tokat daha sonra Uzun Hasan işgali yüzünden epey nüfus kaybetti; fakat bununla birlikte, bölgenin ticari merkezi ve en kalabalık yerleşmesi olarak işlev görmeye devam etti. Tokat'tan sonra Kastamonu, Merzifon ve büyük olasılıkla Amasya gelmekteydi (11). Çorum kenti ise, Samsun ve 16. yüzyılda büyük bir gelişme gösterecek olan Sivas gibi, ancak üçüncü kademede bir yerleşme merkezi sayılabilir. Öte yandan Zile, Taşköprü veya Boyabat gibi ancak küçük boyutlu birer yan kırsal pazar kasabası sayılabilecek yerleşmelerin yanında, Fatih döneminin Çorum'u küçümsenmeyecek bir merkez olarak önümüze çıkmaktadır.

Samsun'un az da olsa Çorum'dan büyük olması, on beşinci yüzyıla özgü bir durumdur. On altıncı yüzyılda Çorum Samsun'dan çok daha hızlı gelişmiş ve Samsun'u geride bırakmıştır. On beşinci yüzyılın son çeyreğinde Samsun'un nüfusu sayıldığı zaman, Cenevizlilerin Karadeniz ticareti daha yeni kesilmişti, hatta Samsun'da henüz birkaç Frenk ailesi oturmaktaydı (12). Halbuki on altıncı yüzyılın Anadolu'sunda, limana sahip olan yerleşmelerin değil, çoğu kez içeride kalan kentlerin geliştiği görülmektedir. Bir dönem boyunca ve on yedinci yüzyılın ortalarına kadar deniz ticaretinin sağladığı imkanlardan çok, bölgesel tarımsal kaynakların, kentlerin

gelişmesi için etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca deniz kıyılarına yakın yerlerde yetiştirilen yiyecek maddelerinin, ağırlıklı olarak İstanbul'a doğru sevk edilmesi, samsun gibi yerleşmelerin büyümesini ters yönden etkilemiş olmalıdır (13). Bu durumda Çorum ve Samsun'un farklı gelişimi, çok daha geniş kapsamlı değişmelerin içinde değerlendirilmelidir.

Çorum'un geç on beşinci ve erken on altıncı yüzyıllarda çok hızlı büyüdüğü, 2 nolu tablodan daha iyi anlaşılmaktadır. Kanuni devrinin ilk yıllarında meydana getirilen tahrihlere bakıldığı zaman eskiden olduğu gibi Tokat'ın bölge merkezlerinden birini oluşturduğu görülmektedir. Ancak bu kentin Uzun Hasan işgalinden önceki düzeyine kolay kolay tekrar ulaşamadığı da meydandadır. Amasya'nın Tokat ile hemen hemen aynı düzeyde olması, bu dönemde yeni bir olgunun olup olmadığı kaynak eksikliğinden dolayı pek anlaşılamamaktadır. Öte yandan Çorum'un Merzifon ile Kastamonu'nun büyüklük düzeyine ulaşması, 1455 ile 1529 arasında meydana gelmiş bir olay olarak değerlendirilmelidir. Bu olağanüstü büyümenin nedenleri hakkında, ancak bazı varsayımlar öne sürmek mümkündür. Çorum bölgesinde konar-göçerlerin oldukça fazla olmaları ve on altıncı yüzyılda, Anadolu'nun başka bölgelerinde da gözlendiği gibi (14), toprağa yerleşmeleri, hiç şüphesiz ki büyüme sürecinde belirli bir rol oynamıştır.

Çorum, Merzifon ve Kastamonu kentlerinin altındaki kademede, nüfusu 400 ile 650 arasında değişen çok sayıda kasaba görülmektedir. Bunların çoğunun hiç değilse birer kırsal yerleşme olarak Fatih döneminde de mevcut olması muhtemeldir. Ancak kaynak eksikliğinden dolayı, on beşinci yüzyılda ulaştıkları büyüklükler hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Öte yandan, Zile veya Boyabat'ın oldukça canlı olan gelişimleri tipik sayılabilirse, Osmancık ve İskilip gibi Çorum'a doğrudan doğruya bağlı olan pazar kabalarının da hızlı bir büyüme göstermiş oldukları varsayılabilir.

III. Murat dönemine ait nüfus sayıları da hesaba katıldığında Çorum'da on altıncı yüzyılın başlarında görülen büyümenin en az 1570'lere kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Elli sene zarfında, Çorum'un nüfusu yüzde yüz dolaylarında bir artış göstermiştir. Aynı gözlem, İskilip ve Osmancık için de geçerlidir. Ancak Tokat'ta aynı ölçekte bir büyüme görüldüğü için, İran kervan yollarının üstünde bulunan bu kentin, yine bölgenin öteki merkezinden daha büyük olduğu anlaşılmaktadır. Hatta 16. Yüzyılın ortalarında henüz zaman zaman Kanuni Süleyman'ın ve şehzadelerinin oturdukları Amasya kenti, Tokat tarafından çok geride bırakılmıştır. Üstelik az bir farkta olsa dahi, Çorum'un Amasya'dan daha büyük olduğu gözlemlenmektedir. Öte yandan Merzifon, İran'a giden kervan yolunun üstünde olmasına karşın daha önceki dönemlerde gösterdiği canlılığı koruyamamıştır. III. Murat döneminde

Çorum nüfusu Merzifon'ununki büyük farkla geçmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla geç on altıncı yüzyılda Tokat'tan sonra Kuzey-Orta Anadolu'nun merkezleri olarak, en başta Çorum, Kastamonu ve Amasya'yı saymak gerekmektedir (15).

Çorum, Merzifon, Amasya ve Tokat, on altıncı yüzyıl boyunca Anadolu'nun en çok kentleşmiş olan bölgelerinden birinde bulunmaktadır (16). Kentler ve kasabalar, ancak Ege Bölgesi ile Güneydoğu Anadolu'da bu denli yoğun görünmektedir. Ayrıca kentler arasındaki mesafelere bakılırsa, Osmanlı idari terminolojisinde “vilayet-i Rum” (7) diye adlandırılan bu bölge, Osmanlı Anadolu'sunun en çok kentleşmiş bölgesi sayılabilir. Bu bölgenin ticari merkezi olan Tokat'ın yanında, idari merkezi olan Sivas da hiç değilse geçici olarak büyük bir gelişme göstermiştir. Kanuni döneminin ilk yıllarında Çorum ile aynı düzeyde olan Sivas III. Murat döneminde Çorum'u bir ölçüde geçmiş bulunuyordu.

Doğal nüfus artışının ve yerleşen konar göçerlerin yanı sıra, iç göçler de Çorum'un büyümesinde önemli rol oynamışlardır. Doğu Anadolu İran savaşlarında çok tahrip edildiği için, halk bu bölgeden yaygın olarak göç etmiştir. Bu nedenle Erzurum gibi önemli bir askeri ve ticari merkez bile Kanuni Süleyman'ın son yıllarında hemen hemen tamamen boşalmış ve ancak on altıncı yüzyılın sonuna doğru eski canlılıklarının bir kısmını tekrar kazanabilmiştir. (18) Ayrıca Celali isyanları, bu tür göçlerin yaygınlaşmasında belirli bir rol oynamışlardır. Doğu Anadolu'dan gelenler, çoğu kez Sivas ve Kayseri gibi büyük iç Anadolu merkezlerinde yerleşmişler ve kimi zaman kurdukları mahaller ‘Şarkıyan’ mahallesi diye adlandırılmıştır. On altıncı yüzyılın son yıllarında Çorum kentinde de bir “Şarkıyan” mahallesi bulunduğu görülmektedir. Bu durumda Çorum'un büyümesi, biç değilse kısmen, oldukça uzak bölgelerden gelmiş göçmenlerin varlığına bağlanabilir.

On beşinci ve on altıncı yüzyıllar boyunca Çorum kenti hemen hemen tümüyle Müslüman bir kent olarak önümüze çıkmaktadır. Fatih döneminde meydana getirilen sayım defterlerinde, gayrimüslimler hiç geçmemektedir. On altıncı yüzyılın başında, Çorum'da sadece 14 hanelik küçük bir Yahudi cemaati görülmektedir (19). 984/1576-7 tarihinde ise bu grup kaybolmuştur ve Çorum yine bütünüyle Müslüman bir kent haline gelmiştir. 1004 -5/1596 -8 yıllarına ait olan Çorum şerhiye sicilinde, pek seyrek olarak bazı Hristiyanların adları geçmektedir (2). Ancak bunların sürekli bir şekilde Çorum'a yerleşip yerleşmedikleri bilinmemektedir. Geçici ve iş gereği olarak uğradıkları da düşünülebilir.

984/1576-7 tarihinden sonra bir daha resmi bir tahrir defteri hazırlanmadığından geç on altıncı ve on yedinci yüzyıllar için Çorum'un toplam nüfusu hakkında sağlam bilgi edinmek mümkün olmamıştır. Ancak on altıncı yüzyılın sonunda hazırlanan şerhiye

sicili Çorum kentinin nüfusu konusunda dolaylı olarak bazı ipuçları vermektedir. O yıllarda Çöplü mahallesinin Taracık sokağındaki evler boşalmış olduğu için, sancak beyin kethüdası bu arazinin icabında tarım için kullanılabileceğine kanaat getirmiştir. Bu durum, on altıncı yüzyılın son çeyreğinde Çöplü mahallesinin ve belki bütün Çorum kentinin nüfus kaybettiğini göstermektedir (21). Ancak bu kaybın hangi boyutlara ulaştığını elimizdeki kaynaklardan çıkarmak mümkün olmamıştır.

17. yüzyıl için ise Evliya Çelebi ve Kâtip Çelebi gibi yazarların aktardıkları bilgilerle yetinmek zorundayız. Evliya Çelebi'nin Çorum'a 17. yüzyıl ortalarında uğramış olduğu bilinmektedir. Onun dediğine inanmak gerekirse, Çorum'da o dönemde 4300 dolaylarında ev varmış. Eğer bir evde 4-5 kişinin oturduğu varsayılırsa, 17.000-22.000 gibi bir nüfus çıkmaktadır ve Çorum 1576 ile 17. yüzyıl ortalarında yaklaşık iki misli büyümüş olacaktır. Ancak Evliya'nın bu iddiasını biraz şüphe ile karşılamak gerekmektedir. Zira bu dönem, Celali isyanlarının en buhranlı yıllarını kapsamaktadır, Amasya'nın aynı dönemde çok nüfus kaybettiği düşünülürse, küçük bir kalenin dışında açık bir kent olan Çorum'un bu denli büyüdüğü akla yalan gelmez, bununla birlikte Evliya'nın anlattıklarını da tamamen yabana atmamak gerekir. Kendisi Çorum'da bulunan "Kalabalık asker taifesinden" söz etmektedir ve dolayısıyla kentin geçici olarak büyümüş olması ihtimal dâhilindedir. Kâtip Çelebi'nin Cihannûması ise Çorum'dan ancak çok genel bir iki cümle ile söz ettiği gibi (22) kentin büyüklüğü konusunda herhangi bir ipucu vermemektedir.

Özet olarak, on beşinci ve on altıncı yüzyıllar boyunca, Çorum oldukça hızlı gelişen bir bölgesel merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Ankara, Kayseri, veya Tokat düzeyindeki kentlerin arasına katılamadıysa bile, 16. yüzyılın sonlarında herhalde 10.000'e yakın bir nüfus barındıran Çorum zamanının ölçülerine göre, orta kentlerin arasında başta gelmekteydi. İncelememizin bundan sonraki bölümlerinde, bu büyümenin nasıl sağlandığını daha yakından incelemek gerekmektedir.

Çorum Sancağında Nüfus

Çorum'un konumunu da iyi anlayabilmek için, kentin içinde bulunduğu kırsal çevrenin nüfusuna daha yakından bakmak gerekmektedir. Bundan önceki bölümde sözü edilen tahrir defterleri, bize aynı zamanda kırsal nüfusun gelişimi hakkında da bazı ipuçları vermektedir. Ne yazık ki Fatih döneminde hazırlanan tahrir, başından ve sonundan eksik olduğu için, bölgenin kırsal nüfusu açısından pek sağlam bir kaynak sayılamaz. Buna karşın Kanuni döneminin ilk yıllarında hazırlanan icmal defteri, bize Çorum'un bütün kazalarında hazırlanan icmal defteri, bize Çorum'un bütün

kazalarında oturan ve vergi veren nüfusun toplamını vermektedir. Bu yıllarda Çorum sancağında kayıtlı olan 21.216 kişinin arasında (özet tablosunda verilen bilgilere göre, bu toplam 21.670 kişiye ulaşmaktadır.) 6840'ı bekar, kalan 14.376'sı ise evli olmaktadır (23). Bu durumda evli, hane sahibi kişilerin sayısını beş ile çarptığımız da yaklaşık olarak 72.000 kişilik bir toplam nüfus elde etmekteyiz. Eğer bekar olanları mevcut haneler içinde değil, tek kişiden oluşan ayrı birer hane olarak saymaya karar verirsek, 79.000 dolaylarında bir toplam çıkmaktadır.

Öte yandan eğer sancağın evli bekar bütün erkek nüfusunu hesaba katarak, yukarıda anlatılan yöntemle göre üç ve dört ile çarparsak, 64.000 ile 85.000 kişi arasında bir toplam nüfus elde edilmektedir. Bu durumda Kanuni döneminin başında Çorum sancağının toplam nüfusunun 80.000 dolaylarında olduğunu kabul etmek herhalde pek yanlış olmayacaktır.

Tablo 2'de 1520-30 yıllarına ait sütunda parantez içinde verilen sayılar, Huri İslamoğlu-İnan'ın yakında basılacak bir çalışmasından alınmıştır. Bu sayıların kaynağı, daha önce sözü edilen icmal defteri değil, aynı yıllarda hazırlanan bir Çorum mufassal defteridir (24). Karahisar-ı Demirli ve Katar kazaları için verilen iki sayının az bir fark göstermesi, herhalde iki üç yıllık bir ara ile yapılan bu sayımlar için normal sayılabilir, öte yandan "Çorumlu" hanesinde görülen fark, bu tür nedenlerle açıklanamayacak derecede büyüktür. Kanuni devrinde hazırlanan mufassal Çorum defterinin baş tarafı eksik olduğundan, Çorum kentini kapsamamaktadır; dolayısıyla kırsal kesimde görülen 1974 vergi veren nüfusa, kentte oturan yaklaşık 1400 kişiyi eklemek gerekmektedir. Ancak geride yine 1700 vergi veren nüfus dolaylarında önemli bir fark kalmaktadır. Bunu açıklamak için iki yaklaşım öne sürülebilir. Nüfus artışını sağlam bir şekilde köy köy ölçebilmek için, bir tahrirde gösterilen fakat öteki defterlerde bulunmayan köyleri, hesaptan çıkarmak zorunluluğu vardır. Çorum kazasında söz konusu dönemde kaza sınırları sık değiştirilmişse ve dolayısıyla bu tür durumlara sık rastlanmışsa, kazanın toplam nüfusu olduğundan daha düşük görünebilir. İkinci olarak da bazen sancak çerçevesi içinde kaydedilen, bazen de ayrı bir topluluk olarak sayılan konar göçer nüfus, sayılarda bazı tutarsızlıklara yol açmış olabilir.

Huri İslamoğlu-İnan'ın incelemesinde, Çorumlu, Karahisar-i Demirli ve Katar için verilen sayılara bakılınca, bu üç kazanın nüfusunun elli altmış yıl içinde yaklaşık olarak yüzde yüz arttığı anlaşılmaktadır (25). Bu oran yüksek olmakla birlikte, bu dönemde Anadolu'nun başka bölgeleri için bunun paraleline rastlamak mümkündür. Özellikle 15. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun pek çok bölgesinde olduğu gibi. Çorum sancağında oturan nüfusun da pek seyrek olduğu göz önünde bulundurulursa, bu artış daha kolay anlaşılabilir.

Buna karşın 1600 dolaylarındaki yılların nüfus gelişimine değinen bütün çalışmalar (26), Celali isyanları süresince Anadolu'nun hemen hemen bütün bölgelerinde, nüfusun önemli ölçüde gerilediğini vurgulamaktadır. Oysa bu dönemde tahrirler yapılmadığı için bu varsayımın Çorum bölgesi içinde geçerli olup olmadığını, daha dolaylı yollardan araştırmak gerekmektedir. Bu konuda özellikle avarızhaneleri sayan listelerden bazı bilgiler toplamak mümkün olmaktadır. Ancak avarızhane denilen birim sadece vergilerin toplanmasını kolaylaştırmak için meydana getirilen bir terimdir ve nüfus ile ancak dolaylı bir ilgisi vardır (27). Genellikle avarızhane, birkaç gerçek haneyi kapsamaktadır. Hane sahipleri zengin görününce, avarızhane içinde bulunan gerçek hane sayısı daha düşük olmaktadır. Yoksullardan oluşan avarızhaneler ise, ilke olarak daha kalabalık bir insan grubunu kapsamaktadır. Dolayısıyla bir bölgede mevcut olan avarızhane sayısı, nüfusu ölçmek için pek sağlam bir gösterge sayılamaz. Ancak geç 16. yüzyıldan erken 19. yüzyıla kadar, elimizde yalnızca avarızhanelerle ilgili bol belge bulunmaktadır.

Oysa bu verileri nüfus gelişimi açısından bir ölçüde değerlendirmek mümkün olmaktadır. 17. yüzyılın ilk yarısına ait iki belgede bir avarızhanenin ortalama olarak kaç nefer kapsadığı gösterilmiştir. Akşehir bölgesinde bulunan bir köy için, 10 neferi bir avarızhane saymak uygun görülmüştür (28). Öte yandan aynı dönemin Sivas kentinde, 15 nefer bir avarızhane sayılmıştır (29). Bu sayıların Çorum bölgesi için de geçerli sayılıp sayılmayacağını saptamak güçtür. Bununla birlikte çok genel izlenim elde etmek bakımından işimize yaramaktadır.

1590 ve 1595-96 yıllarına ait olan iki avarızhane listesi, elimizde bulunmaktadır. 1590 yılına ait olanı, Lütfi Güçer tarafından yayınlanmış ve un, saman ve arpa gibi seferde gerekli olan malzemenin avarız, vergisi çerçevesinde toplanabilmesi için hazırlanmıştır (30). 1595-6 yıllarına ait olanı ise Çorum şerhiye sicilinde kayıtlı bulunmaktadır. Bu ikinci liste, her on iki avarızhaneden donanma kadırgalarında ücret karşılığıyla kürek çekmek üzere birer kürekçinin gönderilmesi için hazırlanmıştır (31). Her iki listede Çorum sancağındaki avarızhanelerin toplamı tablo 3'te görüldüğü gibi aşağı yukarı aynı düzeydedir. Ancak kazalar arasındaki dağılım, bu iki listede bir hayli farklı olmaktadır. Çorum, Mihmadselam ve Saz kazalarının görece ağırlıkları her iki listede az çok aynı kalmasına karşın, özellikle İskilip ve Osmancık kazalarında çok büyük artış veya azalmalar görülmektedir. Sancak içindeki nüfusun dağılımında beş yıl içerisinde bu kadar büyük değişmelerin meydana gelmesi, pek akla yakın değildir. Bilmediğimiz nedenlerden ötürü, keyfi bir şekilde avarızhanelerin coğrafi dağılımında değişiklik yapılmış olduğu dahi gerçekçi bir varsayım gibi görünmektedir. Bu durumda, ancak 16. yüzyılın son yıllarında

Çorum sancağındaki vergi veren nüfusun 35.000 ile 50.000 arasında bulunduğu varsayılabilir. Toplam nüfus ise, elimizdeki sayıların sıhhsizliği yüzünden çok zor tahmin edilebilir. En az 100.000 en çok 200.000 kişi doğrultusunda olan sayılar öne sürülebilir de, bu tahminlerdeki hata payı bir hayli yüksek olmaktadır.

Öne sürülen sayılar tamamen gerçekdışı değilse Çorum sancağındaki nüfusun 1520-30 ile 1590-96 arasında belirli bir artış göstermiş olduğu kesindir. Ancak daha sonraki dönemde olup bitenler, pek açık olmamaktadır. 17. yüzyılın son çeyreğinde Çorum sancağının vergi veren nüfusunda bir azalmanın görülüp görülmediğini anlayabilmemiz için, Osmancık ve İskilip kazalarına ait olan ve 1576 -77 yıllarında toplanan tahrir vergilerinin yayınlanmasını beklemek gerekmektedir. Öte yandan 17. yüzyılda meydana gelen nüfus değişimlerini kavrayabilmemiz için, şimdiye kadar henüz pek üzerinde çalışılmayan avarızhane verilerini toplamak ve bu sayıları karşılaştırmalı bir incelemeye tabi tutmak gerekmektedir (32). Ancak böyle bir uğraşı, burada sunulan araştırmanın boyutlarını aşmaktadır.

İdari Yapıda Çorum

Fatih döneminde hazırlanan sayım defteri noksan olduğundan Çorum'un o döneminin idari kademelenmesindeki konumu, istediğimiz kadar açık değildir. Bu defterde Çorum'un kendisi sadece 'nefs-i şehir' olarak tanıtılmıştır. Zamanın anlayışına göre 'nefs' tanımı altında geçen bir yerleşme, ya da şehir veya kasaba olabilirdi (33). Genellikle daha büyük 'nefs'lere şehir dendiği halde, bu ayrım çok kesin değildir. Örneğin çok küçük bir merkez olan Demirli Karahisar'a, Fatih'in sayım defterinde 'nefs' ve 'şehir yeri' denmektedir.

Ayrıca 1450-60 yıllarında Çorum, bir vilayetin merkezi olarak işlev görmektedir. Ancak o zaman 'vilayet' sözcüğü, bugünkünden oldukça farklı bir anlam taşımaktaydı. Tayyip Gökbilgin'in 'Eyalet-i Rum' hakkındaki çalışmasında belirttiği gibi, 'vilayet' o zaman genellikle küçük bir idari birim için kullanılmakta ve anlamı 'nahiye' sözcüğüne yakın sayılmaktaydı (34).

Fatih'in sayım defterinde Çorum'dan sonra betimlenen köylerin başında 'nahiye-i Çorum' ibaresi yazılı olduğundan, bu belgede gerçekten 'nahiye' ve 'vilayet' sözcüklerini eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Aynı dönemde Demirli Karahisar kasabasının, Çorum gibi bir 'vilayet' merkezi sayıldığı anlaşılmaktadır (35). Elimizde bulunan defter parçasında, 'sancak' sözcüğü hiç geçmemektedir. Bundan dolayı Çorum'un daha on beşinci yüzyılın ikinci yarısında, sancak merkezi olup olmadığı anlaşılmamaktadır.

Ancak Kanuni Süleyman'ın ilk yıllarında meydana getirilen bir icmal deflerinde Çorum'u sancak merkezi olarak görmek mümkündür. Bu sancak beş kazadan oluşmakta, her kazada birer kadı bulunmaktadır (36). Bu kazaların merkezleri olan Çorumlu, İskilip, Osmancık, Demirli Karahisar ve Katar (sarayı) birer kasaba sayıldığı gibi, Çorum'a ve İskilip'e ayrıca başka yerde şehir de denmiştir. 1455 ile 1522 arasındaki yıllar konusunda elimizde bilgi olmadığından Çorum sancağının hangi tarihte kurulduğunu söylemek mümkün değildir. Sancakbeyinin seferde olmadığı zamanlarda Çorum'da oturduğu ayrıca tahrir defterinde belirtilmemişse de, uygulamanın genellikle bu doğrultuda olduğu varsayılmaktadır (37).

1576-77 yıllarında hazırlanan tahrir defleri, Kanuni döneminde mevcut olan idari yapıyı aynen yansıtmaktadır: Çorum, İskilip, Osmancık, Karahisar-ı Demirli ve Katar'dan başka kazalar görünmemektedir. Ancak on altıncı yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun başka bölgelerinde de görüldüğü gibi, sancak yapısında bazı değişiklikler yapılmış ve kazaların sayısı artırılmıştır. Örneğin 1590 yılında alınan nüzul vergisinin kazalara nasıl dağıtıldığını gösteren deftere göre Çorum sancağı, Çorum, Karahisarlı Demirli, Katar ve İskilip'ten oluşmaktadır. Öte yandan Osmancık kazası bu defterde Canik (Samsun) sancağına bağlı olarak gösterilmiştir (38). Buna karşılık 1004/1595 -96 yılına ait olan ve Çorum şeriiye sicilinde bulunan bir listede, Çorum, Karahisar-ı Demirli, Katar, İskilip ve Osmancık'a ek olarak üç kaza daha gösterilmiştir (39). Bunların adları Saz, Sakız ve Mihmadselam diye geçmektedir. Halbuki bu üç kaza, 1590 yılına ait olan listede Osmancık'la birlikte Canik sancağında gösterilmişti. Saz ve Sakız adlı idari birimler 15. yüzyıl kaynaklarında 'divan' (küçük bir idari birim) olarak geçmektedir; gerçi 14. yüzyıl ortalarında bile Çorum'un kuzeydoğusunda bulunan ve Esençay ile Çaltıcak adlı köyleri kapsayan Sakız'ın ayrı bir kadısı bulunduğu görülmektedir (40). Bu durumda hiç değilse 6. yüzyılın sonunda Sakız'ın artık 'kaza' sayılması, eskiden beri mevcut olan fiili bir durumun resmileştirilmesi anlamına gelebilir.

Mihmadselam kazasının ise, Osmancık ile Çorum arasında bulunduğu ve bugün de mevcut olan Mescitli köyünün çevresini kapsadığı anlaşılmaktadır. Bu kazayı oluşturan köylerin, Mihmadselam kazasının kuruluşundan önce hangi birime bağlı oldukları ise tartışmaya açıktır. Zira 1004/1595-96 yılında Samsun'da Osmanlı donanması adına yapılan at gemileri için kereste talep eden dergâh yayabaşlıları, Mihmadselam kazasının Osmancık'tan ayılıp yeni kurulan bir kaza olduğunu ve dolayısıyla halkının Osmancıklılarla birlikte kereste kesmekle yükümlü olduğunu öne sürmüşlerdir (41). Öte yandan kaza halkı eski bir Çorum nahiyesini oluşturduklarını ve dolayısıyla Osmancık ile birlikte vergi vermek niyetinde olmadıkları doğrultusunda karşılık

vermişlerdir. Ancak elimizdeki metin bir hayli noksan olduğundan sonunda hangi sonuca varıldığını kestirmek mümkün değildir.

Öte yandan, 1637-38 yılında nüzul vergisi toplandığı sırada tevzie esas tutulan kaza yapısı, yine 16. yüzyıldan alışılagelen yapıya çok benzemektedir. Elimizde bulunan nüzul defterine göre, Çorum sancağı sekiz kazadan oluşmaktadır: Çorum, İskilip, Katar, Osmancık, Karahisar-ı Demirli, Saz, Sakız ve Mihmad-ı İslam (Mihmadselam) (42). Bu durumda 16. ve erken 17. yüzyıllar boyunca, Çorum bölgesindeki idari yapının belirli bir süreklilik gösterdiği meydandadır. Sancaktaki kazaların sayısı artmışsa da, sancağın sınırları önemli ölçüde sabit kaldığı varsayılabilir. Ayrıca Çorum kenti bölgesi üzerindeki etkisini pekiştirmiştir. İskilip ve Osmancık bu dönem boyunca Çorum’a tabi kaldığı gibi, Amasya gibi yakınlarında bulunan idari merkezler, Çorum sancağının hiçbir parçasını kendine doğru çekmeyi başaramamışlardır. Bu olgular Çorum’un 16. ve erken 17. yüzyıllar boyunca gelişmekte olan bir merkez olduğuna gösterge sayılabilir.

Öte yandan 17. yüzyılın ortalarına doğru Çorum sancağındaki kazaların sayısının arttığı anlaşılmaktadır. O dönemde yaşamış olan, fakat Cihannüma adlı eserinde aynı zamanda 16. yüzyıla ait olan bir hayli bilgileri aktaran Osmanlı coğrafyacısı Kâtip Çelebi (43) Çorum sancağına bağlı olan şu kazalardan söz etmektedir; İskilip, Tahtaktarık, Hacı Hamza (44), Saz, Sakız, Osmancık, Karahisar-ı Demirli, Fevkettarık, Katarsaray, Mihmadıselam ve Katar. Bu kazaların arasında Tahtettarık, 16. yüzyılın başında İskilip’in bir nahiyesi olarak geçmektedir (45). Ayrıca Fevkettarık Camisi İskilip’te bir mahalleye adını verdiğine göre, bu bölgenin de İskilip’e çok yakın olması gerekmektedir. (46) Tosya ile Kızılırmak arasında İran yolu üzerinde bir durak yeri olan Hacıhamza, köyden kasaba haline geçmiş ve hiç değilse geçici bir süre için Tosya’dan ayrılıp Çorum’a bağlanmıştır. Seyyah Evliya Çelebi ise Çorum kenti hakkında bir hayli bilgi verdiği halde (47), Çorum sancağının kaza ve diğer idari birimlerinden hiç söz etmemiştir.

Çorum’da İdarî Görevliler

Sancak merkezli olduğundan dolayı Çorum’da 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyıla ilk elli yılında bir hayli kabarık olan idari kadro bulunmaktaydı. Bu kişilerin çoğu, vergilerden muaf sayıldıkları için sadece vergi veren nüfusu kapsayan tahrirlere genellikle alınmamaktaydı. Dolayısıyla bu idarecilerin varlıktan ve faaliyetleri daha çok merkezden gelen fermanlarda ve mahalli olarak tutulan şeriiye sicillerinde yansımıştır.

Mahalli idarecilerin başında, sancakbeyi gelmekteydi. Sancakbeyin askeri ve idari olarak iki görevi vardı; sefer halinde sancaktaki tımar ve zeamet sahiplerini Osmanlı ordusunun toplandığı yere götürmek sancakbeyinin başlıca sorumluluklarındandı (48). Kendisi sefere gittiği zaman, sancağı eşkıyadan korumak ve vergilerin ödenmesini sağlamak üzere arkada bırakılan sipahileri örgütlemek de sancak beyinin üstlendiği bir görev idi.

Askeri işlevlerinin dışında sancak beyinin başlıca görevi Osmanlı hükümetinin maddi taleplerini yerine getirmekle ilgiliydi. Örneğin donanma için gerekli olan ve ücret ile çalışan kürekçilerin toplanmasından sorumluydu (49). İstanbul'un et gereksinimleri için koyun gerekli olduğu sıralarda Çorum sancak beyine sancakta bulunan bütün koyunların başkente gönderilmesini ve Çorum'un mezbahalarında koyun kestirilmemesini emredebiliyordu (50). Öte yandan sancakbeyi Çorum kentinin günlük sorunlarıyla ancak pek seyrek olarak ilgilenmekteydi. Sancakbeyinin mahalli idaredeki rolü, eşkıyaların cezalandırılmasını sağlamaktan ibaret idi. Bundan dolayı, sancakbeyi zaman zaman atlı askerleriyle birlikte sancağını dolaşmak zorunda kalıyordu. Ancak bu görev, pek çok suüstimale yol açabiliyordu; özellikle köylüler sancakbeyleri ve adamlarını evlerinde barındırmaktan bir hayli şikayetçiydiler. Dolayısıyla Osmanlı hükümeti, bu tür gezileri mümkün mertebe sınırlandırmaya çalışıyordu (51). Belirli bir hedef olmadan, belirli bir yerde cezalandırılacak eşkıya türemeden 'devre' denilen bu gezilere çıkmak sancakbeylerine defalarca yasaklandı. Buna rağmen, sancakbeylerinin bu yasakları dinlemedikleri sık görünen bir olaydı. Örneğin 17. yüzyılın başında Çorum sancakbeyi olan İbrahim'in yardımcılarının, celâli şefleri olarak etrafa korku saçtıkları Osmanlı idaresine duyuruldu (52).

Devre gezerken sancakbeyi ve adamları tarafından toplanan resmi bir niteliğe sahip olmayan vergilerle ilgili olarak, elimizde 1004-5/15 yıllarına ait çok canlı bazı belgeler vardır. Daha önceki yıllarda Çorum sancakbeyi olan Cafer Bey, hiç para ödmeden Çorum'dan ve yakın köylerden 2400 kilo arpa, 700 arpa saman ve 700 araba odun toplatmıştı (53). Ancak Çorumlular, sancakbeyinin yakasını bırakmadılar ve kendisini İstanbul'da şikayet ettiler. Çorum kadısına yazılan bir fermanda, o sırada Çorum'dan uzaklaştırılan ve Kayseri 'ye atanan Cafer Bey ile kendisine mal vermiş olan kişilerin arasındaki davanın görülmesi emredildi. Mal sahiplerinin temsilcileri kadının önüne çıktıktan sonra, arpa, saman ve odunun geçerli olan narhları saptandı ve onun üzerine kadı, sancakbeyinin borcunun 62.000 akçe olduğuna karar verdi. Ancak Cafer Bey, elinde nakit para olmadığını öne sürdü ve vekil olarak bıraktığı kethüdanın, imkanlar elverdikçe borcunu ödeyeceğini vaadetti. Bu olaydan anlaşıldığı gibi Celali isyanları dönemindeki Osmanlı idaresi, mahalli görevlilerin

kendi hesabına topladıkları vergilere karşı ciddi bir savaş açmış bulunmaktaydı. Ancak görüldüğü gibi, İstanbul'dan bu olayla ilgili ayrı bir ferman geldiği halde, sancakbeyine borcunu ödetmek pek kolay olmamıştır (54). Sancakbeyine 'has' adı altında tahsis edilen gelir kaynakları konusunda, kadının huzurunda yapılan bir hesap kapatma işleminden yararlanarak bir miktar bilgi edinmek mümkündür. 1004/1595-96 yılında, yeni atanan Çorum sancakbeyi olan Nasrullah Bey kendine ait gelirleri toplamak amacıyla kethüdasını yollamıştı (55). Kethüdanın vekili daha önce sancakbeye ait paraları toplama görevini üstlenmiş olan üç kişiyi mahkemeye çağırdı ve hesaplarını kontrol etti. Bunlar şehir subaşı, muhtesip ile boyahane zabıtalıydı. Boyahaneden sancakbeyine düşen gelir oldukça cüzi olmakla birlikte, şehir subaşı ayda 6000, muhtesip ise ayda 900 akçe ödemekteydi. Bu durumda kentin asayiş ve pazar işleri gibi, günlük yaşamı çok yakından ilgilendiren konulardan sorumlu olan kişiler hiç değilse mali açıdan sancakbeyine yakından bağımlı gibi görünmekteydiler. Zaten sancakbeyine yerilen genel denetleme görevi çerçevesinde, subaşı veya muhtesib gibi görevlilerin kendisine bağımlı olmaları, akla yakın bir çözüm sayılabilir.

Sancakbeyinin emri altında görev yapan subaşılar, genellikle polis olarak iş görmektedirler. Örneğin subaşının gammaz olarak halkı rahatsız eden bir kişiyi, Çorum'dan sürdürdüğünü görmektedir (56). Aynı şekilde subaşının bir kalpazanlık olayı ile ilgilendiği anlaşılmaktadır (57). Köy ağlarından çalınmış hayvanlarıyla ilgili bir davada, Çorum subaşısının önünde görülmüştür (58). Bunun dışında, subaşılardan sancakbeyi ile devreye çıkmaları ve köylerde resmi olmayan vergi toplamaları zaman zaman şikayet konusu olmuştur (59). Ayrıca subaşılar, bazı kanuni vergileri de tahsil etmekle görevlendirilmişlerdir. Örneğin 1004/1595-96 yılında atanan bir subaşının görevleri arasında, bedhava ve rüsum gibi vergileri toplaması ayrıca sıralanmıştır (60). Bu durumda, zaim-i şehir olarak da tanınan Çorum subaşılarının, sancakbeyi ile kadı arasında bir bağlantı sağladıkları anlaşılmaktadır. Sancakbeyine kıyasla, şehir subaşılardan günlük olarak mahkeme olaylarıyla çok daha yakından ilgilenmekteydiler. Diğer taraftan şehir subaşı, sancakbeyinin kentin günlük işlerine bakan temsilcisi sayılabilir.

Sancakbeyinden sonra, 16. yüzyıl Çorum'unda en etkili olan kişi hiç şüphesiz ki kadıydı. Bununla birlikte, kadının emrinde mahkemede çalıştırdığı üç beş tane 'muhtesip' den başka, ayrı bir asayiş kuvveti yoktu ve dolayısıyla sancakbeyiyle yakın bir işbirliği içinde olmak zorundaydı. Ancak Mustafa Akdağ Celali isyanlarıyla ilgili çalışmada da vurguladığı gibi, kadı ile 'ehl-i örf' denilen sancakbeyi ve adamları arasında, ilişkiler kimi zaman pek uyumlu değildi (61). Osmanlı hükümeti açısından,

bu durumdan bazen yararlı sonuçlar da doğabiliyordu. Örneğin 1590'dan sonra Çorum'da sancakbeyi olan ve bütün yasaklara rağmen sık sık il üzerine çıkan Cafer Bey'i, resmi olarak şikayet eden merci Çorum kadısı olmuştu (62). Bu durumda kadı ile sancakbeyi, bir ölçüde birbirlerini denetliyorlardı.

Geç 16. yüzyılda Çorum ve çevresinde kadılık yapanlar, genellikle varlıklı kişiler gibi görünmektedir. Örneğin evi ve mahkemesi Canfedaoğlu diye tanınan bir eşkıya reisi tarafından basılan Sorgun kadısı Veliüddin, ayrıca Osmancık'ta ikinci bir eve sahip idi (63). Çalınan malları arasında birkaç bin guruş ile dolu iki sepet vardı ki, o dönemde orta halli bir ev, 50-100 guruşa satılıyordu. Ayrıca iki deve, iki at ve bir köle kadının Sorgun'daki evinden çalınmıştı. Üstelik Veliüddin efendinin Osmancık'taki evi aynı eşkıya reisi tarafından yağmalandıktan sonra, kadı kaybolan veya kırılan porselen (fağfur) fincan ve taslarından yakınmaktaydı.

Çorum'a 1004/1595 yılında kadı olarak yeni atanan Mehmet Efendi Musa'nın ise, gelir gelmez Çorum'da mülk sahihi olduğunu görmekteyiz. Kubbeli Mahallesinde bulunan bir kadının evini 4020 akçeye aldığı gibi, aynı mahallede bulunan bir başka ev için 2000 akçe ödenmiştir. İkinci eve bitişik olan bir bahçe ise, Mehmet Efendi tarafından 10.000 akçeye alınmıştır (64). Bunun dışında, Muslu Çelebi ve Oveys Efendi adlı kadıların da, Çorum'da mülk edindiği anlaşılmıştır (65). Şeriiye sicillerinde 'şühüdülhal' arasında da isimleri sık sık geçen bu kadı veya eski kadıların, kentin ayan ve eşrafından sayıldıkları görülmektedir, (66),

Ancak 16. yüzyılın sonunda Çorumluların günlük yaşamlarında en çok rastladıkları kişi, "şehir kethüdası" Yusuf b Maksud idi. Görev ve işbaşına gelme tarzı iyice belirlenmediği halde, rol aldığı olaylar çok çeşitli ve sayılmayacak kadar fazla idi. Yusuf kethüdanın Taceddin Paşa vakıflarının mütevellisine kaymakamlık yaptığından Kapan Hanı'na kiracı bulunduğu anlaşılmaktadır (67). Çorum halkı ile sancakbeyi Cafer Bey arasındaki davada, Yusuf kethüda yine önderlik yapmıştır (68). Zira Çorum kadısına hitaben yazılan ve Cafer Bey'e borçlarının ödemesini emreden ferman, Yusuf b Maksud'un aracılığıyla Çorum kadısına teslim edilmiştir. Çorum'a yeni bir muhtesip getiren 'mahruse-i Çorum ayarı' arasında, şehir kethüdasının da bulunduğu görülmektedir (69). Kentin işleriyle bu kadar yakından ilgilenen Yusuf kethüda, aynı zamanda özel işlerini de ihmal etmemiştir. Çorumluların birine 14 altına bir çuha kaftan, ferace ve ayrıca 4,5 akçe borç verdiği, ve alan kişinin protestolarını hiçe sayarak, parasını mahkeme kanalıyla geri aldığını görmekleyiz (70).

Şehir kethüdasının bu çok yönlü faaliyetlerinin yanı sıra, geç 16. yüzyılda Çorum'da iş görmüş bulunan diğer devlet görevlileri biraz silik kalmaktadır. Pazar ve çarşı

işlerinden sorumlu olan muhtesibin maaş almadan hizmet ettiği anlaşılmaktadır (71). Sancakbeyine aylık geliri ödedikten sonra arta kalan paranın kâr olarak kendisine kaldığı, elimizdeki kayıtlardan görülmektedir.

16. yüzyılın son yıllarında ihtisap vergilerinden elde edilen gelirler konusunda, elimizde bir miktar veri bulunmaktadır. O dönemde muhtesip olan bir kişi, yılda sancakbeyine 106.000 akçe ödemeyi taahhüt etmişti (72). Herhalde bu kişiden sonra ihtisaba talip olan bir muhtesip adayı ise, şehir ayanı tarafından beğenilmediği için ne kadar para teklif ettiği bilinmemektedir. Ancak şehir ayanının tavsiyesiyle Ramazan 1004/May 1596 tarihinde muhtesip olmayı tasarlayan Abu talip sancak beyine ödenecek para biraz artırarak 115.000 akçe teklif etmiştir (73). Bu durumda 16. yüzyıl boyunca ihtisap vergilerinin bir hayli arttırıldığı anlaşılmaktadır. Zira Kanuni döneminin ilk yılında 10.000 akçelik getir getiren bir vergi kaynağı olarak kaydedilen ihtisap vergisinin, 984/1576-77 yılında kapan, damga ve benzeri ticari vergilerle birleştirildiği ve toplamı 70.000 akçe dolaylarında olduğu görülmektedir (74). Bu durumda, yetmiş yıl içinde, genellikle dükkân sahiplerinden alınan bu vergi, on misline varan bir artış göstermiştir. Bu artışın bir bölümü, hiç şüphesiz ki akçenin değer kaybetmesiyle açıklanmalıdır. Ancak ihtisap gelirlerinin bu kadar artması, aynı zamanda Çorum çarşısında ticari faaliyetlerinin de artmış olmasına bir delil sayılabilir. Bu koşullarda muhtesibin Çorum'daki devlet görevlileri arasındaki yerinin ve saygınlığının da artmış olduğu, kuvvetle muhtemeldir.

Muhtesibin bir görevi, kadının esnaf ile danışarak saptadığı narhları uygulatmak idi. Ancak 1590'ların Çorum'unda, bu görevin çok ciddiye alındığı söylenemez. Şeriiye sicilinin arka sayfasına yazılan narhların sayısı, beş on taneyi geçmemekte ve daha çok koyun eti, sığır eti, kuru üzüm gibi yiyecek maddeleriyle ilgili bulunmaktaydılar (75). Bunun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtesipleri esnafa karşı yapılan şikayetler üzerine faaliyete geçmekte idiyse de bu tür durumlar elimizde bulunan tek şeriiye sicilinde pek yansımamıştır.

Öte yandan o yıllarda Çorum kalesinin komutanı (dizdarı) olan Yusuf'un adı, ilgili belgelerde sık geçmektedir. Hakkında 'fesad ve şenaatinin nihayeti yoktur' denilen bu kişi, ünlü eşkıya Canfedaoğlu'nu kalede mahpus iken çıkarmış olmakla suçlanmıştır (76). Aynı zamanda kalenin ambarlarından on kise barutun kaybolmasında, dizdarın parmağı olduğu öne sürülmüştür. Geç 16. yüzyılda, Celali isyanlarının doruğuna ulaştığı bir dönemde, kale zabıtlarının eşkıyalarla anlaştıkları ender bir olay değildi. Örneğin Sinop'ta görevli olan kale kethüdasının adı, Boyabat dolaylarında yapılan bir soyguna karışmıştı (77). 17. yüzyılın ilk yıllarında ise, İskilip dizdarının aynı doğrultudaki eylemleri, bölge halkını perişan etmekteydi (78). İskilip kadısı ve

müftüsünün İstanbul'a yazdıkları arzlara göre, bu dizdar önce kaleye eşkıya doldurmuş görevinden uzaklaştırılıp hapsedildikten sonra, zindandan kaçmayı becermiş ve hatta İskilip kalesini tekrar ele geçirmeyi başarmıştı. Bütün bu olaylardan anladığımız kadarıyla Çorum ve İskilip kalesi gibi surlarla çevrilmiş yerler dışarıdan gelen bir Celali baskınına karşı birer sığınak olmakla birlikte, aynı zamanda asayiş açısından çok ciddi sorunlara yol açmaktaydı.

Çorum dizdarının çıkardığı olaylardan sonra, bu görevli üzerine etkin bir kontrol kurma gereği, kendini muhakkaklı hissettirmiştir. Ancak halefinde aranan şartlar böyle bir kontrole elverişli olacak gibi görünmemektedir. Buna karşın yeni dizdardan istenen şey, daha çok devletin yapacağı masraflara katkıda bulunmasıdır (79). Yılda 3500 akçe gelir getiren bir tımara sahip olan kale dizdarından, on yıl içinde kale duvarlarının depremde harap olan kısımlarına 50.000 akçe harcaması istenmiştir. Bu durumda Osmanlı devletinin mali sıkıntıları dizdar gibi çok hassas bir görevde bulunan idareciler üzerinde etken bir kontrol kurulmasını engellemiştir.

Öte yandan kale ve surların onarılması gibi hayati önem taşıyan bir iş sadece dizdara bırakılmamıştır. Aynı dönemin Ankara'sında görüldüğü gibi Çorum ayan ve eşrafı, küçük gelen kalenin yanında bir de sur yapılması için girişimlerde bulunmuşlardır (80). Osmanlı devletinin hazinesi, bu proje için 120.000 akçelik bir maddi yardım yapmıştır. Ayrıca Çorum'da kale mimarisinde tecrübeli olan kişiler bulunmadığından, Behzad Çavuş adlı biri merkez tarafından uzman olarak yollanmıştır. Osmanlı hazinesi tarafından gönderilen paralar yetmediği takdirde, Behzad Çavuş halktan para toplamayacaktı. Buna karşılık, Çorum kadısı halktan emek olarak katkı isteyecek ve dış surların imece şeklinde tamamlanmasını sağlayacaktı. Görüldüğü gibi bu proje esnasında, dizdarın ne maddi katkısı, ne idari katılımı söz konusu olmamıştır. Belki on beş yıl önceki kötü deneyimler hiç değilse bir süre için dizdarın Çorum kentindeki rolünü azaltmış olabilir. Ancak elimizdeki belgeler çok kıt olduğundan, bu konuda çok kesin bir şey söylenemez.

Kale komutanlığının yanı sıra Çorum dizdarı zaman zaman vergi tahsildarı olarak görev yapmıştır. Örneğin geç 16. yüzyılda büyük maddi sıkıntılar içinde kıvranan düşük değerli tımarlara sahip olan sipahiler hiç değilse bir kereye mahsus olmak üzere bedel karşılığında sefere gitmekten muaf tutulmuşlardır. Bir yıllık tımar gelirleri tutarında bulunan bu bedeller ise Çorum bölgesi için Çorum kalesinin dizdarı tarafından toplanmış ve bu iş için Çorum'a gelen bir dergâh-ı ali çavuşu aracılığıyla İstanbul'a iletmıştır (81). Bu görevin dizdar tarafından üstlenmesi, herhalde kalenin para saklamak için oldukça emin bir yer olmasından kaynaklanmıştır. Bununla

birlikte bu olay Çorum sancağındaki devlet görevlilerinin arasında kale dizdarının önemli bir yer tuttuğunu kanıtlamaktadır. Aynı şekilde dizdarın kimi zaman Osmanlı idaresi adına güherçile toplaması, mahalli düzeydeki etkinliğini arttırmış olmalıdır. Zira bu iş genellikle tımar alamamış fakat belirli vergi muafelerine sahip olan sipahi emeklileri ve sipahizadeler tarafından yapılmaktaydı. Dizdarın güherçile işinde sorumluluk alması, köylerde çok etkili olan sipahi ailelerin kendisine bağlanmalarına yol açmış olabilir. (82).

Sürekli olarak Çorum'da bulunan görevlilerin yanı sıra, belirli bir iş için seçici olarak İstanbul'dan gönderilenlerden kısaca söz etmek gerekmektedir. Kalenin genişletilmesinde “mübaşir” olarak iş gören dergâh-i ali çavuşuna yukarıda değinilmiştir. Olağanüstü vergileri toplamak, hatta ünlü bir eşkıya reisinin cezalandırılmasını sağlamak için genellikle dergâh-ı ali çavuş ve müteferrikalarından seçilen özel mübaşirler gönderilmekteydi. Elllerinde padişahın fermanı bulunan ve sık sık yerliler arasından seçilen bu kişiler, genellikle kadı ve diğer mahalli personelin karşısında etkin bir konumda bulunmaktaydılar, Celâli isyanları üzerindeki etraflı incelemesinde Mustafa Akdağ, bu geçici görevlilerin sık sık rastladıkları müsait durumlardan yararlanarak, kişisel servetlerini arttırdıklarını vurgulamıştır (83).

Çorum'un Günlük Hayatında Osmanlı İdaresinin Maddi Talepleri

Osmanlı imparatorluğunda köylü ve kentlilerden toplanan vergilerin bir bölümü tahrir defterlerinde kayıtlı bulunmaktadır. Dolayısıyla, buğday, arpa, bağ ve bostanlardan alınan öşürlerin tutarını, biç değilse kabataslak bir şekilde bilmek mümkün olmaktadır. Ancak kent pazarında yapılan satışlardan ve benzeri ticari kaynaklardan toplanan vergilere gelince, tahrirlerdeki vergiler çok daha az güvenilebilir bir kaynaktır. Zira bu vergilerin genellikle tımar olarak dağıtılmadığı gözlemlenmektedir. Kimi zaman bu gelir kaynaklarının doğrudan doğruya padişahın haslarından sayıldığı, ya da sancak beyi gibi yüksek devlet görevlileri adına toplandığı görülmektedir. Halbuki has olarak kaydedilen vergi kaynakları, genellikle üçer yıllık süre için iltizama verilmekte olduğundan (84) Osmanlı devlet görevlilerinin bu kaynaktan toplayabildikleri vergileri hassas bir şekilde tahrir defterine geçirmek anlamsız, gibi görünmüştür. Bu durumda kimi zaman aynı değerlerin hiç değişiklik yapılmadan defterden deftere geçirildiğini görmek mümkündür. Bunun yanı sıra avarız-ı divaniye gibi insanların hayatını çok yakından ilgilendiren bazı önemli vergilerin, tahrir defterinde hiç kaydedilmediği de bilinmektedir.

Bu koşullar altında, hiç değilse örnek sayılacak bir iki yılda Çorum halkının

ne gibi vergi talepleriyle karşılaştığını göstermek açısından, elimizdeki şeriiye sicili eşi olmayan bir kaynağı oluşturmaktadır. İstanbul’da hazırlanan vergi tevzi defterleriyle karşılaştırıldığında bir üstünlüğü daha vardır: sadece tahsil edilen vergi miktarları hakkında değil, kimler tarafından ve hangi koşullar altında toplandığını da göstermektedir.

1004-5/1595-7 yıllarında Osmanlı-İran savaşlarına geçici olarak ara verilmiş olduğu halde, III. Mehmet’in bizzat katıldığı Eğri seferi büyük harcamalara neden olmaktadır. (85). Bir taraftan nakit sağlamak için alışılmamış yollara başvuruldu. Daha önce belirtildiği gibi, düşük değerli tımarlara sahip olanlar, bir yıllık tımar mahsulü bedel olarak ödemek koşuluyla seferden muaf tutulmuşlardı. Üstelik bu bedel, belirli bir tarihe kadar ödeme yapmayan sipahilerin tımar mahsullerinden kesildi.

Öte yandan Osmanlı ordusu için gerekli olan malzemenin aynı olarak sağlanması için bazı girişimlerde bulunulmuştur. Şeriiye sicilinde özellikle miri develere arpa ve saman bulmak için sarf edilen gayretlere oldukça fazla yer ayrılmıştır (86). Zira Osmanlı devletinin ve yüksek idarecilerin develeri genellikle Orta Anadolu’da kışlatılmaktaydı. Şam beylerbeyi develerini bazen Ilgın veya Beyşehir’e gönderdiği gibi, hayvanlarını kışlamak üzere Çorum’a yolladığı da görülmüştür (87). 1004/1595-96 yılında, bu şekilde Çorum’a gönderilen katarların sayısı en az 35’e ulaşmıştır (88). Bir katann genellikle altı hayvandan oluştuğu göz önünde bulundurulursa, gönderilen develerin sayısının ikiye yüzün üstünde olduğu anlaşılmaktadır. Bu hayvanlar için 3000 kilo arpa ve 3000 garar (torba) saman talep edilmiştir ve arpanın kilesine İstanbul’da geçerli olan ölçeklere göre kile başına onar akçe ödenmesi kararlaştırılmıştır. Samanın gararına ise birer akçe resmi fiyat biçilmiştir (89).

Arpanın kilesi o dönemde Çorum’da on akçeye değil, daha yüksek bir narh üzerinden satıldığı varsayılmaktadır. Gerçi o zamanın mirlivası (sancakbeyi) de, kendi özel işleri için satın aldığı arpaya kile başına onar akçe ödemiştir (90). Öte yandan başka bir eski Çorum mirlivası olan Cafer Bey ile Çorum halkı arasındaki davada, kadının 26 akçe tutarında bir narh saptadığı görülmektedir (91). Maalesef kastedilen kile tipi belgelerde genellikle belirlenmediğinden, kullanılan ölçüğün hep aynı olup olmadığı saptanamamaktadır (92). Dolayısıyla kimin geçerli narh üzerinden kimin narhın altında olan bir fiyata alış verişi ettiği tam anlaşılamamaktadır.

Miri develer için 1004-05/1595-7 yıllarında toplanan yemler akçe ile alınan malzeme grubuna girdiği için, köylülerin hiçbiri, muafiyet iddia edemezdi. Arpa ve samanların tevziyle ilgili fermada ifade edildiği gibi, evkaf-ı selatin reayası, doğancı, veya

çeltikçi gibi avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiyeden muaf sayılan insanlar bile, arpa ve saman getirmekle yükümlüydüler (93). Fermanın bu ifadesi, söz konusu muafiyetlerin nasıl uygulandığı bakımından çok ilginçtir. Zira avarız vergileri arasında, resmi adı “nüzul” olan ve parasız olarak Osmanlı ordularına arpa ve un sağlama yükümlülüğü görünmektedir (94). Avarız muafiyetinin, vakıf köylerine, zaviyelerle, derbentlere, köprücülere ve benzeri hizmet yapmakta olan kişilere oldukça yaygın olarak tanınan bir ayrıcalık olduğu şüphesizdir. Ancak bu muafiyet resmi kaynaklarda sürsat ve işтира olarak adlandırılan ve akçe karşılığıyla yapılan zorunlu satışlar için geçersiz sayılmaktadır. Ödenen fiyatlar piyasa fiyatlarının çok altında kaldığı vakit, ‘nüzul’ ile ‘sürsat, işтира’ arasındaki fark, belirsiz bir hale gelmektedir. Bu durumda, genellikle muaf sayılan kişilere de hizmet yaptırmak mümkün olmaktadır. Zaten bu muafiyetlerin hiçe sayıldığı konusundaki şikayetlere 16. ve 17. yüzyılların belgelerinde sık sık rastlanmaktadır.

Avarız vergileri çerçevesinde veya bu çerçevenin dışında talep edilen arpa miktarlarının kazalara nasıl dağıtıldığı (tevzii edildiği) ise bütün ayrıntılarıyla bilinmemektedir. Seferler için duyulan gereksinmelerine göre talep edilen arpa miktarları yıldan yıla çok farklı olabildiği gibi, belirli kazalardan istenen miktarların oranları da çok değişmektedir (95). Kazaların tarımsal üretim kapasiteleri ve miri için talep edilen arpa miktarları arasında ancak çok dolaylı bir ilişkinin mevcut olduğu varsayılmaktadır. (Bkz. 4 nolu Tablo).

Sefer hazırlıkları arasında Osmanlı donanmasında tüketilecek yiyeceklerin hazırlanması da küçümsenmeyecek bir yeri işgal etmektedir. 1004-5/1595 yıllarında Çorum ve İskilip kadılarının donanmaya 1000 kantar peksimet hazırlatmaları istenmiştir (96). Esasında kadılara Bu işlerde sadece bir kontrol ve eşgüdüm sağlama görevi düşmekteydi, çünkü gerekli buğdayın sağlaması Çorum ve İskilip bölgesinde bulunan hasların eminlerine yüklenmişti. Haslar genellikle büyük birer bölgeyi kapladığından, o bölgenin öşür vergisini toplayanların elinde, bol miktarda buğday ve arpa bulunmaktaydı. Dolayısıyla peksimet haslarda birikmiş buğdaylardan yaptırınca, reayaya bunun için ayrıca bir yükümlülük getirmek gerekmemekteydi. Ancak eminlerin elindeki buğday yetmediği takdirde kadılara reayadan günlük narh üzerinden buğday almaları emredilmişti. Maalesef elimizdeki belgeler, söz konusu peksimetin nerede ve nasıl pişirildiği konusunda hiç bir ipucu vermemektedir. Ancak bu amaçla ekmekçi fırınlarının dışında, bazı özel evlerde bulunan fırınların da hizmete sokulduğu düşünülebilir.

Donanma için peksimet hizmetinin dışında bir de kereste hizmeti istenmektedir. Sinop tersanesinde ve Samsun iskelesinde yapılan kadirgalara ve at gemilerine kereste

kesip kıyıya indirmenin genellikle dağ köylüleri üstünde bulunan bir yükümlülük olduğu görülmektedir. Mihmadselam köylülerinin, bu işe pek gönüllü olmadıkları anlaşılmaktadır. Kendilerinden kereste talep etmekle görevli olan Ali Subaşı, bu durumu Çorum kadısının sicilinde belgelemiştir. Ali Subaşının şikayetlerine inanmak gerekirse, Mihmadselam halkı kereste vermemekle kalmayıp, ayrıca kendisine ve adamlarına fiziksel olarak saldırmıştır (97). Buna karşılık Mihmadselam halkı, subaşıya saldırıldığını inkar etmekle birlikte, kendilerine yönelen kereste talebini reddetmek için hukuki nedenleri öne sürmüşlerdir.

Buna karşılık, aynı yılda Çorum kazasından istenen sadeyağının toplanması çok daha az güçlükle karşılanmıştır. Bütün Rum vilayetine salınan ‘miri sadeyağ’ hassa kilercilerinin aracılığıyla toplanmıştır. Arpa ve saman konusunda da görüldüğü gibi, sadeyağ tümü para karşılığıyla yapılan bir zorunlu satış olarak önümüze çıkmaktadır. Uygulanan narhın nasıl meydana geldiği, bu kez somut olarak kayıtlara geçirilmiştir. Çorum ayan ve eşrafının belirttiği gibi sadeyağının geçerli narhı, vukiye (1.28 kg) başına 16 akçe olmakta iken padişaha duyulan “hürmet ve riayet” ten dolayı 2/3 akçelik bir indirim yapma gereği kendini hissettirmiştir. Dolayısıyla, sadeyağında uygulanan narh 14 akçe olarak saptanmıştır. Şeriyye sicilinin çeşitli yerlerinde, sadeyağ getiren köylülerin paralarını aldıklarına dair ikrarları görülmektedir. Ayrıca kurnazlık yapıp belirtilen miktardan az yağ teslim edenler de eksik olmamıştır (98).

Para ve malzemenin yanında köy ve kent halkından Osmanlı ordusu ve donanması için bazı hizmetler istenmekteydi. Bunların arasında kürek ile çalışan gemilere kürekçi sağlama görevinden söz edilmektedir. Donanmada, bu işte hüküm giymiş kişiler ile savaş esirleri çalıştırıldığı halde, safer zamanında bunların sayısı yetmemekteydi. Öyle durumlarda, mevcut gerçek hane veya avarızhanelerinin sayısına göre kürekçi talep edilmekteydi. Yirmişer haneden birer kişi veya 1004/1595-6 yılında uygulandığı gibi on ikişer haneden birer kürekçi istenebilirdi. Bu kürekçilere, devletçe nafaka veya ulufe denilen bir ücret ödenmekle idi. 972/1564-65 yıllarına ait olan bir ferman, bu ücretin o dönemde ayda 150 akçe tutarında olduğu ve bu parayı ödemekten sorumlu tutulan kişinin bir kadı olduğu anlaşılmaktadır. Bu ücretin, 16. yüzyılın sonunda ve şiddetli bir enflasyon devresinden sonraki günlerde bile ev veya çiftlik hizmetçisinin kazandığı paranın üstünde olduğu görülmektedir. Ancak çalışma koşullarının ağırlığı, esir düşme ve hatta ölme riski göz önünde bulundurulunca, istenen miktarda kürekçinin neden yine de zor topladığı kolayca anlaşılmaktadır (99).

Sefer zamanında istenen bir başka hizmet, ‘orduculuk’ idi. Ordunun içinde tam teşkilatlı bir çarşı bulunmakta ve dolayısıyla günlük gereksinimler için askerlerin

kent çarşılarına dalmaları büyük bir ölçüde önlenmekteydi. Bu çarşayı oluşturan esnaf ise barış zamanında şu veya bu kasabanın çarşısında günlük geçimlerini sağlamakla meşguldüler. Sefere hazırlık yapıldığı zaman, çeşitli kent ve kasabalardan belirli miktar ve adette orducu istenmekteydi. Dükkan açmak için gerekli sermaye ise esnaf örgütleri tarafından sağlanıyordu.

Eğri seferinin hazırlıkları yapıldığı sırada, Divan-ı Rum çarşılarından bir çavuş Çorum’a gelmiş ve beylerbeyi tarafından gönderilen bir mektubu ibraz etmiştir. Bu belgeye göre her esnaftan (her esnaf dalından veya örgütünden) birer temsilci ordu çarşısı için talep edilmiştir. Bunun üzerine Çorum’un bütün esnafı kadının huzuruna çağırılmış, ancak Çorum esnafı bu yeni teklifi pek boş karşılamamıştır. Esnaf, ortak ifadesinde, daha önce orducu talep edildiği vakit Çorum’dan üçten fazla kişi isteminin adet olmadığını belirtmiştir. Bu kez yine biri aşçı, biri bakkal, biri ekmekçi olmak üzere üç kışı göndermeyi önermişlerdir. Beylerbeyinin bu üç kişi ile yetinip yetinmediği, ne yazık ki belge yokluğundan dolayı anlaşılamamaktadır. Ancak elimizdeki defterin sonunda akidecilerin ve allafların birer isim listesi bulunduğu göre, Divan-ı Rum çavuşunun ve beylerbeyinin bu konuda ısrar ettikleri düşünülebilir (100).

Burada kısaca anlatılan para, mal ve hizmet teklifleri, bir iki yıllık gibi kısa bir süre için bir hayli fazla görülmektedir. Ancak bu paraları ödeyen, talep edilen malları teslim eden, veya istenen hizmetleri ifa eden kişilerin, farklı farklı sosyal gruplara mensup oldukları da bir gerçektir. Bu şekilde toplam yük, bir ölçüde dağılmıştır. Bunun yanı sıra 16. yüzyılın son yılları, dış savaşların ve Celali isyanları gibi çok geniş çaplı iç çatışmaların üst üste geldiği bir dönemdir. Bu durumda burada çizilen tablo olağan bir Anadolu kenti değil, tam tersine tarihinin çok güç bir dönemini yaşayan bir kenti yansıtmaktadır.

Çorum’da Esnaf Çarşısı

1004-05/1959-97 yılında Çanım kadısının huzuruna çağırılan esnafın listesi, maalesef elimize geçmiş değildir. Bu durumda Çarşının ne gibi esnaftan oluştuğunu anlamamız için daha dolaylı yollara başvurmamız gerekmektedir. Örneğin geç 16. yüzyılda tutulan vakıf kayıtlarında, belirli vakıfları gelir kaynağı olarak bağışlanan dükkânların listesi verilmiştir (101). Bu dükkanlar için vakıf idarelerine ödenen kiralardan yanı sıra söz konusu dükkanların hangi çarşıda bulunduğu da yazılıdır. Aynı şey Çorum şeriiye sicilinde satışı belgelenen dükkanlar için de geçerli olmaktadır.

Bu kaynaklardan elde edilen bilgiler, 5 nolu tabloda bir araya getirilmiştir. Görüldüğü gibi, geç 16. yüzyılda Çorum'da en az 17 çarşı faaliyette bulunmaktaydı. Çarşı sayısının aslında daha yüksek olduğu varsayılmaktadır. Örneğin kasaplar çarşısından söz edilmediği halde, vakfa bağlı olan bir kasap dükkanı kayıtlara geçirilmiştir. Bu durumda bir kasaplar çarşısının da bulunması mümkündür. Ayrıca ham pamuk satıldığı bir pamukçular çarşısının varlığı anlaşılmaktadır (102). Bu durumda 1575-1600 yılları arasında Çorum'da yaklaşık olarak yirmi çarşının çalıştığını varsaymak herhalde çok yanlış olmaz. Dükkanların sayısını tahmin etmek ise, çok daha güç olmaktadır. Sadece vakıf dükkânlarının toplamı 148'e ulaştığına göre toplam sayının en az iki yüz dolaylarında olduğunu varsaymak mümkündür. Dolayısıyla, Çorum'u köy tipinde bir yerleşme olarak anlatan Hans Dernschwam, ya Çorum'un çarşısını gezmemiş, ya da izlenimi her şeyden önce alışık olmadığı kerpiç evlerden dolayı meydana gelmiştir (103).

Bu dükkânların içinde bulunan mallar konusunda, kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Öte yandan dükkanların mali değeri sahipleri ve yapılan çarşı içindeki konumu hakkında bazı ipuçları bulunmaktadır. Elimizdeki şeriiye sicilinde, on beş dükkanın satışı belgelenmiştir, iki üç tanesinin dışında hepsinin fiyatları bilinmektedir (104). En ucuz dükkan 600 akçeye el değiştirmiştir; en pahalı olanına ise 5000 akçelik bir fiyat biçilmiştir. Ayrıca, bir dükkanda %50'lik bir hisse, sahibine 57 altın getirilmiştir. Eğer şeriiye sicilinde verilen kura göre bir altın altmış akçeye eşit sayılırsa, bu hissenin değerinin 3420 akçe tutarında olduğu görülmektedir. Bu durumda, dükkanın tüm değeri, 6800 akçe olarak hesaplanabilir. Ancak bu dükkan tüm olarak satılmadığından, onu ortalamaya dahil etmemek daha isabetli görülmüştür. Dükkanların ortalama değeri ise 2400 (median) veya 2531 (averaj) akçe olarak saptanabilir (105).

Dükkan sahipleri arasında, Kadı Mevlana Hasan Efendi göze çarpmaktadır. Bu kişi, 1004-05/1595 yıllarında beş dükkan satın almıştır. Ayrıca, bu yeni alınan dükkanların dışında da mülk sahibi olması muhtemeldir. Özellikle allaflar çarşısını hangi kazalarda kadılık yaptığı bilinmeyen Mevlana Hasan ortaklarıyla birlikte neredeyse tapulmuş gibi görünmektedir (106). Mevlana Hasan'ın dışındaki dükkân sahipleri, çok daha mütevazı insanlar olarak önümüze çıkmaktadır. Satanlar arasında, özellikle 4 aile göze çarpmaktadır. Bu kişilerin hiç değilse bir bölümü, aile reisinin ölümünden sonra borçları ödemek veya çocukların geçimlerini sağlamak üzere kendilerine kalan mülkleri satmak zorunda kalmış olabilirler.

Satılan dükkân, ev, bahçe veya benzeri taşınmaz, malların sınırlarını belirtmek için, satış belgelerinde genellikle bitişik arsaların sahibi veya bu arsaların kullanım

tarzı belirtilmiştir. İki dükkan dışındaki bütün dükkan satışlarında, bu yöntem uygulanmıştır. Bu durumda Çorum merkezindeki arazi kullanımı hakkında bazı ipuçları elde etmek mümkündür. Belgelerde satılan dükkanların komşusu olarak adı geçen 29 kişi veya kurum arasında 16 tane dükkan bulunmaktadır. Bir kahvehane ve bir han da ticari yapılar arasında sayılmalıdır. Bunun yanı sıra Cami-i kebir, bir vakıf, bir hamam suyu arkı, veya bir kemer gibi kentin halkına hizmet eden kuruluşlar sayılmıştır. Ancak altı kez, satılan dükkanların bitişiğindeki arsada özel ev bulunma ihtimali vardır, zira bu arsalar ancak ‘Mevlana Hasan mülkü’ veya ‘Hacı Halit mülkü’ olarak betimlenmiştir. Bu durumda, Çorum gibi nüfusu on bin kişi dolaylarında olan orta boylu bir kentle bile oldukça nüvülenmiş bir çarşının bulunduğu anlaşılmaktadır. Özel evler için sık kullanılan “menzil” sözcüğü ise, bu çarşı betimlemelerinde hiç geçmemektedir.

Satılan dükkanlar arasında iki tanesi, bir vakfa veya benzeri bir kuruluşa yıllık kira ödemekteydi. Bu kiranın miktarı, 20-40 akçe arasında değişmekteydi. Ankara gibi bazı kentlerde, vakfa bağlı olan bir iş yerinin satılabilmesi için, mütevellinin izni gerekmektedir (107). Çorum’da ise, mütevellinin izni her zaman aranmadığı görülmektedir; hiç değilse satış helkelerinde mütevellinin izninden bahis yoktur. Dükkanın üzerinde vakfa karşı bir yükümlülüğün bulunmasının satış fiyatlarını çok fazla etkilemediği anlaşılmaktadır. Zira yıllık kira ödeyen iki dükkan 2400 ve 3000 akçe karşılığında satılan ve dolayısıyla oldukça değerli olan taşınmaz mallar arasında görülmektedir (108).

Burada konu olan dönem boyunca Çorum çarşısı, sadece 16. yüzyılın son çeyreğinde biraz daha ayrıntılı bir şekilde betimlenmiştir. Bu koşullarda daha önceki veya daha sonraki durumu hakkında tek tek fakat gayet ilgi çekici bilgiler mevcuttur. 987/1579-80 tarihini taşıyan ve mühimme defterinde kayıtlı olan bir belgede (109), bu yıllarda meydana gelen ve Gülabi camisinde de hasara neden olan depremden sonra çarşısının yeniden yapılmasından söz edilmektedir. Deprem ve onu izleyen yangında yok olan dükkanların yeniden yapılması çarşıda taşınmaz mallara sahip olan vakıfların yardımı da gerekmiştir. Ancak aynı zamanda halk vakıf arazisinde kendi olanaklarıyla da dükkan yaptığından vakıf mütevellileri, vakıf arazilerinin bu durumdan yararlanarak mülk haline çevrilmesinden korkmuşlardır. Ayrıca bazı Çorumlular, depremden sonraki karışık ortamda bir çeşit arsa spekülörleri olarak önümüze çıkmaktadır. Amasya’da türbesi bulunan Şeyh Abdürrahman vakfının mütevellisine inanmak gerekirse, vakıf yerinde yapılan bazı dükkanlar için vakfa sadece 60-70 akçe icare ödendiği halde bu dükkanları yaptıranlar yılda yedişer ve sekizer altınlık kiralar almışlardır. Bu dönemde bir altın genellikle 60 akçeye eşdeğer sayıldığından, bu tür spekülasyonların bir hayli kârlı olduğu görülmektedir.

16. ve 17. yüzyıllarda belirli bir büyüklüğe ve ticari faaliyete sahip olan Osmanlı kentinde, muhakkak birer bedestan (kapalı çarşı) bulunmaktaydı. 987/1579-80 yılına ait olan ve yukarıda sözü edilen bir belgede, Çorum'daki bedestandan kısaca söz edilmiştir. Ancak, bu binanın yapılış tarihi hakkında, herhangi bir ipucu bulunamamıştır. Amasya'daki Şeyh Abdürrahman vakfına bağlı olmakla birlikte, adı 984/1576 -77 tarihinde hazırlanan ve Çorum'daki vakıfları kapsayan listede geçmektedir. Belki o yıllarda depremde yıkılmış bulunduğundan, il yazıcıları bedestanı kaybetmekten vazgeçmiş olabilirler. Buna karşın 1004/1595-96 yılından önce tamir edildiği kesindir ve o dönemde tüccar olmayan Çorum halkının bile, bedestanı değerli eşyası için bir çeşit kiralık kasa olarak kullandığı bilinmektedir (11). Bugün yeri dahi saptanamayan bedestanın, ne zamana kadar faaliyette olduğu öğrenilememiştir.

Bedestanın dışında, Çorum'da 16. yüzyılın son çeyreğinde dört veya beş han çalışmaktaydı. Bunların arasına yalnızca Kanuni Süleyman zamanında Çorum'da sancakbeylik yapan Gülabi Bey tarafından kurulan kervansaray 984/1676-77 yılına ait olan vakıflar listesine alınmıştır. Gülabi Bey camisine gelir getirmek üzere yapılan kervansarayında, 16. yüzyılın sonlarında bazen Çorum Sancakbeyleri hayvanlarını parasız olarak barındırmışlardır (111). Bu durum, gelir kaybeden vakfın mütevellilerinin protestolarına yol açmıştır. Bu kervansarayın dışında 1004/1595 -96 yılında Çorum'un da, Helvacıoğlu Mahmut Çavuş, Kapan, Kadı asker ve Taceddin Paşa hanları faaliyette bulunmuşlardır (112). Ticari kullanımın yanı sıra, Osmanlı idaresi adında buğday, arpa, yağ veya bal toplayan devlet görevlilerinin bu hanları depo olarak kullandıkları anlaşılmaktadır (113).

Çorum'da Esnaf ve Tüccar

Fatih dönemindeki Çorum esnafı konusunda, o yıllarda hazırlanan tahrir defterinden bir fikir edinmek mümkün olmaktadır. Bütün vergi veren nüfusun mesleki etkinlikleri hakkında bilgi verilmediği halde, 37 faaliyet dalı sayılmıştır (114). Bunların arasında dokumacılıkla ilgili mesleklerin çokluğu göze çarpmaktadır. Çorum'un en kalabalık meslek dalını, o tarihte 23 kişi ile sofçular oluşturmaktaydılar. Ayrıca boyacı olarak çalışan 12 kişi, hiç şüphesiz ki zamanlarının önemli bir bölümünü sof boyamakla geçirmektedirler. Bunun yanı sıra 6 hayyat (terzi), 9 bez ve ipek tüccarı, 5 külahçı, 1 abacı, ve 4 kuşakçı dokuma dalında çalışmaktaydılar. 'Cüllah' diye adlandırılan dokumacıların sayısı sadece 7 kişiye ulaşmaktaydı. Ancak bunun yanı sıra pek çok kişinin, hiç değilse, kendi evlerinde kullanmak üzere kumaş dokudukları

varsayılmalıdır. Dokuma sektörünün yanı sıra, sadece tabaklık (17 kişi) ve deri eşyası imalatı (15 kişi) kalabalık bir meslek grubunu oluşturmaktaydı.

Çorum'daki sofçuluk, 1450 ile 1959 -97 arasında bir hayli gerilemiştir. Çünkü 16. yüzyılın sonunda hazırlanan şeriiye sicilinde, sofçulardan hiç söz edilmemektedir. Hatta bu gerilemenin çok daha eski olduğu varsayılabilir. Fatih döneminden kalma tahrir defterimle, dokunun kumaşların satışa hazırlanmasında kullanılan ve hazineye yılda 1500 akçe gelir getiren sof cenderesinden söz edilmiştir (115). Buna karşılık, Kanuni döneminin ilk yıllarında hazırlanan vergi listelerinden 'cendere' kalkmış bulunmaktadır (116). Bu durumda deha 16. yüzyılın başlarında, Çorum'daki sofçuluğun Ankara'dan gelen rekabete dayanamamış olduğu varsayılabilir. 1555 yılında Çorum'dan geçmiş olan Hans Dermschwan da, Ankara'daki sofçuluğu ayrıntılı olarak anlattığı halde, Çorum'un sofçularından hiç söz etmemektedir. 1576 -77 yıllarına ait çarşı listesinde bir sofçular çarşısının bulunmaması da, bu bağlamda anlamlı sayılabilir.

Öte yandan Fatih devrinde sözü edilen tabaklar, 1959- 97 yılları arasında da etkinlik göstermişlerdir. Bazı tabakaların deri ticaretiyle uğraşmış oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin Ramazan 1004/Mayıs 1596 tarihinde tabak Abdullah, beş yıl önce bir Çorumlu tüccardan aldığı 75 kıta gönün borcunu ödemek için çırpınmaktaydı (117). Mazi alan bir başka tabak ise aldığı mazının fiyatını şeriiye siciline geçirtmiştir (118). Alınan ve satılan dükkanlar arasında, tabak (debbağ) dükkanlarından çok söz edilmesi, bu sanatın Çorum'da canlı olduğunu kanıtlamaktadır.

Elimizdeki şeriiye sicilinde, Çorum'daki esnaf örgütlerinden çok az söz edilmiştir. Çorum'dan çok daha ufak yerleşmelerde esnaf örgütlerinin mevcut olduğu düşünülürse, bu boşluğun nedeni, araştırılmaya değerdir. Esnaf örgütlerinin faaliyetleri elimizdeki şeriiye sicilinde çok yansımamışsa da hiç değilse bazı dallarda böyle bir örgütlenmenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin helvacılar, kendi dalından olmayan esnafa satmak üzere helva vermeyecekleri konusunda bir anlaşma yapmışlardır (119). Gerçi helvacılardan birinin, bu anlaşmaya uymayarak helva sattığına bakılırsa, bu anlaşmanın pek etkili olmadığı da görülmektedir.

Esnafın çok, Çorum ve civar kasabalarının tüccarları şeriiye sicillerinde faaliyetlerini belgeletmişlerdir. Örneğin kahve ticaretiyle ilgili belgeler, bir hayli ilgi çekici olmaktadır (12). Kahve ticareti, bu yıllarda kârlı bir iş olarak rağbet görmektedir. Zira Zile ve Alaca bölgelerinde, belirli köylerde bazı vergileri kendi özel mülküyümüş gibi toplama yetkisine sahip olan bir kişi 'ber-vech-i evladiyet' tasarruf ettiği vergilerin 60 yıllık mahsulüne 5000 akçe karşılığıyla satmıştır (121). Satıcı, satıştan elde ettiği

paradan 8000 akçe ayırıp bir katır aldıktan sonra, kalan paradan 30.000 akçeyi 300 vukiyye (384 kg) kahveye yatırmıştır.

1004-5/1595-7 yıllarında Çorum'da uygulanan kahve fiyatları vukiyye (1.28 kg) başına 75 -85 akçe arasında değişmektedir. Hiç değilse kahveci Ali Balı, 100 vukiyye civarında önemli sayılacak miktarda mal alırken bu düzeyde bir fiyat ödenmiştir. Kişiler evdeki kullanım için yarımşar veya birer vukiyye aldıkları zaman, daha fazla para ödedikleri varsayılabilir. Kahve toptancıları arasında, dergâh-ı ali müteferrikası gibi yüksekçe bir rütbeye sahip olan bir kişi göze çarpmaktadır (122). Ücretli hizmetçisine ücretini ancak mahkeme müdahale ettikten sonra ödemeye yanaşan kahveci Ali Balı (123), aynı zamanda evini kahve borçları için bu dergâh-ı ali müteferrikasına rehin etmek zorunda kalmıştır.

Civar kent ve kasabalardan gelen tüccarlar, yolda karşılaştıkları sorunları, zaman zaman Çorum kadısının huzurunda çözmeye çalışmışlardır (124). Bu olgular haritaya döküldüğünde (Harita no.1) Çorum'un bölgesel ticaretteki konumu daha iyi anlaşılmaktadır. 1004-05/1595-97 tarihli sicilden anlaşıldığı gibi Çorum ile Ankara arasında çok sıkı bir ilişki yoktu. Hatta Osmancık'ın dışındaki tüm kasaba veya kent düzeyindeki yerleşmelerin adları Çorum sicilinde ancak birer ikişer kez geçmektedir. Buna karşılık Çorum sicili, aynı zamanda hazırlanan Ankara veya Kayseri siciliyle karşılaştırılınca köy adlarının çokluğu göze çarpmaktadır. Bu ilişkiler ağı, Çorum'un geç 16. yüzyıldaki görece büyüklüğüne karşın, etkinlik alanı oldukça dar olan bir yerel merkez olduğunu göstermek için yeterlidir.

Çorum'un bölgelerarası ticaret ile olan belki en önemli ilişkisi, zaman zaman İstanbul'un iâşesine katkıda bulunmasıdır. Zorunlu satışlar biçiminde olan katkılardan yukarıda kısaca söz edildiği gibi, normal ticari yoldan gönderilen mallara değinmek gerekmektedir. Bunların arasında, buğday başta gelmektedir. Ancak İstanbul'un zahiresi az geldiği zaman Osmanlı başkentine yapılan satışlar da, bir çeşit zorunlu satış haline gelmektedir. Buna karşılık saray veya ordu için yapılan teslimattan farklı olarak, İstanbul zahiresi için yapılan satışlarda mahalli narh kesintisiz uygulanmaktadır (125). Ayrıca genellikle teslim edilmesi gereken hububatın miktarı, Osmanlı idaresi tarafından saptanmamış ve dolayısıyla mahalli koşullara göre ayarlanmıştır. Örneğin 985/1577-78 tarihini taşıyan ve Samsun, Sinop, Çorum, Sivas ve Tokat kadılarına yönelen bir fermanda kadılara, narhları kaydettikten sonra piyasada mevcut olan bütün hububatı İstanbul'a göndertmek doğrultusunda emir verilmiştir. Ayrıca kadıların kazalarındaki buğday stoklarını ve diğer taraftan emir ile İstanbul'a zahire taşımak üzere gelen gemi reislerinin durumunu, sürekli olarak

araştırmaları öngörülmüştür. Raporlarının bir nüshası, giden gemi reislerinin ellerine verilmesiyle, İstanbul'daki görevliler için kontrolün kolaylaştırılması amaçlanmıştır.

Giden gemilerle ilgili raporun ikinci bir nüshasının, mahallindeki şeriiye siciline yazılması emredilmiştir.

1004-05/1595-97 yıllarına ait şeriiye sicilinde, buğday ticaretiyle ilgili iki belge bulunmaktadır. Söz konusu olan her iki reis gayrimüslim olmakta ve Sinop'a yakın Gerze köyünden gelmektedir. Sava Reis 200 mud (102.624 kg. dolaylarında) hububat getirmek için taahhütte bulunmuş ve taahhüdünü iki ay içinde yerine getireceğine Kasımpaşalı Kâtip Mustafa adlı birini kefil göstermiştir (127). Şahin Reis ise, görüşmelerin daha geç bir safhasında mahkemeye başvurmuştu. Fermanını kaydettirmeyen bu reis, Çorum'da bir müezzinden 115 keyl buğday almış ve parasını teslim etmişti (128). Ancak buğdayı hazır olmadan Çorum'dan ayrılmak zorunda kalan Şahin Reis, hububatını teslim almak ve Gerzi iskelesine iletmek için yerlilerden birini vekil olarak bırakmıştı. Bu vekalet anlaşması ise Çorum şeriiye sicilinde bize kadar gelebilmiştir. Şahin Reis'in aldığı hububatı gerçekten İstanbul'a götürüp götürmediğini bilemiyoruz. Ancak alışverişini kadının huzurunda belgelediğine göre, öyle bir niyeti olması kuvvetle muhtemeldir.

Öte yandan İstanbul zahiresi için yapılan bu satın almaların, Çorumluları her zaman pek memnun etmediği anlaşılmaktadır. Buğday açısından çok verimli olmayan Anadolu Karadeniz kıyılarının İstanbul'a ancak kıtlık yıllarında önemli miktarda zahire gönderdikleri tahmin edilebilir. Ancak ciddi kıtlıklar genellikle geniş bölgelerde kendini hissettirdiğine göre, İstanbul'da zahire gereksinimleri arttığı vakit, üretici bölgelerdeki buğdayın da az geldiği görülmektedir. Böyle durumlarda taşra halkı, hububatın kendi bölgesinin dışına çıkmasını istememekte ve kadı veya muhtesip gibi devlet görevlileri, bu isteğe tercüman olmaktadır. Çorum'da bu tipten bir olay 983/1575-76 yılında meydana gelmiştir (129). Osmancık kadısına yöneltilen bit fermanan anladığımız kadarıyla, İstanbul'a hububat götürmek üzere Çorum'a gelen Balı Reis, Çorum'da hiç iyi karşılanmamıştır. Muhtesip kendisine hububat vermediği gibi, fermanını da elinden almış ve "külli ihanet ve muhalefet" gösterdiği öne sürülmüştür.

Üstelik Çorum kadısı muhtesibi arkaladığı için, İstanbul'daki Osmanlı merkezi idaresi, Osmancık kadısını devreye sokmayı gerekli görmüştür. Osmancık kadısı, suçlamaların doğru olup olmadığını araştırarak ve gerektiğinde muhtesibi hapsedirecekti. Çorum kadısının bu işe karıştığı ortaya çıktığı takdirde durumu hakkında İstanbul'a bir rapor yazılacaktı. Bu tür olayların ne kadar sık meydana

geldiği bilinmediği halde İstanbul zahire işlerinde ne gibi engellerin çıkabildiği konusunda anlamlı olmaktadır.

Çorum'un ticari durumuna ışık tutan bir başka gösterge akçenin ve tedavülde olan diğer paraların karşılıklı kurlarıdır. Bilindiği gibi 16. yüzyılın sonlarında akçenin içindeki gümüş miktarı sık sık düşürülmüş ve bu devaluasyon, zaten başka nedenlerden dolayı mevcut olan enflasyon hareketini kamçılamıştır (130). Ancak özellikle Özer Ergenç 16. yüzyıl Ankara'sı hakkındaki çalışmalarında gösterdiği gibi, resmi devaluasyonlardan sonra taşra kentlerinde akçe genellikle eski kurunu birkaç yıl korumuş ve ancak beş on yıllık bir aradan sonra, akçe İstanbul'da geçerli olan kurlar Ankara'ya göre değiştirilmeye başlanmıştır (bkz. Tablo 6) (131). Çorum'da ise, İstanbul'da geçerli olan kurlar, Ankara'ya göre daha da büyük bir gecikme ile uygulanmıştır. Edirne ve Ankara'ya göre daha da büyük bir gecikme ile uygulanmıştır. Edirne ve Ankara'da 1593-95 yıllarında bir altın 120-135 akçeye değiştiği halde Çorum halkının büyük çoğunluğu, bu yıllarda hala 60 akçe olan eski kurda ısrar etmiştir. Bu gecikmenin nedenleri hala yeterince aydınlanmış değildir. Haberleşmenin yavaşladığı ve Çorum'un ana yollardan uzak olması hiç şüphesiz geçerli nedenler arasında sayılabilir. Ancak gecikmenin Ankara gibi bir yerde de gayet belirgin olması ve üstelik söz konusu sürelerin de gayet uzun olması, ileride yapılabilecek iktisat tarihiyle ilgili incelemelerimize bilinenlere ek olarak başka nedenleri de araştırmamızı gerekli kılmaktadır.

Evler ve Ev Sahipliği

16. yüzyılın sonlarında Çorum'da yaşayan kent toplumu konusunda bilgi edinmek istediğimizde ev sahipliğini yakından incelemek, oldukça verimli bir yol sayılabilir. Osmanlı kentlerinde ev alan ve ev satan pek çok kişi, bu işlemi şeriiye sicillerinde belgeletip hukuken geçerli bir kanıt elde etmişlerdir. Gerçi bu belgeleme işlemi zorunlu olmadığından pek çok insan, iki üç tanık çağırarak yetinmiştir, ama genellikle daha varlıklı ve okuma yazma bilen kişilerin, yoksul ve eğitim görmemiş olanlardan daha sık mahkemeye başvurdukları düşünülmektedir. Dolayısıyla elimizdeki belgeler, daha çok hali vakti yerinde olanlar hakkında bilgi vermektedir. Bununla birlikte, kent toplumun en mütevazı üyeleri zaman zaman, evlerini satarken veya miras olarak devralırken şeri mahkemeyi meşgul etmişlerdir. Özellikle mirasçılar arasında küçük çocuk bulunduğu zaman, oldukça yoksul sayılabilen kişiler de mahkemeye başvurmak zorunda kalmışlardır (32).

Elimizde olan ve yaklaşık olarak iki yıllık bir dönemi kapsayan şeriiye sicilinde 48 belge, şu veya bu şekilde ev sahipliğiyle ilgili olmaktadır. Bunların arasında 34 belge satış işlemini, 6 belge ev sahipliğiyle ilgili anlaşmazlıkların çözümünü amaçlamaktadır. Ayrıca belgelerin arasında 4 rehin, 2 hibe ve 2 mülkiyet ikrarı bulunmaktadır. Aralarında bir kira kontratı bile vardır. Belgelerin 3'ü birden fazla işlem içermekte olduğundan işlemlerin toplam sayısı 51'i bulmaktadır. Bu durumda satış işlemleri, toplam işlemlerin dörtte üçünü oluşturmaktadır.

Belgelerde satıcı veya davacı olarak adı geçen kişilerin sayısı 55 iken, alıcı veya davalıların sayısı sadece 47 olmaktadır. Bu farklılık, miras ile ilgili geleneklerden kaynaklanmaktadır. 16. ve 17. yüzyıl Orta Anadolu kentlerinde, ailelerin babalarından kalma miraslarını bölmekte pek tereddüt etmedikleri anlaşılmaktadır. Birkaç kardeş veya başka yakın akrabasının uzun süre baba evinde birlikte oturdukları, çok sık rastlanan bir olgu değildir. Ayrıca kadınların şeriatın kurallarına göre kendine düşen miras paylarını genellikle fiilen aldıkları anlaşılmaktadır (132). Bu durumda miras olarak bir ev almış olan ailelerin pek çoğunun, evin parasal değerini paylaşmak amacıyla, evi sattıkları görülmektedir. Başka kullanım eşyasının yanında evlerin pek pahalı olmayışı, bu tutumun yaygınlaşmasında hiç şüphesiz ki, önemli bir rol oynamıştır.

Ev satan kişilerin arasında 17'si (satıcıların toplamı 44 olduğundan, % 39) kadın olmaktadır. Buna karşılık alanlar veya yakın bir geçmişte almış bulunanlar arasında ancak 3 kişi (alıcıların toplamı 37 olduğundan, %8) kadın olmaktadır. Satanların arasında kadın sayısının yüksek oluşu, yukarıda anlatılan miras paylaşırma gelenekleriyle açıklanabilir.

Bu durumda kadınların kendilerine düşen miras payını, genellikle para veya taşınır mal olarak aldıkları söylenebilir. Buna karşılık, kendi evlerinde oturan kadınların sayısı pek yüksek olmamaktadır. Tek olarak yeni ev edinen iki kadının yanı sıra (134), satış belgelerinde adı geçen komşuların arasında da iki kadın ev sahibi görünmektedir (135). Bunun dışında, kocasıyla birlikte ev almış bir kadına rastlamaktayız (136).

Ev satan ve ev alan kişileri, bir de sosyo-politik statülerine göre iki gruba ayırmak mümkün olmaktadır. Osmanlı devletinde, merkezi hükümetin hizmetinde bulunan askeri ve sivil görevliler vergilerin çoğundan muaf tutulmakta (137), buna karşılık miraslarının büyük bir bölümü, devlet tarafından devralınmaktadır. 'Askeri' denilen bu askeri ve sivil görevliler, vergi ödeyen ve 'reaya' denilen köy ve kent halkından ayrılmaktadır. Kadılar, müderrisler, sipahiler, çavuş gibi İstanbul'dan geçici görevle gelenler, hep askeri sayılmaktadır. Bu kişilerin elindeki satın alma gücü bir hayli

fazla olduğundan, ev, bahçe, ve arsa alım satımlarında epey etkin olmaları beklenen bir olgudur.

Ev satanlar arasında, askerî sayılabilecek sadece üç kişi bulunmaktadır. Üstelik bunların bir tanesi mal sahibi değil, görev icabı olarak ev satmıştır (138). Zira Osmanlı devletinde uzun süre boyunca yerlerinden ayrılmış bulunan ve ‘hayatı ve mematı’ hakkında bilgi edinemeyen kişilerin mirası, devlete kalmaktadır. Bu tür malları toplamakta ve miri adına satmakla görevli olan kişiye Çorum şeriyeye sicilinde ‘mevkufat emini’ denmektedir. Mevkufat emininin dışında, bir de borç karşılığıyla ellerine ev geçmiş bulunan ‘hassa sarraçları’ndan Rıdvan Ağa b Abdullah, elde ettiği evi acele ve kar etmeden paraya çevirmiştir (139). ‘Askeri’ sayılabilecek üçüncü ev satıcısı ise, herhalde pek varlıklı olmayan bir Çorum ulemasının küçük çocuklarına vasilik yapan bir müderris olarak kayıtlara geçmiştir (140).

Buna karşılık ev alanlar arasında, ‘askeri’ kişilerin sayısı 7’yi ve toplam alıcılar arasındaki payları % 6’yı bulmaktadır. Bu yüksek değerler, kısmen uzun veya kısa bir süre için Çorum’a gelmiş devlet görevi iletinin taşınmaz mal almalarıyla açıklanabilmektedir. Yeni gelen kadı Mehmet B. Musa ve meslektaşı Hayrūnnas Efendi’nin bu konudaki etkinliklerinden, devlet görevlileriyle ilgili bölümde söz edilmiştir. Bunun dışında nerede kadılık yaptıkları belirtilmeyen iki kadı, ev alanlar arasında görünmektedir. Ayrıca ilmiye, bir müderris tarafından temsil edilmektedir. Tımarlı sipahilerin ev alıcıları arasında hiç görünmemelerine karşın, bir hassa sarraç ve bir silahdar, Osmanlı merkezi hükümetinin görevlileri olarak Çorum’a gelmişler ve oradaki taşınmaz mal piyasasında etkinliklerini hissettirmişlerdi (141).

Ev alan ve satan ev sahiplerinin dar çerçevesinden dışarı çıktığımızda bile, satış belgeleri bize bazı bilgiler sunmaktadır. Bir parselin sınırlarını belirtmek için, bu belgelerde kimi zaman koşulların adları sayılmıştır. Ancak Ankara ve Kayseri gibi zamanın büyük kentlerinde hemen hemen herkese uygulanan yöntem, Çorum’da çoğu kez ihmal edilmiş ve kâtip ‘malumülhudud’ olan evin satışını belgelemekle yetinmiştir.

Bununla birlikte, incelenen belgelerden alan, satan, davacı ve davalı 102 kişiye ek olarak 49 komşu adı da toplanmıştır. 984/1576-77 yıllarında Çorum’da oturan evli erkeklerin sayısı 1750 dolaylarında olduğuna göre, evlerin sayısı da yaklaşık olarak bu düzeyde olmuş olmalıdır. Bu durumda sahibi bilinen 100 parselin mevcut evlerin yaklaşık olarak %6’sını oluşturduğu varsayılabilir (142). Bu örneklemenin tamamen tesadüfi bir şekilde ortaya çıkmış olduğunu bilseydik, çok tatmin edici bir veri grubu sayılabilirdi. Ancak yukarıda anlatılan nedenlerden, örneklemede daha varlıklı, okur

yazar kişiler ile aralarında çocuk bulunan mirasçılar ağırlıklı olduklarından mevcut örnekleme, Çorum'daki ev sahiplerinin durumunu tam kabaca da olsa, bir fikir verdiğinden yabana atılacak gibi değildir.

Sahibi bilinen 100 parsel arasında sadece 4 tanesi, kurumlara ait olmaktadır. Örneğin Mirliya sarayının adı iki kez geçtiği gibi, iki mescitten de söz edilmiştir (143). Arada bir, satılan evin bahçeler ansında kaldığı ayrıca belirtilmiştir. Komşular arasında askeri olan ev sahipleri, 9 kişi (%19) gibi önemli sayılabilecek bir düzeye ulaşmaktadır. Bunların arasında 2 veya 3 eve sahip olanlar da görülmektedir (144). 16. yüzyıl Çorum halkı arasında, mülk olan araziler sık bölündüğünden 'filan adamın veresi' veya "filan adamın oğulları" gibi ibarelere belgelenen parsellerle ilgili olarak hiç rastlanmamaktadır.

Parsellerin fazla bölünmesine karşın uygulanan önlemlerin bir tanesi, akrabalar arasında yapılan satışlar olmaktadır. Böyle bir durumda, mirasçılar hisselerini aralarında birine satmaktadırlar veya başka bir deyişle kendilerine düşen payları para olarak almaktadırlar. Böyle bir işlem, satış olarak kayıtlara geçirildiği gibi, karşılıklı hibe olarak da ifade edilebilir. Örneğin varlıklı bir aileden olan bir genç kız, babasından kendine düşen ev payını annesine hediye etmiş, buna karşılık anne, kızına bazı mücevherat teslim etmiştir (145). Ancak para rezervleri gerektiren bu işlemler sadece hali vakti yerinde olanlar arasında yapılabilmektedir. Kalanlar ise, sık evlerini aileden olmayan bir kişiye satmak zorunda kalmışlardır.

Zor durumda kaldıkları için evini satan ailelerin bir bölümünü, satış belgelerinden saptamak mümkün olmaktadır. Evlerle ilgili 46 belgeden 4 tanesi, rehin ile ilgili olmaktadır. Ticari kredi elde etmek için bazı tüccarların, evlerini rehin koydukları arada bir görüldüğü halde (146), bu tür rehinlerin çoğunun tüketim kredilerinden kaynaklandığı varsayılmalıdır.

Parasal akıntılar, 'zaruret-i deyn' veya 'zaruret-i nafaka' dan dolayı yapılan satışlarda daha da açık bir biçimde görülmektedir. Borçtan dolayı yapıldığı belirtilen satışlar, iki durumda ayrı birer ibare altında şeriiye sicillerinde gösterilmiştir. Çocuk olan mirasçılara ait olan taşınmaz malların, vasileri tarafından satılabilmesi için, mahkemenin izni gerekmektedir (147). Bu izin sadece belirli koşullar altında verilebilmektedir ve bu koşulların bir tanesi miras bırakan kişinin borçlarını ödemek için satılacak başka malların bulunmayışıydı. Bunun dışında borçlarını ödeyemeyen kişilerin borçlarının tümünü veya bir kısmını kapatmak üzere borç veren kişiye mülklerini (belki bazen ticari değerinin altında olan bir fiyata) sattıkları yaygın olarak görülmektedir. Belgelenen 34 satışın arasında 5 tanesinin (% 15) 'zaruret-i deyn'den

dolayı yapılmış olduğu anlaşılmaktadır (148). Ayrıca belirtilmediği halde, borçtan dolayı yapılan satışların var olduğu tahmin edilebilir. Zira bu durumu mahkemenin huzurunda belgelemek konusunda henüz hayatta olan ve kendi borçlarını ödeyen bir kişi için, hiç bir zorunluluk yoktu.

‘Zaruret-i nafaka’ dan dolayı yapılan satışlar, ekonomik sıkıntıların bir başka yanını göstermektedir. Yetim malının satılmasına izin verilisinin sık sık rastlanan bir başka nedeni, babasız kalan çocuğu büyütmek için gerekli olan masraflardır. Bu masrafların, geç 6. yüzyıl Çorum köylerinde yılda 720 akçe dolaylarında olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda değeri 2000 akçe dolaylarında olan bir evin, çocuğun ancak 3 yıl boyunca geçimine olanak verdiği düşünülebilir, öte yandan % 15 faiz kazanacak bir şekilde yatırıldığı zaman 2000 akçeden neredeyse çocuğun yapacağı masrafların yarısı karşılanabilmektedir (149). Bu düzeyde olan bir faizin 16. yüzyıl Çorum’unda, hem özel kişilerin hem de vakıf gibi kurumlarca sık talep edildiği görülmektedir. ‘Zaruret-i nafaka’ için yapılan 6 satıştan hiç değilse birkaç tanesinin, böyle fırsatlar göz önünde bulundurularak yapılmış olduğu varsayılmaktadır. Bununla birlikte ‘zaruret-i deyn’ ve ‘zaruret-i nafaka’ dan dolayı yapılan satışların, toplam satışların %24’ünü oluşturduğunu düşündüğümüzde, o dönemin Çorum’unda nakit sıkıntısının bir hayli büyük olduğu ortaya çıkmaktadır. Ev ve arsaların günlük geçim mallarına göre oldukça ucuz olması nakit sıkıntısının bir başka belirtisi sayılabilir.

Söz konusu taşınmaz malların fiyatı, genellikle akçe olarak belirlenmiştir. Bilinen fiyatların %73’ünün bu şekilde belirlenmesine karşın, 8 satış durumunda fiyat, Osmanlı altını (sikke-i hasene) olarak kaydedilmiştir %17. Buna karşılık 17. yüzyılda taşrada değerli malların alım satımında piyasaya tamamen hakim olan gurus, geç 16. yüzyılın Çorum’unda ancak iki kez görülmektedir. Gurusun aynı dönemde Kayseri ve Ankara’da yaygın olarak kullanıldığına bakılırsa (150), Çorum’un bölgeler arası ticaretten oldukça kopuk olduğu bir kez daha görülmektedir.

Hisse olarak değil tümüyle satılan ve fiyatı akçe olarak belirlenen evlerin sayısı 18’dir. Median satış fiyatı 2550 akçeyi bulmakta, ortalaması ise 3100 akçeyi biraz geçmektedir. Altını o dönemde Çorum’da çoğu kez uygulanan kura göre 60 akçeye eşit saydığımız takdirde 9 evi daha hesapların kapsamına almak mümkün olmaktadır. Fiyatı altın olarak belirlenen evler her nedense hep ucuz evler olduğundan, böyle bir durumda median 1830 akçeye düşmektedir. Aynı dönemde bir vukiyye (1.28 kg) ceviz 10 akçe, bir vukiyye koyun eti 6 akçeye satıldığına göre (151), evlerin görece ucuzluğu bir daha kanıtlanmaktadır.

Çorum ve Kırsal Çevresi

Çorum bölge köylerine doğru geniş ölçüde açılmış bir yerleşme olduğundan, kentte ev sahibi olan köylülere zaman zaman rastlanmaktadır. Gerçi bir köylü olan ev sahipleri, ancak mülklerini elden çıkardıkları vakit belgelerimizin kapsamına girmektedirler. 1004-5/1595-7 yıllarında köylü olan beş kişi, kentteki evini satmıştır (152). Bu satışları dengeleyecek mülklerin, köylüler tarafından alınıp alınmadığı ne yazık ki elimizdeki belgelerden anlaşılmamaktadır. Çünkü satıcıların oturdukları yerlerin çoğu tez belirtilmiş olmasına karşın, alanların nerede oturdukları genellikle söylenmemiştir.

Ancak köylülerin Çorum kentiyle olan temasları, çok deha geniş bir alanı kapsamaktadır. Davacı veya davalı olarak Çorum mahkemesine gelen köylülerin geldikleri köyler, 2 nolu haritada gösterilmiştir. Ayrıca el değiştirilmesi Çorum mahkemesinde belgelenen, bağ, bahçe, tarla vb. bulunan köşeler bu haritanın kapsamına alınmıştır. Bu koşullarda önemli bir kentsel kurum olan çorum mahkemesinin etki alanı, somut olarak önümüze çıkmaktadır.

Bu konuyu incelerken Çorum kazasının dışından Çorum mahkemesine yapılan başvuruların çokluğu göze çarpmaktadır. Bu olgu, sadece Çorum'a özgü değildir; geç 16. yüzyıl Ankara ve Kayseri'sinde, bir ölçüde aynı şey geçerlidir. Ancak Çorum bölgesinde bu durum çok daha geniş boyutlara ulaşmıştır. Çorum sancağının içinden özellikle Demirli Karahisar köylerinden Çorum'a pek çok dava gelmektedir. Demirli Karahisar yerleşmesinin o dönemde bile oldukça durgun bir yer olduğu, oradaki medreseye atanan müderrislerin kasabayı bırakıp İskilip'e yerleşme eğiliminde oldukları göz önünde bulundurulursa (153), köylülerin de Çorum mahkemesini tercih etmeleri akla yakın gelmektedir. Daha kayda değer olan bir olgu, Çorum sancağının dışından da pek çok davanın Çorum mahkemesinde bir çözüme bağlanmış olmasıdır. Özellikle Sorgun, Mecitözü, Hüseyinabad (Alaca) gibi Tokat-Sivas sancağında bulunan kazalardan kaynaklanan davalar, Çorum mahkemesine iletilmiştir (154). Gümüş, Zeytun ve Merzifonabad gibi Amasya sancağına bağlı olan kazalar da Çorum mahkemesinde bakılan davalar arasında temsil edilmiştir (155). Öte yandan Rum ile Anadolu vilayetleri arasındaki sınırın, Çorum mahkemesinin etkinliğini kestiği anlaşılmaktadır. Kayseri ve Çankırı'nın Melan kazasından kaynaklanan istisnai birer davanın dışında (156), sadece Rum vilayetinin kazalarından Çorum mahkemesine dava gitmiştir.

Oldukça uzak yerlerde ortaya çıkan anlaşmazlıkların Çorum mahkemesinde bakılmasının bir nedeni, olayın şu veya bu şekilde Çorum ile ilgili olmasıdır.

Örneğin Zunun-abad'ın bir köyünden kaçan bir köylü, sipahisi tarafından Çorum'da bulunduktan sonra, sipahi köylüsünün köyüne geri göndertmek için Çorum mahkemesine başvurmuştur (157). Meşhur Osman Paşa tekkesinin şeyhi Kumari Dede, borçları için Osmanlı merkezi hükümetinin görevlisi olan bir dergah-ı ali çavuşunu kefil olarak gösterdiğinden kefalet anlaşması, bu çavuşun iş yaptığı Çorum kentinde tescil edilmiştir (158). Saz köyün köylüleri ise Saray için istenen yağları Çorum'da İstanbul'dan gelen görevliye teslim ettiklerinden, yine kendilerine verilen makbuzlar Çorum'da kayda geçirilmiştir (159).

Bu durumda uzak kazalardan gelen davalar salt mahkemesinin etkinliği için gösterge sayılmamalıdır. Sosyal ilişkilerin mekansal açıdan genişliğini veya darlığını göstermek bakımından son derece anlamlıdır. Çorum kentinin Orta Anadolu'nun ticari merkezleriyle pek sürekli bir ilişkide bulunmamasına karşın, kırsal çevresindeki etkinliği, bir hayli geniş olmuştur. Buna karşılık Ankara gibi 16. yüzyılda bölgelerarası ticarete çok etkin olan bir kent, kendi kazasının dışındaki kırsal yerleşmelerden gelenler için çok daha az çekici olmuştur. Bu durum bize değişik düzeylerde yer alan ilişkiler ağlarının varlığını göstermektedir, Osmanlı ticaret kentleri arasındaki ilişkiler yavaş yavaş gün ışığına çıktığı halde, kırsal alanlardaki küçük veya büyük ölçekteki ilişkiler konusunda henüz pek bir şey bilinmemektedir. Halbuki bu konu, ister Çorum, ister başka bölgeler için ileride bir hayli verimli olabilecektir.

Çorum Bölgesinde Tarımsal Üretim ve Kentin İaşe Sorunu

16. yüzyıl Anadolu'sunda tarımsal üretim konusunda sayısal veri aradığımızda, başvurulması mümkün olan tek kaynak, yukarıda nüfus verileri için kullandığımız "tahrîr defteri"dir. Tahrir defterlerinde kaydedilen vergiler arasında, öşür önemli bir yer tutmaktadır. Oysa öşür Çorum bölgesinde bazı yerlerde 1/8, bazı yerlerde ise 1/5 olarak toplandığından, toplam mahsulü hakkında kabataslak bir tahmin, öşür verilerini duruma göre 5 veya 8 ile çarparak meydana gelmektedir. Böyle bir tahminin çok hassas olmadığı şüphesizdir, fakat yine de genel düzey hakkında bir fikir elde edilebilir (160).

Huricihan İslamoğlu-İran'ın çalışmasından anladığımız kadarıyla 1520-30 ile 1576 yılları arasında Çorum'da buğday üretimi % 46, arpa üretimi ise %75 artmıştır. Demirli Karahisar ve Katar kazalarında ise buğday üretimi neredeyse sabit kalmışken arpa üretimi, %37 ve %31 oranında artış göstermiştir (161). Çorum bölgesinde buğday üretiminin daha çok artması, hiç şüphesiz ki kent nüfusunun büyümesiyle açıklanabilir. Daha çok hayvan yemi olarak kullanılan arpa üretiminin artışı

açıklamak, daha güç olmaktadır. Bu konuda Osmanlı merkezi hükümetinin arpa taleplerini göz önünde bulundurmakta belki yarar vardır.

Ancak üretim artışları, nüfus artışlarının çok gerisinde kalmıştır. Zira aynı dönemde Çorum kazasında nüfus %78 gibi yüksekçe bir artış gösterirken Demirli Karahisar ve Katar kazalarında meydana gelen bu artış, %100'ü geçmiştir (162). Bununla birlikte nüfus artışının bir bölümü, daha önce de bölgede yaşayan fakat ancak yerleştikten sonra tahrire kaydedilen yeni yerleşmiş konar göçerler olduğu düşünülebilir. Öte yandan özellikle geç 16. yüzyılda hazırlanan tahrirlerde, eski devirlerin öşür verilerinin bazen olduğu gibi kopya edildiği bir gerçektir. Bu durumda, nüfus artışından doğan hububat açığının tahrirde gösterildiği kadar yüksek olmadığı varsayılmalıdır. Bununla birlikte, bir hububat açığının meydana gelmiş olduğu kuvvetle muhtemeldir. Çorum muhtesibi, İstanbul'a hububat göndermek istemediği zaman, kısa vadeli dalgalanmaların yanı sıra, bu uzun vadeli açığın etkisinde kaldığı da düşünülebilir (163).

Yiyecek maddelerinde baş gösteren açığı Çorum köylüleri bir ölçüde daha intansif üretim tiplerine geçmekle, kapatmaya çalışmışlardır. Örneğin meyve sebze üretimi, 1520-30 ile 1575 yılları arasında Çorum'da %323, Katar'da %233 ve Demirli Karahisar'da %354 artmıştır. Ayrıca Çorum bölgesindeki bağıcılık gerilemekle beraber %64 Demirli Karahisar'da toplanan bağ vergilerinde %1300'ü aşan bir artış görülmüştür. Ancak meyve, sebze ve bağ ürünlerinden alınan vergiler, hububattan alınanlar gibi aynı olarak toplanmadığından sadece parasal değerleri bilinmektedir. Bu durumda söz konusu ürünlerin köylünün sofrasında bir denge sağlayıp sağlamadığını çıkarmak, pek mümkün olmamaktadır (164).

Çorum pazarında satılan hububatın büyük bir bölümünün, köylüler tarafından değil, tımar ve zeamet sahipleri ve özellikle has eminleri tarafından satıldığı varsayılmaktadır. Maalesef tahrir defterleri ve elimizdeki şeriiye sicili, bu konuda somut bilgi içermemektedir. Ancak köylerde insan başına yapılan hububat üretiminin 16. yüzyıl boyunca azaldığı yolundaki tahmin doğru olduğu düşünülebilir. Öte yandan özellikle has eminleri ve mültezimlerinin elinde, önemli sayılabilecek hububat stokları biriktiği anlaşılmaktadır. Çünkü Osmanlı merkezi hükümeti belirli durumlarda haslardan buğday ve arpa talep ettiği halde, genellikle emin ve mültezimlerden para istediği şüphesizdir. Bu durumda emin ve mültezimlerin, toptan hububat satabilecek kişiler olarak kentlerin iaşesinde anahtar bir rol oynadıkları varsayılmalıdır. Geç 16. yüzyılın Ankara'sı için bu durum ayrıntılı olarak belgelenebilir (165) ve Çorum'da da durumun farklı olmaması kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda. Çorum kentinin

büyümesinden dolayı ortaya çıkan buğday talebindeki artış, her şeyden önce büyük ölçekte satış yapan has emin ve mültezimlerine yaramıştır.

Tımarlı sipahiler bu durumdan ancak belirli bir ölçüde yararlanabildikleri gibi, köylüler arasında sadece en zengin olanlar artan hububat talebinden kâr edebilmişlerdir.

Ayrıca Çorum'un iase durumu, Celali isyanları dolayısıyla olumsuz yönde etkilenmiştir. Kanuni Süleyman döneminde özellikle İran savaşları süresince girilen isyancı takibatının Çorum ve Amasya bölgesinde yoğunlaştığı mühimme defterinde bize kadar gelebilen ve Ahmet Refik tarafından yayınlanan belgelerden bilinmektedir (166). Üstelik isyan hareketleri 1570'lerde giderek sona erdikten sonra Celali hareketleri başlamıştır. Çorum halkı ise bu yıllarda özellikle sancakbeyi ve adamlarının genel eşkıya teftişlerine karşı çıkmıştır (167). Celali isyanları konusundaki çalışmasında, Mustafa Akdağ, Çorumluların esas beylerbeyi yerinde değilken Rum vilayetinin muhafazasından sorumlu olan Ahmet Paşa'yı kente sokmadıklarını belirtmiştir. 1004-5/1595-97 şeriyye sicilinde bütün ayrıntılarıyla anlatılan Canfedaoğlu'nun eşkıyalıkları da celali isyanlarının yarattığı ortam içinde değerlendirilmelidir (168).

Bu durumda Çorum kentinin kendine gereken buğdayı her zaman düzenli bir şekilde sağlayamadığı ve ciddi krizler yaşadığı varsayılmalıdır, öte yandan Çorum'un kendi bölgesiyle iç içe yaşaması, kenti bir ölçüde koruyan bir etken olmuştur. Sarayın Amasya'dan çekilmesi 1600'lerin Amasya'sında görülen gerilemede hiç şüphesiz ki etkili olmuştur (169). Ticaret yollarının kesilmesi aynı yıllarda geçici olarak Konya'daki bedestanın kapanmasına neden olmuştur (170). Halbuki zaten 'şahrah' üzerinde olmayan Çorum'un, bu sarsıntılı dönemi daha hafif atlattığını düşünmek, belki yerinde olacaktır.

Sonuç

16. yüzyılın Çorum'u, pek çok açıdan aynı dönemin diğer Orta Anadolu kentlerinde görülen doğrultuda gelişmiştir. 1570-80 yıllarına kadar kent nüfusunun artması, ve daha sonra duraklaması veya gerilemesi, sadece Anadolu'da değil, hatta Osmanlı devrinin Filistin'in de bile rastlanan bir olgudur (171). Üstelik aynı doğrultuda bir gelişim Avrupa'nın pek çok Akdeniz ülkesinde de görülmektedir. Kaydedilen genel nüfus artışı ve toplam nüfusun oldukça küçük bir bölümünü oluşturan kent nüfusunun artışı, çeşitli bölgelerde birbirinden farklı tarihlerde sona ermiştir. Ancak Akdeniz Fransa'sında nüfus artışının 1570 dolaylarında hiç değilse geçici olarak, son

bulması, olgunun geniş boyutlarını göstermek açısından anlamlı olmaktadır (172).

Çorum'un diğer Anadolu kentleriyle ortak özelliği, denizden kopuk olmasıdır. Trabzon, Sinop, büyük bir olasılıkla Antalya bir de 17. yüzyılda mantar gibi büyüyen İzmir'in dışında, 16. ve 17. yüzyılın Anadolu'sunda hiçbir kent, denize dönük değildir (173). Çorum ile önemli bir liman potansiyeline haiz olan Samsun arasında mesafe sadece 170 km. dolaylarında olmakla birlikte, ancak İstanbul için talep edilen buğday ve kereste, zaman zaman 16. ve 17. yüzyıllarda bir hayli küçük olan Samsun yoluyla taşınmıştır.

Üstelik bu dönem boyunca, Anadolu'nun karayolu sistemi içinde Çorum hiç bir zaman hakim bir noktada bulunmamıştır. Bu açıdan, Çorum bir ölçüde Kayseri ile karşılaştırılabilir. Zira 16. yüzyılın sonundu hiç değilse belirli bir süre için Bursa'dan sonra Anadolu'nun nüfus açısından en büyük kenti olan Kayseri, İstanbul'a giden ana yollardan oldukça sapa kalmaktadır (174). Bu özelliği Çorum'u veya Kayseri'yi Bursa, Ankara veya Halep gibi ticaret merkezlerinden ayırmaktadır. Dünya ticaretinin dalgalanması, bu son üç kenti olumlu veya olumsuz yönlerde bir hayli etkilemiştir, Öte yandan Çorum'un veya Kayseri'nin gelişimini, daha çok mahalli veya bölgesel etkenlerle açıklamak gerekmektedir.

Dünya ticaretinden belirli ölçüde kopuk olması, dünyanın pek çok bölgesinde küçük mahallî pazar kentlerinin ortak özelliğidir. Ancak 16. yüzyıl Anadolu'sunda kayda değer olan özellik, işlev itibarıyla 'mahalli pazar kasabası sayılabilecek olgulardan 10.000-35.000 arasında değişen ve dönemin ölçülerine göre oldukça önemli sayılan boyutlara ulaşabilmesidir. Bu sayılar belki 19. veya 20. yüzyılın ölçeğinde pek büyük görünmeyebilir. Ancak 16. veya 17. yüzyıl kentleri arasında nüfusu 10.000 dolaylarında olan bir kentin, küçümsenemeyecek bir varlık olduğu şüphesizdir. Ayrıca 16. yüzyıl Rumeli'si veya Filistiniyle karşılaştırdığımızda (175) Çorum, Bulgaristan'ın büyük kentleri olan Sofya, Rusçuk veya Vidin, hatta Filistin'in merkezi olan Kudüs'ten daha kalabalık olan bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır (176).

Bu durumda, düşük dereceli idari merkez ve mahalli pazar kasabası işlevini gören yerleşmelerin, 16. yüzyılın Anadolu'sunda niye olağanüstü büyük boyutlara ulaşabildiklerini açıklamamız gerekmektedir. İlk akla gelen etmen, vergi sisteminin özelliğidir. Zira tarım ürünlerini paraya çevirerek merkeze ileten görevlilerin ellerinde önemli kârlar birikince, düşük dereceli idari merkezlerin çarşılarının işlek, nüfuslarının da önemli olmaları beklenmektedir. Bu konuda Orta Anadolu ve Bulgaristan sancakları arasında, çok büyük farkların bulunduğu pek akla yakın

görünmemektedir. Tam tersine temel idari düzenin aynı olduğu kuşkusuzdur. Ancak 16. yüzyılın mahalli idareleri konusunda henüz pek fazla araştırma yapılmadığı için, uygulamada kalan bazı farklılıklar gözden kaçmış olabilir. Bununla birlikte bu uygulama farklarının, kent büyüklüklerini açıklamak için yeterli olup olamayacağını kararlaştırmak, içinde bulunduğumuz araştırma safhasında henüz pek mümkün değildir.

Öte yandan İstanbul'un iâşesinin yarattığı sorunlar, 16. yüzyılda gelişen Osmanlı kentler ağı üzerinde son derece etkili olmuştur İstanbul'a gerekli olan buğdayın büyük bir bölümünün Rumeli'nin doğu bölgelerinden saklandığı görülmektedir. Bu durumda o bölgelerde mahalli tüketim için arta kalan pay, şüphesiz ki orta Anadolu'ya göre daha az olmuştur. Öte yandan Çorum ve bölgelerinden İstanbul için istenen katkıların çoğu kez daha düşük olduğu anlaşılmaktadır (177).

Bunun yanı sıra, Karadeniz aşırı Kırım ve özü vilayetlerinin gereksinimleri, Kuzey Orta Anadolu kentlerinde üretilen mallar için belirli bir ölçüde bir piyasa yaratmıştır (178). Aynı şekilde 17. Yüzyıl ve sonrasında Filibe ve çevresinde aracılığın bölgelerarası ve hatta uluslararası ticarete önem kazanması, güney Bulgaristan sancaklarındaki kentlerin büyümelerine yol açmıştır (179). Ancak mamul mal üretimi ve ticaretinin ağırlığı Çorum bölgesindeki tarımsal etkinliklerden kaynaklanan birikimle karşılaştırılınca, daha sonraki dönemlerde olduğu gibi, 16. Yüzyılda da göreceli olarak düşük bir düzeyde kaldığı varsayılmalıdır.

Kaynaklar

1. Bu incelemede kullanılan başlıca kaynaklar şunlardır:

Başbakanlık Arşivi, İstanbul, Maliyeden müdevver (bundan böyle: MM) 354, Tapu Tahrir (TT) 387, 444; Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (TK) 38, 583. Çorum Kütüphanesinde bulunan şeriiye sicili, Çorumlu belgeler ekinde, s. 1 verilen bilgiye göre, 1741/2 numara altında kayıtlıdır (bundan böyle + ŞS) 1004 - 05/1595-97 yıllarını kapsayan bu sicilin bir mikrofilmi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin kütüphanesinde bulunmaktadır. Üniversitemize bu imkânı sağlayan Çorum Kütüphanesi ve T.C. Kültür Bakanlığı görevlilerine burada teşekkür etmeyi borç biliriz.

Ancak kütüphanemizde bulunan mikrofilimde kimi zaman sayfa numaraları görülmektedir. Yazmanın numaralanmasında da bazı tutarsızlıklar bulunduğundan incelememizde verilen bazı sayfa numaraları, yazma ile tam çakışmayabilir. Okurlardan özür diler, yazma ile karşılaştırma yaparken gösterilen sayfanın bir öncesine ve bir sonrasına da bakmalarını rica ederiz.

2. Çemişgezek bezleri için bk ŞS, v. 111b

3. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi (1314/1896-97), s. 407-412.

4. Tahrir defterinin tanıtılması bk. Ömer Lütfü Barkan, Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakan'a Mahsus İstatistik Defterleri, İÜ. İktisadi Fakültesi Mecmuası, II, 1 (1940), s. 20-59; II,2 (1940), s. 214 - 247.

Bu tahrirlere dayanarak hazırlanan ilk Osmanlı nüfus tarih denemesi için bk. Ömer Lütfü Barkan, Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, Türkiye Mecmuası, (1951 - 53), S. 1 - 27.

5. Tahrirlere dayanan ve Çorum bölgesini de kapsayan bir çalışma için bk. Huri İslamoğlu - İnan, Ottoman Agriculture in 16 th Century Anatolia : Stagnation or Regional Development ? Mardomname (Batı Berlin) 3 (1982) (baskıda). Bu makale basılmamış ve ABD'de University of Wisconsin'de kabul edilmiş bir doktora tezinin özetini oluşturmaktadır.

6. Bu sorun ile ilgili olarak bk. Geza David, The Age of Unmarried Children in the tahrir defters (Notes on the Coefficient), Acta Orientalia Hungarica, XXXI, 3 (1977), 5. 347-357.

7. Bu grupların tanımı için bk. Ömer Lütfü Barkan, Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Birinci cilt, Kanunlar (İstanbul, 1943), s. 2,6

8. Barkan, Tarihi Demografi, s. 12.

9. Leila Erder, The Measurement of Preindustrial Population Changes: the ottoman Empire from the 15 the to the 17th Century, middle Eastern Studies, 11,3 (1975), s. 294-298

10. MM 354, s. 122-131, Huri İslamoğlu - İnan, a.g.e.

11. Bk, İslam Ansiklopedisi, Tokat maddesi s. 405-406 yazar : Tayyip Gökbilgin). Amasya için, elimizde bu dönem için veri yoktur.

12. TT 37, s. 471 - 477.

13. Leila Erder, Suraiya Faroqhi, The Development of the Anatolian Urban Network During the Sixteenth century, Journal of the Economic and Social History of the Orient, XXIII, III (1980) s. 279.

14. Isparta yöresinde meydana gelen böyle bir olgu için bk. Xavier de Planhol, De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens, nomadisme et vie paysanne, Bibliotheque Archeologique et Historique de l'Institut Francais

d'Archeologie d'Istanbul (Paris, 1958), s. 115 v.d.

15. O dönemde Batı ve Orta Anadolu kentlerinde oturan vergi veren nüfus için bk. Suralya Faroghi, Taxation and Urban Activities in Sixteenth Century Anatolia, International Journal of Turkish Studies, I,1 (1970 - 80), s. 39-50.

16. Erder, Faroghi, a.g.e. s. 276-277.

17. Tayyip Gökbilgin, 15 ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum, Vakıflar Dergisi.. VI (1965), s. 51-62

18. Ronald Jennigs, Urban Population in Anatolia in the Si-teenth century : A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum, International Journal of Middle Eastern Studies, 7,1 (1976), s. 47.

19. TT 444, s. 6

20. Örneğin ŞS, s.1b

21. ŞS, v.105b

22. Evliya Çelebi, a.g.e, S. 408 Katip Çelebi, Cihannüma, yay: İbrahim Müteferrika (İstanbul, 1732) s. 625.

23. TT 387, s. 390-428.

24. Huri İslamoğlu - İnan, a.g.e. Bu verilerin kaynağı TT 444 nolu defterdir.

25. Anadolu'nun başka bölgelerinden bu paralel olgular için bk.

Örneğin Huri İslamoğlu, Suraiye Faroqi, Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia, Review, II, 3 (1970) s. 410-411.

26. Mustafa Akdağ, Celali İsyanları (1550-1603), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 144 (Ankara, 1963) s. 250 vd.

27. Bk, İslam Ansiklopedisi, avarız maddesi (yazan Ömer Lütfi Barkan).

28. MM 7527, s. 103 (1055/1645-46)

29. MM 7527, s.268 (1055/1645-46)

30. Lütfi Güçer, XVI ve XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No. 1075, İktisat Fakültesi, No. 152 (İstanbul, 1964) s. 160-161.

31. ŞS, v. 187b.

32. Bu doğrultuda yapılan ilk girişim için bk. Bruce McGowan Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for land 1600 - 1800 (Londra, 1981), s. 105 - 114.

33. 'Nefs-i şehir' ve 'kasaba' ayrımı konusunda bk. Suraiya Faroghi, 16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla kurulan Pazarlar, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi, 1978 özel sayısı, s. 62.

34. Gökbilgin, a.g.e., s. 53.

35. MM 354, s. 204 vd.

36. TT 387, s. 390 - 428. Ayrıca bk. Gökbilgin, a.g.e., s. 52.

37. ŞS, v. 51 de verilen bilgiye göre, 1595 - 96 yıllarında bir mirliya sarayı bulunmaktadır. Ancak bu yapının ne zaman kurulduğu bilinmemektedir.

38. Güçer, a.g.e., s. 161.

39. ŞS, v. 187b (Cemaziülevvel 1004/Ocak 1596)
40. Neşet Köseoğlu, Tarihte Çorum Köyleri ve Paşaköy Divanı, Çorumlu 2,15 (1939) s. 449 - 451.
41. ŞS, v. 189a.
42. Güçer, a.g.e., s. 174 - 175.
43. Katip Çelebi, Cihan-numa, yay. İbrahim Muteferrika (İstanbul, 1732), s. 625
44. Hacı Hamza'nın derbend olduğu, Muhimme defteri c. 7. 5. 765'den anlaşılmaktadır. Çorumlu dergisinin (belgeler ekinde) s. 178'de yayınlanmıştır. Belgeler ekinde bulunan belgeler orijinal olarak değil, yayınlandığı gibi kullanılmıştır.
45. TT 387, s. 407. On yedinci yüzyılın başında bir Tahterttarik kadısı görülmektedir. Çorumlu, belgeler eki, s. 417.
46. TT 444, s. 168 vd.
47. Evliya Çelebi, Seyahatname, c.2 (İstanbul, 1314/1896-97), s. 407 v.d.
48. Genel anlamda beylerbeyi ve sancak beylerinin kariyerleri bk. I Metin Kunt, Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve il İdaresi, İstanbul, 1978).
49. Muhimme Defteri c. 5, S. 335, Çorumlu dergisinin belgeler ekinde s. 228'de yayınlanmıştır.
50. Muhimme defteri c.6, s. 476. Çorumlu dergisinin belgeler ekinde s. 177 de yayınlanmıştır.
51. Muhimme defteri c.78, s. 128, Çorumlu dergisinin belgeler ekinde s. 324-325'te yayınlanmıştır.
52. Aynı belge, s. 325. Bk. ayrıca Mustafa Akdağ. Celali İsyanlar (1550 - 1603) (Ankara, 1963) s. 125 v.d.
53. ŞS, v. 19a, 114. İkinci belge, Çorumlu dergisinin belgeler ekinde s. 118-119'da yayınlanmıştır.
- 54.ŞS v. 69b.
55. ŞS, v. 64a; ayrıca bk. Çorumlu, belgeler ekinde., s. 117.
56. ŞS, v. 7a
57. ŞS, v. 59b
58. ŞS, v. 36b.
59. Çorumlu, belgeler eki, s. 84-85.
- 60.ŞS., v. 136a
61. Akdağ, a.g.e., s. 117 v.d.
62. ŞS, v. 152, Çorumlu belgeler ekinde s. 122'de yayınlanmıştır.
63. ŞS, v. 119 - 120a, ayrıca bk. Çorumlu, belgeler eki, s.40 - 41.
64. ŞS, v. 106a, b.
65. ŞS, v. 57b, 111a.
66. ŞS. v. 113b-114b.
- 67.ŞS,v.111b
68. ŞS, v. 113b - 114b.
- 69.ŞS., v. 74b.
70. ŞS., v. 15b

71. Bir vergi kaynağını iltizam eden kişi, devlete iltizam süresince her yıl belirli bir para ödemeyi taahhüt ederdi. Bu meblağın üstünde topladığı para, kendisine kalmaktaydı.

72. ŞS, v. 69b.

73.ŞS., v. 74b.

74. TT 444, s. 6; TK 38, v. 19b

75. ŞS. v. 189a.

76.ŞS., v. 169a/b, bu belge, Çorumlu dergisinin belgeler ekinde s. 133 te basılmıştır.

77. Akdağ, a.g.e., s. 89.

78. Mühimme defteri, 78, s. 518. Bu belge, Çorumlu dergisinin belgeler ekinde s. 325 – 326’da basılmıştır.

79. ŞS, v. 130b.

80. Mühimme defteri 78, s. 151, 716. Bu belgeler, Çorumlu dergisinin belgeler ekinde s. 314, 315.324’te basılmıştır.

81. ŞS, v. 54b.

82.ŞS, v. 136a.

83.Akdağ, a.g.e., s. 148

84. Böyle bir iltizam ikrarı için bk. ŞS, v. 46a.

85. Bekir Kütükoğlu, Les relations entre l’Empire Ottoman et l’Iran dans la seconde moitié du XXVI siecle, Turcica, VI (1975) s. 144-145.

86.ŞS, v. 20a v.d., Artukabad’da kışlayan devleer için bk. v. 147a, Kazabad’dakiler için v. 145b.

87. Mühimme Defteri 67, s. 77, no. 200 (999/1590 - 91). ŞS, v. 20 a.

88. ŞS, v. 129 b. Ayrıca 43 katarı, henüz kışlayacak yer gösterilmemişti. Çorum’da kalmış oldukları düşünülebilir. (v. 20a)

89. ŞS. v. 129b.

90. ŞS, v. 14a

91. ŞS, v. 19a.

92. Ancak ŞS, v. 1 29b’de, özellikle İstanbul kilesinden söz edilmiştir.

93. ŞS., v. 129 b.

94. Güçer, a.g.e., S. 67 - 92.

95. Güçer, a.g.e., s. 94.

96. ŞS, v. 25b.

97. ŞS. v. 21a, 189a.

98. ŞS, v. 24a.

99.ŞS, v. 130b - 131a. Muhimme defteri 6, s. 435. Bu belge Çorumlu dergisinin belgeler ekinde, s. 228’de yayınlanmıştır. ŞS, v. 84b’de bulunan bir belgeye göre, kahvede hizmet eden bir kişi, ayda 150 akçe almaktaydı. Ev ve çiftlik hizmetçilerine ödenen ücret için bk. Örneğin Ankara Şeriyeye Sicili 5, s. 156, 231 (1002/1593-94). (Etnografya Müzesi, Ankara).

100. ŞS, ve. 188a v.d.
101. TK 583, v. 131b v.d. (984/1576-77).
102. ŞS, v. 45b.
103. Vakıf dükkanlarının bir bölümünün, hangi çarşıda bulunduğu bilinmemektedir. Dolayısıyla vakıf dükkanlarının toplamı, çarşılarla yerleştirebildiğimiz dükkanlardan fazladır. Hans Dernschwam's Tögebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1533 - 55), yay. Franz Babinger (Münih, Leipzig, 1923) s. 201.
104. ŞS, v. 11b, 12a, 196, 37a, 81b, 90a, 94b, 96b, 100a, 100b, 105a.
105. ŞS, v. 96b.
106. 'Allaf' sözcüğüyle hayvan yemi satan kişi kastedilmektedir. Redhouse Yeni Türkçe İngilizce Sözlük (İstanbul, 1968)
107. Ankara Şer'iye Sicili 69, s. 14 no.45 (1100/1688 - 89) (Ankara Etnografya Müzesinde)
108. ŞS, v. 81b, 94b.
109. Mühimme defteri 40, s. 31, no 63 (987/1576-77). Bu ferman ayrıca Çorumlu dergisinin belgeler ekinde s. 106'da yayınlanmıştır.
110. ŞS, v. 62a.
111. Mühimme defteri 40, s. 285; Çorumlu dergisinin belgeler ekinde s. 66'da yayınlanmıştır.
112. ŞS, v. 20a, v. 34a, 111b, 141a.
113. ŞS, v. 20a.
114. MN 354, s. 122-131.
115. MM 354, s. 122-131.
116. TT 444, s. 6
117. ŞS, v. 47b.
118. ŞS, v. 87b.
119. ŞS, v. 176b.
120. ŞS, v. 35b, 58a, 62b, 84b, 86b.
121. ŞS, v. 86b.
122. ŞS, v. 62b.
123. ŞS, v. 84b.
124. Örneğin bk. ŞS, v. 34a, 34b, 89b, 99a, 106a.
125. Hububat ticaretinde uygulanan kurallar için bk. Lütfi Göçer, XVI Yüzyıl sonlarında Osmanlı imparatorluğu dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar, İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası, 13, 1-4 (1951-52) s. 79-98.
126. Mühimme defteri, 31, s.144, no: 33 (987/1579-80)
127. ŞS, v. 136b.
128. ŞS, v. 101b.

129. Muhimme defteri 27, s. 170, no.390 (983/1575 -76)
130. Akçe-altın ve akçe-guruş kurları sorunu için başvurulacak kaynaklar için Tablo 6'nın altındaki dipnotlarına bk.
131. Özer Ergenç, XVI Yüzyılın sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi, 1978 özel sayısı, s. 93.
132. Şeriatın miras konusundaki maddeleri için bk. Ömer Lütfi Barkan, Edirne Askeri Kassamina ait Tereke Defterleri (1545-1659), Belgeler, III (1966), s. 19-23
133. 17. Yüzyıl Anadolu'sundaki kentli kadınların sosyal ve ekonomik durumları için bk. Ronald Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records - the Sharia Court of Ottoman Kayseri", Journal of the Economic and Social History of the Orient, XVIII, 2 (1975). 53-114.
134. ŞS, v. 55b, 76a.
135. ŞS, v. 76a, 175a.
136. ŞS, v. 42b.
137. Askeri-reaya tanımı için bk. Barkan, a.g.e., s. 4-9
138. ŞS, v. 44a.
139. ŞS, v. 49a, 55b.
140. ŞS, v. 111a.
141. ŞS, v. 4a, 6b, 55a/b, 63b, 73b, 106a.
142. TK 38, v. 7b, v.d. Söz edilen 100 parsel, şu şekilde elde edilmiştir. Her satış veya davada iki kişi ve bir parselin söz konusu olduğuna göre, 102 kişiye yaklaşık olarak 50 parsel tekabül etmektedir. Buna 49 komşunun sahip oldukları parselleri ekleyince, toplam 100 dolaylarında parsel çıkmaktadır. Aynı parsel, belgelerde birkaç kez çıkabildiğinden, bu toplam ancak yaklaşık olarak doğru olmaktadır.
143. ŞS, v. 51b, 106a, 173.
144. ŞS, v.4a.
145. ŞS, v. 76a.
146. ŞS, v. 62b.
147. Mirasa geçen çocukların durumlarıyla ilgili olarak bk. Joseph Schacht, An Introduction to Islamic Law (Oxford, 1964) s.168, 173.
148. ŞS, v. 7b, 30b, 46b, 49a, 55a/b, 67b.
149. ŞS, v. 64b.
16. – 17. yüzyıl Osmanlı kentlerinde kişi ve kurumlarca faiz karşılığıyla verilen borç paralar için bk. Barkan, a.g.e., S. 31-46.
- Ronal Jennings, "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records. The Sharia Court of Ottoman Kayseri" Journal of the Economic and Social History of the Orient, XVI, II-III (1975), s. 168 - 216.
- Jon E. Mandaville, Usurious Piety : The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire, International Journal of Middle East Studies, 20, 3 (1979), S. 289-308.
- Neşet Çağatay, Osmanlı İmparatorluğunda Riba - Faiz konusu Para Vakıfları ve Bankacılık, Vakıflar Dergisi,

IX (1971), 39-66.

150. Bu durum, Ankara ve Kayseri'nin Şeriyeye sicillerinden anlaşılmaktadır. Harita no.2, Çorum ile bölge köyleri arasındaki ilişkinin yoğunluğunu yeterince göstermemektedir, çünkü köylerin önemli bir bölümü bugünkü haritalarda bulunmadığından, Harita no 2'ye alınamamıştır.

151. ŞS, v. 189a.

152. ŞS, v. 6b, 7a, 67a, 67b, 173.

153. Mühimme defteri, 58, s. 54, no. 157 (993/1585); 82, s. 112 (1026/1617). Bu son kayıttan, Demirli Karahisar'da Cemaliye ve Hüsamiye adları altında iki medresenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

154. ŞS, v. 109a, 115b, 123b, v.b.

155.ŞS, v. 115a, 89a, 100a, v.b.

156.ŞS, v. 46b, 18a.

157. ŞS, v. 33b.

158. ŞS, v. 6a.

159. ŞS, v. 21b.

160. Vilayet-i Rum için öşrün ağırlığını saptayan kanunname metni için bk. Hadiye Tuncer, Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Taksimi ve Aşar (Ankara, 1948), 5. 63.

161. Huri İslamoğlu - İnan, a.ge.

162. Huri İslamoğlu - İnan, a.g.e.

163. Mühimme defteri 27. p. 170, no. 390 (983/1575 - 76).

164. Huri İslamoğlu - İnan, a.g.e.

165. Özer Ergenç, 1600 - 1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar, yay, Osman Okyar, Ünal Nalbantoğlu (Ankara, 1975), s. 149. Huri İslamoğlu İnan, a.g.e.

166. Ahmet Refik (Altınay), Onaltıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik (İstanbul, 1932)

167. Akdağ, a.g.e., s. 160.

168. Akdağ, a.g.e. s. 173.

Canfedaoğlu hakkındaki belgeler için bk. ŞS, v. 116a - 120 b. Bu belgeler, ayrıca Çorumlu dergisinin belgeler ekinde s. 28-47'de yayınlanmıştır.

169. Ronal Jennings, Urban Population, s. 38 - 30; ayrıca bk. Mühimme Defteri 80, s. 61, no. 163 (1023/1614-15)

170. Mühimme defteri 81, s. 272, no. 628 (1024/1615)

171. Ammon Cohen, Bernard Lewis, Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century (Princeton, 1978) s. 21'de belirtildiği gibi, Filistin kentlerinde nüfus gerilemesi 1550'den sonra başlamıştır.

172. Emmanuel Le Roy Ladurie, The Peasants of Languedoc, çev. John Day (Urbana Ills. 1974), s.53.

173. İzmir'in büyümesi için bk. Necmi Ülker, The Rise of İzmir 1688-1740, University of Michigan, fotomekanik yoldan çoğaltılmış doktora tezi, 1974.

174. Jennings, Urban Population, s. 27 - 34.

175. Nikolai Todorov, La ville balkanique aux XV - XIX siecles, developpement socio-economi que et demographique, Association Internationale d'Etudes du Sud-est Europeen (Bucarest, 1980), s. 75.

176. Lewis, Cohen, a.g.e., 5. 92-93.

Tablo 1. Fatih, II.Bayezit ve Yavuz Selim Dönemlerinde Kuzey-Orta Anadolu Kentlerinde Vergi Veren NÜFUS.

Kentin Adı	Fatih Dönemindeki NÜFUS	Tahririn Tarihi	II.Bayezit Döneminde NÜFUS	Tahririn Tarihi	I.Selim Döneminde NÜFUS	Tahririn Tarihi
(1) Çorum ⁴	438	860/1455-6				
(2) [Demirli] Karahisar ²	432	860/1455-6				
(3) Samsun ³			479	898/1492-3'ten önce		
(4) Merzifon ⁴					1410	Bilinmiyor
(5) Zile ⁵	247	859/1454-5				
(6) Tokat ⁶			1879	890/1484-5		
(7) Sivas ⁷	560	859/1454-5				
(8) Kastamonu ⁸			1342	892/1486-7		
(9) Taşköprü ⁹			196	892/1486-7		
(10) Boyabat ¹⁰			143	892/1486-7		
(11) Sinop ¹¹			772	892/1486-7		

1) Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müdevver Bölümü (MM) 354 ,s .122-131

2) MM 354,s .204-207

3) Başbakanlık Arşivi, Tapu Tahrir Bölümü (TT) 37,s .471-477

4) TT 90,s .137 v.d.

5) TT 2,s .323-326

6) TT 19,s .3-26 ayrıca Bk. İslam Ansiklopedisindeki 'Tokat' maddesi

7) TT 2,s .466 v.d.

8) TT 23 m,s .3-24

9) TT 23 m,s .619-621

10) TT 23 m,s .533-535

11) TT 23 m,s .335-347

177. 18. yüzyılda durum için bk. Lotfi Güçer, XVIII Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un asesi için Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi, İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası, 11, 1-4 (1949-50)

178. Halil İnalçık, The Ouestion of the Black Sea Under the Ottomans, Archeion Pontou, 35 (1979), s. 91 v.d

Tablo. 2- Kanuni, II. Selim ve III. Murat Dönemlerinde Çorum ve Çevresindeki Kentsel Merkezlerde Vergi Veren NÜFUS

Kentin Adı	Kanuni Döneminin İlk Yarısı	Tahririn Tarihi	Kanuni Döneminin İkinci Yarısı	Tahririn Tarihi	III.Murat Dönemi	Tahririn Tarihi
Çorum ⁴	1339	929 /1522-3			2984	984/1576-7
İskilip ⁴	591	925 /1522-3			1133	984/1576-7
Ösmançık ²	412	929/1522-3			802	984/1576-7
Demirli Karahisar ³	176	929/1522-3				
Samsun ⁴	384	929/1522-3			511	984/1576-7
Amasya ⁴	1879	929/1522-3			2835	984/1576-7
Merzifon ⁴	1485	929/1522-3			1783	984/1576-7
Zile ⁴	416	929/1522-3			1046	982/1574-5
Tokat ⁴	1888	926/1519-20			3868	982/1574-5
Sivas ⁴	1312	929/1522-3			3366	982/1574-5
Gümüş ⁴	535	929/1522-3			1176	984/1576-7
Ladik ⁵	418	928/1522-3			829	984/1576-7
Boyabat ⁶	222	1536'dan önce	389	968/1560-1	651	990/1582
Sinop ⁴	938	1536'dan önce	1003 ⁸	968/1560-1	1622	990/1582
Kastamonu ⁴	1361	1536'dan önce			3209	990/1582
Çankırı ⁷	652	929/1522-3			668	986/1578-9

[1] Bk. Suraiya Faruqi, "Taxation and Urban Activities in Sixteenth Century Anatolia" *International Journal of Turkish Studies* , 1 (1979-80), S.39-50, Çorum için ayrıca bk.Huri İslamoğlu, 'Ottoman Agriculture in 16 th Century Anatolia: Stagnation or Regional Development?', Tablo 8, Batı Berlin'de çıkan *Mardorname* c.3 (1982) de basılacaktır.

[2] TT 387, s.398, TK 38, v.71 b.

[3] TT 387, s.419

[4] TT 387, s.658, TK 33 v.1 v.d.

[5] TT 387, s.366

[6] TT 438, s.666, TT 227, s.108, TK 176, v.279.

[7] TT 100, s.2 vd, TK 81, v.90- v.d.

[8] TT 327, s.454 v.d.

Tablo.3 Çorum Kazalarında Vergi Veren Nüfus (Nefer)

Kaza	1520-30 Nefer	1576-77 Nefer	1590 ²	1595-96 Avarızhane	1595-96 Nefer (tahmini)
Çorumlu	5164 (1974) ¹	6605 (Çorum'un dışında: 3522)	1015 %29	1000 %30	10.000-15.000
İskilip	6365		1090 %31	800 %24	8.000-12.000
Karahisar-ı Demirli	2039 (1659) ¹	3394 ¹	145 %4	240 %7	2.400- 3.600
Katar	1209 (1251) ¹	2521 ¹	195 %6	146 %4	1.460- 2.190
(Osmançık)	6439		440 %13	700 %21	7.000-10.500
(Sakız)			250 %7	150 %4	1.500- 2.250
(Mihmadselem)			174 %5	150 %4	1.500- 2.250
(Sağ)			155 %4	155 %5	1.550- 2.325
Toplam	21,216		3464	3341	33,410 -50,115

1520-1530 yıllarına ait sütunda, TT 397 no.lu icmal defterinden alınan rakamlar gösterilmiştir.¹ Parantez içindeki rakamlar ve 1576-77 yılına ait sütun için bk Huri İslamoğlu -İnan, "Ottoman Agriculture in 16 th Century Central Anatolia, Stagnation or Regional Development?" *Mediterranean Journal of History* (1982), Tablo 1. Bu iki rakam grubunun arasındaki farkın açıklanması için bk.s. . Çorumlu hanesinde 1576-77 yılları için gösterilen toplamı elde etmek için, '3522' diye verilen kırsal nüfusa Çorum kentinin 2993 kişilik nüfus eklenmiştir.

² Bu rakamlar için bk.Lütfi Güçer, *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, (İstanbul, 1964), S.161-162, () içinde gösterilen kazalar, 1590 yılında Çorum yerine, Çankırı sancağına bağlı gösterilmiştir.

Tablo 4 - Çorum ve Civarındaki Kazalara Tevzi Edilen Arpa Miktarları (kile olarak)

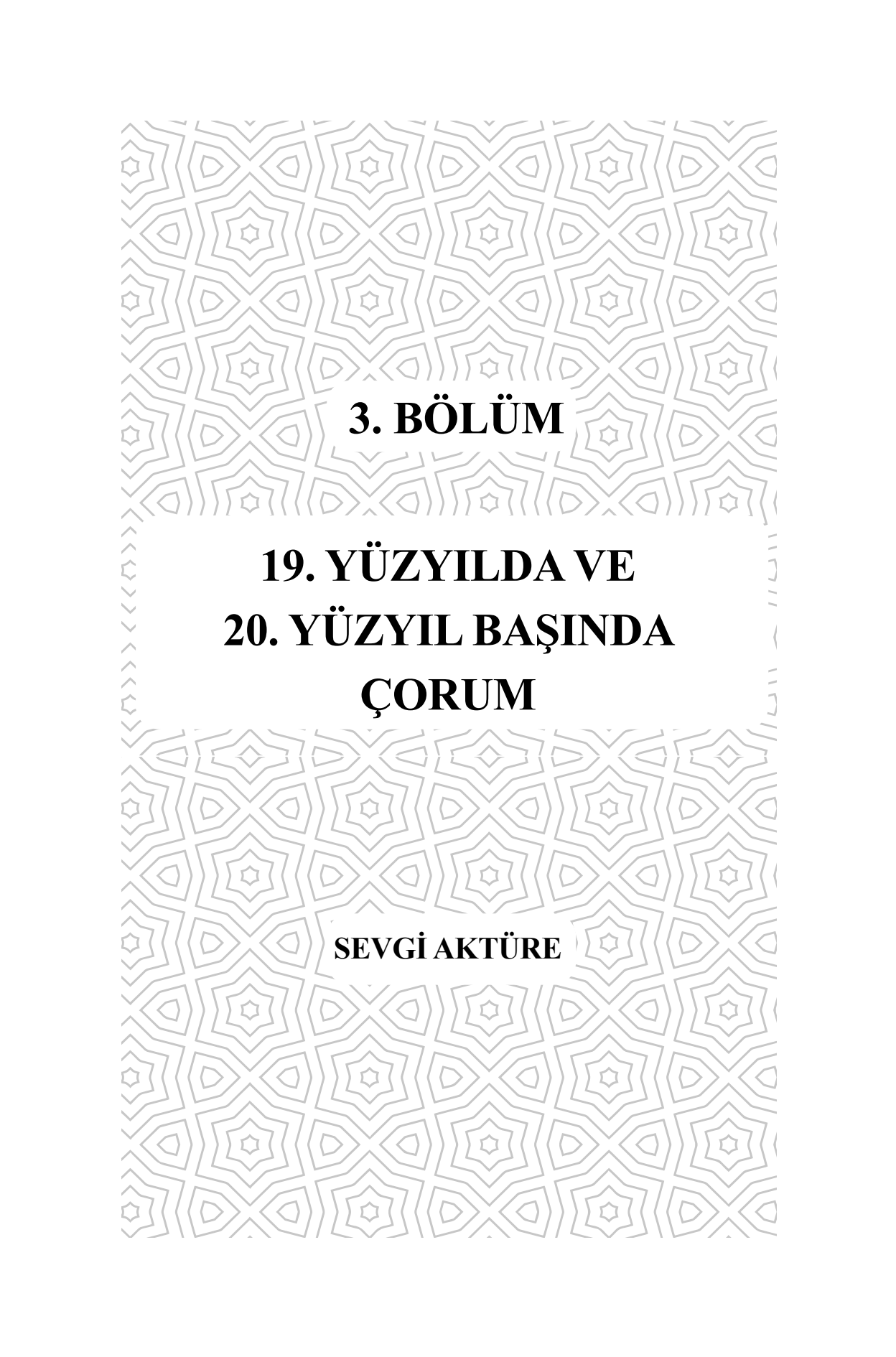
	1590 ¹	1595-6 ²	1637-8 ¹
Amasya	1342,5 (%47)	408 (%22)	322.5 (%23)
Gümüş	180 (%6)	229 (%12)	47.5 (%3)
Gedegara (Vezirköprü)	574,5 (%20)	513 (%27)	554.25(%40)
Bulak	-	144 (%8)	-
Zeytun	242 (%9)	121 (%6)	321 (%23)
Çorum	507 (%18)	477 (%25)	140 (%10)
Toplam	2846	1892	1385

1. Lütfi Güçer, *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul,1964),s.160-161, 173-174.

2. Çorum sicili, Çorum Kütüphanesi, No.1745, v.18b.

Tablo No 5 - Onaltıncı Yüzyılda Çorum'da Belgelenen Esnaf Çarşıları

Çarşının Adı	İçindeki Vakıf Dükkanlarının Sayısı
1. bakkallar	10
2. ekmekçiler	1
3. helvacılar	3'ün üstünde
4. börekçiler (?)	1
5. allafılar	-
6. kazzazlar }	33
7. takkeçiler }	
8. bezzazlar	6'nın üstünde
9. hayyatlar (terziler)	-
10. sabbagin (boyacılar)	4
11. debbağlar (tabaklar)	-
12. pabuçcular	-
13. haffaflar (ayakkabıcılar)	21
14. saraçlar	2
15. haddadlar (demirciler)	13
16. nalbendler	2
17. kuyumcular	2
Çarşılarda toplamış vakıf dükkanlarının toplamı	98'in üstünde

3. BÖLÜM

19. YÜZYILDA VE 20. YÜZYIL BAŞINDA ÇORUM

SEVGİ AKTÜRE

19. YÜZYILDA VE 20. YÜZYIL BAŞINDA ÇORUM

Çorum Kentinin Yönetimsel ve Bölgesel Kademelenmedeki Yeri

19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda yönetimsel yapının yeniden örgütlendiği bir dönem olmuştur. Önceki yüzyıllarda, defter eminlerinden Ayn Ali Efendi'nin "Kavanin-i al-i Osman der hulasai mezamini defter-i divan" adlı risalesinde belirtildiğine göre, Çorum kenti eyalet merkezi Sivas olan Rumiyei Suğra Eyaletine bağlı bir sancak merkezidir (1). Kaynak olarak kullanılan bu belge 1607-1608 yıllarında düzenlenmiş ise de sonradan yapılan düzeltmelerle 1689 yılına kadar yapılan yönetimsel değişiklikleri de içermektedir. Bu tarihte Sivas eyalet merkezine bağlı diğer sancaklar, Şekil 1'de görüldüğü gibi, Amasya, Bozok (Yozgat), Divriği, Canik (Samsun) ve Arapgir'dir (2). 17. yüzyıl boyunca Çorum sancağında yönetimin belirli bir süreklilik gösterdiğine ve sancak sınırının önemli bir değişiklik geçirmediğine daha önce değinilmişti. 18. yüzyılda ise Çorum kentinin yönetimsel kademelenmedeki yeri ile ilgili kesin bir bilgi elimizde bulunmuyor. Osmanlı imparatorluğunda ilk nüfus sayımının yapıldığı 1831 yılında, Şekil 2'de görüldüğü gibi Çorum'un 17. yüzyılda oluşu gibi Eyalet-i Rum'a bağlı bir sancak merkezi, eyalete bağlı diğer sancakların ise, aynı 17. yüzyılda olduğu gibi, Sivas (Paşa Sancağı), Amasya, Bozok (Yozgat), Divriği, Canik ve Arapgir olduğunu bildiğimize göre (3), 17. yüzyıldan bu tarihe kadar yönetimsel yapının pek fazla değişmediğini ve Çorum kentinin de, bu süre içinde, yönetimsel kademelenmede "sancak merkezi" olarak yerini koruduğunu varsayabiliriz.

Şekil 2'den 19. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus sayımının yapıldığı 1832 yılındaki eyalet ve sancak sınırları incelendiğinde, Çorum Sancağı'nın eyaletin batı sınırında bulunduğu görülür. Bu nedenle de sancağın sınırları 19. yüzyıl boyunca yönetimsel kademelenmede sık sık görülen değişikliklerden oldukça etkilenmiştir. Örneğin daha 1831 yılında, ilk nüfus sayımından hemen sonra yapılan değişikliklerle Sivas eyaletinden alınarak Ankara'ya bağlanmış (4), 1836 yılına kadar Ankara sancak merkezine bağlı bir kaza olarak kalmış, bu tarihte ise yeniden sancak olmuştur (5). Aynı konu ile ilgili olarak başka bir kaynakta Çorum Sancağı'nın 1841 tarihinde Sivas'tan alınarak Ankara Vilayetine bağlandığı ve 1843 tarihinde İsmet Paşa'nın Ankara, Çankırı ve Çorum Sancakları mutasarrıflığına tayin edildiği yazılmaktadır (6). Aynı kaynakta 1856 tarihinde Rıdvan Paşa'nın Çorum ve Kayseri sancakları mutasarrıflığına, 1858 yılında ise Elhac Mustafa Asım Paşa'nın Çorum ve Amasya

sancakları mutasarrıflığına getirildiği belirtilmektedir (7). Bu açıklamalar bize Çorum'un 1864 tarihli Teşkilatı Vilayet Kanunnamesinin çıkarılmasına kadar sancak merkezliğini koruduğunu göstermektedir.

1864 yılında çıkarılan Teşkilatı Vilayet Nizamnamesi Çorum sancağı için bazı değişiklikler getirilmiştir. Çorum'un kazaları olan İskilip Çankırı sancağına, Osmaniye Amasya'ya, Çorum da kaza haline getirilerek Sungurlu ile birlikte Yozgat sancağına bağlanmıştır (8). 1867 tarihinde düzenlenen bir vakfiyeden de anlaşıldığına göre Çorum bu tarihte Ankara vilayetine bağlı Yozgat sancağının bir "kaza merkezi"dir (9). Çorum kaza merkezinin 19. yüzyıl sonuna kadar yönetsel kademelenmedeki bu yerini sürdürdüğü anlaşıyor. Şekil 3'de görüldüğü gibi, 1890'da Çorum yine Ankara Vilayetine bağlı Yozgat Sancağının en kuzeyinde bulunan kaza merkezidir.

Buraya kadar yaptığımız çözümleme bize Çorum kentinin 19. yüzyıl ortalarında yönetsel kademelenmede sancak merkezliğinden, bir alt kademe olan kaza merkezliğine düştüğünü gösteriyor. Bir kentin yönetsel kademelenmedeki yerini belirleyen temel etmenler olarak bölgesel ve kentsel nüfus ile ekonomik yapı alınırsa bu değişkenler üzerinde yapılacak ayrıntılı bir çalışma bize Çorum'un yönetsel kademelenmeden bir alt kademeye düşüş nedenlerini gösterecektir.

19. yüzyıl boyunca, daha çok dış etmenlerle, Anadolu'da bölge ölçeğindeki ekonomik ilişkiler bir değişim süreci içine girmiş bunun sonucu olarak da özellikle bölge ölçeğindeki ulaşım sisteminde önemli değişimler olmuştur. Örneğin 19. yüzyılın ilk yarısında, 1836-1837 yıllarında, Çorum'dan geçen ünlü gezgin Hamilton'un seyahatnamesinin eki olan Şekil 4'teki haritada görüldüğü gibi Çorum kenti bu tarihlerde güneyindeki Yozgat ile doğusunda bulunan Amasya'yı birbirine bağlayan ikinci derecede bir bölgesel ticaret yolu üzerindedir ve Çorum'u kuzeyde Osmaniye ve Vezirköprü üzerinden Karadeniz'e bağlayan yol daha da alt kademede bir yol bağlantısıdır. Bu tarihlerde aynı kaynaktan kentin bahçeler içinde 200 Türk haneden oluşan dağınık bir yerleşme olduğu yazılmaktadır (11). Aynı tarihlerde Çorum'dan geçen gezgin Ainsworth da Çorum'u genellikle tek katlı 1800 kadar haneden oluşan bir kasaba olarak tanımlamakta ve nüfusunun 7600 kişiden fazla olmasına olanak bulunmadığını eklemektedir (12). Bu bilgilerden anlaşıldığına göre 19. yüzyılın ilk yarısında Çorum kenti nüfusu 7000-8000 kişi kadar olan ve bölgesel kademelenmede ikinci ve üçüncü derece ticaret yolları üzerinde bulunan bir yerleşmedir. Bu dönemde kentte henüz lonca düzenindeki üretim eylemleri sürmekte, esnaf çarşıları ise canlılığını korumaktadır. Bu konuda gezgin Hamilton kenti kirli ve dağınık olarak nitelendirdiği halde, çarşılarının iyi işlediğinden bahsetmektedir (13). Bu dönem

Çorum kentinin yönetsel kademelenmede “sancak merkezi” olarak işlevini sürdürdüğü dönemdir.

19. yüzyılın ikinci yansında, özellikle dış etmenler sonucu Çorumu da kapsayan Anadolu kentlerinde sosyo-ekonomik yapıyı oluşturan süreçlerde ve ögelerde bazı değişimler olmuştur. Örneğin kentlerde işlenmiş mal üretimiyle ilgili işkollarında üretim azalmış, üretimin hammaddesi olan ürünlerin iç pazarlar yerine dış pazarlara yönelmesiyle bölgelerarası ticaret önemli bir değişme geçirmiş, bölgedeki tarımsal ürünlerin Avrupa’da hızla gelişen endüstrinin talebi sonucu dış ticarete kayması mal akım ilişkilerinde ve yönünde önemli bir değişime neden olmuştur. Bu dönemde Çorum kentinde de üretim faaliyetlerinde ortaya çıkan düşüşün sonucu olarak bölge ölçeğindeki ticaretin gerilemesiyle kentin yönetsel kademelenmede eski önemini yitirdiğini ve 1864’ten sonra yeniden yapılan yönetsel bölünmede bir alt kademeye indirildiğini düşünebiliriz.

Ticaret ilişkilerinde ortaya çıkan değişim süreci içinde bölgedeki tarımsal ürünlerin dış pazarlara gönderilmesi deniz yoluyla oluyordu. Bu nedenle bölgenin limanı işlevini gören Samsun, 19. yüzyıl sonunda yoğun bir ticaret faaliyetine sahne olmuştur Samsun limanından ihraç edilen malların çoğunluğunu buğday, sebze, meyve, mısır gibi yiyecek maddeleri ile tütün, afyon, haşhaş tohumu, tiftik, palamut, yün gibi endüstri hammaddeleri oluşturmaktadır. Samsun limanından dış pazarlara gönderilen malların alıcıları ise sırasıyla Fransa, Avusturya ve İngiltere’dir. 1884 ve 1888 yılları arasında, hafif dalgalanmalar göstermekle birlikte Samsun limanından yapılan yıllık ihracatın 28.850.000 kilograma çıktığı görülüyor (14).

Samsun limanı ihracatın yanı sıra endüstrileşmiş Avrupa ülkelerinin işlenmiş mallarının 19. yüzyıl sonunda Anadolu pazarlarına giriş kapısı işlevini de görmektedir. Samsun hanına dış pazarlardan doğrudan mal gönderen ülkelerin başında petrol ve pamuklu dokuma gönderen Rusya, kağıt, pamuk ipliği, çelik, kibrit, şeker ve alkollü içkiler gönderen Avusturya, işlenmiş deri, kireç, çimento, makina, pamuk ipliği, kağıt, şeker, alkollü içkiler, kahve, pamuklu dokuma, gönderen Fransa, tırpan ve demir aletler, pamuk ipliği çuval bezi, pamuklu dokuma gönderen İngiltere gelmektedir (15).

Samsun limanı Kızılırmak vadisi kadar İç Anadolu’nun da ihracat ve ithalat limanı olduğundan bu dönemde Samsun’u, Şekil 3’te görüldüğü gibi, Çorum üzerinden güneyde Kayseri’ye, batıda ise Ankara üzerinden Konya’ya bağlayan yol 19. yüzyıl sonunda büyük bir önem kazandı. Samsun şosesinin önem kazanması ve transit ticaretin gelişmesi ile Çorum kentinde ekonomik yaşam yeniden canlandı. Bu

nedenle 19. yüzyıl sonunda Çorum, kentinde sosyo-ekonomik ve mekansal yapıyı belirleyen temel etmenin, bölge ölçeğinde birinci derece önem kazanan Samsun yolu üzerinde bulunması olduğunu söyleyebiliriz.

Bölge ölçeğinde 19. yüzyıl sonunda ortaya çıkan ekonomik ilişkilerin yukarıda açıkladığımız değişim süreci içinde Çorum kentinin yönetsel kademelenmedeki yerinde bir değişim olmuş ve 1891 yılında Yozgat sancağından Sungurlu, Kastamonu vilayetinden İskilip, ve Amasya sancağından Osmancık kazalarının birleştirilmesiyle Çorum yeniden “sancak merkezliğine” yükseltilmiştir (16). 1894 yılında yayınlanan ‘Salname-i Devleti Aliyye-i Osmaniye’de’ Çorum “sancak” olarak gösterilmekte, ancak kazaları belirtilmemektedir. Bunun nedeni de henüz sancak örgütünün tamamlanmamış olması ve Çorum’a yalnızca bir ‘mutasarrıf gönderilmekle yetinilmesidir. 1895 yılında ise örgütlenme tamamlanmış (17) ve Çorum Sancağı Tablo 1’de görülen yapıya ulaşmıştır.

TABLO (1) : 1895 Yılında Çorum’a Bağlı Kaza, Nahiye ve Köyler

Kazalar	Nahiyeler	Bağlı Köylerin Sayısı
Çorum (Merkez)		185
Hüseyinabat	87	
Sungurlu		104
İskilip		115
Osmancık		49
Kargı	34	
Toplam: 4	2	574

Kaynak: H.T. Dağlıoğlu, Çorum Vilayetinin Mülki Taksimatına Kısa bir Bakış. Çorumlu, Sayı 33 (1942), s. 1014

Bu dönemde Çorum merkez kazasının köyleri ile birlikte nüfusu 30.000 kişi kadardır (18), ekonomisi ise büyük ölçüde tarıma ve hayvancılığa dayanmaktadır. Merkez kazanın nüfusu 1907 de 59.609 kişi (19), 1914 de ise 84.936 kişi (20) olmak üzere 20. yüzyıl başlarında önemli bir artış göstermiştir. Bu artışın ne kadarının kaza sınırlarının değişmesinin sonucu olduğu bilinmemekle birlikte, tarım ve hayvancılığın gelişmesinin bölge ölçeğinde nüfus artışı sağlayan en önemli faaliyet kolları olduğu düşünülebilir. Örneğin Tablo 2’de derlediğimiz hayvancılık ile ilgili bilgiler bize bir yanda bu ekonomik faaliyet kolunun kazada yoğunluk gösterdiğini, diğer yanda 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başları arasındaki yaklaşık on yıllık dönemde hayvan

stoğunun belirli bir artış gösterdiğini kanıtlıyor. Bu gelişme, bu bölümün ortalarında değindiğimiz bölgesel ilişkilerde 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan hızlı değişim sürecinin bir parçası ve bir sonucu olarak görülebilir. Bölgeden Samsun limanı yoluyla dış pazarlara gönderilen endüstri hammaddeleri arasında bulunan yün ve tiftiğin bir kısmının kaynağı bu bölgedeki hayvan stoğu olsa gerektir. Kırsal kesimde bölgenin başlıca tarımsal üretim çeşitleri olan her türlü tahıl, sebze ve meyve için de aynı sürecin geçerli olduğunu söyleyebiliriz.

TABLO 2: 19. Yüzyıl Sonu ile 20. Yüzyıl Başlarında Çorum Merkez Kazasında Hayvan Stoğunun Artışı

Hayvan Türleri	1)1395 Yılında	2) 1900 Yılında	3) 1907 Yılında
Koyun	28.186	35.604	37.553
Keçi	39.419	31.340	73.635
Tiftik Keçisi	12.098	25.429	
Öküz, inek	6.857	5044	11 645
Merkep	5-250	1.561	7.077
At	320	691	2.802
Manda	800	1.669	1.866
Deve	60	51	646
Katır	57	20	18

Kaynaklar :

- 1.Ali Cevat, Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı, İstanbul : Mahmut Bey Matbaası, H. 1313, s. 314
- 2.Ankara Vilayeti Salnamesi, Ankara: Vilayet Matbaası (13 defa), H. 13 İS, s. 290
- 3.Ankara Vilayeti Salnamesi, Ankara : Vilayet Matbaası (15. defa), H. 1325, s. 295

Tarım ve hayvancılığın yanı sıra Çorum sancağının üçüncü üretim alanı ise işlenmiş mal üretimidir. Bu kapsam içinde görülen (21):

- gön ve sahtiyan gibi deri ürünleri
- her çeşit dokuma (çamaşırılık bez, İran ve Tosya taklidi şal kuşak, yünden yapılmış aba ve siyah şalvarlık, kilim ve seccade)
- bakırcılık ve demirden ziraat aletleri yapımı.

bütünüyle kentsel alanda yer alan faaliyetlerdir ve kent ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle bu konuyu ayrı bir başlık altında yine kentte odaklaşan diğer ekonomik faaliyetlerle birlikte incelemekte yarar görüyoruz.

19. Yüzyılda Çorum’da kentsel Üretim ve Ticaret

Yerleşmelerin bölgesel kademelenmesi ve aralarındaki işlevsel, ilişkiler açısından, Çorum örneğini de içeren küçük kentlerin Osmanlı döneminde Anadolu’daki ekonomik yaşantı içinde önemli bir yeri vardır. Bölge ölçeğinde görüldüğü işlevler açısından ne tam kentsel ne de tam kırsal nitelikler gösteren küçük kent, yerleşmelerin bölgesel kademelenmesinde üst kademedeki tüketici büyük kent ile alt kademedeki kırsal yerleşmeler arasındaki ilişkiyi sağlayan, kırsal alandan elde edilen artık ürünün toplandığı, tüketici merkeze iletildiği bir ara merkez ve bir “pazar yeri” durumundadır. Bu temel işlevin yanı sıra, yerleşmenin asıl varlık nedeni, hiç kuşkusuz, kendi çevresindeki kırsal alan ile olan karşılıklı ilişkileridir ve kent içi sosyal, ekonomik, kültürel işlevler kendi hizmet alanının gereksinmelerine ve niteliklerine bağımlı olarak ortaya çıkmaktadırlar. Buna ek olarak birçok küçük kent, işlevsel açıdan, büyük ticaret merkezleri arasında iş yapan tüccarlara tabaklama, bakırcılık, yemenicilik, semercilik gibi farklı hizmetler sunabilecek şekilde örgütlenmişlerdir.

19. Yüzyılda da Çorum kentinde, daha önceki yüzyıllarda varlığı bilinen üretim ve ticaret faaliyetlerinden bir kısmının ekonomik ve sosyal yaşantı içindeki etkinliklerinin sürdüğü görülmektedir. Bu bölümde bunlardan birkaç tanesi daha ayrıntılı incelenecektir.

Dericilik

Bundan önceki bölümde Çorum çevresinde, bölge ölçeğinde, hayvancılığın önemli bir faaliyet kolu olduğuna değinmiştik. Tablo 2’de görüldüğü gibi, yörede yetiştirilen hayvanların büyük çoğunluğunu dericilikte kullanılan küçükbaş hayvanlar oluşturmaktadır. Çorum ise yöreden toplanan iyi cins derilerin işlendiği bir ara kent görünümündedir.

Bölgede hayvancılığın daha 11. yüzyılda Türklerin Anadolu’ya girmesinden sonra başladığı, Anadolu’ya ilk gelen Türklerin göçebe Türkmenler olduğu düşünülürse, Orta Anadolu’da aşiretlerin yayılımı bakımından Çorum ve çevresinin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Çorum ve çevresini Selçuklular adını almış olan Oğuz boylarından Kınık, Buğduz, Eymin, Alayundlu, Salur; Peçenek, Bayındır, Kargın, Beydili, Afşar,

Dodurga, Bayat ve Kayı aşiretleri konusunda yapılmış araştırmalar vardır (22). Bu yerleşik olmayan kırsal nüfus yaylalarda hayvancılık ile uğraşırlardı, ekonomik nitelikleri çobanlık, yani hayvancılıktı. Sahibi oldukları büyük koyun, keçi, deve, at hatta katır sürüleri Osmanlı imparatorluğu döneminde de başkent İstanbul gibi büyük yerleşme merkezlerinin et gereksinmesini karşılamaktaydı. Keçi ve koyun ticareti ve sürücülüğü (celeplik) Türkmenler arasında özellikle çok geçerli bir geçim yolu sayılıyordu. Bu ticareti bazen aracı yoluyla, bazen de kendileri sürdürüyorlardı ve oldukça kârlı olan hayvan ticareti onlara büyük bir gelir sağlıyordu (23). Çorum'un da İstanbul'a hayvan gönderen kazalardan biri olduğu belgelerden anlaşıyor. Örneğin 1563 tarihli Çorum beyine gönderilen bir fermanla bölgeden özel kişiler aracılığıyla koyun toplattırılıp ziyana meydan verilmeyecek bir şekilde İstanbul'a gönderilmesi buyrulmuştur (24).

Konar-göçer yaşam sürdüren bu kırsal nüfusun 17. yüzyıl sonlarından başlayarak yerleşik düzene geçirilmesi için devletin büyük çaba gösterdiği görülmektedir. Bu hareketin arkasında konar-göçer nüfusun merkezci bir devlet düzeni ile bağdaşamayan yaşam biçimleri nedeni ile yerli halka zarar vermelerini önleme, harap ve boş yerleri yeniden kullanıma ve tarıma açma, yerleşik nüfusu ekili topraklarını ve hayvanlarını koruma gibi nedenler bulunmaktadır (25). Bu kapsam içerisinde 1698 yılından başlayarak yerleştirilmiş aşiretler arasında Cerit, Mamalı, Dedeşlü, Selmanlu, Karakeçili, Alamaslı, Cihanbeyli, Kangal, Alembeyli, Bozdoğan başta gelmektedir. 1785 yılından sonra ise Çorum çevresinde gezgincilikten kurtulan ve geniş bir alana yerleşerek en çok köy kuran aşiret ise (Dedeşlü) Dedesli'dir (26). Bu kesimin yerleşik düzene geçtikten sonra da temel ekonomik faaliyet olarak hayvancılığı sürdürdüğünü düşünmek sanırız yanlış olmayacaktır. Bu örnek çok sayıdaki yerleşik düzene geçen konar-göçer gruplardan yalnızca bir tanesidir. Çorum çevresinde toplam 24 oğuz boyundan 22 Çorum kenti içinde de Eymir Halife ve Çepni gibi bugün de bu konar-göçer grupların isimlerini taşıyan mahalleler bulunmaktadır (27),

17. yüzyıl sonlarından başlayarak devletin izlediği sistemli yerleştirme politikası içinde yerleşik düzene geçen bu kırsal nüfus, hayvan ticaretinin yanı sıra, başka ekonomik faaliyetler de göstermiştir. Yoğurt, yağ, peynir gibi süt ürünlerinin fazlasını, yapağı deri gibi işlenmemiş hayvan ürünlerini ve halı, kilim, çuval, heybe gibi dokumaları pazar için üretmekteydiler. Belirli yerlerde ve belirli zamanlarda kurula gelen pazar yerleri bu malları birbirlerine ve civardaki köy ve kasaba halkına sattıkları yerlerdi (28). Çorum kenti de bölge ölçeğinde pazar yeri işlevi gören yerleşmelerden biridir. 19. yüzyıl sonlarında da kentte haftada iki gün (Pazar ve Pazartesi günleri) hayvan, tahıl ve diğer ürünler için pazar kurulmaktadır (29).

Buraya kadar derlediğimiz bilgiler bize Çorum kentinin çevresindeki yoğun hayvancılık faaliyetinin artık ürününün toplandığı bir merkez niteliği taşıdığını gösteriyor. Bu işleyiş içinde kentte toplanan ham derilerin işlediği ‘tabakhaneler’ de kentteki en eski üretim alanlarından birini oluşturmaktadır.

Anadolu kentlerinde bulunan esnaf çarşılarında, esnaf genellikle kendi iş yerinde ürettiği işlenmiş malı perakende olarak gene aynı yerde müşterisine satmaktadır. Bakırcı, demirci, şekerci, kavaf, kuyumcu ve daha birçok zanaatkar, arada başka bir perakendeci olmaksızın, tüketiciyle yüzyüze ilişki kurmaktadır. Ancak “debbağlar” bu tür üretici perakendecilerin dışında kalmaktadır. Çorum’da olduğu gibi, dericiliğin bulunduğu diğer Anadolu kentlerinde tabakhanelerin işleyiş düzeninden ve kent mekanındaki yer seçiminden “debbağların” doğrudan tüketiciye satış yapmadıkları anlaşılıyor. Bunun nedeni de tabakhanelerde işlenen derilerin hala yarı işlenmiş mal niteliği taşımasıdır. Şekil 5’te gösterilen ilericilikle ilgili esnaf ilişkilerinin incelenmemesinden de görülmektedir ki, örneğin dikiciler ve kavvaflar esnaf örgütü içinde lonca düzenine göre dağıtılan deriden kendi paylarına düşeni alıp işlemekte ve ayakkabı haline dönüştürerek müşteriye satmaktadırlar. Bu işleyiş içinde tabakhanelerin esnaf çarşılarının bulunduğu kentin ticaret merkezinde yer alması gerekmemektedir. Diğer yanda, tabakhanelerde yapılan işlem çevreye koku yayan kirli bir iş olduğundan ve derilerin işlenilmesi sırasında kullanılan havuzların su kaynağına yakın olması gerektiğinden Ankara, Tokat ve diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi Çorum’da da tabakhaneler topluca bir bölgede, ticaret merkezinin batısında yer almıştır. Çorum kentinin elimizde bulunan en eski şerhiye sicili olan 1595 tarihli defterde kentte bu mahallenin adı Tabakhane Mahallesi olarak geçmektedir (30). Ancak mahallenin daha önceki tarihlerde, kent ve çevresinin Türklerin eline geçmesinden hemen sonra kurulmuş olması olasılığı vardır.

Hıdırlık Camii

Hıdırlık camii şadırvan

Ulu Camii

Kereb-i Gazi Türbesi

Tabakhanelerin topluca bulunduğu bu mahalleyi kentin diğer mahallelerinden ayıran önemli özellikleri bulunmaktadır. Bu özellikler tabakhanelerin işlevlerini sürdürdükleri 20. yüzyılın ilk çeyreğinde de devam etmiştir. Örneğin Tabakhane Mahallesi’nde “büyük ve küçük göl” denilen iki havuz vardır ki bu havuzlar derileri işlemede kullanılmakta idi. Bunun yanı sıra tabakhanelerde tüylü ve ham derileri kösele ve sahtiyan haline gelinceye kadar geçirdiği evrelerde kullanılan aletler ve donatım bulunmaktaydı (31). Mahallenin batısında ise Şekil 6’da görüldüğü gibi, derilerin kurutulduğu bir meydan vardı. Mahallenin kendi adıyla anılan bir de camisi bulunmaktaydı.

Diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi Çorum’da da debbağların sosyal yapı içinde diğer esnaflardan daha ayrıcalıklı bir yeri olduğu biliniyor. Bunun nedenlerini daha Selçuklular döneminde Anadolu’da kurulan “ahi” örgütlenmesinde aramak gerekmektedir. 13. yüzyıldan başlayarak Anadolu’daki esnaf ve zanaatkarların kentsel üretim faaliyetleri çevresinde bir araya gelmesini sağlayan bu örgütlenmenin öncülerinden biri olan, zamanının en önde gelen düşünür ve ekonomistlerinden Nasirüddin Ahi Mahmut Evran (ölümü 1280) önce deri işçilerini örgütleyerek Anadolu’da ahiliğin temellerini kurdu. Bu dönemde kentsel üretim kollarından debbağların ve kunduracıların piri olan Ahi Evran Kırşehir’de yaşamış olmasına karşın etkinliği, Çorumu da içine almak üzere, geniş bir alana yayılmıştı. Ahi örgütü içinde esnaf ve zanaatkarlara iş yerlerinde yamak, çırak, kalfa ve usta kademelenmesi içinde mesleğin nitelikleri ve incelikleri öğretilirken, akşamları da toplandıkları ahi konuk ağırlama ve toplantı odasında eğitimsel uygulama yapılmıyordu. Ahi Evran, ahlâkın, zanaatın ve konukseverliğin uyumlu bir bileşimi olarak kurduğu ahiliği o denli saygın bir duruma getirmişti ki bu durum, yüzyıllar boyunca bütün esnaf, zanaatkar ve meslek sahiplerine yön vermiş ve çalışmalarını düzenlemişti. Ahilerin kurduğu birliklerin koydukları ana kurallar daha sonraları, Osmanlı döneminde, bu alanda hazırlanan kanunnamelerin ve tüzüklerin temelini oluşturmuştur. (32).

Ahiliğin gelenek ve kuralları Osmanlı döneminde, bütün Anadolu kentlerinde olduğu gibi, Çorum’da da “Lonca” adı verilen esnaf örgütleri içinde sürdürülmüştür. Her üretim kolunun bir loncası, her loncanın bir yiğitbaşı bulunmakla birlikte, Çorum’da debbağların loncası genel bir karar yeri olarak kabul edilmisti. Bütün esnafı ilgilendiren büyük işlerde Tabakhane Mahallesi’nde (yeni adı Medrese Mahallesi) ki Ahi Evran tekkesinde genel toplantı yapılır ve bu toplantılara debbağların yiğitbaşı başkanlık ederdi. Bunun yanı sıra kendi esnaf loncasının verdiği karara razı olmayan esnaf inceletebilirdi. Ancak genel loncanın kararı değişmezdi (33). Burası aynı zamanda debbağların sabah işe başlarken ve akşam işi bırakırken toplanıp dua

ettikleri, yapılan deri ve köselelere değer biçtikleri yerd. Çorum kenti ile ilgili olarak elimizde bulunan en eski sicildeki kayıtlardan 1595 tarihinde daha önce de bu lonca toplantı yerinin işlevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. (34). 20. yüzyıl başlarına kadar ayakta kalan ve halk dilinde “Ahirvan Tekkesi” olarak anılan bu yapıya, içinde bir yatır olmamasına karşın halk büyük bir saygı gösterirdi (35).

20. Yüzyıl başlarında Çorum tabakhanelerinden elde edilen derilerin Kayseri, Yozgat, Merzifon, Samsun ve Amasya’ya gönderildiğini yapılan araştırmalar göstermiştir (36). Kent dışına satılan deri türleri ise gön (kösele) ve sahtiyandır (37). Aynı tarihlerde Çorum kentindeki tabakhanelerin sayısı 73 idi (38).

Ekonomik yapının değişim süreci içinde, bütün Anadolu kentlerinde 19. yüzyıl sonlarından başlayarak dericilikte kullanılan teknolojinin değişmesi sonucunda tabakhanelerin eski önemlerini yitirdiklerini görüyoruz. Üretim teknolojisindeki değişme batıda daha önce başlamıştı. 18. yüzyıl sonuna kadar dericilik rakipsiz olarak yakın ve orta doğunun tekelinde iken 19. yüzyılda Fransızlar Türklerden öğrendikleri teknikleri Avrupa’da yaydılar. Özellikle Fransa’da bir devlet kuruluşu olan Tannerie de France’ın kuyu sepisi ile elde ettiği köseleler dünyanın her yerinde aranır oldu. 19. yüzyıl sonlarında laboratuvarlarda geliştirilen yeni dericilik yöntemlerinin kullanılması, o tarihe kadar yalnız tenen, yağ ve şapla yapılan sepilemeden daha hızlı sonuç veren krom sepisinin kullanılmaya başlaması, derilerin anilin boylarıyla boyanması ve dolapların yağlanması gibi teknolojik gelişmelerin üretime girmesi, geleneksel yöntemlerle çalışan Anadolu’daki dericiliğin dış pazar bulamama nedeniyle gerilemesine yol açmıştır (39). Bununla birlikte 1913 ve 1917 tarihli sanayi istatistiklerinde görüldüğü gibi, bu tarihlerde İstanbul ve İzmir limanlarından üretimin yanı sıra eşit küçük deri ihraç edilmiş olması ve bu küçük derilerin Çorum tabakhaneleri gibi küçük ölçekteki tabakhanelerin hala işlevlerini koruduğunu bize göstermektedir. Bir karşılaştırma yaparsak, bu tarihte Ege Bölgesinde küçük derileri üreten tabakhanelerin yoğun bulunduğu kentlerden İzmir’de 50, Manisa’da 60, Uşak’ta 40, Bursa’da 28 kadar küçük debbağ sayılmıştır (40). Yaklaşık aynı tarihte yukarıda adı geçenlerden nüfusça daha küçük veya aynı büyüklükte bir kent olan Çorum’da 73 tabakhane bulunduğunu bildiğimize göre kentte dericiliğin en önde gelen ekonomik faaliyet kolu olduğu söylenebilir. Çorum tabakhaneleri de Şekil 7’de görüldüğü gibi oldukça küçük iş yerlerinden oluşmaktaydı. 20. Yüzyıl başlarında henüz deri işleme tekniklerinde bir değişme olmamıştı ve üretim geleneksel yöntemlerle yapılmaktaydı.

Bölge ölçeğinde, hayvancılığın yoğun biçimde sürdürüldüğü bir alanın tek pazar yeri olan Çorum kentinde dericiliği temel alan diğer üretim faaliyetleri de oldukça

gelişmişti. Dericilikle ilgili esnaf ilişkileri Şekil 5'te görüldüğü gibi oldukça çeşitlenmektedir. Çorum'da bunların içinde özellikle dükkanların önemli bir yer tuttuğu ve Çöplük'te bulunan "arasta" düzenindeki dükkanların çoğunun bunlar tarafından kullanıldığı görülmektedir.

Kentin bu kesimi iki kez yangın geçirip, Şekil 8'de görüldüğü gibi yeniden inşa edildiği hade bugün de burada bulunan dükkanlarda eskiden olduğu gibi çoğunlukla ayakkabı ve terlik satılmaktadır.

Dokumacılık

19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında Çorum kentinde işlenmiş mal üretimine ilişkin en önemli faaliyet kollarından biri de dokumacılıktır. Kentte bu faaliyet türü atölye tipi işyerlerinde değil konutlarda sürdürülmekteydi. 1907 Tarihli Ankara Vilayeti salnamesinde verilen bilgilere göre Çorum kentinde bu tarihlerde yaklaşık 2000 dokuma tezgahının bulunduğu, dokunan çeşitler arasında iyi kalitede çamaşırılık bez, İran ve Tosya taklidi şal kuşak, yünden yapılmış aba, siyah şalvarlık kumaş, kilim ve seccade sayılmaktadır. Aynı kaynakta bu tarihlerde Burdur Sancağından "alaca ustası" getirilerek Kız Mektebi Rüştîyesinde erkek ve kadın her isteyene alaca dokumanın öğretildiği, okul öğrencisi olan kızlar tarafından dokunan alacanın çok iyi kalitede ve boyalarının sağlam olduğu yazılmaktadır (41).

Dokumacılığın ham maddesi olan yün ve pamuğun kaynağını araştırdığımızda, yünün bölgedeki hayvancılığın bir yan ürünü olduğunu, pamuğun ekiminin ise bölgenin en çukur yeri olan Osmancık civarında, Kızılırmak vadisinde, sulanabilir tarımsal alanlarda yapıldığını görüyoruz (42).

Kent merkezindeki geleneksel esnaf çarşıları arasında bezzezlerin de bulunması (43) bize kentte aile ekonomisi içinde sürdürülen dokumacılığın gerçekte pazar ekonomisi boyutuna ulaşmış olduğunu, yapılan üretimin kent halkının gereksinmelerini karşıladıktan sonra tüccar aracılığıyla kentin hizmet alanına ve çevre kentlerinin de hizmetine sunulduğunu göstermektedir. Daha önce değindiğimiz gibi, 19. yüzyıl sonunda Samsun limanı yoluyla çeşitli Avrupa ülkelerinden ithal edilen pamuk ipliğinin bir kısmının bu bölgedeki dokumacılar tarafından kullanılması olasıdır. Böylece yöredeki dokumacılık faaliyetlerinin 19. yüzyıl sonlarından başlayarak geliştiğini düşünebiliriz.

Çorum'da dokumacılığın aile üretimi ölçeğinde ve geleneksel yöntemlerle 20. yüzyıl ortalarına kadar sürdüğü 1940 yılında kentte hala 486 tezgah bulunduğu bilinmektedir (44).

Bakırcılık ve Demircilik

19. yüzyılda Çorum kentinde işlenmiş mal üretim kollarından diğer ikisi bakırcılık ve demirciliktir. Her iki üretim kolunun esnaf çarşıları biçiminde ayrı sokaklar üzerinde, birbirine oldukça yakın konumda yer seçtikleri bilinmektedir. Çorum Sancağı sınırları içinde her iki üretim kolu için de geçerli hammadde bulunmadığından, bunların kentin oldukça uzağından taşıdığı anlaşıyor. Bu benzerliklere karşın her iki üretim kolunun 19. yüzyıl sonundaki durumu birbirinden oldukça farklıdır.

Bakırcılık Çorum kentinin geleneksel üretim kollarında biridir. Yapılan üretim kent nüfusunun kap, kakak, kazan, tencere gibi mutfak gereçlerine olan gereksinimlerini karşıladığı gibi, kenti pazar yeri olarak kullanan çevredeki kırsal nüfusun da gereksinimlerini karşılamaktadır. Gerekli hammadde ise Ergani'deki bakır yataklarından sağlanmaktadır. Bakırcılıkta önemli bir nokta doğada bulunan bakır cevherinin kullanıma hazır duruma getirilinceye kadar birkaç ayrı süreçten geçirilmiş olmasıdır. Doğada bakır saf halde bulunmaz, bakır elde edilmesinde en çok kullanılan filizler sülfürlerdir. Bakırın sülfürleri, daima demir sülfürü ile birlikte bulunduğu için, önce bakır filizi bakırın hepsi sülfür haline, demirin ise çoğu fırınlarda oksit haline gelinceye kadar işlem görür. Yine fırınlarda birkaç kez elden geçirilerek elde edilen bakır oksit, bakır sülfür tarafından indirgenerek 'bakır' elde edilir. Buraya kadar gerekli işlem genellikle madenin çıkarıldığı yerde yapılmaktadır. Böylece elde edilen "ham bakır" yine de tam saf bir metal değildir. Bakırın saflaştırılması için uygulanabilecek birkaç yöntem vardır. Bu yöntemlerden biriyle "saf bakır" elde edildiğinde, yumuşak, bir metal olması nedeniyle kolaylıkla şekil verilebilir, dövülebilir, haddeden geçirilebilir, ince levha haline getirilebilir (45).

Ham bakırdan saf bakır elde edilmesi Anadolu kentlerinde genellikle haddehanelerde yapılır ve bakırcılar kullandıkları bakırı haddehanelerden lonca aracılığıyla alıp işlerlerdi. Ancak yaptığımız araştırmada Çorum kentinde haddehane bulunduğunu gösteren bir bilgi elde edemedik. Çorum'a en yakın bakırcılık merkezi olan Tokat kentinde 19. yüzyılın ilk yarısında bu işi yapan birkaç haddehane bulunduğunu bildiğimize göre Çorum bakırcıları için gerekli saf bakırın Tokat'tan getirildiğini varsayabiliriz (46).

19. yüzyılın ikinci yarısında Tokat'taki bakır üretiminin düşmesi özellikle 1887 yılında kentte bulunan dökümhanelerden en büyüklerinin kapalı olması (47), Tokat kentindeki bakırcılar kadar, gerekli hammaddeyi Tokat'tan sağlayan Çorum bakırcılarının da üretimlerinin düşmesine neden olmuştur. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında Çorum sancağının işlenmiş mal üretimi listesinde bakırcılığın

bulunmaması kentteki bu geleneksel üretim faaliyetinin artık eski önemini yitirdiğini gösteriyor.

Bakırcılık çökerken 20. yüzyıl başlarında Çorum kentinde demirciliğin önemli bir üretim kolu haline geldiğini görüyoruz. 1895 (48), 1900 (49) ve 1907 (50) tarihli kaynaklarda kentte demirden tarım aletlerinin her türlüünün yapıldığından bahsedilirken bakırcılıktan hiç söz edilmemektedir. Bakırcılığın çöküşünün temel nedeni, daha önce de değindiğimiz gibi üretim için gerekli hammaddenin sağlanamamasıdır. Buna karşın demirciliğin gelişmesinin ardındaki temel neden Samsun limanı yoluyla bölgeden yaş ve kurutulmuş sebze meyve ve tahılının dış pazarlara gönderilmesidir. Bölgedeki bahçeciliği ve tahıl üretimini arttırmak amacıyla tarımsal faaliyetlerin gelişmesi ve yeni tekniklerle araçların kullanılması demirden tarım aletleri yapımını hızlandıran etmenlerin başında gelmektedir.

Çorum Ticaret Odası kayıtları incelendiğinde kentte bakırcılığın 20. yüzyıl ortalarına doğru yeniden gelişme gösterdiği bu tarihten sonra bakırcılıkla uğraşan yeni yeni işyerlerinin açıldığı görülmektedir.

Cehri Ticaret

Çevresini yuvarlak sırtlı dağların kuşattığı Çorum düzlüğü genellikle ağaçsız olmakla birlikte Yeşilirmak'ın kollarından biri olan Çorum Suyu tarafından sulanan vadi tabanı ve tepelerin yamaçları bağ ve bahçelerle kuşatılmıştır. Özellikle kentin kuzeyinden geçen Çomar deresinin yatağı boyunca uzanan “Sıklık Boğazı”nın kuzeyinde bulunan tepeler bugün otlak görünümünde olmasına karşın 19. yüzyılda “cehri” adı verilen hünnapgillerden bir tür ağaççık ile kaplı idi. “Alacehri” veya “Altınağacı” adı ile de anılan bu bitkinin üzümü andıran meyvelerinden bir tür boya elde edilmekteydi (51).

Cehri, yeşil renk boyaların altında astar olarak kullanılan ve birçok boya ile karıştırılarak yeni tonlar elde edilmesine olanak veren bir doğal boya olduğundan bitkisel boyacılığın temel maddelerinden birini oluşturmaktaydı. Sentetik boyaların üretimine başlanmadan önceki dönemlerde cehri, “Türk cehrisi” adı altında Avrupa pazarlarında çok aranan bir boya türü haline geldi. Aynı dönemlerde Anadolu ve İran'dan başka İspanya, Fransa, Almanya, Macaristan, İtalya ve Suriye'de de cehri tarımı yapılmaktaydı. Ancak Anadolu'daki üretimin Avrupa pazarlarına egemen olması 1830'lardan sonra olmuştur. 1968 yılından sonra ise Yeşilirmak vadisi Anadolu'daki cehri tarımının en yoğun biçimde sürdürüldüğü bölgelerden biri haline

geldi. Çorum başta olmak üzere bu bölge kentlerinden Tokat, Zile ve Amasya cehri ticaretinden büyük gelir sağlamaktaydı.

Avrupa piyasalarında Türk cehrileri yetiştirildikleri yerlerin adları ile anılıyorlardı. 1914'ten önce bir batman (7 kilo 698 gram) cehrinin bir altın lira gelir sağlamakta olması ona o dönemde “altınağacı” adının verilmesine neden olmuştur.

Cehrinin 100 kadar türü olduğu halde, bunların içinde yabani halde yetişenlerden çok aşılınmış olan cehri ağaçlarının meyveleri aranıyordu. Cehrinin meyveleri yaz sonlarında yeşilimsi sarı veya sarı renkte iken toplanıyordu. Toplama süresi gecikirse meyveler esmerleşip karardığından işe yaramıyordu. Bu nedenle bitki olgunlaşmaya başladığı zaman Çorum kentindeki mülk sahipleri aileleriyle birlikte cehrinin yetiştiği tepelerdeki kulübelere taşınırlar, günlerini cehri toplamakla, gecelerini ise kulübelerin önlerinde kuzu kızartarak ve oyunlar oynayarak geçirirlerdi. Cehri toplayanlar önlerine bir önlük bağlarlar, uçlarını “kevik” denilen ağaç kıskaçla birbirine tuttururlar, bir meyve tanesinin bile ziyan olmamasına, bitkinin zarar görmemesine büyük özen gösterirlerdi. Bu kulübelerde aylarca kalınır, o yılın ürünü çuvalanıp kente dönülürdü. En küçük mülk sahibinin bu yoldan yıllık kazancı 30-40 altın lirayı bulurdu. O dönemde pazar fiyatlarına göre 4-5 altın lira ile yıllık ev harcamalarının karşılanabildiği düşünülürse cehri ticaretinin Çorum ekonomisine ne denli büyük bir katkı sağladığı daha iyi anlaşılır (52).

Bazı yazarlar cehri ticareti ile kolay sağlanan kazancın halkı eylemsizliğe ittiği bu nedenle de Çorum'un uzun dönemde ekonomik gelişmesini engellediği görüşündedirler (53). Cehri ticaretinin 19. yüzyıl sonlarında kentte oldukça yaygın olduğu anlaşılıyor. Örneğin 1902 tarihli Ankara Vilayeti Salnamesinde bu tarihlerde Çorum'da 4268 hanede yaklaşık 18.000 nüfus yaşamasına karşın 5862 bağ ve cehrilik bulunduğu yazılıdır (54). Bu sayılar bize kuramsal olarak yaklaşık her hanenin bir cehriliği bulunduğunu gösteriyor ki, buradan bu ticaret türünün kentte ne kadar yaygın olduğunu anlıyoruz. Cehri bir ihraç maddesi olduğu kadar yerel dokumacılıkta da bir boya maddesi olarak kullanılmaktaydı. Cehriden su ve diğer katkı maddeleri ile karıştırılarak elde edilen sarı, bej, yeşil, turuncu, kahverengi gibi çok çeşitli renklerin yanı sıra, aynı yöntemin karışıma az miktarda Türk kırmızısı yağı (sülfane Hint yağı) katılarak pamuk elyafının boyanmasında da kullanıldığı biliniyor (55).

Sentetik boya sanayinin 20. yüzyıl başlarında gösterdiği büyük gelişme karşısında “cehri” eski önemini bütünüyle yitirmiş ve kent halkı da önemli bir gelirden yoksun kalmıştır.

Kentsel Nüfus ve Mekânsal Dağılımı

17. yüzyıldan 19. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu’nda sosyo-ekonomik ve yönetsel yapının genel değişim süreci incelendiğinde yapıyı oluşturan öğelerde ve bu öğeler arasındaki ilişkilerde 19. yüzyılın ortalarından başlayarak bazı önemli değişimler olduğu görülür. Bu dönemde kentlerdeki üretimin hammaddesi olan ürünlerin iç pazarlar yerine dış pazarlara yönelmesiyle bölgeler arası ticaret önemli bir değişime göstermiş, tarımsal ürünlerin Avrupa’da hızla gelişen endüstrinin talebi sonucu dış ticarete kayması bölge ölçeğinde mal akım ilişkilerinde ve yönünde önemli bir değişime neden olmuştur. Çorum kenti de Anadolu kentleri arasında bu değişim sürecinden en fazla etkilenen kentlerden biridir. Bu etkilenmenin en somut göstergesi ise kentsel nüfus yığılmasında ortaya çıkan değişimdir.

Çeşitli kaynaklardan derlenen bilgilerle hazırlanan Tablo 3’te, 20. yüzyıl başlarını kapsamak üzere, 19. yüzyıl boyunca Çorum kentindeki nüfus artışı gösterilmiştir. Tablodaki verilere göre Çorum kenti 19. yüzyıl ortalarına kadar 8000-10000 nüfuslu, bölge ölçeğinde yakın çevresi için pazar yeri işlevi gören bir yerleşim merkezidir. Daha önce de değindiğimiz gibi bölge ölçeğinde ikinci ve üçüncü kademe yollarının üzerinde bulunması kentin etki alanını oldukça sınırlayan faktörlerden biri olmuştur. Nüfusun küçük olmasına karşın hem kentsel nüfusa, hem de etki alanı içindeki kırsal nüfusa hizmet sunması nedeni ile esnaf çarşıları zengin görünüşlüdür. Kentteki üretim faaliyetleri de henüz bir hammadde darlığı ile karşılaşmamıştır ve pazarında bol miktarda tahıl satılmaktadır. Bu dönemde kent bütünüyle bir “Türkmen kenti”görünümündedir. Az sayıda Hristiyan aile varsa da bunlar kentte devamlı oturmamakta, tuğla ve çömlek yapımı gibi işlerde geçici olarak çalışmaktadırlar. Ticaretin ölçeğini göstermek amacıyla bu tarihlerde kentte yalnızca 4 han bulunduğunu da eklemeliyiz (56)

19. yüzyıl ortalarından sonra Avrupa’da hızla gelişen endüstrinin yarattığı talep sonucu tahıl, sebze ve endüstri hammaddelerinin Samsun limanı yolu ile dış pazarlara kayması bölge ölçeğindeki akım ilişkilerini büyük ölçüde etkiledi, İç Anadolu’yu Samsun limanına bağlayan bölge ölçeğindeki birinci derece ulaşım yolu üzerinde bulunan kentte bir yanda hammadde darlığı nedeni ile bakırcılık gibi bazı geleneksel zanaatlar çökerken, diğer yanda transit ticaret nedeni ile bir ticaret sermayesi birikimi oldu. Bu olgunun en somut kanıtı 20. yüzyıl başlarında kentte bulunan dükkan sayısının çokluğu ve artışıdır. Ankara Vilayeti Salnamelerinden elde ettiğimiz bilgilere göre Çorum’da 1900 yılında 1055 (57), 1907 yılında ise 1100 (58) dükkan bulunmaktadır. Başka bir deyişle kentte yaklaşık 17 kişi başına bir dükkan

düşmektedir ki bu dağılım kentteki ticaret sermayesinin ne kadar yoğun bir birikim gösterdiğini açıklamaktadır. Hanlar ise bu hesaplamanın dışında tutulmuştur

Tablo (3): 19. Yüzyılda ve 20 Yüzyıl Başlarında Çorum Kentinin Nüfusu

YILLAR	TOPLAM
1)1835-1837	7.600
2)1850	8.000-10.000
3)1876	15.463
4)1890	12.000-13.000
5)1893	16.629
6)1900	17.267
7)1902	17.922
8)1907	18.858

Kaynaklar:

- 1.W.F. Ainsworth, Travels and Researches in Asia Minör, Mesopotomia, Chaldea and Armenia, London : John W. Parker, 1824, s. 101.
- 2.M.V de Saint-Martin, Description Historique et Geographique de L'Asie Mineure, Cilt 2, Paris: Arthur Bertrand, 1852, s. 572
3. N. Tuğrul, Çorum Tarihi ve Coğrafyası, Çorum : Devlet Matbaası, 1927, s. 60.
4. V. Cuinet, La Turquie D'Asie, Cilt 1, Paris : Ernest Leroux, 1980, S. 299
5. Ankara Vilayeti Salnamesi, H. 1311. Zikreden : 1. Sabuncuoğlu, Çorum'da Maarif Hayatı, Sayı 47 (1944), S. 1425.
6. Ankara Vilayeti Salnamesi, H. 1318, s. 259
7. Ankara Vilayeti Salnamesi, H. 1320, Zikreden; Sabuncuoğlu, Çorum'da Maarif Hayatı, Çorumlu, Sayı : 48 (1944), s. 1454.
8. Ankara Vilayeti Salnamesi, H. 1325, s. 293

Bölgesel ilişkilerdeki bu değişim sürecinin koşutu olarak Tablo 3'te de görüldüğü gibi kent nüfusu 19. yüzyıl sonunda önemli bir artış göstererek 17.000 kişiye çıkmış, 20. yüzyıl başlarında ise artmaya devam ederek 19.000 kişiye yaklaşmıştır. 19. yüzyıl sonlarına doğru kentte meydana nüfus artışında başka bir dış etmen de kente yerleşen göçmenlerdir. Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'dan Anadolu'ya olan göçler 1785'te başlayıp 1912 yılına kadar sürmüş ve etkilerini daha çok kırsal alanlarda göstermişlerdir. Bu göçmenlerin büyük çoğunluğu devlet tarafından eski yerli köylerin, türkmenlerin ve yörüklerin geçim alanlarının dışında kalan, devlete ve vakıflara ait topraklar üzerinde yerleştirilmişlerdir. Ancak gelen göç dalgalarının iskân edilmesi işi devlet tarafından iyi örgütlenemediğinden göçmenlerin yerleştirilmesi birçok güçlükler yaratmıştır. Gelenlerin hangi bölgelerden geldikleri

ve oradaki ekonomik faaliyetleri düşünülmeden devlete veya vakıflara ait toprakların bulunduğu yerlerin yerleşme yeri olarak gösterilmesi, bu grupların bulundukları yerlerin sosyo-ekonomik koşullarına uyum yapamamalarına neden olmuştur. O tarihlerde göçmenlerin yerleştirildikleri açık alanlar, ova tabanları ve kıyı bölgeleri sıtmanın yayıldığı bölgeler olduğundan, yeni gelenlerin büyük bir kısmı hastalanıp ölmüş, kurtulanlar ise eski yerleşme yerlerini bırakarak başka bölgelere göç etmişler, iç göçlere neden olmuşlardır. Bunların bir kısmı aralarında örgütlenerek daha uygun yerlerde köyler kurdukları gibi, bazıları da kentlerin ve kasabaların çevrelerine yerleşmişler (58) ve yeni mahalleler kurmuşlardır. Çorum kenti de 19. yüzyıl sonunda bir grup göçmenin yerleştiği ve yeni mahalleler kurduğu kentlerden biridir. 1882-1892 tarihleri arasında kentte kurulan İcardiye, Hamidiye, Selimiye ve Mahmudiye mahalleleri göçmenlerin iskân edildiği mahallelerdir (60). Şekil 9’da görüldüğü gibi bu mahallelerin bir kısmı kentin en dış mahalleleridir ve kuruldukları alanlar daha önceleri boş iken göçmenler yerleştirilerek kullanıma açılmışlardır.

Buraya kadar yaptığımız çözümleme bize göstermektedir ki 19. yüzyıl sonunda kente, dışardan gelip kent nüfusuna eklenen kişiler tarafından oluşturulan yeni mahalleler (İcadiye, Hamidiye, Selimiye, Mahmudiye ortaya çıkmıştır. Bunlara eskiden köy iken sonradan yakınlığı nedeniyle kent sınırları içine katılan Hıdırlık ve Kale’nin güneyindeki alanda bulunan Harmanlı’yı da katarsak 19. yüzyıl sonu Çorum’da yedi yeni mahallenin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Bu olgu Tablo 3’de görülen 19. yüzyıl sonundaki kentsel nüfus artışı ile bir koşutluk göstermektedir. Buna karşın kentteki mahallelerin sayısı daha uzun bir zaman dilimi içinde incelenirse oldukça farklı bir durum ile karşılaşılır. Tablo 4’te 16. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı arasındaki üç yüz yılı aşkın süre içinde kentteki mahalle sayıları gösterilmiştir. Tablo’da derlenen bilgilerin başlıca kaynakları şerhiye sicilleri, seyahatnameler ve salnamelerdir.

Tablo 4’ün incelenmesinden görülmektedir ki kentteki mahallelerin Sayısı 17. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıl başlarına kadar geçen yaklaşık 250 yıl içinde küçük dalgalanmalar göstermesine karşın 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl ortalarına kadar geçen yaklaşık 50 yıllık, kısa sayılabilecek bir dönem içinde 64’ten 42’ye düşerek önemli bir azalma göstermiştir. Kentteki mahalle sayısındaki değişimin nedenlerini başlıca üç başlık altında toplayabiliriz:

TABLO (4): Çorum Kentinde Mahalle Sayılarının Zaman içindeki Değişimi

Yıllar	Mahalle Sayısı	Hane Sayısı
1) 1595-1596	64	Bilinmiyor
2) 1648 -1660	42	4300
3) 1824 -1836	47	Bilinmiyor
4) 1835-1837	—	1800-2000
5) 1876	46	3604
6)1900	48	4343
7)1902	48	4268
8)1907	44	3673

Kaynaklar:

1. N. Köseoğlu, Çorum'un 350 yıl evvelki ile bugünkü mahalle adları hakkında bir araştırma, Çorumlu, Sayı 9-10 (1939), s. 302 (H.1004 yılına ait Şer'iyye sicilinden derlenmiştir).
2. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Türkçeleştiren : 2. Danişman, İstanbul : 2. Danişman Yayınevi, 1971. Cilt 4, s. 104
3. N. Köseoğlu, a.g.e. S. 296-301 (H. 1240-1252 tarihli Şer'iyye Sicilinden derlenmiştir),
4. F. R. Chesney, The Expendition For the Survey of the Rivers Euphrates and Tigria (1835-37). cilt 1, New York : Greenwood Press, 1969 (İlk basım 1850), s. 303 ve W.F.Ainsworth, Travels and Ressearches in Asia Minor, Mezopotamia, Chaldea and Armenia, London : John W. Parker, 1842, S. 101
5. N.Tuğrul, Çorum Tarihi ve Coğrafyası, Çorum : Devlet Matbaası, 1927, s. 59.
6. Ankara Vilayeti Salnamesi, Ankara: Vilayet Matbaası, H. 1318, S. 259
7. Ankara Vilayeti Salnamesi, H. 1320. Zikreden : İ. Sabuncuoğlu Çorum'da Maarif Hayatı, Çorumlu, Sayı 48 (1944), S. 1454
8. Ankara Vilayeti Salname-i Resmisi, Ankara: Vilayet Matbaası, H. 1325, s. 294

a) Doğal Afetler:

Çorum kentinin 16. yüzyıl sonundan başlayarak yaşadığı deprem, su baskısını, kıtlık gibi doğa olayları kentsel nüfusun belirli dönemlerde azalmasına ve bazı mahallelerin terkedilmesine neden olan başlıca etmenlerden biridir. Çorum kenti hem deprem kuşağı içinde bulunması, hem de Şekil 10'da görülen jeolojik yapısı nedeniyle sık sık doğal felaketlerle karşı karşıya kalmıştır. Örneğin daha 1578 yılında meydana gelen depremde kentte birçok yapı yıkılmıştır. Yıkılan yapılar arasında Çorum'da sancakbeyi olarak görev yapmış bulunan Gülabi Bey'in yaptırdığı cami (61), "tahtel kale" ve diğer dükkanlar da bulunmaktadır (62). 17. Yüzyıl sonu ile 18. yüzyılın ilk yansında ise kentte 1692, 1729, 1733, 1734 ve 1758 yıllarında, önemli

depremler olduğu, özellikle 1758 yılında depremin yanı sıra ortaya çıkan kıtlığın insanların ve hayvanların ölmesine yol açtığı Yusuf Bin Abdülatif'in el yazması notlarından aktarılmaktadır (63). Kentte 1786'da da önemli bir deprem olmuş ve bu depremde Ulucami harap olmuştur (64). Depremler 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyılın ilk çeyreğinde de devam etmiştir. 1793'deki büyük depremde evler yıkılmış, insanlar ve hayvanlar ölmüş, 800 kişiden fazla bir nüfus başka yerlere göçmüştür. 1800 Tarihli depremde ise kentte 800 ev oturulmayacak hale gelmiş ve halk çadırlarda yaşamını sürdürmüştür (65). Kaynaklara göre 19. yüzyılda kentte meydana gelen son deprem 1824 tarihinde olmuş, çok uzun sürmüş ve kente çok zarar vermiş, halk zorunlu olarak çadır ve barakalarda kalmıştır (66).

Buraya kadar özetlenen doğal afetlerden kent nüfusunun ve mahalle düzeninin etkilenmemesine olanak yoktur. Bu nedenle kentteki mahalle sayısının dalgalanmasında doğal olayların temel etkenlerden biri olduğunu düşünebiliriz.

b) Eşkıyalık Hareketleri ve Yönetim Sorunları:

Çorum kenti 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyıl başlarında eşkıyalık olayları nedeniyle zor dönemler yaşamıştır. Daha 1560 yılında Çorum Sancakbeyi Divan'a yolladığı şikayetinde bu sancakta hırsız ve eşkıyanın çok yoğun bulunduğunu, suçlar izlendiğinde diğer sancaklara kaçtıklarını belirtmekte ve onların oralarda izlenmesi için kendisine yetki verilmesini istemektedir (67). Bu tür olaylar, merkezi yönetimin zayıflamasının koşutu olarak zaman içinde giderek artmıştır. Örneğin devlet Kefe, Bağdat ve Hicaz taraflarında kıtlık oldukça her zaman yaptığı gibi, 1568 yılında da Sivas, Amasya, Şarkikarahisar ve Çorum taraflarına buğday ve un toplamak ve Kefe'ye göndermek üzere memurlar yollamış, ancak kadıların ve memurların çeşitli yolsuzlukları nedeniyle büyük güçlüklerle karşılaşmıştır (68).

Yönetim yapısında bu dönemde ortaya çıkan sorunların en somut kanıtı 1574-1577 yılları arasında, çok kısa bir dönemde Çorum'da üç sancakbeyinin değişmiş olmasıdır. Bu üç yıllık süre içinde sırasıyla Mahmut Bey, Yusuf Bey ve Hacı Ahmet Paşa Çorum'da sancakbeyi olarak görevlendirilmiştir (69).

Merkezi yönetimin zayıflaması sonucu ortaya çıkan bu tür olaylar özellikle 16. yüzyıl sonunda Celali isyanları sırasında büyük bir yoğunluk kazanmıştır. Çorum, Amasya, Tokat üçgenini içine alan Yeşilırmak bölgesinde birbirine yakın zengin kasaba ve kentlerin bulunması, her birinde zengin vakıflarca beslenen medreselerin, kalabalık öğrenci gruplarının buralarda birikmesine neden olmuştur. Bu bölge 16. yüzyılın ikinci yarısı boyunca "suhte ayaklanmalarının" en yoğun biçimde ortaya çıktığı bölgelerden biridir.

Bu dönemde örneğin Çorum'un Osmancık kazası kadısı bir suhte bölüğünün yollarını kesip, salgınlar saldığını merkeze bildirmiştir 16. yüzyıl sonunda ise Canfedaoğlu'nun yönetiminde bulunan Altı Bölük sipahileri Çorum ve çevresinde korku ve baskı yarattılar. 1595 yılında Canfedağolu'nun işlediği suçlardan dolayı Çorum'da idam olunması ise halkı oldukça tedirgin etti. Çıkan söylentiler üzerine esnaf dükkanlarını açmadı, halk başka yerlere göç etmeye hazırlandı. Devlet ise herkesin yerli yerinde kalması, dükkanların açılması, halkın parası ile yiyecek almak isteyenlere engel olmamaları, buna karşılık askerlerin halktan parasız bir şey istememeleri için emirler çıkardı. Bunlara karşın İzmit'ten Çankırı ve Çorum'a kadar sıralanan sancaklarda beylerin yönetimindeki Altı Bölük zorbalarının subaşı ve kethüda olarak sekban bölükleriyle yöre halkına zarar verdikleri hakkında İstanbul'a sürekli olarak şikayetler gelmekte idi (70). 17 yüzyıl başlarında Çorum kadısının da bu eşkıya ile birlikte hareket ettiği görülmektedir. Halkın ürünü zorbalar tarafından atlarına yem yapılmış, dizdara zorla açtırılan kalede yığılı buğday, arpa ve diğer ürünler ve emanete konan mallar yağma edilmiş, kentteki müderris, eski kadı gibi zengin kişilerin paraları alınmıştır (71). Devlet yöneticileri Karayazıcı gibi eski Celâli liderlerine yönetim görevleri vermek yoluyla ayaklanmaları önlemeye çalıştıysa da bir sonuç alamadı. 1601'de Karayaz'ın Çorum Sancakbeyi olduğu sıralarda eşkıyalık olayları bütün hızıyla sürüyordu. Aynı yılda Celâli liderlerinden Deli Hasan büyük Celâli kitleleriyle Çorum'dan geçip Ankara'ya gitti ve kenti kuşattı, 1604'te ise Tavil Halil yönetimindeki Celali sekbanları Çorum başta olmak üzere çevre sancakları yakıp yıktılar. Halk korkudan dağlık yerlere sığındı veya köy ve kasabaların çevresini palankalar ile çevirdi (72).

Bu olaylar sırasında halktan alınan yüksek vergiler nedeniyle kentin ekonomik durumu da iyice bozulmuştu. Örneğin Karayazıcı Çorum'a Sancakbeyi olmak için Şeyhülislam'a verdiği 30.000 altın rüşveti Çorum halkından birkaç kat fazlası ile aldı (73). Yönetimsel yapıdaki bu karışıklık kentin sık sık yönetici değiştirmesine neden oluyor. Halk da bundan büyük zarar görüyordu. Örneğin Çorum'un Eğri seferi sırasında tayin olunan beyi, kalabalık bir atlı grubu ile gelip, hemen salmalar toplamaya ve "kendi tahviline düşen hasılları" istemeye başladı. Ancak eski sancakbeyi bütün bir yılın "resimlerini" peşinen almış ve ayrıca halktan borçla satın aldığı, saman ve arpanın parasını da ödememişti. Yeni gelen sancak beyi de yine aynı yılın bütün hasıllarının kendisine ait olduğunu iddia edince halk iki defa vergi vermiş oldu (74).

Devletin dışardan gelen saldırılara karşı Çorum kentini korumak amacıyla 17. yüzyıl başlarında bazı önlemler aldığı görülüyor. 1609 tarihli iki belgede eşkıya saldırılarının

devam ettiğinden bahsedilerek Çorum Kalesine bir “varoş” inşası gerektiği, Belizat Çavuş’un bu işe memur edildiği, çok acele ve çok sağlam olarak yapılmasının İran savaşları nedeniyle gerekli bir önlem olarak görüldüğü ifade edilmektedir (75). Bu emirlerin hangi ölçüde gerçekleştiği konusunda elimizde belgeler bulunmamakta, ancak bazı yazarlar eski kenti kuşatan bir dış sur’un varlığından söz etmektedirler (76).

Buraya kadar derlenen bilgilerden Çorum kenti ve çevresinin Celâli ayaklanmalarından ve yönetim bozukluklarından ne kadar etkilendiğini görmüş olduk. Hatta bazı yazarlar tarihle birçok eşkiyanın uğrağı olması nedeniyle Çorum’a ‘Celâli Yatağı’ adının takıldığından bile söz etmektedirler (77). Sivas Valisi Vezir Süleyman Fevzi Paşa’nın 1792 yılında İstanbul’a gönderdiği bir “tahrirat suretinden” anlaşıldığına göre 18. yüzyıl sonunda da Çorum ve çevresi hala isyan ve ayaklanmalara sahne olmaktaydı, ancak devlet bu olayları bastırmakta başarı sağlayamıyordu (78). Benzer sorunlar 19. yüzyıl başlarında da görülmektedir. Kayıtlardan 1812 yılında İçel Sancağı Mutasarrıflığına tayin edilen Abidin Paşa’nın Çorum’a gitmek istemediği, buna neden olarak da Çorum ve çevresinin Cabbarzadeler’e “malihane” olmasını gösterdiği anlaşıyor (79). Bu örnek de biz kent ve çevresinde merkezi yönetimin ve denetimin ne kadar zayıflamış olduğunu gösteriyor. Böyle bir ortamda güvenlikten yoksun kalan kentsel nüfusun etkilenmesi ve kentteki mahalle düzeninde bazı değişikliklerin ortaya çıkması, mahalle sayılarında dalgalanmalar olması beklenen sonuçlardır.

c) Mahalle sınırlarında ve isimlerinde yapılan değişiklikler

Doğal afetler, merkezi yönetimin zayıflamasının sonucu olarak yaşanan isyan, eşkiyalık, halktan alınan yüksek vergiler gibi olgular halkı başka yerlere göç etmeye zorlayarak 16. yüzyıl sonunda 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar süren geniş zaman dilimi içinde kentteki mahalle sayılarındaki azalmanın nedenlerini bir ölçüde açıklamaktaysa da, aynı konu için incelenmesi gereken bir başka süreç de zaman içinde nüfusu azalan bazı mahallelerin diğerleriyle birleşerek isimlerinin ortadan kalkması veya yeni isimlerle yeni mahallelerin ortaya çıkmasıdır. Tablo 5’de elimizde bulunan bilgiler ölçüsünde kentteki mahallelerin farklı zamanlardaki isimlerine göre bir karşılaştırma yapılmış ve mahallelerden kaç tanesinin uzun zaman dilimi içinde, 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, eski isimlerini korudukları veya hangilerinin yeni isimlerle ortaya çıktığı saptanmıştır. Bu tablodan görülmektedir ki kentteki mahalle sayısı da, mahalle isimleri de 19. yüzyılın ilk çeyreği ile 20. yüzyılın ilk çeyreği

arasında geçen yüzyıl içinde göreceği bir durağanlık kazanmıştır. Örneğin 19. yüzyılın ilk çeyreğinde mahalle sayısı 47, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde de 46'dır. Yine tablo 4'ten izlendiği gibi, mahalle isimleri de, 19. yüzyıl sonunda kentte kurutan göçmen mahalleleri dışarda tutulursa, çok sınırlı bir değişme göstermiştir. Bu olguyu, bu dönemde, özellikle 19. yüzyılın ikinci yansında kent yönetiminde sağlanan düzen, süreklilik ve örgütlenme ile açıklamak olanağı vardır. Kentin 19. yüzyıl sonundaki fiziksel yapısını da etkileyen bir konu olduğundan kentsel yönetim ve örgütlenmeyi ayrı bir bölüm olarak ele almakta yarar görüyoruz.

TABLO (5) : Çorum Kentinde Mahalle İsimlerinin Zaman İçindeki Değişimi

Farklı dönemlerde adı geçenler	1)1595'den önce adı geçenler	2) 1824 -1836 arasında adı geçenler	3) 20. yüzyılın ilk çeyreğinde adı geçenler
Eymir Halife	X	:	—
Etçi Ali (Atçı Ali)	X		
Emir Hacı	X	—	—
Enzaldı	X	—	—
Beden Kavak	X	—	
Bey Cami	X	—	—
Pirinççi	X	—	—
Hacı Halil	X	—	—
Hoca Hamza	X	—	—
Hacı Halife	X	—	—
Hacı Bekir	X	—	—
Hacılman	X	—	—
Hacı Bayram	X	—	—
Hacı Mürsel	X	—	—
Hacı Ali	X	—	—
Hacı İsa	X	—	—
Hoca İsmail	X	—	—
Gökçe	X	—	—
Güldede (Göldede)	X	—	—
Makabir	X	—	—*
Musa Halife	X	—	—
Nuri Çelebi	X	—	—
Selime Hatun	X	—	
Sabuncu	X	—	—
Fethullah	X	—	—
Kalburcu	X	—	—
Yenice Nurullah	X	—	—
Karan	X	—	—

Dabakhane	X	—	—
Akpınar	X	X	X
Devehane	X	X	—
Mazlumoğlu Hüseyin	—	X	—
Medrese	X	X	X
Hacı Yusuf	X	X	X
Hacı Gever (Geyvan)	X	X	X
Hacı Davud	—	X	X
Defterdar	—	X	—
Burhan Kethüda (Kahya)	X	X	X
Kubbeli	X	X	X
Accelisani	—	X	X
Accelievla	—	X	X
Hacı İshak	—	X	X
Çiriş		X	X
Pazar	— --	X	X
Uç (öç)	-	X	X
Gülabi Bey	X	X	X
Şeyhler	X	X	X
Karaman Çavuş	X	X	X
Çöplü	X	X	X
Depecik (Tepecik)	X	X	X
Hacı Kemal	X	X	X
Çakır	X	X	X
Sağırıcı	X	X	X
Sancaktar	X	X	X
Yavruturna	X	X	X
Fatma Bacı	X	X	X
Sofular	X	X	X
Narkoğlu	—	X	X
Hacı Recep	—	X	X
Kundistan(kunduzhan)	X	X	X
Şarkıyan	X	X	X
Cepni	—	X	X
Ümid Halife	X	X	X
Pusiyan (Ermeni)	—	X	—
Han-ı Cedid	—	X	—
Emir Ahmet	X	X	X
Çiftlik	—	X	X
Camii Kebir	X	X	X
Karakeçili	X	X	X
Hacı Nasrullah	X	X	X
Azap Ahmet	X	X	X
İsa Halife	X	X	X

Kale	—	X	X
Selimiye	—	—	X
Mahmudiye	—	—	X
Hamidiye	—	—	X
İcadiye	—	—	X
Hıdırlık	—	—	X
	Toplam	47	46

Kaynaklar :

1. N. Köseoğlu, Çorum'un 350 yıl evvelki ile bugünkü mahalle adları hakkında bir araştırma, Çorumlu, Sayı 9-10 (1939) s. 298-302
2. y.a.g.e.
- 3.N. Tuğrul, Çorum Tarihi ve Coğrafyası, Çorum: Devlet Matbaası 1927, s.59

Kent Yönetimi ve Kentsel Hizmetler

Geleneksel Osmanlı toplumunda kentlerin toptum yaşantısında etken oluşlarının önemli nedenlerinden biri, devlet düzeninin belki de en önemli kurumu olan adalet örgütünün kentlerde bulunmasıdır. Osmanlı döneminde “haklaştırma yetkisi” elinde bulunduran kadı ve diğer mahkeme görevlilerinin yerleştikleri kentlerin merkezlik ettikleri bölge, yönetsel birimlerden ayrı olarak “kaza” diye adlandırılmıştı. Çorum kenti de bu niteliği taşımakta idi.

Geleneksel Osmanlı kent yönetiminde beledi ve mülki yönetim işlevleri de birbirinden ayrılmamıştır. Kadı kentin yargı organı olduğu kadar kentte güvenliğin koruyucusu, vakıfların deneticisi olan kadı, aynı zamanda onların kişiliğinde bazı beledi görevlerin yerine getirilmesi açısından en iyi yardımcılara sahipti. Esnaf kethüdaları çarşının temizliği, çarşı içindeki yolların çeşmelerin ve su yollarının bakımı ve onarımı görevlerini yerine getirip, bedelinin kendi sandıklarından ödenmesini sağlarlardı (80). Kentlerde imar düzeninin denetimi de kadının sorumluluğunda olup, bu tür işlerde baş yardımcısı “mimarbaşı” idi. Surların yapım ve onarımı, yol üzerine bina yapılmaması, sundurmaların sokağa sarkmaması, mezarlık ve pazar yerlerinin başka yerlere taşınması Kadı'nın iznine ve yürüteceği işlemlere bağlıdır. Kentin imar düzenine ilişkin konularda izin verme yetkisi de kadıya aitti. Kadı konuyu mimarbaşına inceletir. Onun getireceği bilgiye göre izin verir ve konuyu, başvuruyu ve verilen inşaat iznini sicile kaydederdi. Mimarbaşının gerekli gördüğü yıkım işlemleri yine kadının izniyle uygulanır, inşaat işçilerinin ücretleri, malzeme fiyatları ve standartları mimarbaşı ile lonca temsilcilerinin kadının huzurunda yaptıkları ortak toplantıda saptanarak sicile kaydedilirdi (81).

Yukarıda sıraladığımız çok çeşitli görevlerle yükümlü olan kadının kentlerdeki özel konutu, mahkeme, belediye ve hükümet konağı işlevlerini görmektedir (82). Bu işleyiş içinde, yönetsel kademelenmede “sancak merkezi” durumunda bulunan Çorum kentinde 19. yüzyılın ilk çeyreğinde “yönetici merkez” işlevini gören bir özel yapıya rastlanmaz. Ancak görev süreleri oldukça kısa olan kadınların oturdukları konutların kentin ticaret merkezine yakın bir yerde bulunması gerekmekte ise de Çorum’da olduğu gibi, diğer Anadolu kentlerinde de bu konutların özel olarak bu kullanım amacıyla yapıldığını gösteren bir kayıt da yoktur.

Kadınların adli, mülki ve belediye alandaki görevleri 1826 yılına kadar sürdü. Bu tarihten sonra görevlerin merkezi yönetim tarafından kurulan yeni memurluklara bırakılmasıyla kadı, yargı organı, noter ve vakıf denetçisi durumuna düştü. 1836 yılında, kurulan Evkaf Nazırlığının vakıf işlerini yüklenmesiyle de kadınlar artık yalnızca yargı organı olarak kaldılar. Tanzimattan sonra yargı organları yeniden düzenlenmiş ve Nizami Mahkemeler kurulmuştur. Böylece kadınların yargı alanları ve yetkileri de daralmış, aile ve miras konularıyla ilgilenen şer’i yargıçlar durumuna düşmüşlerdir. Ancak kentlerde genellikle dış etkilerle değişen yapı ve beliren yeni gereksinimler en kısa sürede modern “belediye” örgütlerinin kurulmasını gerektiriyordu.

Çorum kentinde ilk “Belediye” örgütü 1876 yılında kurulmuştur (83). Konumuz açısından, hiç kuşkusuz, 1877 tarihli “Vilayet ve Belediye Kanunu” ve onun getirdiği örgütsel yapı, kent yönetiminin değişim sürecinde en önemli girişim olarak nitelendirilebilir. Kanuna göre Belediye örgütünün organları “Belediye Reisi” ve “Belediye Meclisi” dir. Kanunun 4. maddesi gereğince, kentlerin nüfuslarına göre, dört yıl için, 6-12 kişilik bir Belediye Meclisi seçilecek, Belediye

Reisi bu seçilmiş üyeler arasından hükümetçe tayin olunacaktır (84). Uygulamada diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi, Çorum’da da Belediye Reisleri genellikle yerel eşraftan kimseler arasından seçilmiştir. Kentlerde yerel yönetim örgütleri bu değişim sürecinden geçerken Osmanlı İmparatorluğu’nda “mülki” yönetim örgütleri de yerel örgütlerle eşzamanlı olarak, hızlı bir değişim süreci içinde bulunmaktadır. Tanzimattan önce Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet yönetimi iki ana kuruma dayanmaktaydı. Bunlardan biri ordu, diğeri adliye idi. Tanzimat ile birlikte “mülki yönetim” adı altında, ordudan ve adliyeden bağımsız bir üçüncü ana kurum oluşmuştur (85). Özellikle II. Abdülhamit devrinde, mülki yönetimde görevlendirilen memurlarda büyük bir artışın meydana geldiği görülür. Böylece devlet yönetiminde sivil bürokrasi büyük bir ağırlık kazanmıştır.

Yönetmel yapıda ortaya çıkan bu nitel ve nicel değışmenin koşutu olarak kentlerin mekansal yapılarında da yeni öğelerin ortaya çıktığını görüyoruz. Bunlardan biri “yönetici merkez” olgusudur. 19. yüzyıl sonlarında oluşmaya başlayan yönetici merkezin odak noktası ise Hükümet Konağı’dır. 1900 yılına ait Ankara Vilayeti Salnamesinin Çorum Sancağı ile ilgili bölümünde bu konu ile ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir (86):

“Kasabanın ortasında Hükümet Dairesi, Mülkiye, Adliye memur ve subaylarına ait büyük bir bahçe vardır. Hükümet binası bir avlu içinde ve muntazam bir bina olup üç daireden oluşmaktadır. Yapının içinde belediye de dahil olmak üzere 25 oda ile bir mescit vardır. Adliye kısmında 13 oda ile bir mescit, askeri dairesinde ise 8 oda vardır. Hükümet avlusunda bir askeri depo, bir de eski hapisane bulunmaktadır. Hükümet civarında kagir, süslü ve yüksek bir saat kulesi, bir telgrafhane, Duyun-u Umumiye ve Reji Daireleri bulunmaktadır.”

Şekil 11’de görüldüğü gibi Hükümet Konağı oldukça büyük bir yapıdır. Bu yapı içinde görevli memurların sayısı ise yine aynı kaynakta şöyle verilmektedir (87) :

Belediye örgütü	12 kişi
Nafia Komisyonu	6 kişi
Duyun-u Umumiye	2 kişi
Maarif Komisyonu	6 kişi
Zabıta	8 kişi
Nakliye	6 kişi
Muhacir Komisyonu	5 kişi
Orman İdaresi	2 kişi

Dört farklı kaynaktan derlediğimiz bilgilerle hazırlanan Tablo 6’da görüldüğü gibi Hükümet Konağı’nın daha 1900 yıllarında işlev görmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bu yapı 1956 tarihinde geçirdiği bir yangında bütünüyle yanıp ortadan kalkmasına kadar da işlevini sürdürmüştür. Şekil 12’de Hükümet Konağı’ndan görülen Saat Kulesi’nin bulunduğu meydan ise Samsun Şosesi üzerinde, kentin en işlek yollarının kesiştiği bir düğüm noktasıdır. Saat Kulesi kapısı üzerinde bulunan kitabeden yapının Hasan Paşa tarafından 1894 tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır (88).

Mülki yönetim örgütünün dışında kalan “askeri” örgüt de “yeniçeri ocağı” kaldırıldıktan sonra önemli bir yapısal değişim geçirmiştir. Yeni ordunun çekirdeğini nizamiye askerleri, ikinci kademeyi ise “redif” askerleri oluşturmuştur. Nizamiye askerleri Osmanlı İmparatorluğu’nun savunma gereksinimini göz önünde tutularak belirli merkezler çevresinde yerleşmiş, yedi orduya bölünmüş bulunuyordu. Bu ordulardan her birinde savaş gücünün yanı sıra bir de redif örgütü kurulmuştu ve her ordunun 5 veya 6 “redif alayı” vardı. Bu alayların merkezleri bölgenin büyük kentlerinde, sancak veya vilayet merkezlerinde bulunmakta idi. Redif askeri örgütünün kurulması ile, bu döneme kadar vali ve mütesellimlerin kapılarında besledikleri ‘kapu halkı’ diye adlandırılan askeri güce gerek kalmamış, bu değişimin hem ülke yönetiminde ve hem de kent yönetimi üzerindeki etkisi büyük olmuştur. Artık kentlerde güvenliğin sağlanması büyük ölçüde “redif” askerlerine bırakıldığı gibi, mülki yönetim ile askeri yönetim birbirinden ayrılmış olmaktadır (89). Kendi bölgelerinin büyük kentlerinde bulunan “redif alayları” kentlerin hemen dışında kendileri için özel olarak inşa edilmiş kışlalarda yerleşmişlerdir. Çorum kenti de 19. yüzyıl sonunda redif askerlerinin yerleştikleri merkezlerden biridir. 1900 yılına ait Ankara Vilayeti Salnamesinin Çorum Kazası ile ilgili bölümünde

TABLO (6) : 19. Yüzyıl Sonu ile 20. Yüzyıl Başlarında Çorum Kentinde Bulunan Yapılar

Yapıların kullanım türü	1890 yılında toplam sayı	1895 yılında toplam sayı	1900 yılında toplam sayı	1907 yılında toplam sayı
Hükümet Konağı	1	1	1	1
Askeri kışla ve cepha- nelik	1	1	1	1
Askeri depo ve hapis- hane	—	1	1	1
Karakol	--	2	2	
Telgrafhane	1	1	1	1
Belediye	—	—	—	1
Hastahane	—	—	—	1
Kütüphane	2	2	3	2
Cami ve mescit	45	164	47	37
Medrese	10	—	11	10
Tekke	—	5	5	4
Sübyan Mektebi	—	—	6	10
Mekteb-i İptidai	—	—	10	6
Mekteb-i İdadi	—	—	1	J
Mekteb-i Rüştîye	—	—	1	1
Konut	3673	4283	4383	3673
Dükkan 1100		—	1055	1100
Hamam	—	—	4	4
Han	6	7	11	6
Tabakhane	—	—	73	—
Kilise	—	—	1	1
Kahvehane	—	21	25	—
Un fabrikası	—	1	3	—
Saat Kulesi	—	1	1	1
Salhane	•		1	1
Gazhane	—	—	1	1
Duyun-u umumiye ve reji dairesi	1	1	1	--
Ziraat Bankası Şubesi	1	1	1	1
Çeşme	135	—	—	135

Kaynaklar :

- 1.M.İ. Sabuncuoğlu, Çorum Tarihine Ait Derlemelerin, cilt 1, Ankara : Kardeş MatbaASI, 1971, s. 33
- 2.Ali Cevat, Memalik- i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı, İstanbul : Mahmut Bey Matbaası, H. 1313, s. 313.
- 3.Ankara Vilayetine Mahsus Salname, Ankara : Vilayet Matbaası, H. 1318 (13. defa) s. 258 - 260,
- 4.Ankara Vilayeti Salname- i Resmisi, Ankara : Vilayet Matbaası, H. 1325 (15. defa) s. 294 - 295.

“kasabanın güney batısında, Yozgat Caddesi üzerinde bir piyade alayı ve bir alay süvarinin sığabileceği büyüklükte, diğer kasabalarda eşi olmayan bir kışla binasının ve cephaneliğin bulunduğu” yazılmaktadır (90). Şekil 13’te görüldüğü gibi bu bina kentin dışında geniş bir alana yayılmış oldukça önemli ve büyük bir yapıdır.

19. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı İmparatorluğu’nda adli, mülki ve askeri örgütlenmenin önemli ölçüde değişim geçirdiği bir dönem olmasının yanı sıra eğitim sisteminin de büyük ölçüde değiştiği bir dönem olmuştur. 1869 tarihinde çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde ilk, orta ve yüksek olmak üzere üç eğitim kademesi getirilmişti. Bu eğitimi veren okulların sıralanması ise şöyleydi:

- sübyan mektepleri
- mekteb-i iptidaiye (ilkokul)
- rüştiye (ortaokul)
- idadi (Ortaokul-lise arası)
- sultani (lise)
- darümuallimin ve çeşitli yüksek meslek okulları

19. yüzyıl sonları bu yeni eğitim sistemi içinde getirilen farklı kademedeki okulların Çorum kentinde de açıldığı bir dönem olmuştur. Daha 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi çıkarılmadan önce de Çorum kentinin eğitim hizmeti açısından oldukça geniş bir etki alanına sahip olduğunu kentte bulunan medrese ve kütüphane sayılarına bakarak söyleyebiliriz. Tablo 7’de görüldüğü gibi, 19. yüzyıl sonlarında geleneksel sistem içinde eğitim veren, yaklaşık 250 öğrencinin öğrenim gördüğü, 10 medrese ile toplam 6700 kitabı bulunan üç kütüphanenin varlığı bize kentin kendi bölgesi içinde eğitim merkezi işlevi gördüğünü kanıtlamaktadır. Yine aynı tablodan medrese ve kütüphanelerin bulunduğu mahallelerin kentin en eski mahalleleri olduğunu görmekteyiz. Bu olgu bize bu eğitim kuramlarının çok uzun bir dönemden beri aynı işlevi sürdürdüklerini kanıtlamaktadır. Başka bir deyişle Çorum kenti daha önceki yüzyıllarda da bölgesi içinde eğitim hizmetleri açısından oldukça gelişmiş bir merkez olarak gözükmektedir.

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’ne göre her mahallede dört sınıflı birer “sübyan mektebi”, beş yüz haneyi geçen kasabalarda dört sınıflı bir “rüştiye mektebi”, bin haneyi geçen kasabalarda ise üç sınıflı bir “idadi” açılması öngörülmektedir.

Aynı tarihlerde Tablo 4’te görüldüğü gibi üç bin haneden fazla nüfusu olan Çorum kentinde bir nizamnameye göre 1871 yılında tek muallimli bir Rüştîye Mektebi ile 9 tane “sübyan mektebi” açılmıştır (91).

1900 yılında ise kentte bulunan okullar ve öğrenci sayıları şöyle dağılmaktadır;

Mekteb-i idadi’de	75 öğrenci
Mekteb-i Rüştîye’de	72 öğrenci
6 adet Mekteb-i iptidaiyeden;	
Hamidiye Mektebinde	103 öğrenci
Tefeyyüz Mektebinde	125 öğrenci
Burhani Terakki Mektebinde	90 öğrenci
Mekteb-i Edeb’te	85 öğrenci
Kadirhan Mektebinde	145 öğrenci
İrfan Mektebinde	85 öğrenci

Bunlardan başka 6 sübyan mektebi, bulunmaktadır (92).

Bunlara ek olarak 1901 yılında Mahmudi adında bir erkek ve bir kız okulu. 1002 de ise Mecidi ve Osmani adlarında iki okul daha açılarak ilkokul düzeyindeki okulların sayısı 10’a çıkmıştır. 1869 tarihli nizamnamenin sonucu olarak ortaya çıkan bu sistem II. Meşrutîyetin ilanına kadar sürmüş ve 1913 yılından sonra eğitim sistemindeki düzenleme hareketlerinin sonucu olarak kentte Reşadiye, Saadet, Namık Kemal, İttihat, Terakki ve Hürriyet isimleriyle yeni okullar açılmıştır.

Aynı kapsam içinde, binalarının ve sınıf sayılarının yetersiz olması nedeniyle “rüştîye” (ortaokul) ve bazı “mekteb-i iptidaiye” (ilkokul)’ler üç devreden oluşan tam teşkilatı Osmani, Mecidi, Mahmudi ve Hürriyet isimli okullarla birleştirilmişlerdir. Ayrıca Numune-i Nezahat ve Revzeinisvan adlı kız okulları oluşmuştur. Cumhuriyetin ilanına kadar kentte bu okullarla birlikte medreseler ve sübyan mektepleri de işlevlerini sürdürmüşlerdir (93). İncelediğimiz dönemde kentte yüksek meslek okulu kademesinde açılan tek okul Şekil 14’te görülen “Ziraat Mektebi” dir.

19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında kentte ticaret hayatının canlandığına, ticaret işyeri sayısının büyük ölçüde arttığına ve bunun nedenlerine daha önce değinmiştik.

Aynı dönemde kentte dükkan ve ticarethanelerin sayısal artışına koşut olarak 20-25 kadar da kahvehanenin açılmış olduğu Tablo 6'nın incelenmesinden görülmektedir. Bunların çoğu Saat Kulesi'nin bulunduğu meydan çevresinde yer almıştır. Şekil 15'te görülen Maarif Kahvehanesi bunlardan biridir.

Kentte ticaret hayatının canlanmasının ve ticaret sermayesi birikiminin koşutu olarak 1890 yılında ilk Ziraat Bankası Şubesi açılmıştır. Daha 1861 yılında çiftçilere kredi sağlamak üzere açılan Menafı Sandığı 1885 yılında Ziraat Bankası adını almış, 1890 yılında Ziraat Bankası Şubesine dönüşmüştür (94).

Yine aynı tablonun incelenmesinden görülmektedir ki 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başları kente hastahane, un fabrikası, gazhane, salhane, karakol gibi kentsel hizmetlerin getirdiği bir dönem olmuştur. Buna karşın bu dönemde kentte bulunan altyapı hizmetlerinin geliştirilmesi yönünde önemli bir girişim izlenmektedir. Örneğin 1890'larda kente içme suyu ve kullanma suyu sağlayan 135 çeşmenin sayısının, 20 yıl içinde, nüfusun ve mahalle sayısının artış göstermesine karşın, aynı kaldığını yine tablo 6'dan görmekteyiz. Şekil 16'da bu çeşmelerden biri görülmektedir.

Osmanlı imparatorluğunda sosyo-ekonomik yapının genel değişim süreci içinde 17. yüzyıl başından 19. yüzyıl sonuna kadar iki yüz yıllık dönemde Osmanlı toplumunun durağan yapısının koşutu olarak, diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi Çorum kentinde de mekânsal yapı oldukça durağandır. Kent 17. yüzyılda ulaştığı sınırlar 19. yüzyıl sonlarına kadar korumuş, ancak 19. yüzyıl sonunda kentsel arazi kullanımına eklenen yönetici merkez, göçmen mahalleleri, eğitim yapıları, askeri kışla, ticaret sermayesi birikimi sonucu ortaya çıkan çok sayıdaki dükkan gibi yeni öğeler ve kent nüfustaki artışın yarattığı yeni akım ilişkileri kent mekanına bir hareketlilik getirmiştir.

Bu dönemde kentin bölge ölçeğindeki iki temel niteliğinden birisi Samsun limanında son bulan ana ticaret yolu üzerinde olması nedeniyle “transit ticaretin” yoğun bir biçimde yer aldığı bir merkez olması, ikincisi ise kendi bölgesinin “pazar yeri” olma işlevini sürdürmeye devam etmesidir. ‘Saat Kulesi’nin bulunduğu meydan ve çevresi kentin en eski ve en büyük camisi olan “Cuma Camisi” işlevi gören Ulu Cami, 19. yüzyıl sonunda yapılan Hükümet Konağı çevresinde yer alan esnaf çarşıları, tüccar mağazaları, pazar yeri ve kahvehaneler ile kentin en işlek yollarının kesiştiği bir merkez görünümündedir. Meydana bağlanan yollar üzerinde ise Şekil 1’de görüldüğü gibi 19. yüzyıl sonlarında sayıları hızla artan dükkanlar sıralanmaktadır. Ankara yönünden gelen transit ticaret yolunun kente giriş noktası olan Sancaktar Camimin bulunduğu meydandan başlayarak kuzeye doğru uzanan Kubbeli Camii’nin önünden

geçerek meydana bağlanan yol bu bağlantıların en önemlilerinden biridir. Sancaktar Camii çevresinde yer alan Terlemez Hanı ve diğer hanların ise ticaretten çok otel hizmeti gördüğü anlaşılmaktadır. Aynı türden hanların çoğunluğunun Saat Kulesi'nin bulunduğu meydan çevresinde ve esnaf çarşılarının bulunduğu “Çöplük” çevresinde yer alması bu bölgenin transit ticaret açısından incelendiğimiz dönemde bir odak noktası işlevi görmesindendir.

Yukarıda adı geçen hanların planları incelendiğinde bunların “yolcu hanı” olma niteliği belirgin olarak görülmektedir, örneğin hepsinde, yoldan ortadaki avluya geçiş işlevi gören girişin at arabalarının rahatlıkla geçebileceği genişlikte ve yükseklikte olduğu, eşikleri bulunmadığı ve hanlarda yer alan iç avlu çevresinde ahır işlevi gören bölümlerin bulunduğu, üst katlarda ise yolcuların kaldığı otel odalarının yeri dikkati çekmektedir. Şekil 18’de bu hanlardan birinin girişinin iç avludan görünüşü örnek olarak verilmiştir. Şekil 19’da ise Ulu Cami çevresinde yer alan çok sayıdaki araba bize, yüzyıl başında bölge ölçeğindeki taşımacılıkta at arabasının ne denli yaygın kullanıldığını açık bir biçimde göstermektedir.

20. yüzyıl başlarında at arabasının bölgeler arası ulaşımında olduğu kadar kent içi ulaşımında ve kenti yakın çevresindeki yerleşmelere ve tarım alanlarına bağlayan ulaşım sisteminde de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Genellikle Anadolu kentlerinde konut dokusunda oluşan sokak düzeni, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar at arabasının kent içi ulaşımında yaygın olarak kullanıldığını gösteren nitelikler taşımamaktadır. Çorum kentinde, kentin en eski mahallelerinin yol dokusu gerek yolların genişliği, gerekse eğimi açısından at arabasının girmesine elverişli değildir. Bu konuya örnek olarak kuzeydeki mahallelerden Emir Ahmet Mahallesi’ni veya güneydeki mahallelerden Tepecik Mahallesi’ni verebiliriz.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Çorum kentinde yapılan konutlar genellikle iki katlı ve yola geniş cepheli yapılardır. Konuta girişte kullanılan kapının Şekil 20 ve Şekil 21’de görüldüğü gibi at arabasının girmesine uygun genişlikte ve yükseklikte olduğu, eşiki bulunmadığı, bu kapıdan girince ulaşılan avluda ise bazı örneklerde arabayı koymaya uygun özel bir sundurmanın bulunduğu dikkati çeker. Genellikle gündelik yaşamın sokaktan yüksek duvarlarla veya öndeki iki katlı bina blokuyla ayrılmış olan bu iç avlu veya arka bahçe çevresinde geçtiği örneklerin incelenmesinden görülmektedir. Örneğin Şekil 32’de görülen örneklerde olduğu gibi iç avlu çevresinde yer alan açık ve kapalı mekanlarda yaşama, depolama gibi gereksinimler karşılanmakta ve bitki yetiştirilmektedir. Böylece sokaktan görülen sade fazla abartılmamış, bitişik nizamdaki yapıların oluşturduğu cephe düzeninin gerisinde çok zengin ve çok

çeşitlilik gösteren bir konut dokusu kentte incelediğimiz dönemin en belirgin özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan yönetsel, ekonomik ve sosyal yapıdaki değişimler Çorum kentinin mekansal yapısını da etkilemiş ve özellikle iç Anadolu'yu Samsun limanına bağlayan ana ticaret yolu üzerinde bulunması nedeniyle Çorum kentindeki makansal yapı değişimi nitel ve nicel olarak, ana ticaret yolları üzerinde bulunmayan, diğer Anadolu kentlerine göre daha hızlı ve belirgin olmuştur. Bu değişim süreci içinde kent dokusu da parça parça yenilenmiş, özellikle genişletilen ve at arabası ile ulaşım olanak veren kent içi yollar üzerinde 20. yüzyılın ilk çeyreğinde çok sayıda konut yapılmış, bu süreç Cumhuriyet döneminde de, yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir.

Dipnotlar

- 1) Mustafa Nuri Paşa, Netayic'ül-Vukuat, sadeleştiren, notları ve açıklamaları ekleyen: Prof. Dr. Neşet Çagatay, Ankara: T.T.K. Yayını, Cilt 1-2, 1979 (ilkbasım 1877), s. 141
- 2) D.E. Pitcher, An Historical Geography of the Ottoman Empire, Leiden: EJ Brill, 1972, Harita 25.
- 3) F.Akbal, 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus, Belleten, cilt 15, sayı 60 (1951), s. 622-623.
- 4) T. Anakök, Çorum Tarihi, Çorum 1950 (fotokopi) Kütüphane no. 3210/114, s. 123.
- 5) T. Anakök, a.g.e., s. 122
- 6) Bu bilginin kaynağı olarak Arşiv Dairesi, Cevdet Tasnifi Dahiliye kısmı, No. 5304 ve Nd. 7517 gösterilmektedir. Zikreden: H.T. Daglıoğlu, Çorum Vilayetine Mülki Taksimatına Tarihi Kısa Bir Bakış. Çorumlu, sayı 32 (1941), s. 987.
- 7) Muhimme Defteri, No. 260, H. 1275 (1858-1859), s. 134. Zikreden H.T. Daglıoğlu.
- 8) H.T. Daglıoğlu, a.g.e., s. 988.
- 9) T. Anakök, a.g.e., s. 124.
- 10) "Map of Asia Minor to illustrate the Journeys of Hamilton 1826-1837", orijinal dökümanlardan derleyen John Arrowsmith, W.J. Hamilton, Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, cilt 1, Lonten: John Murray, 1842 nin eki.
- 11) W.J. Hamilton, a.g.e., s. 378.
- 12) W.F. Ainsworth, Travels and Researches in Asia Minor, Mosopotamia, Chaldea and Armenia cilt 1, London: John W. Parker, 1842, s. 101.
- 13) W.J. Hamilton, a.g.e., S. 378.
- 14) V. Cuinet, La Turquie d'Asie, cilt 1, Paris : E. Leroux, 1890 s. 97-98.
- 15) V. Cuinet, a.g.e., s. 101.
- 16) Ankara Vilayeti Salname-i Resmisi, Ankara - Vilayet Matbaası, H. 1325 (15.defa) s. 292.
- 17) H.T. Daglıoğlu, a.g.e., s. 988.
- 18) T. Anakök, a.g.e., s. 127.
- 19) Ankara Vilayeti Salname-i Resmisi, H. 1325 (15.defa) s. 292.
- 20) M.Zamir, Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919, Middle Eastren Studies, cilt 17, sayı 1 (1981) s. 91
- 21) Ankara Vilayeti Salname –i Resmisi, H. 1325 (15. defa) s. 296-297.
- 22) N. Koseoğlu, Çorum'da Dedesli Aşireti, Çorumlu, sayı 43 (1943) s. 1309
- 23) C. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskan Teşebbüsü (1691 - 1696), İstanbul :Edebiyat Fakültesi Yayını 1963, s. 19 ve 21 ve Muhimme Defteri No. 115, s. 422.
- 24) T. Anakök, a.g.e., s. 74
- 25) C. Orhonlu, a.g.e., s. 37-45.
- 26) N. Koseoğlu, a.g.s 1309

- 27) N. Koseoglu, Çorum'da Oğuz Boyları, Çorumlu, sayı 43 (1943) s. 1279, 1281, 1282.
- 28) C. Orhonlu, a.g.e., s.21.
- 29) İ. Sabuncuoğlu, Çorum'da Maarif Hayatı, Çorumlu, sayı 48 (1944) s. 1455.
- 30) N. Köseoğlu, Çorum'un 350 yıl evvelki ile bugünkü mahalle adları hakkında bir araştırma, Çorumlu, sayı 9 - 10 (1939), s. 302. Sonradan bu mahallelerin adı Medrese Mahallesi olarak değişmiş.
- 31) Çorum il Merkezinde Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından "Tabakhane ve Büyük Göl" adına düzenlenmiş eski eser tescil fisi, Haziran : 1973.
- 32) N. Çağatay, Fütüvvetçilikle Ahiliğin Ayrıntıları : Belleten, cilt 40, sayı 159 (1976), s. 433-435
- 33) N. Tombuş Çorum'da Ahilik II, Çorumlu, sayı 57 (1946), s. 1693 - 1694 ve 1696.
- 34) Çorum İl Merkezinde Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanmış "Ahi Evren ve Loncası" adına düzenlenmiş tescil fişi, Haziran 1973.
- 35) N. Tombuş, Çorum'da Ahilik I, Çorumlu, sayı 56 (1946), s. 1674.
- 36) H. Karamuk, Çorum'da Yerli Sanatlar, Çorumlu, sayı 29 (1941), S. 889.
- 37) Ankara Vilayeti Salname -i Resmisi, Ankara : Vilayet Matbaası, H. 1325 (15.defa) s. 297.
- 38) Ankara Vilayetine Mahsus Salname, Ankara : Vilayet Matbaası H. 1318 (13. defa), S. 259.
- 39) İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, "Deri Sanayii" maddesi, İstanbul, 1948, Cilt 3, s. 362.
- 40) A. G. Ökçün, Osmanlı Sanayii : 1913, 1915 yılları Sanayi İstatistiki, Ankara : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, no. 295, 1971, s. 110.
- 41) Ankara Vilayeti Sainame-i Resmisi, Ankara : Vilayet Matbaası, H. 1325 (15.defa), s. 297.
- 42) Çorum'da Cumhuriyetin On Beş Yılı, İstanbul : Resimli Ay Matbaası, 1938, s. 9.
- 43) y.a.g.e., s.19.
- 44) Çorum'da Dokumacılık, Çorumlu, sayı 57 (1946), s. 1689.
- 45) Türk Ansiklopedisi, "bakırcılık" maddesi, İstanbul : Milli Egitim Basımevi, 1967, cilt 5, s. 75-76.
- 46) 1835 yılında Tokat'tan geçen Ünlü gezginlerden Texler, Ainsworth ve Chesney Tokat'ta bulunan İkl firında Ergani'den getirilen ham bakar madenin islenmekte olduğunu ve Samsun limanından deniz yoluyla İstanbul'a saf bakır gönderildiğini yazmaktadırlar. Tokat'tan bakır ihraç edildiğine göre Çorum kentine de gerekli bakırın buradan sağlanması olasılığı yüksektir.
- 47) V. Cuinet, La Turquie d'Asia, cilt 1, s.721.
- 48) Ali Cevat, Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı, İstanbul : Mahmut Bey Matbaası, H. 1313, s. 314.
- 49) Ankara Vilayetine Mahsus Salname, Ankara: Vilayet Matbaası, H. 1318 (13. defa), s. 260.
- 50) Ankara Vilayeti Salname-i Resmisi, Ankara : Vilayet Matbaası, H. 1325 (15. defa), s. 296.
- 51) Bu konuda geniş bilgi için bakınız: İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, "cehri" maddesi, cilt 3, İstanbul 1948, s. 201.
- 52) F.Ünsal, Cehrilik Yarenliği, Çorumlu, sayı 45 (1944) s. 1344 - 1345.
- 53) N. Tuğrul, Çorum Tarihi ve Coğrafyası, Çorum: Devlet Matbaası, 1927, s.55.

- 54) İ. Sabuncuoğlu, Çorum'da Maarif Hayatı Çorumlu, sayı 48 (1944) s. 1454.
- 55) İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, a.g.e., s. 202.
- 56) Çorum kenti ile ilgili bütün bu bilgiler için bakınız:
W.F. Ainsworth, Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia, London: John W. Parker 1842, s. 101-102.
- 57) Ankara Vilayetine Mahsus Salname, Ankara: Vilayet Matbaası, H. 1318 (13.defa) s. 259.
- 58) Ankara Vilayeti Salname-i Resmisi, Ankara : Vilayet Matbaası, H. 1325 (15. defa) s. 295.
- 59) N. Tunçdilek, Kar Yerleşmeleri : Köy altı şekilleri,
Türkiye : Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar, E. Tümtekin, F. Mansur, P. Benedict (ed), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayını, 1971, s. 24 - 26.
- 60) N. Koseoğlu, Çorum'un 350 yıl evvelki ile bugünkü mahalle adları hakkında bir araştırma, Çorumlu, sayı 9-10 (1939) s. 303.
- 61) H.T. Dağlioğlu, Onuncu Asırda Çorum, Çorumlu, sayı 7. (1938), s. 222.
- 62) Mühimme Defteri N. 40, s. 210, Yıl H. 987 (1579), Zikreden: H.T. Dağlioğlu, Onuncu Asırda Çorum, Çorumlu, sayı 8 (1938) Vesika no 71.
- 63) M.İ. Sabuncuoğlu, Çorum Tarihine Ait Derlemelerim, Kısım II, Ankara: Kardes Matbaası 1973, s. 93-95.
- 64) M.İ. Sabuncuoğlu, Çorum Tarihine Ait Derlemelerim, Kısım I, Ankara : Kardes Matbaası. 1972, S. 28.
- 65) T.Anakök, a.g.e., s. 92-116-118 ve R. Arıncı, Arzda ve Yurdumuzda zelzele Bölgeleri, Çorumlu, sayı 29 (1941. s. 899.
- 66) N. Ugur, Zelzele, Çorumlu, sayı 21. (1940), s. 652.
- 67) M. Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası : Celali İsyanları, Ankara Bilgi Basımevi, 1975, s. 132.
- 68) Mühim me Defteri No. 7, S. 759. Corum Beyine ve Kadilarina H. 976 tarihil hukum. Zikreden: M. Akdağ, a.g.e., S. 82.
- 69) H.T. Dağlioğlu, Onuncu Asrı Hicride Çorum, Çorumlu, sayı 9-10 (1939), s. 291.
- 70) M. Akdağ, a.g.e., s. 162, 169, 364-365 ve 424.
- 71) Başbakanlık Arşivi, İbnülemin karton 3, No. 681. Zikreden: M.Akdağ, a.g.e., s. 431.
- 72) M. Akdağ, a.g.e., s. 418,402 ve 471.
- 73) N. Tombuş, 16. Asırda Çorum'un idari ve Askeri Vaziyeti hakkında Bazı Malumat, Çorumlu, sayı 1 (1938), s. 27.
- 74) Çorumlu, sayı 9-10 (1939), vesika no: 77, 78, 80.
- 75) Mühimme Defteri, No:78, s. 151. Zikreden: H.T. Dağlioğlu, Hicri 11. Asırda Çorum, Çorumlu. sayı 28 (1941), s. 852-853
- 76) "Simdiki Albayrak Okulunu içine alan kale duvarı, Kara Mustafa Paşa su deposunun önlerinden eski Ortaokul yapısını dışarda bırakarak, Tanyeri Okulu'nu içine almak üzere Sakallının Hacı Efendi'nin ve Poyrazların cami yanındaki evi önünden güneye doğru yönelip Tashan arkasından ve İnkılal Okulu önünden

şimdiki Kale'ye doğru uzanıyordu ve Kale'nin yeri sur içinde kalıyordu", R. Arinci, Arzda ve Yurdumuzda Zلزle Bölgesi, Çorumlu: sayı 29 (1941), s. 900, 1 nolu dipnot. Yazar Albayrak Okulu ile Kale arasında kalan eski kale duvarının nereden geçtiğini bilemediğini de ekliyor.

77) N. Tuğrul, a.g.e., s. 55

78) H.T. Dağlıoğlu, Çorum Tarihine Dair Vesikalar, Çorumlu, sayı 21 (1940), s. 640 - 641.

79) y.a.g.e., s. 642.

80) İ. Ortaylı, Tanzimattan Sonra Mahalli idareler (1840-1878), Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını No. 142, 1974, s. 108-109.

81) Ş. Turan, Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları, Ankara Üniv. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, sayı 1 (1963), s. 174-176.

82) İ. Ortaylı, a.g.e., s. 108.

83) Türk Ansiklopedisi, "Çorum" maddesi, cilt 12, Ankara : Milli Eğitim Basımevi, 1964, s. 116.

84) O. Nuri, Muhtasar Mecelle-i Umur-u Beledye, İstanbul Bahre Matbaası, H. 1339 1341 (2. baskı) s.81.

85) E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, 8. cilt Ankara: T.T.K. yayınlarından, 13. seri, no. 16, 1962, s. 320.

86) Ankara Vilayetine Mahsus Salname, Ankara: Vilayet Matbaası 1318 (13. defa). s. 258 - 259.

87) y.a.g.e., s.255-256.

88) M.İ. Sabuncuoğlu, Çorum Tarihine Ait Derlemelerim, Cilt 2, s. 87.

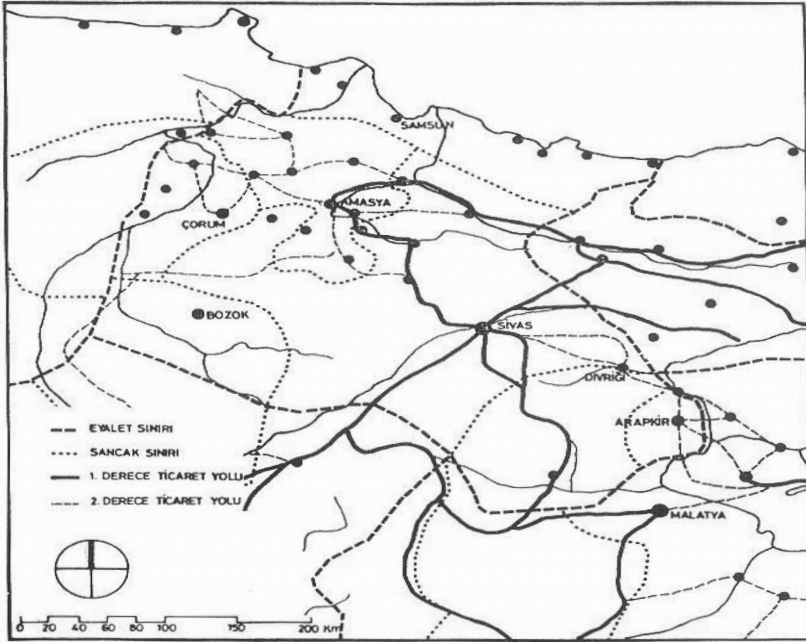
89) M. Cadırcı, Tanzimata Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi, Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi (basılmamış doktora tezi), 1972, s. 22.

90) Ankara Vilayetine Mahsus Salname, Ankara: Vilayet Matbaası, H. 1318 (13. defa), s. 259.

Tablo (7): 19. Yüzyıl Sonunda Çorum'daki Medreseler ve Kütüphaneler

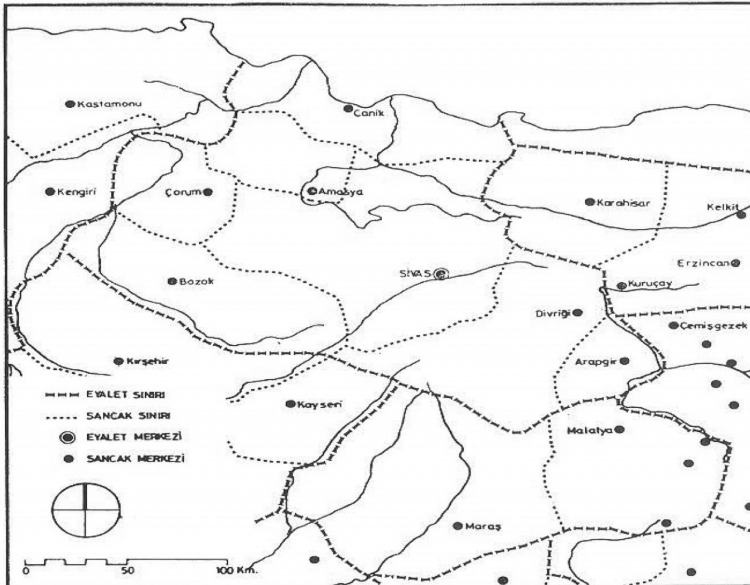
Medresenin adı	Bulunduğu mahalle	Öğrenci Sayısı	Kurucusu
Camii Kebir	Ulu camii avlusu	24	Alâaddin Selçuki
Süleyman Fevzi Paşa	Çöplü mahallaesi	15	Süleyman Feyzi Paşa
Ölçekoğlu	Çöplü mahalleesi	30	Ölçekzade Hasan Ağa
Muzaffer Bey	Medrese Mahalleesi	13	Muzaffer Paşa
Kurtoğlu	Emir Ahmet Mahalleesi	35	Kurdoğlu Süleyman
Hacı Osman Efendi	Hacı Nasrullah Mahalleesi	30	Hasan Ağa
Abdülbaki Paşa	Şeyh Eyyüp mahalleesi	25	Defterdar Abdülbaki Paşa
Hulusi Paşa	Hacı Recep Mahalleesi	25	Hulusi Paşa
Haf Paşa	Gülabibey mahalleesi	15	Ömer Naci Efendi
Kırklar	Sağırıcı mahalleesi	30	Fatma Şerife Hanım
Toplam Medrese Sayısı: 10 , Toplam Öğrenci Sayısı: 243			
Kütüphanenin Adı	Bulunduğu mah.	Kitap Sayısı	Kurucusu
Süleyman Fevzi Paşa	Çöplü mah.	580	Süleyman Fevzi Paşa
Fevziye İrfaniye	Emir Ahmet	5955	Hacı Ahmet Efendi
Hacı Hasan Paşa	Ulu Camii Avlusu	170	Hacı Hasan Paşa
Toplam Kitap Sayısı: 6705			

Kaynak: Salname-i Nezaret-i Marif-i Umumiye, Ankara: Vilayet Matbaası, H.1317,s.954 ve 966

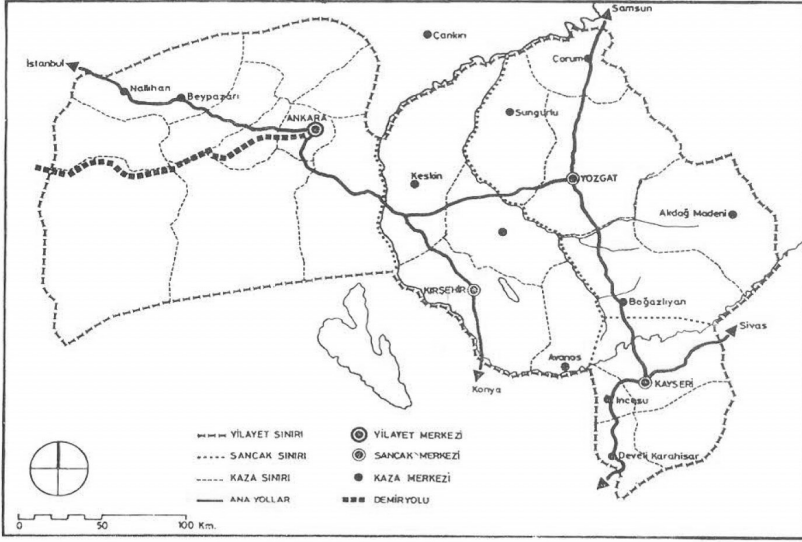
ŞEKİL I . 17. Yüzyılda Çorum kentinin yönetimsel kademelenmedeki yeri

Kaynak : D.E.Pitcher , An Historical Geography of the Ottoman Empire,
Leiden : E.J.Brill,1972, Harita 25'den yeniden çizildi.

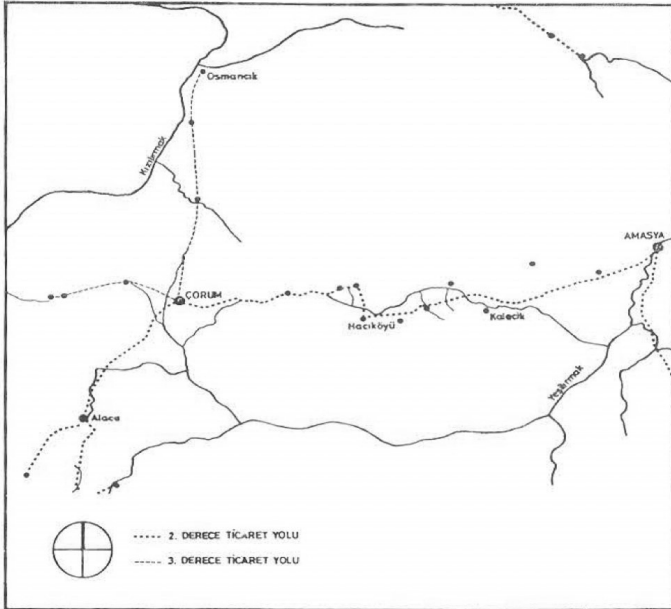

ŞEKİL 2 . Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk nüfus sayımının yapıldığı 1831 yılında Çorum kentinin yönetsel kademelerindeki yeri

Kaynak : F.Akbal , 1831 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus ,Belleten , cilt 15 , sayı 60 (1951) ın eki olan haritadan yeniden çizildi .

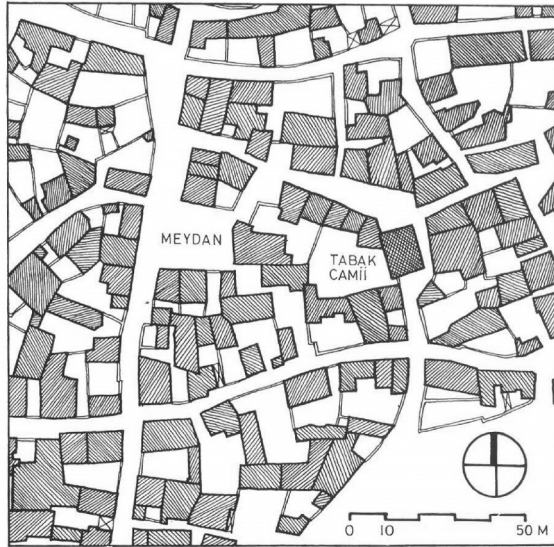
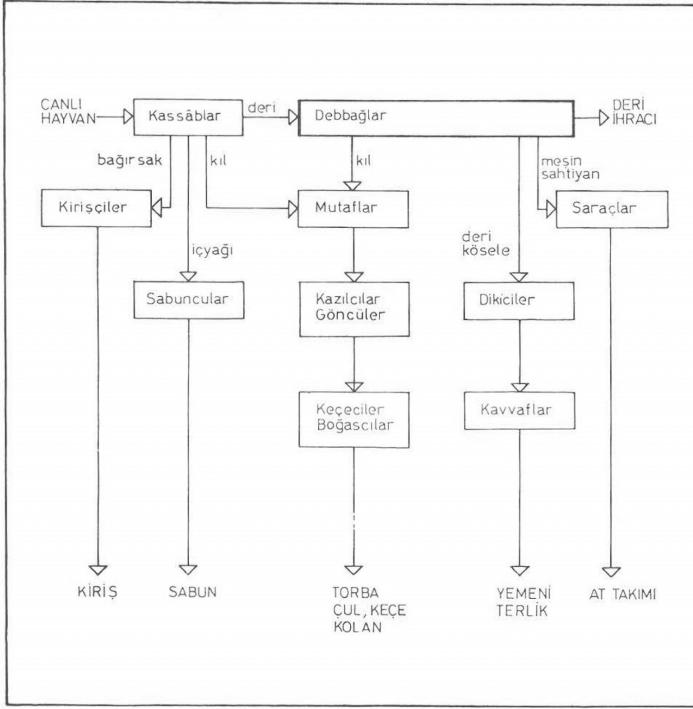
ŞEKİL 3 . 1890 Tarihinde Çorum kentinin yönetimsel kademelenmedeki yeri
Kaynak : V.Cuinnet , *La Turquie D'Asie* ,Paris: E.Leroux , 1890,cilt I in eki olan haritadan yeniden çizildi .

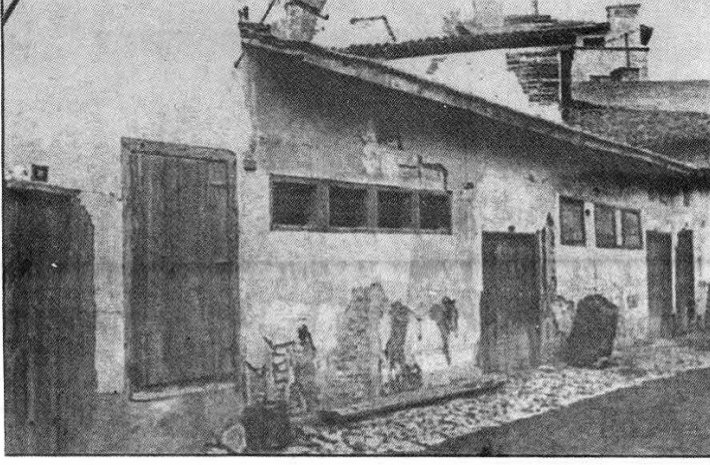
ŞEKİL 4 . 1836-37 Yıllarında Çorum'dan geçen gezgin Hamilton tarafından çizilen kroki
Kaynak : W.J.Hamilton , *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, London: John Murray, 1842, cilt I in eki olan haritadan yeniden çizildi .

ŞEKİL 5 . Dericilikle ilgili esnaf ilişkileri

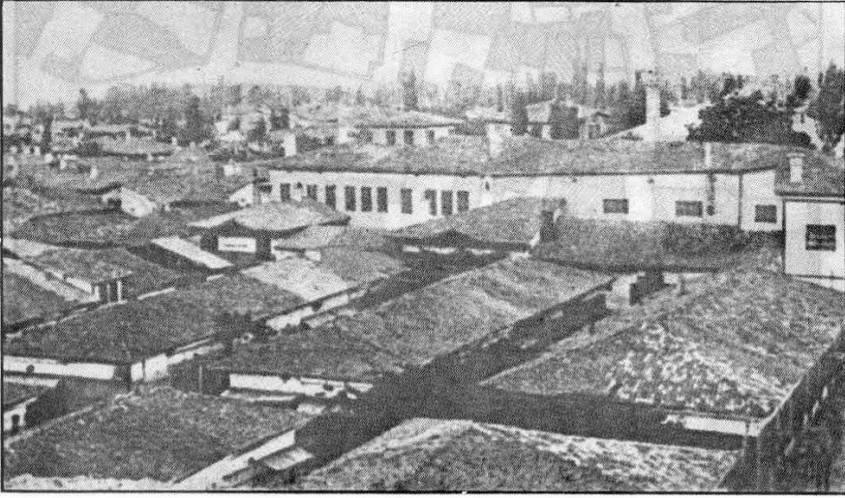
Kaynak : İ.Gökçen , XVI. ve XVII. Yüzyıl Vesikalarına Göre Manisa'da Deri Sanatları Tarihi , İstanbul:1945 den derlenen bilgilerle çizildi.

ŞEKİL 6 . Tabakhane (yeni adı Medrese) Mahallesi'nde derilerin kurutulduğu " meydan " ve " cami " .

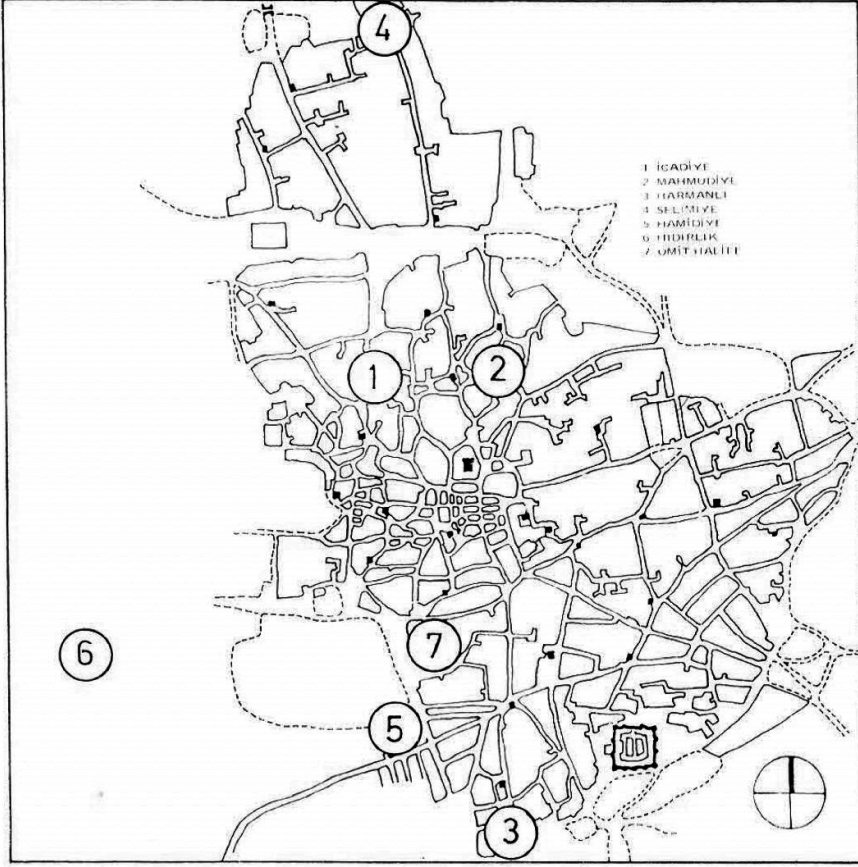

ŞEKİL 7 . Çorum kentinde bugün ayakta kalmış , ancak işlevini yitirmiş çok az sayıdaki küçük tabakhanelerden birinin görünüşü .

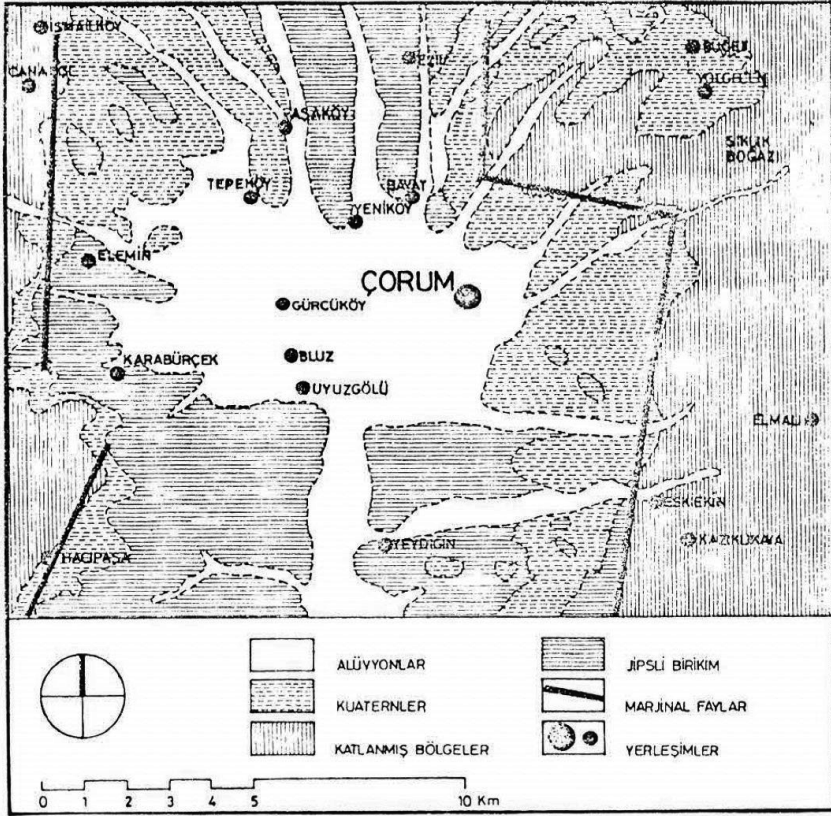

ŞEKİL 8 . Dikiciler Arastası'nın 20. yüzyıl başlarındaki görünüşü .

Kaynak : N.Özbulut özel arşivi , Çorum .

ŞEKİL 9 . 19.Yüzyıl sonunda Çorum kentinde ortaya çıkan yeni mahalleler .

ŞEKİL 10 . Çorum kentinin yerleştiği alanın jeolojik yapısı

Kaynak : E. Lahn ,Çorum'un Jeolojik Vaziyeti Hakkında Muhtıra , Çorumlu , sayı 24 (1940) ün eki olan M.T.A. 25 Mart 1940 tarihli haritadan yeniden çizildi .

ŞEKİL 13: Yozgat Caddesi üzerinde bulunan Askeri Kışla'nın 20. Yüzyıl başlarındaki görünüşü

Kaynak: Çorum Belediyesi Arşivi

ŞEKİL 14: Ziraat Mektebi'nin 20. Yüzyıl başlarındaki görünüşü.

Kaynak : Y. Leblebicioğlu Özel Arşivi, Çorum

ŞEKİL 15 :Maarif Kahvehanesi'nin arka cephesi .

Kaynak: Çorum Belediyesi arşivi .

ŞEKİL 17 : Saat Kulesi'nin bulunduğu meydana bağlanan sokaklardan birinin 20. yüzyıl başındaki görünüşü.

Kaynak: Çorum Belediyesi arşivi.

ŞEKİL 18: Yolcu Hanı özellikleri gösteren Terlemez Hanı girişinin avlu yönünden görünüşü

ŞEKİL 19 : Ulu Cami ve çevresinin 20. yüzyıl çatındaki görüntüsü

Kaynak :Y. Leblebicioğlu Özel Arşivi, Çorum.

ŞEKİL 20: Üçdutlar Mahallesi Osmancık Sokağı üzerinde 20. Yüzyıl başlarında yapılmışkonutlar.

ŞEKİL 21: Kunduzhan Mahallesi 'nde Oruç Sokak ile Çiriş sokağın kesiştiği noktada 20. Yüzyıl başlarında yapılmış, bugün de kısmen onarım görmüş konutlar.

ŞEKİL 22: Öç Mahallesi'nde 20. yüzyıl başlarında yapılmış bir konutun iç avludan görülen açık ve kapalı yaşama mekânları ile depolama alanları .

4. BÖLÜM

MÜTAREKE VE KURTULUŞ SAVAŞI'NDA ÇORUM

İLHAN TEKELİ

MÜTAREKE ve KURTULUŞ SAVAŞI'NDA ÇORUM

Çorum'un kurtuluş savaşının örgütlenişindeki işlevini, büyük ölçüde doğrudan doğruya işgale uğramamış olması, nüfus içinde Rum nüfusunun payının çok az olması ve kurtuluş savaşının örgütlenmesinde önemli rol oynamış merkezlere göre çok yakın olan konumu belirlenmiştir.

Mütareke sonrasında Doğu Karadeniz bölgesinde Rum Pontus devletinin kurulmasını sağlamak için, yoğun bir çete örgütlenmesi bağlamıştı. Yunan Kızılhaç gemileri ile getirilen silah ve cephane yardımıyla Rum çeteler oluşturuluyordu. Çorum'da az sayıda Rum bulunmasına rağmen, Hazaraki başkanlığında merkezi İstanbul'da olan Sulh ve Selamet Cemiyetinin bir şubesi kuruluyor ve bu cemiyet Rum Pontus Cemiyetiyle ilişki kurmaya çalışıyordu. Bu cemiyet içinde üç Türk de yer alıyordu.

Çorum'da hem kentsel hem kırsal nüfusun hemen tamamen müslüman olan, Rum Pontus Cemiyetiyle dolaylı da olsa bir ilişki kurulmuş olmasına karşın Rum çete faaliyetlerinin Çorum'a ulaşmasına engel oluyordu. Samsun civarında büyük bir milis grubunu kumanda eden, Pontusçu "General Anonya"nın etkileri ancak Çorum mutasarrıflığının kuzey kesimlerinde hissediliyordu (2).

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Rum Pontus çetelerinin faaliyetlerine karşı Karadeniz eşrafının örgütlenmesi yörenin büyük kentleri olan Trabzon ve Erzurum'un merkezlerinde olmuştur. 6 Mart 1919'da Erzurumlular İstanbul'da kurulmuş olan Vilayati Şarkiye Müdafaası Hukuku Milliye Cemiyetinin şubesini kurdular. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti başlangıçtaki sadece propagandaya dönük olan faaliyetlerini bırakarak "tesirli teşebbüsler" yapılmasına karar vererek silahlı savunmaya geçti. Trabzon ilinde Rum çetelerinin en yoğun olduğu Giresun'da, Topal Osman'ın etrafında karşı çete örgütleri organize edilmeye başlandı. (3) "Samsun havalisinde, Türk ahali, hükümet tarafından korunamadığından, bazı laz çetelerini Trabzon havalisinden getirerek (4) kendilerini savunmaya çalışıyordu.

Mütareke döneminde Çorum'un Rum çetelerinden çok geleneksel olarak Anadolu'da sık sık görülen çetelerin baskısını hissetmektedir. Örneğin 80 kişilik Kördede çetesi Çorum ile Dersi arasında faaliyettedir, bugünkü Ortaköy kazasının Karahacıb köyünü basıp, devletin aşarını sakladığı zahire ambarını basıp köylüye dağıtmıştır. Hamamözü yöresinde Musa Çavuş çetesi Dörttepe yöresinde Esat Çetesi, Harami boğazında Yırtma adlı çete faaliyet gösteriyordu. Anadolu'da Rum çetelerinin baskısının yoğun

olduğu yörelerde, bu geleneksel çeteler direniş güçlerine dönüşüyorken, Çorum'da böyle bir dönüşme olmayacaktır. Bu çeteler Süleyman Sami Bey'in mütareke dönemindeki mutasarrıflığı sırasında “tenkil” edileceklerdir. (5).

Bu çetelerden Musa Çavuş çetesinin dayandığı ağanın ittihatçıların ildeki lideri durumundaki büyük toprak sahibi Madanoğlu Hacı Salim Ağa olduğu düşünülürse, böyle bir dönüşüm gösterme yerine “tenkil” edilmiş olması, mütareke döneminde Çorum'da Rum çetelerinin baskısının hissedilmediğinin bir kanıtı olarak görülebilir.

Süleyman Sami Bey'in mutasarrıflığının sona erdiği 5 Nisan 1919 tarihine kadar, Çorum yöresinin asayışı en düzenli kesimdir. İşgal kuvvetlerinin Samsun'da ve Merzifon'da askeri müfrezeleri olmasına karşın Çorum'da böyle bir müdahale söz konusu değildir. Bu nedenle de Çorum'da bir direnişin örgütlenmesi için bir sebep yoktur.

Çorum'da ilk Kuvay-ı Milliye direnişinin örgütlenmeye başlaması 1919 yılı Mayıs ayından sonra olmuştur denilebilir. Örgütlenmenin başlangıcında iki önemli neden üst üste düşmektedir. Nedenlerden birincisi, Hürriyet ve İtilafçı Samih Fethi'nin (6) 6 Nisan 1919 tarihinde başlayan mutasarrıflığı ve giriştiği eylemler, ikinci ise 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın kurtuluş savaşını başlatmak için giriştiği çabalarıdır.

Mütareke sonrasında, İttihat ve Terakki kapanıp önderleri yurt dışına gidince gerçekte örgütlü bir siyasal güç kalmamıştı. Savaş koşullarında ittihat ve Terakki tüm muhalif siyasal güçleri dağıtmıştı. İttihat ve Terakkinin iktidardan çekilmek zorunda kalması önemli bir iktidar boşluğu çıkarmıştı. Mütarekeden sonraki yıl içinde Osmanlı İmparatorluğu'nda 11 fırka ve birçok siyasal amaçlı dernek kurulmuş ve kongre toplanmıştır (7).

Bunlardan Ocak ayı içinde kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası 4 Mart 1919'da Damat Ferid Paşa kabinesinin kurulmasıyla iktidara geldi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası kuruluşundan bir buçuk ay gibi kısa bir süre sonra henüz örgütlenmemiş bir durumda iken iktidara gelmiştir. Gerçi I. Dünya Savaşı öncesinde Hürriyet ve Hilafın da ittihat ve Terakki gibi bütün ülkeye yaygın bir teşkilatı vardı, ama iktidarı ele geçirdiğinde yeniden kurulan fırka örgütü eski gücünde değildi. İttihatçı kadroları değiştirecek bir kadrosu henüz yoktur. Hürriyet ve itilafçılar Anadolu'daki teşkilatları asıl iktidara geldikten sonra oluşturmaya çalışacaklardır. İlk kademede yapabilecekleri valileri ve mutasarrıfları değiştirecek örgütlenmeyi başlatmaktır. Bu kolay bir iş değildir. Güçlü İttihat ve Terakkinin yerel örgütleri ve büyük ölçüde bu kadrolara dayanan Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri ve Kuvayı Milliye örgütü buna direnecektir.

Ankara'ya Muhittin Paşa'nın vali, onun bir kazası olan Çorum'a Samih Fethi Bey'in mutasarrıf atanması, Hürriyet ve İtilafın iktidar olması ve yeniden örgütlenmesi girişiminin bu yöredeki uygulamasıdır. "Hürriyet ve İtilaf Fırkası, avukat (9). Kamil, avukat Sabit öncülüğünde canlandırılmaya çalışılır. Hürriyet ve İtilafçıların ileri gelenleri Kadifeoğlu Abbas, Kürt Hacı Mustafa Efendi, Alaybeyoğlu Hacı Sait Ağa, Tütekoğlu Hacı Faik Bey, Hacı Abdurrahman oğlu Salim Ağa, Kavukçuoğlu Latif Ağa, Battaloğlu Enver Ağa ile Hayranoğlu İsmail Ağadır (10).

Çorum'da Hürriyet ve İtilaf Fırkasının bu yeniden örgütlenme çabasının karşısında yer alabilecek iki örgüt güç bulunmaktadır. Bunlardan birincisi kapanmış olmasına rağmen eski ittihatçılar, ikincisi ise Birinci Dünya Savaşı sırasında kurulmuş "İhtiyat Zabıtları Cemiyeti"dir.

İttihatçıların varlıklı en güçlü kişisi Madanoğlu Hacı Salim Ağa'dır. Osmanlı Meclisi Mebusanında Çorum mebusu olan Enbiyazâde ismet Bey (Eker), Mehmet Galip (Kürkçü), Gökeşmeoğlu Mahmut Mehmet, Süleyman (Köstekçi) Çöplüoğlu Mustafa Efendi, Velipaşaoğlu Şevket, Tütüncüoğlu Mehmet, Hacı Abdurrahmanoğlu Tahsin, ittihatçıların ileri gelenleridir (11). Parti kapanmıştır, Çorum'un geleneksel kurumu "hanedan odaları" varlıklarını sürdürmektedir.

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun anılarında anlattığı bu odalarda: "Halkın devam ettiği "kahvehanelere" gidemeyen "yüksek tabaka" yatsı namazından sonra "odasını açan" ağanın evinin selamlık kısmında bir araya geldi hem sohbet ederler hem de "ağa" hanedanlığını, ya da ikramcılığını gösterme olanağını bulurdu" (12). İttihatçılardan Gökeşmeoğlu (Mahmut) Mehmet'in ve Kürkçüoğlu Galip'in odaları bu geleneksel işlevleri yanısıra siyasal kararların olduğu yerler niteliğini kazanmıştı.

İhtiyat Zabıtları Cemiyeti üyeleri ise; Osman (Köstekçi), Hamdi (Kürkçü), Sadık (Çorbacı), Cemal (Çorbacı), Mustafa (Köksal), Mahir (Tümer), Osman (Biberoğlu), Tozluburunlu Ahmet, Rıfat Kavukçu, Behçet (Eyyüboğlu), Damat Şükrü, Haboğlu Mehmet, Nuri Uygur, Hacı Lort (Çetenogullarından) Dirgen Şükrü, Abdullah Darendeli, Ziya Babaoğlu, Sabit Müddelip, Kürt Hafızın Tahsin, Nuri Güçlü, Lütfi Bilal, Çamlıcalı İsmail, İsmail Bozdoğan, Kemal Karafakı'ydı. Veli Paşa Otel'i'nin üst katındaki bir odada toplanıyorlardı (13).

Çorum içinde bu gelişmeler olurken, Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışından sonra Çorum'un çevresindeki yerleşmelerde Çorum'u yakından ilgilendiren gelişmeler olmaya başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktıktan sonra kurtuluş savaşının örgütlenmesi sırasında izlediği Havsa, Amasya, Sivas, Erzurum, Sivas, Amasya, Sivas Ankara güzergahı Çorum'dan geçmemektedir, ama Çorum'a Amasya, Havza gibi çok yakın merkezlerden geçmektedir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktıktan sonra Anadolu içlerine ilerlerken, örgütlemeyi düşündüğü kurtuluş savaşını halka dayandıracak bir strateji izliyordu. 25 Mayıs 1919'da vardığı Havza'dan, 9. Ordu Müfettişi sıfatıyla, tüm askeri ve mülki yöneticilerden, bulundukları yörelerde protesto mitingleri tertiplemelerini istedi. Havza'da bütün kolordu kumandanları ile ilişki kurarak onların kuvvetlerini saptadı, onları milis kuvvetleri kurmaya teşvik etti (14). Kendisi de Topal Osman Ağa'yı çağırıp onunla görüştü. Rum çetecilere karşı savaşmasını destekledi (15).

Bu gelişmeler sırasında Rauf Orbay Bandırma'dan Anadolu'ya geçmiş Batı Anadolu'da kısa bir incelemeden sonra Ankara'da 20. Kolordu Kumandanı olan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın yanına gelmişti. Rauf Bey'in Ankara'ya gelişinin şifreli olarak Havza'ya bildirilmesi üzerine, Mustafa Kemal Paşa Ali Fuat Paşa'yı "Ankara'dan ayrıldığınızı ihsas etmeyecek tertibat ve tedbir aldıktan sonra, tebdili nam ve kıyafet ederek birkaç gün için seriani bana mülak olunuz. İstanbul'dan gelen arkadaşları da beraber getiriniz" (16) dediği bir telgrafla Havza'ya çağırdı.

İstanbul Hükümeti Mustafa Kemal'in faaliyetlerinden şüphelenerek 8 Haziran 1919'da İstanbul'a geri çağırdıysa da, o geri gitmeyerek çağırılma sebebini sordu ve 13 Haziran'da Havza'dan ayrılıp Amasya'ya geçti.

12 Haziran'da Tosya, Osmancık, Merzifon yoluyla Havza'ya gitmek üzere yola çıkan Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal'in Amasya'ya geçmesi üzerine, Sungurlu Çorum yolunu izleyerek Amasya'ya gitmiştir. 16-17 Haziran'da, Ali Fuat Paşa eski Bahriye Nazın Rauf (Orbay) Bey ve arkadaşın Recep Zühtü ve İbrahim Süreyya ile Çorum'a gelmiş ve Müezzinoğulları'nın evinde misafir kalmışlardır. Çorum'da kaldıkları sırada, Ali Fuat Paşa, Çorum'un ileri gelenleri ile konuşarak Ankara Valisinin ve Çorum mutasarrıfının tutumlarına dikkatlerini çekmiştir (17).

Mustafa Kemal İstanbul Hükümeti'nin kendi üzerinde baskısının artması üzerine, Anadolu İhtilali'ni belki de planladığı zamandan önce, Amasya'da Ali Fuat Paşa, Rauf Bey, Refet Bey, Canık (Samsun) Mutasarrıfı Hamit Bey ile konuşarak açıklamak zorunda kaldı. Anadolu İhtilalini 22 Haziran 1919'da açıklayan bu belge sonra "Amasya Tamimi" diye ün kazanacaktır (18).

Amasya tamiminde ulusun durumunu saptamak ve haklı sesini duyurmak için Anadolu'nun en güven veren yeri olan "Sivas" ta bir ulusal kongrenin toplanmasının kararlaştırıldığı bildiriliyor, her livadan seçilecek üç temsilcinin yola çıkarılması isteniyordu. Doğu illeri adına 10 Temmuz'da Erzurum'da toplanacak kongrenin delegeleri, Sivas'a geleceklerdi. Diğer delegeler, Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak derneklerince ve belediyelerce seçilecekti. Kumandanların yerlerini terk etmemesi

ve direnmeleri telkin ediliyordu. Tamim Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, Ali Fuat Paşa, Albay Refet Kazım Karabekir Paşayla, Konya'daki Yıldırım Kıtıatı Müfettişi Mersinli Cemal Paşa'nın telgrafla oluru alınmıştı (19).

Ali Fuat (Cebesoy), Amasya Tamimini imzaladıktan sonra Çorum-Yozgat yoluyla 26 Haziran 1919'da Ankara'ya döndü (20). Mustafa Kemal Paşa Amasya Tamimi'ni Edirne'ye kadar göndererek 9. Ordu bölgesiyle sınırlı yetkilerini aşmıştı. İngilizlerin baskısı üzerine Dahiliye Vekili Ali Kemal, Mustafa Kemal'in görevinden uzaklaştırıldığını bildirdiyse de, bunu uygulamaya ve Amasya Tamimi'nin uygulanmasını engellemeye gücü yetmiyordu Çünkü uygulama askeri kumandanlarca yürütülüyordu. Bu durumda Ali Kemal istifa zorunda kaldı. Mustafa Kemal de, daha önce örgütlenmiş bulunan Erzurum Kongresi'ne gitmek üzere yola çıktı. Sivas'ta Dahiliye Vekili'nin emrini yerine getirmek isteyen Ali Galip ile konuştu. Yolda Erzincan'da iken padişhtan kendisini İstanbul'a çağıran bir telgraf aldı. Bu telgrafi görevinden ayrılmayacağını bildirerek yanıtladıktan sonra 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a vardı. 7-8 Temmuz gecesi Mustafa Kemal Paşa'nın görevine kesin olarak son verildi (21).

23 Temmuz - 5 Ağustos 1919 tarihleri arasında toplanan kongre M. Kemal için görevden ayrıldıktan sonra iyice önem kazanmıştı. Bu kongreyi bir bölgesel direniş kongresi olmak niteliğinden kurtarıp, ona bir ulusal kurtuluş savaşı içeriği ya da programı kazandırmaya çalıştı. Ulusal sınırların bütünlüğünü ve bütün olarak savunulması ilkesini getirdi.

Tüm müdafa-ı milliye kuruluşlarının merkezi yönlendiricisi olarak Heyet-i Temsiliyeyi seçti. Heyet-i Temsiliyenin başkanı Mustafa Kemal Paşa'ydı. Böylece hem kurtuluş savaşının programının ülkeleri belirlemeye başlamış hem de M. Kemal Anadolu İhtilali adına söz söyleyecek bir yetki sağlamış oluyordu. Ama Mustafa Kemal bu kongrenin sadece Doğu Karedeniz ve Doğu Anadolu illeri temsilcilerine dayanan kapsamını yeterli bulmuyor, tüm ülkeden gelecek temsilcilerle toplanacak Sivas Kongresi'nin bir an önce toplanmasını istiyordu. 29 Ağustos'ta Erzurum'dan ayrılarak 2 Eylül'de kongrenin hazırlıklarını yapmak üzere Sivas'a geldi.

Mustafa Kemal'in görevden alınmasıyla birlikte, III. Kolordu Kumandanı Refet Bey ile Canik mutasarrıfı Hamit Bey de görevden alınmıştı. (22) Ali Fuat Paşa da 20. Kolordu Komutanlığından alınmasına rağmen Amasya Tamimi'ne uygun olarak görevini bırakmamış, milli mücadeleye devam etmiştir. (23) İstanbul Hükümeti etkili olduğu yerlerde, Sivas kongresine delege seçilmesine engellemeye çalışmıştır. Ankara'da Vali Muhittin Paşa, Ali Fuat Paşa'nın gayretlerine rağmen, Sivas

Kongresi'ne delege seçilmesini önlemişti. Ankara'nın sancaklarında ise Ali Fuat Paşa etkili olmuş, bu yörelerin delegeleri Sivas'a gitmişti. Çorum da bunlar arasındaydı.

Çorum mutasarrıfı Samih Fethi'nin engelleme çabalarına rağmen Mehmet Tevfik Efendi (24) ve Sâbıkzade Abdurrahman Dursun (25) Bey delege olarak Sivas Kongresi'ne katılmışlardır. Mehmet Tevfik Efendi (Ergun) medrese eğitimi görmüş bir din adamıdır. Malatya'da doğmuş, Konya ve Kayseri'de medrese eğitimi görmüş, 1906'da Çorum'da Kürt Hacı Mustafa Efendi'den icazet almış, 1909'da Mecidiye Mektebi'ne öğretmen olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi'ne ve Sina Cephesi'ne gitmiş, madalyayla ödüllendirilmiştir. 1919'da terhis olduğunda teğmen rütbesinde bulunuyordu. Sivas Kongresi'ne delege seçildiğinde, Reşadiye İlkokulu öğretmeni olarak bulunuyordu (26). Abdurrahman Dursun Bey Zileliydi ve Çorum idadisinde edebiyat öğretmenliği yapıyordu (27).

Sivas Kongresi ve Çorum delegelerinin seçilmesinde ve gönderilmesinde Velipaşaoğlu Şevket Bey önemli rol oynamıştır. Sivas'a gönderilen bu kişilerin Çorum'dan doğuya gitmeleri için başka nedenleri vardır. Mehmet Tevfik Efendi Çorum'dan Malatya'ya gidiyorum diye ayrılmıştır. Abdurrahman Dursun Hoca da eskiden hoca olduğu Erzurum'a gitmek bahanesiyle Çorum'u terk etmiştir (28).

4 Eylül 1919'da Sivas Kongresi açıldı. Kongreye katılım çok yüksek olmamıştı. Şimdiye kadar kongreye katılanlara ilişkin olarak verilen en geniş listede 38 kişi bulunmaktadır (29). 16 Ağustos 1919'da toplanan Alaşehir Kongresi'nde Sivas Kongresi'ne katılmama kararı alınmıştır (30). Ulusal bir kurtuluş savaşından çok bölgesel mücadele yapmak eğilimi yüksek olan Trabzon delegeleri Sivas Kongresi'ne karşı çıkmaktadır. Trabzon delegeleri katılmayınca Sivas Kongresi'ne 9 kişilik Heyet-i Temsiliye'den sadece beş kişi katılmıştır.

Kongre 4 Eylül'de açıldığında Heyet-i Temsiliye üyeleri dahil olmak üzere 20-25 kişi gelmişti. Kongre açıldıktan sonra katılanlarla sayı 38'e yükseldi. Heyet-i Temsiliye'nin temsil ettiği Doğu Anadolu illeri de dahil olmak üzere ancak 15 il ve mutasarrıflık temsil edilebilmiştir. Bunların bir kısmının delegeleri de seçimle gelmemiş, Mustafa Kemal ve arkadaşları tarafından belirli yöreleri temsil ettiği varsayılmıştır. Temsilciler arasında hiç bir Rumeli vilayetinin temsilcisi yoktur (31). Bu sayılar karşısında Çorum'un Sivas Kongresi'nde iyi bir şekilde temsil edildiği söylenebilir.

Kongrenin oluşum biçimi kongrede, bürokrat ve subay kesiminin temsil oranını yükseltmiştir. Bu kongrede Balıkesir ve Erzurum Kongrelerine göre bürokrasinin ve subayların denetimi yüksek olmuştur.

Sivas Kongresi'nin toplanma biçimi Erzurum Kongresi'nin tabandan gelen, seçim esasına dayanan yapısından çok farklıdır. Tepeden gelen cimri vekillerle teşekkül ettirilmiştir. Kongre sırasında Afet Rüstem Beylerle dediği gibi “İhtilâl Komitesi” niteliğindedir. Ama alınan kararlar da bu karakterin zorlanmasına çalışılacaktır. Mustafa Kemal Paşa'nın deyimiyle “macera yok” tur (32).

Sivas Kongresi'nde alınan kararlar ile kurtuluş savaşının ulusal boyutlu hedefleri belirginlik kazanmıştır. 30 Ekim 1918 tarihindeki hudut içinde kalan ülkenin ayrılmaz bir bütün olduğu kabul edilmiş Vilâyet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin adı değiştirilerek yeni hedefe uygun hale getirilmiş, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyet adını almıştır. Sivas Kongresi'nin yayınladığı on maddelik bildiri bu iki husus dışında Erzurum Kongresi'nin yayınladığı bildiriyle aynıdır.

Diğer maddeler aynı kalsa da bu iki maddedeki değişiklik tüm kongrenin sonucunu değiştirmektedir. Kongre bildirisinin 5. maddesine göre eğer Osmanlı Hükümeti dış baskılar altında milli hudutlar olduğu ilan edilen hudutlar içinde bir alanı terk ederse Heyet-i Temsiliye bir İhtilal Hükümeti rolünü görecektir (33).

Erzurum Kongresi'nde seçilen dokuz kişilik Heyet-i Temsiliye'nin eşref ya da eşrafa yakın toplumsal kökenli üyeleri çalışmalara katılmamaktadırlar. Erzurum Kongresi'nin seçtiği dokuz kişiye ve Heyet-i Temsiliyece üye seçilen Refet Bey'e ek olarak Sivas Kongresi'nde altı kişi daha seçilir. Böylece Heyet-i Temsiliye üye sayısı 16'ya çıkarılır. Erzurum Kongresi'nde saptanan on altı sayısına da uyulmuş olur. Yeni seçilenlerle birlikte Heyet-i Temsiliye'nin çoğunluğunu subaylar ve bürokratlar oluşturur hale gelmiştir.

Kongrede en önemli tartışma konusu manda sorunu olmuştur, Özellikle İstanbul'dan gelenler Amerikan Mandası'nı savunmuşlarsa da, kongre sonrasında yayınlanan bildiride yine Erzurum kongresi bildirisinde yer alan “Milliyet esaslarına saygılı ve ülkemizi ele geçirmek istediği olmayan herhangi bir devletin fenni, sınaî ekonomik yardımlarının hoşnutlukla” karşılanacağı ibaresi üzerinde uzlaşmıştır (34).

Kongre biraz da çevre vilayet için valilerinin kongreyi dağıtmak üzere girişimlerde bulunmasının etkisiyle, çalışmalarını hızlandırarak 11 Eylül 1919'da sona erdi. Heyet-i Temsiliye kongre sonrasında kongrede ulaşılan kararları bütün ülkeye yayarak, örgütlenmesini hızlandırmaya çalıştı. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Teşkilat Nizamnamesine ek olarak bir gizli teşkilat nizamnamesi hazırladı. Müdafaay-ı Hukuk Cemiyetlerinin Heyet-i İdareleri ve Heyet-i Merkeziye'leri kanalıyla ordudan ayrı milli müfrezeler kurulacaktı. Bu müfrezeler seyyar ve sabit olarak iki grup olacaktır. Sabit müfrezeler her yörenin azınlık çetelerinin baskısından korunmasını sağlayacak

seyyar müfrezeler ihtiyaç görülen yerlere gönderilerek çatışmaya sokulabilecektir. İlke olarak bu müfrezelerin ordu ile ilişkileri Heyet-i Temsiliye tarafından kurulacaktır. Daha alt kademe kuruluşlar ancak tehlike anında temas edeceklerdir (35).

Çorum'da da İlk Müdafaayı Hukuk Cemiyeti'nin Sivas Kongresi sonrasında kurulduğu anlaşılmaktadır. Çorum Müdafaayı Hukuk Cemiyeti'nin yöneticiliğini Velipaşaoğlu Şevket Bey yapmıştır (36). İstanbullu Sedah Efendi de, ilerideki bölümlerde isimleri yazılan kişilerle birlikte cemiyetin aktif üyelerinden olmuştur.

Mustafa Kemal Sivas kongresinden istediği yönde kararlar almıştır. Ülke ölçeğinde bir mücadele formüle etmiş ve kendi çevresinin hakim olabileceği bir örgütlenmeye gitmiştir. Ama Sivas Kongresi'nin Anadolu halkından ve eşrafından yeterli destek bulmadığını bilmekte, daha geniş bir destek sağlayabilmek için “Büyük Anadolu” kongresini toplamaya çalışmaktadır (37). İstanbul'a karşı, geniş halk kitlelerinin desteğini sağlamaya çalışacağı böyle bir kongreyi toplamadan, gelişen olayların yarattığı fırsatları iyi değerlendiren Mustafa Kemal, olayları kullanarak Anadolu hareketinin bütünlüğünü sağlayabilecektir.

Sivas Kongresi sonrasında gelişecek hareket artık tüm ülkeyi kapsayacaktır. İstanbul'daki denetim merkeziyle yarışan yeni bir denetim merkezi Anadolu'da kurulmaktadır. Dolayısıyla Sivas Kongresi'nin İstanbul'daki Hükümet bakımından anlamı Ege'de toplanan yöresel kongrelerden ve hatta Erzurum kongresinden çok farklıdır. Bu hareketin denetim altına alınması ve kaldırılması gerekmektedir. Sivas valisi Reşit Bey'i bu yönde kullanmak olanağı bulunamamıştır (38). Bunun için komşu illerdeki İstanbul'a sadık valilerin çabalarından yararlanılmak istenilmektedir. Bu komşu vilayetlerin birisi, Muhittin Paşa'nın valisi olduğu Ankara, diğeri kurtuluş savaşı tarihinde üzerinde daha çok durulmuş olan Ali Galip Beyin valisi olduğu Elazığ'dı. Muhittin Paşa Sivas Kongresi'ni engelleyebilmek için Hacı Bektaş'a giderek Bektaşî Çelebi ve babalarının desteğini saptamaya çalışmış, başarılı olamayınca Çorum'a gelmiş, Mutasarrıf Samih Fethi ve Kastamonu'daki 58. alay komutanı Mustafa Bey ile bir tertip yapmaya çalışmıştır. Ama başarılı olamamış ve Ali Fuat (Cebesoy'un) Ankara'daki çevresinden Mehmet Bey, Ömer Bey ve Halis Bey'in hazırladıkları bir plan sonucunda Sungurlu ve Keskin ilçeleri arasında Hamidli (Keskin'in bir köyü) RızaBey tarafından yakalanarak Eylül'de Sivas'a gönderilmiştir. Muhittin Paşa'nın Sivas'a gönderilmesi üzerine Çorum mutasarrıfı Samih Fethi Bey de “mahfuzen” Sivas'a götürülmüştür (39). Sonra her ikisi de yine mahfuzen İstanbul'a yollanmışlardır. Ankaralılar vali vekilliğine ulusal hareketten yana olan defterdar Yahya Galip Bey'i getirdiler. Ankaralılar İstanbul'un gönderdiği

yeni vali Ziya Paşa'yı kabul etmeyerek geri göndereceklerdir (40). Çorum'da da mutasarrıf vekilliğini çekingen tabiatlı defterdar Sabri Bey görmeye başlayacaktır (41). Öte yandan İstanbul Hükümeti, Elazığ valisi Ali Galip Bey'i Sivas valisi tayin ederek, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını yakalatmak girişimi, Mustafa Kemal Paşa tarafından öğrenilerek, Ali Galip'in, Bedirhanilerden Celâdet ve Kamuran ile Diyarbakırlı Cemil Paşazade Ekrem'in, İngiliz binbaşı Nowil'in Malatya'daki örgütlenmeleri askeri güçlerin baskısıyla dağıtılmış, Ali Galip Bey güneyden İstanbul'a kaçmak zorunda bırakılmıştır (42).

Bu olayı Mustafa Kemal, yalnız dağıtmakla kalmamış İstanbul Hükümeti'ni istifaya zorlamakta ve Anadolu hareketinin bütünlüğünü saklamakta bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Bu olaylar üzerine Mustafa Kemal, milletin hükümete güveni kalmadığını, hükümetin hıyanet içinde olduğunu belirterek, milletin dileklerini padişaha arz etmek üzere, telgraf başında doğrudan doğruya padişah ile konuşmak ister. Bu konuşmanın önlenmesi üzerine 12 Eylül'de Mustafa Kemal "Umumi Kongre Heyeti" imzasıyla bütün vilayetlere ve komutanlara çektiği telgrafla İstanbul'la bütün muhaberatın ve haberleşmenin kesilmesini ister. Atılan bu yeni adımla Anadolu hareketi, İstanbul'la açık bir çatışmaya girmektedir. Eğer bunda başarıya ulaşırlarsa, Anadolu hareketi kendi iç bütünlüğünü artıracaktır. Sivas kongresinin zayıf olan desteği güçlenerek artık yeni bir kongreye gereksinme duyulmayacaktır.

Bu dönemde İstanbul'da üçüncü Damat Ferit Paşa kabinesi bulunmaktadır. Kabinenin Dahiliye Nazırı Adil Bey'dir. Bir yandan Mustafa Kemal ve arkadaşlarını çeşitli tertiplerle yakalatmaya çalışırken, öte yandan Ege'de gelişen hareketle Doğu'da gelişen hareketin birleşmesini engellemeğe çalışmaktadır. "İzmir civarındaki hareketi, Anadolu şarkındaki hareketten ayrı addedip birincisine muavenet gösterip ikincisine karşı koymak" (43) taktiğini izlemektedir.

İstanbul Hükümeti Jandarma Umum Kumandanı Kemal Paşa'yı Ege bölgesine, jandarmayı teftiş ve Kuvayı Milliye ile ilişki kurmak için göndermişti. Kemal Paşa Sivas kongresinin açıldığı gün İstanbul'da gazetecilere verdiği beyanatta Ege'deki Kuvayı Milliye'yi övdükten sonra Mustafa Kemal Paşa ile Kuvayı Milliye arasında bir münasebet kurulmuş değildir. Hatta onların Sivas'ta akdedecekleri kongreye bir murahhas göndermeleri talep olundu Bu kongrenin ihtimal ki fırkacılık maksadıyla toplanmakla bulunmuş olacağını dikkate alarak murahhas göndermediler" diyecektir (44).

Doğudaki ve batıdaki hareketlerin birleşmesini önlemeye çalışan yalnız İstanbul Hükümeti değildi. İngilizler de aynı taktiği izleyerek Eskişehir'i işgal ederek ve

Afyon'da örgütlenerek iki hareketin ilişkisini kesmek istiyorlardı. Haydarpaşa'dan getirdikleri kuvvetlerle üs kurmaya çalışırlarken, Sivas'taki kongre Ali Fuat Paşa'yı Eskişehir'de İngilizlere karşı hareketle görevlendiriyordu. Kısa bir süre sonra İngilizler çekilmek zorunda kaldı (45).

Anadolu'daki, hareketlerin birleşmesini önlemek için İstanbul Hükümeti'nin çabalarına karşı M. Kemal de bu birleşmeyi sağlayacak olaylar yaratmak istiyordu. 12 Eylülde 20, 15, 13 ve 3. kolordu kumandanlarına çekilen İstanbul'la muhaberatın kesilmesini isteyen telgrafi, yeni telgraflar izledi (46).

13 Eylül'de Mustafa Kemal Heyet-i Temsiliye adına bütün kumandanlıklara, mülki makamlara ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziye'lerine çektiği telgrafla, Ferit Paşa Hükümeti'nin meclisin feshinden sonra yapılması gereken seçimleri yapmadığı ve barış konferansına verdiği notada milli sınırlar içinde olduğu ilan edilen Torosların güneyindeki vilayetlerden vazgeçildiğinin sabit olduğu bildirilerek Meclis-i Milli'nin toplanması için seçimlere hazırlık yapılmasını istemektedir. 15 Eylül'de çektiği telgrafta ise "milletin maruzatı zatı şahaneye arz ve iblağa muvaffak olunup da emnü itimadı milliyi haiz bir hükümeti meşruanın teşekkülüne kadar mercii muhaberat Sivas'ta Umumi Kongre olacaktır" (47) diyerek, Heyeti Merkeziye'yi Anadolu'nun siyasal merkezi olarak ilan etmektedir.

Mustafa Kemal önce var olan siyasal merkezin haberleşme kanallarını keserek onu çevresinden tecrit etmiştir. Sonra Sivas kongresinde Heyet-i Temsiliye'nin yeniden tanımlanan yetkilerine dayanarak (48) Heyet-i Temsiliye'yi yeni siyasal merkez haline getirmiştir. Böyle yeni yaratılan bir siyasal merkezin kendi denetiminde bir çevre yaratabilmesi, çevresini örgütleyebilmesi için iyi bir haberleşme ağına ihtiyacı vardır. Mustafa Kemal bu çatışmayı başlattığında telgraf sistemi Mustafa Kemal'in tamamen denetiminde bulunuyordu (49).

Heyet-i Temsiliye'nin aldığı bu kararın Anadolu'ya kabul ettirilmesi kolay olmuyordu. Bu kararı Heyet-i Merkeziye'lerin ve kumandanların bir kısmı bir olup bitti olarak görüyordu. En kuvvetli muhalefet Trabzon'dan geliyordu. Trabzon delegeleri Sivas kongresini bir üst kongre olarak tanımıyorlar ve Sivas kongresinin kararlarını, Erzurum kongresinin kararlarına aykırı buluyorlardı. Erzurum delegeleri de Trabzon delegelerine katıldı. Erzurum ve Sivas Heyet-i Temsiliye'lerinin ayrımı olduğu tartışılmaya başladı. Trabzonlular İstanbul'a bir heyet göndermeye teşebbüs ettiler. Kazım Karabekir de Sivas Heyet-i Temsiliye'sinin bir karar organı haline gelmemesini ancak bir haberleşme merkezi işlevini görmesini istiyordu (50).

Sivas kongresinden sonra İstanbul'la haberleşmenin klasik kaldığı 20 gün içinde bir

yandan Anadolu’da yeni Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetleri kurulurken, öte yandan Elazığ, Kayseri, Samsun, Kastamonu, Ankara vb. İstanbul Hükümeti’ne sadık olan valiler tevkif edilerek ya da bulundukları yerleri terk etmeye zorlanarak Heyet-i Temsiliye’nin denetimi Anadolu’ya yaygınlaştırılıyordu. Mustafa Kemal Trabzon Valisi Galip Bey’in tevkif edilmesini emretti, bu tutuklamanın gerçekleştirilmesinden sonra Trabzon’un tutumu değişti ve Sivas’a katıldı. Konya valisi Konya’dan kaçarak yerini terketti. Eskişehir mutasarrıfı kimliği tespit edilmeyen kişiler tarafından öldürüldü. Ekim ayı geldiğinde Ege’deki direnişle hala yeterli ilişkiler kurulmamış olmakla beraber Anadolu büyük ölçüde Heyet-i Temsiliye’nin denetimi altına girmişti. Mustafa Kemal İzmit mutasarrıfına telgraf başında baskı yapmaya başlamıştı.

Çevresinden tamamen soyutlanmış İstanbul son bir çare olarak Mustafa Kemal’in, Nutuk’ta ayrıntılı olarak anlattığı biçimde Selanik’ten tanıdığı Abdülkerim Paşa’nın aracılığına başvurmuştur.

27/28 Eylül 1919 gecesi Mustafa Kemal Paşa ile Abdülkerim Paşa arasında 8,5 saat süren telgraf haberleşmesi üzerinde Çorum tarihi açısından durmakta yarar vardır. Mustafa Kemal Paşa, Abdülkerim Paşa’ya durumu açıklamak için çektiği telgrafın bir bölümünü daha sonra “Büyük Nutuk” içine almıştır. Bu bölüm aynen şöyledir:

“Medarı istinat ittihat buyurulan beyanname muhteviyatının Ferit Paşa ve rüfekasına bir hitap ve itap olduğu, edna mülahaza ve tetkik ile sübut bulacak bedihiyattandır. Kalbi hümayunu amik teessürata düşar eden ahval ve harekât, milletimiz tarafından değil, fakat, Ferit Paşa, Dahiliye Nazırı Adil Bey, Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa ve bunların rüfekayı mesaisi bulunan Harput valisi Ali Galip Bey, Ankara Valisi Muhittin Paşa. Trabzon Valisi Galip Bey, Kastamonu Valisi Cemal Bey taraflarından irtikâ olunmuştur.

Malatya teşebbüsü ihanetkâranesi Çorum tertibi hainanesi, Konya teşebbüsü mezbuhanesi safahatı hakikiyesiyle vâsılı ittilainiz olmuş değilse, zatı ailelerinizi de mebdei hallolmak üzere tasavvur buyurduğunuz noktada isabetsizlikten dolayı mazur görürüz” (51).

Nutuk’ta yer alan “Çorum tertibi hainanesi” ifadesi ilerideki yıllarda Çorumluları çok üzmüştür. Ama nutuktan yukarıda yapılan alıntı açıkça göstermektedir ki, bu ifadede Çorumluları bir suçlama yoktur. Suçlananlar Malatya’da, Çorum’da ve Konya’da olaylar tertipleyen Damat Ferit Paşa Hükümeti’nin valileridir.

Abdülkerim Paşa’nın aracılığı da sonuç vermeyince 2 Ekim 1919’da Damat Ferit Paşa Hükümeti istifa etmiş, yerine Ali Rıza Paşa kabinesi kurulmuştur. Böylece İstanbul ve Anadolu arasındaki çatışma Anadolu’nun başarısıyla sonuçlanmıştır.

Ali Rıza Paşa kabinesi Anadolu hareketinin baskısıyla kurulmuştur. Ama kurulmasının amacı Anadolu hareketini kuvvetlendirmek değil onu yeniden İstanbul'un siyasal denetimi altına sokmaktır. Ali Rıza Paşa Hükümeti bu çelişkiyi daima içinde taşıyacak ve kararlarından bu çelişkiyi çözümleyememiş olmasının etkileri sürekli olarak gözlenecektir. 3 Ekim 1919'da Ali Rıza Paşa'nın, Erzurum ve Sivas kongresi kararlarını tanınması, Milli Meclis toplanıncaya kadar uluslararası anlaşmalara gidilmemesi ve Barış Konferansı'na gidecek delegelerin ulusun güvenini kazanmış kişilerden seçilmesi koşullarını kabul etmesi üzerine İstanbul ve Anadolu yayınladıkları ayrı birer beyannameyle iki tarafın anlaştığını ve İstanbul'la haberleşmenin başladığını açıkladılar. Mustafa Kemal beyannamesinde Heyet-i Temsiliye üyelerinin Hükümette görev almayacağını ve Anadolu'da örgütlenmeye devam edilmesini bildiriyordu.

20-22 Ekim 1919'da İstanbul Hükümeti'ni temsil eden Salih Paşa ile Heyet-i Temsiliye arasında Amasya protokolü imzalandı, üç açık iki gizli protokolde, Anadolu'daki Sivas ve Erzurum kongrelerinde alınan kararlar tanınıyor, seçimin yapılması ve barış zamanına kadar Meclis-i Mebbusanın Anadolu'da toplanması kabul ediliyordu.

Bu anlaşmalar artık Anadolu direnişlerinin önderliğini belirlemişti. İstanbul'la olan haberleşmenin kesilmesi sırasında Sivas ile ilişki kurmayan Ege hareketinin lideri Hacim Muhittin Bey de Heyet-i Temsiliye kararlarına uyulacağını kabul etti (52). Sivas kongresinde Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetlerinin başına genelleştirici Rumeli ve Anadolu ibareleri konulmasına rağmen kongrede tek Rumeli temsilcisi yoktu. İlk kez 6 Kasım 1919'da Trakya ve Paşaeli Mudafa-ı Hukuk Cemiyeti Sivas kongresini ve Heyet-i Temsiliye'yi tanımıştır (53). Böylece Mustafa Kemal'in Sivas kongresinden sonra İstanbul ile keskinleştirdiği çelişki değişik hareketlerin Sivas çevresinde bütünleşmesini sağlamış oldu.

Amasya protokolünde Meclisin Anadolu'da bir şehirde toplanması kabul edilmişti, ama İstanbul ve özellikle de saray meclisin mutlaka İstanbul'da toplanmasını istiyordu. Meclisin Anadolu'da toplanması siyasal gücün tamamen Anadolu'ya geçmesi olarak görüldüğü için, İstanbul buna kesin olarak karşı koyuyordu.

29 Kasım 1919'da Amasya'da buluşan komutanlar ve Heyet-i Temsiliye üyeleri toplanarak, tüm sakıncalarına karşın meclisin İstanbul'da toplanmasını kabul ettiler. Ayrıca da Rumeli ve Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin örgütlenmesi ve Heyet-i Temsiliye'nin durumu hakkında yeni kararlar alındı (54). Heyet-i Temsiliye'nin meclis özgürlük içinde görev yapıncaya kadar çalışmaya devam etmesi ve İstanbul'a

gidecek mebuslarla Eskişehir yakınında toplantı yaparak Meclisteki hattı hareketin ne olacağını kararlaştırması öngörülmüştür.

Heyet-i Temsiliye Anadolu'daki hareketi daha iyi denetleyebileceği, daha batıdaki bir noktaya kaymaktadır. Fakat Eskişehir yeterince güvenli değildir (55). Artık Ankara Eskişehir demiryolu da açılmıştır. Bu durumda Mustafa Kemal İstanbul'a gidecek mebuslarla toplantı yapmak için Ankara'ya gelmeyi yeğler. 27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelir. Mustafa Kemal'le Ankara'ya gelen Heyet-i Temsiliye üyeleri sadece üç kişidir. Pratikte Heyet-i Temsiliye Mustafa Kemal'e indirgenmiştir.

İstanbul'da toplanacak meclis için iki dereceli olarak seçim yapılacaktır. Seçimlere Anadolu'da örgütlenemeyen Hürriyet ve İtilafçılar katılmamaya karar vermişlerdir. Bu koşullarda seçimler tamamen Anadolu'nun denetimine geçecektir. Meclise 168 kişi seçilmiştir. 12 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan İstanbul'da açıldığında ilk toplantısında ancak 72 mebus bulunabilecektir (56).

Çorum'da 23 Aralık 1919'da (57) yapılan seçimde, İstanbul Meclisi için iki mebus seçilmiştir. Bunlardan birincisi Enbiyazade İsmet (Eker) Bey'dir. Bunda tüm kaynaklar hemfikirdir. İkinci mebus hakkında kaynaklar arasında farklılık vardır. Çorum İl Yıllığında (58) İsmet (Eker) gibi bir önceki mecliste de Çorum mebusu olan Münir Çağıl (İskilap)'ın mebus seçildiği yazılmaktadır. Mahmut Goloğlunca son İstanbul Meclisi Mebusanına ilişkin olarak verilen 168 kişilik listede ikinci mebus İsmail Kemal Bey görünmektedir (59).

Son Osmanlı Meclisi Mebusan listesinde mesleği çiftçi olarak gösterilen Enbiyazade İsmet Bey 1877'de Çorum'da doğmuş, öğrenimini Çorum medrese ve idadisinde yapmış, Tapu Katipliğinde, Başkatipliğinde ve Evkaf Müdürlüğünde bulunmuştur. Gençliğinde İttihat ve Terakki Cemiyetine giren İsmet Bey İttihat ve Terakki'nin Çorum Mutemetliğini yapmış ve ilk kez 1914 yılında Osmanlı Meclisine mebus seçilmişti (60). Samih Fethi Bey'in Çorum mutasarrıflığı sırasında bir ara tutuklanarak Ankara'ya gönderilen İsmet Bey'in mebus olarak seçilmesi Çorum'daki seçimlerde eski ittihatçıların etkin olduğunun bir göstergesi olarak düşünülebilir.

İstanbul Meclisi toplanmadan; Mustafa Kemal'in Ankara'da mebuslarla yapmak istediği ön toplantı gerçekleşmemiştir. Ankara'ya gelen mebuslara ve İstanbul'da bulunan arkadaşlarına yaptığı telkin Mecliste güçlü bir "Müdafaa-i Hukuk Grubu" kurmak ve Meclis Reisi olarak kendisinin seçilmesidir. Mustafa Kemal'in bu istekleri gerçekleşmemiştir. Kendisi Reis seçilmediği gibi kurulan grub "Felah-ı Vatan" adını almıştır (61). Anadolu hareketinin dayandığı cemiyetin "Müdüfaa-ı Hukuk" adını kullanmamıştır. Buna rağmen Meclis yine de Anadolu hareketi çizgisinde hareket

etmektedir. 17 Şubat 1920’de “Ulusal And” kabul edilmiştir. Böylece Erzurum ve Sivas kongrelerinden gelen ilkeler İstanbul Meclisi Mebusanınca da kabul edilmiştir.

İstanbul’da Meclis çalışmaları sürerken Anadolu sakin değildir. Güney’de Fransız işgaline karşı direnç bütün şiddetiyle sürmektedir. 12 Şubat 1920’de Maraş Fransız işgalinden kurtulmuştu. Öte yandan 16 Şubat 1920’de Ahmet Anzavur Biga ayaklanmasını başlatıyordu. (62) 3 Mart 1920’de Yunanlılar bir ileri hareketle Gölcük Yaylası ve Bozdağ’ı işgal ediyordu. Bu durum Ali Rıza Paşa Hükümeti’ni istifaya mecbur etti. Yeni kurulacak hükümeti denetleyebilmek için 4 Mart 1920’de Mustafa Kemal padişaha memleketin milli vicdana cevap vermeyecek bir hükümet başkanına bir dakika bile tahammül edemeyeceğini bildirdi. Ayrıca yayınladığı bildiri ile Anadolu’daki milli kuruluşlara telgraf çekerek İstanbul üzerinde baskı kurmalarını istedi (63). Anadolu’dan çekilen çok sayıdaki telgraf arasında Çorum Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Reisi Doktor Akif Tenfik Beyin Müftü Ali Hoca’nın (kör müftü) Çorum Belediye Reisi Benderli Nuri Efendi’nin telgrafları da bulunuyordu (64). Bu baskıların etkisi görüldü, Padişah Bahriye Nazırı Salih Paşa’ya Sadrazamlığı verdi.

Bu tür bir meclisin İstanbul’da varlığını koruması zordur. Nitekim 16 Mart 1920’de İstanbul İngilizler tarafından işgal edilir. Anadolu hareketini mecliste temsil eden önderler İngilizlerce tutuklandı. Bunun üzerine 18 Mart 1920 tarihli toplantısında meclis toplantılarına son verdi. (65).

İstanbul’un işgali ve Meclis-i Mebusan’ın tatili üzerine Mustafa Kemal’in Anadolu’da meclis toplama ve yeni bir hükümet kurma tasarısını gerçekleştirmek için hiçbir engel kalmamıştır (66). 19 Mart 1920’de mülki amirlere ve kolordu kumandanlarına bir seçim talimatı göndererek en geç on beş gün içinde seçim yapılmasını ve seçilenlerin en kısa zamanda Ankara’ya gönderilmesini istemiştir. Ankara’da toplanacak meclis İstanbul’dan kaçıp Ankara’ya gelebilen mebuslar ile yeni seçilen mebuslardan oluşacaktır.

Bu talimatname gereğince Çorum’da da seçim yapılmış, Büyük Millet Meclisi için beş kişi seçilmiştir. Bu beş kişi Ferit Bey (40 yaşında Kastamonu Defterdarı), Fuat Bey (37 yaşındaki Mülkiye Müfettişi), Haşim Bey (44 yaşında Dava Vekili), Mumcuzade Sıddık Bey (40 yaşında çiftçi-tüccar, Mecitözü Belediye Başkanı) ve Dr. Atıf Beydir. Doktor Atıf Bey “kanaati siyasiyesine uygun bulmadığından” mebusluktan istifa etmiştir. Seçimde bu beş kişiden sonra yer alan iki kişi de mebusluğu kabul etmediğinden sırada üçüncü olarak yer alan Sabıkkade Abdurrahman Dursun Bey (48 yaşında idadi öğretmeni Sivas Kongresi Çorum delegesi) seçilmiştir (67). 23 Nisan 1920’de TBMM açıldığında Mecliste Çorum’un beş mebusu bulunuyordu. Bu

mebuslara, İstanbul Meclisi Mebusanından kaçarak gelen Enbiyazade ismet (Eker) Bey 21 Temmuz 1920’de katılacaktır (68).

Osmanlı Meclisi Mebusanı dağıtılıp yakalananlar Malta’ya gönderilirken, İsmet Bey İstanbul’da gizlenmiş daha sonra Yeni Dünya vapurunun kömürlüğünde saklanarak Samsun’a geçmiş oradan Çorum’a dönmüş ve Çapanoğulları’nın Yozgat isyanı sırasında Çorum’da bulunmuş ve isyan yatıştıktan sonra Ankara’ya geçmiştir (69).

TBMM’nin açılmasıyla Mustafa Kemal’in Erzurum kongresinde arkadaşlarına sözünü ettiği Anadolu’da ayrı bir hükümet kurma kararı gerçekleşmiş olmaktadır. Her ne kadar bu mecliste hilafeti ve saltanatı tanıdığını ilan ediyorsa da; artık Ankara’da yeni bir siyasal merkez oluşmuştur ve İstanbul Hükümeti’ni işlevsiz bırakmıştır. Ankara’da I. TBMM toplanmaya çalışırken İstanbul’da IV. Damat Ferit Paşa Hükümeti kurulmuştur. Dolayısıyla Hürriyet ve İtilafçılar tekrar iktidara geçmiştir. İngilizlerle işbirliği halinde (70) Ankara hareketini bastırmak için eylemlere girişmektedir.

İstanbul Hükümeti’nin denetiminde hiçbir ordu gücü kalmamıştır. Artık Anadolu’daki mülki idare de Ankara’nın denetimindedir. İstanbul Hükümeti’nin Anadolu’da yapabileceği tek şey ayaklanmaları örgütlemeye çalışmaktır. Kuşkusuz böyle iktidar olduğu iddiasındaki bir Hükümetin ayaklanma örgütlemeye çalışması zaafının bir başka göstergesidir.

Ankara’da Büyük Millet Meclisi’nin toplanma hazırlıkları sürerken Ankara’nın etrafında zincirleme şekilde ayaklanmalar oldu. Daha önceki bölümlerde gördüğümüz gibi Mustafa Kemal’in Sivas kongresinden sonra İstanbul ile haberleşmeyi kestiği dönemde bir ayaklanma olmamıştır. Oysa şimdi oldukça kuvvetli bir ayaklanmalar zinciri Ankara’nın çevresinde birden ortaya çıkmaktadır. Bu da geçen dönem içinde Hürriyet ve İtilafçıların Anadolu’da örgütlenmeye çalıştığını göstermektedir.

İsyanlar genellikle İstanbul’dan çevreye gönderilen organizatörler tarafından başlatılmaktadır. Onun için isyanların Marmara çevresinden başlayarak Ankara’ya doğru yöneldiği görülmektedir (71). İstanbul kendi yakınından başlayarak denetim alanını genişletmek istemektedir.

16 Şubat 17 Nisan 1920 arasında Biga yöresinde İkinci Anzavur ayaklanması 13 Nisan-31 Mayıs 1920 arasında Birinci Düzce ayaklanması, 8-22 Mayıs Anzavur’un Adapazarı Harekatı, 13 Mayıs-27 Ağustos 1920, Birinci Yozgat ve Zile ayaklanması ile 8 Ağustos 1920 İkinci Düzce ayaklanması bu tür girişimlerdir (72). Bu gelişmeler arasında Çorum’u yakından ilgilendiren Yozgat ve Zile ayaklanması olmuştur. Bu ayaklanmayı yakından görelim.

Hürriyet ve İtilafçıların yöredeki ilk başarısız girişimleri Çorum'da başlamıştır. Ankara'da toplanacak meclise, mebus olarak seçildiğini ve sonradan istifa ettiğini gördüğümüz hükümet doktoru Atıf Bey, yine Hürriyet ve İtilafçılardan, Kadifeoğlu Abbas'la birlikte meclisin Ankara'da toplandığı ilk günlerde bir ayaklanma girişiminde bulunmuştur. Bu olayları Çorum'da kurulduğunu gördüğümüz İhtiyat Zabitleri Demeği üyesi Mahir (Tümer) şöyle anlatmaktadır (73).

“Dr. Atıf ve Abbas Çorum'da hükümeti değiştirip saltanata bağlı kaldıklarını belirtmek için gizli gizli çalışmaya başlıyorlar. Kadifeoğlu Abbas'ın ailesi çerkezdır. Bu iki sergüzeştçi Abdalbodu köyüne giderek o bölgenin sözü geçen adamına, aynı zamanda kayınpederim olan Arkas Efendi'ye misafir iniyorlar. Arkas Efendi'ye ve köylerin ileri gelenleri Ortaköylü Cuma, Abdalbodulu Salman vb. kötü emellerini aşilayarak 4000 kişilik bir kuvvet toplamak için hazırlıklara başlıyorlar. Arkas Efendi sergüzeştçilere; bizim bir çocuğumuz var, böyle bir teşebbüs varsa niçin o gelmedi diye soruyor. Onlar da; Mahir kasabadaki tertibatla uğraşiyor, onun için gelmedi diye cevap veriyorlarsa da Arkas Efendi bundan işkillenerek o gece yarısı kimseden habersiz bizim azadlı kölelerimizden olup o köyde oturan Musa Çavuş'u bana haber salmak üzere gönderiyor. Musa Çavuş köyde ve civar köylerde olan biteni anlattı. Atıf ile Abbas'ın hükümeti basacaklarını, cezaevini boşaltacaklarını, İstanbul'daki Hükümete bağlı kalacaklarını bildirdi. Ve siz de bu işleri burada ayarlıyormuşsunuz. Beni Hoca Arkas Efendi gönderdi. Bu işler hakkında ne diyorsun gelelim mi, gelmeyelim mi? diye soruyor dedi. Hocaya selâm söyle, sakın böyle oyunlara alet olmasın, dedim. Musa Çavuş atına atlayıp köye yollandı. Musa Çavuş'un söylediklerini dinleyen Hoca her tarafa gizlice haber göndererek bu iki serserinin peşine düşülmemesini duyuruyor köylüleri ne kadar tahrik etseler de bir şey elde edemeyeceklerini anlayarak Çorum'a elleri boş olarak dönüyorlar”.

“Bu olaydan iki gün sonra yaptırmakta olduğum eve gitmek üzere çarşıdan geçiyordum. Şimdiki Hürriyet Meydanı olan yerde Şücaeddinzadelerin taş mağazasının altı kahve idi. Kahvenin önünde doktor Atıf yalnız nargile içiyordu. Beni görünce çok sinirli bir şekilde Mahir yaptığını beğendin mi? Pişmiş aş su katıyorsun dedi. İnşaatta duramadım. Güpür hamamı arasından şimdiki Ziraat Bankası bulunan yere geldiğimde Alaybeyoğlu Hacı Sait Ağa'ya rastladım Çerkez gel hele gel dedi. Dr. Atıf beni sıkıştırıyor, Hükümet avlusunda bir toplantı olacakmış, Atıf konuşma yapacakmış illa sen de benim yanımda bulun diye ısrar ediyor. Şaşırdım kaldım dedi. Ben hemen gel sen benim peşime düş diye evlerine kadar götürerek ailesine Ağa'yı bugün dışarı hiç çıkarmayın, soran olursa yok deyin diyerek eve soktum. Sait Ağa; Hay Allah razı olsun Çerkez, beni kurtardın diye içeri

girdi. Oradan eski postaneye indiğimde ölçekzade Hasan Ağa ile karşılaştım. Ne o enişte ne bekliyorsun deyince o da aynı şeyleri söyledi. Onu da evine götürerek, ablamı sıkı sıkıya dışarı çıkarmamasını söyledim. Öğle olmuştu. Aşağı çarşıda şimdiki Sancaktar Camisi karşısında Kaleli İrfan evi civarında bir faaliyet gözüme ilişti. Sorduğumda; demirciler sancak kaldıracaklar diye söylediler. Yiğitbaşları Kara Mustafa'yı göz ucu ile arayıp işaret ederek bir kenara çektim, gerekli uyarmayı yaparak esnafı dağıtmasını söyledim. Diğer esnaf da var demesi üzerine doğruca İnkılâp Okulu arkasındaki Kunduzhan mahallesine inerek tabak esnafı içine girdim. Siz iki serserinin sözüne uyararak sancağı kaldırmak ne haddinize, kendinizi mahvetmek, çoluk çocuğunuzu perişan etmek mi istiyorsunuz, diyerek onların da dağılmasını sağladım. Ancak saat üçte öğle yemeğine gidebildim. Evden çarşıya indiğimde ortalığın yatışmış olduğunu gördüm. Bir iki gün sonra Ankara'dan Dr. Atıf için bir telgraf gelmiş olduğunu öğrendim. Telgrafla siyasal kanaati düzeltilmek üzere Dr. Atıf'ın jandarma gözetiminde Ankara'ya gönderilmesi yazılı imiş.” Mahir (Tümerin) anlattıkları olayların kişilere ilişkin boyutlarını ortaya koymasından çok, dönemin siyasi olaylarının oluşmasında. Çorum ortamında yüzyüze ilişkilerin ne kadar önemli olduğunu sergilemesi açısından da çok anlamlıdır.

Dr. Pertev Kalelioğlu'nun (74). anlattıklarına göre ise Dr. Atıf Çorumlularca Ankara'ya gitmeye ikna edildi ise de, sonra cayararak Kadifeoğlu Abbas ve etrafına topladığı bir grupla Hıdırlık'a giderek İstanbul tarafından dağıtılan Dürriyade'nin Kurtuluş Savaşı ve önderleri aleyhindeki ünlü fetvasını okuyarak Suheyb-i Rum türbesindeki yeşil sancağı kaldırarak, Çorum'da bir ayaklanma başlatmak girişiminde bulundu ise de başarısızlığa uğramıştır. Bunun üzerine Dr. Atıf, Kadifeoğlu Abbas'la bir yaylıya binerek Samsun'a kaçmışlardır. Oradan bir Amerikan torpidosu ile İstanbul'a geçmişler, Çorum temsilcileri olarak Padişah Vahdettin'le konuşmuşlar ve dördüncü rütbeden birer Meclis-i Nişanı ile mükafatlandırılmışlardır (75).

Doktor Atıf ve Kadifeoğlu Abbas kanalıyla Hürriyet ve İhtilafçıların Çorum'daki eylemleri sürerken, yeni Ankara Hükümeti, Kalecik Kaymakamı Cemal Bardakçı'yı Çorum mutasarrıflığına vekaleten atamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Cemal Bardakçı'ya Çorum'a gitmeden önce “Çorum'a varınca Atıf Abbas denilen bu adamları tevfiğ edeceksiniz. Sonra da mutasarrıflık dahilinde maksat ve hedeflerinize aykırı hal ve hareket vukuuna mani olacaksınız” (76) direktifini vermiştir. Cemal Bardakçı 13 Mayıs 1920'de göreve başlamıştır (77). Yeni mutasarrıf vekili göreve başladığında Doktor Atıf Çorum'u terketmiş bulunuyordu. Böylece Hürriyet ve İhtilafçıların Çorum'daki girişimleri başarısızlığa uğrarken Zile ve Yozgat'taki girişimleri oldukça önemli karşılıklar yaratacaktır.

Hürriyet ve İhtilafçıların bu tarihlerdeki bir başka ayaklanma girişimi Kaman ve Yıldızeli’nde ortaya çıkmıştır. Yıldızeli-Sivas posta nakliyatı taahhüdünde iflas etmiş postacı Nazım ve Kara Mustafa, bu yörenin köylerini Düzce ve Bolu isyancılarından bazılarıyla birlikte dolaşarak, İstanbul’un fetva ve bildirilerini halka okuyarak, “Halife Ordusu” adını taktıkları bir güç oluşturmaya çalışıyorlardı (78). 14 Mayıs 1920’de Kaman’da isyanı başlattılar (72). Bu isyancılar Çamlıbel’de bir müfrezeyi esir ederek ayaklanmayı genişlettiler. İsyancılar hayvan ve yol vergisinin artırılacağı, yeniden seferberlik ilan edileceği, kuvayı milliyenin yaptığı işler konusunda padişahın rızası olmadığı, bunları önlemek için halife ordusunun Samsun’a geldiği, haberlerini yayıyorlardı (80).

Üçüncü Kolordu Komutanı Albay Selahattin bir batarya ile bir piyade taburunu Jandarma Binbaşısı Kemal komutasında 25 Mayıs günü Yıldızeli’ne gönderdi. O çevrede tedbirler alınırken Sulusaray bölgesinde de ayaklanma emareleri gözlenmeye başladı. Bunla da o yöredeki kimi zayıf kuvvetleri dağıtmışlardı (81). Kolordu kumandanlığı, Ankara Genci Kurmay Başkanlığına 27-28 Mayıs 1920 gecesi asilerin Yıldızeli’ni basacaklarının haber alındığını, Yıldızeli müfrezesinin mecbur olursa Sivas üzerine çekilerek Yıldızeli’nin gerisindeki boğazları tutacağını bildirmişti (82). Bunun üzerine Ankara bir yandan Akdağ Askerlik Şubesi Başkanına mahalli kuvvet oluşturması için emir verirken, öte yandan 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir’den yardım istemiştir.

Bu sırada Zile’deki halifeciler Avukat Ali Bey’in ele başlığında ayaklandılar. Bunun üzerine Süvari Binbaşısı Hilmi Bey komutasındaki, iki dağ topu ile takviyeli Çorum Müfrezesi, 3 Haziran 1920’de Zile’ye gönderildi ve bir af çıkarıldı. Bunun üzerine ayaklanmada bir yatışma görülmeye başladıysa da Postacı Nazım ve arkadaşları 6/7 Haziran gecesi Zile’yi basmışlardır (82).

Çorum müfrezesini kaleye çekilmeye zorladılar. 3. Kolordu Komutanı Selahaddin Bey de Yarbay Cemil Cahit (Toydemir) Bey komutasındaki 5. Tümeni Zile’ye gönderdi. Zile sırtlarına yerleşen tümen 8 Haziran’da ilerlemeye başladı. Buna, karşılık kaledeki Çorum müfrezesi teslim olunca, halifeciler ilçedeki Mudafa-ı Hukukçuların evlerini yağmaladılar. Müftüyü ilçeye kaymakam yaptılar 5. tümen komutanı da Mecitözü, Merzifon, Amasya, Turhal Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinden yardım istedi. Tümen kumandanı, ilçe ahşap binalardan oluştuğundan top ateşinin doğuracağı zarardan kaçınmak için temkinli davranıyordu. Yıldızeli müfrezesinin de katılımıyla Zile’ye yürüdü, Deveci dağındaki çatışmada halifeci güçler dağıtılar ve 12 Haziran’da Zile’ye girdiler (84).

12 Haziran'da Zile'den kaçanlar Alaca'nın Kapaklı ve Sultan köylerinde bulunan Çapanoğulları'na katıldılar, köylülerin hayvanlarını aldılar, Alaca üzerine yürüdüler. Bir yönelim oluşturdular. 14 Haziran 1920'de de ayaklanma Yozgat'a sıçradı (89).

Yozgat'taki isyanı Yozgat'ın ünlü Ayan ailesi Çapanoğulları başlattı. Yozgat'taki Hürriyet ve İtilaf Partisi Başkanı olan Çapanoğlu Edip Bey ile kardeşi Celal Bey, Ankara Büyük Millet Meclisi'ne, daha seçimler sırasında karşı vaziyet almışlardı (86). Yozgat Müdafaa-i Hukuk Heyeti, Ankara'ya gidecek temsilcileri seçmek için mutasarrıfın odasında bir toplantı düzenliyorlar, bu toplantıya gelen eşraf ve ileri gelenler arasında Edib ve Celâl Beyler de bulunuyordu. Seçim konusu üzerinde konuşulurken, Edib ve Celâl Beyler söz alarak “böyle şey olmaz, seçim emri Kanun-i Esasiye göre Hukuku Hazreti Padişahidir, biz buna razı değiliz” demişlerdir. Yozgat Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin sert yanıtları üzerine seçim yapılmıştı (87). Çapanoğlu kardeşler toplantıyı bırakmışlar ve 30 imzalı bir telgrafla Ankara'ya bir meclis toplanmasının Padişah arzusuna ve kanunlara aykırı olduğunu bildirmişlerdir (88).

16 Mayıs 1920'de Çapanoğulları Yozgat'ta bir at yarışı düzenlediler. Bu yarışlara gelen Hacı Bekir, Zileli Musa, Osmaniye Köyü'nden Meşeci İdris ve arkadaşları Çapanoğlu Edip Bey'in evinde misafiredildiler. Gizli toplantılar yaptılar. Sonra köylere dağılarak Ankara aleyhine propogandalarına hız verdiler (89). Yozgat'ta bir hareketin hazırlanmakta olduğu Ankaraca öğrenilmişti. Ve Gaziantep bölgesindeki Kuvay-ı Milliye müfreze kumandanlarından Kılıç Ali Bey Ankara'dan aldığı emir üzerine 1 Haziran'da Yozgat'a gelmiş, 3 Haziran'da Akdağmadeni'ne gitmiş, Boğazlıyan'da toplanan 10 kişilik bir milli kuvveti müfrezesine katmıştı. Ama Yozgat'ta bir şey yapamaz durumdaydı. Genel Kurmay Başkanlığı Çapanoğulları'nın Ankara'ya gönderilmelerine karar vermişti. Kılıç Ali Bey de Çapanoğulları'nın evlerinin çevrelerine asker yerleştirmişti. 7 Haziran'da Çapanoğulları'nın tutuklanması kararı verildiğinde, Çapanoğulları'nın eski bir dostu olan Ankara Vali Vekilinin haber vermesi üzerine Çapanoğulları kaçtılar. Bunun üzerine isyan genişlemeye başladı. Boğazköy, Hamit, Yenihan da ayaklananlara katıldılar. Ayaklanmanın genişlemesi üzerine 9 Haziran'da Yozgat'ta Sıkıyönetim ilân edilerek, başına da tümen komutanı yetkisiyle Kılıç Ali getirildi. Niğde'deki 11 Tümenin 33 alayının Kayseri'deki taburu da yardıma gönderilmiş ve tabur 11 Haziran'da Kılıç Ali Bey'e katılmıştır (90).

Yozgat ayaklanmasını başlatan Çapanoğulları 13 Haziran'da şehri kuşatmışlar ve 14 Haziran'da ele geçirmişlerdir. Kılıç Ali Bey'in kuvvetleri dağılmış kendisi Boğazlıyan'a çekilmiştir. Buradan gönderdiği raporda, yanında 60 atlıdan başka güvenilir kuvvet olmadığını, iki topla takviye edilmesi gerektiğini ve ancak Çerkez Ethem kuvvetleri Yozgat'a yürüdüğünde ona katılabileceğini bildiriyordu (91).

Çapanoğlu Celal Bey Boğazlıyan'da Kılıç Ali Bey'e gönderdiği mektupta amaçlarının Mustafa Kemal Paşa'yı yakalamak olduğunu, bunun için Kırşehir Mebusu Rıza Beyle haberleşmeye çalıştıklarını, yakında Ankara'ya yürüyeceklerini bildirmesine rağmen (92) başkaldırı Ankara yönünde değil, daha çok Çorum'a doğru geliyordu. 16 Haziran'da Çapanoğlu Halit Bey Sungurlu'yu işgal etti. Ayaklananlar Akdağmadeni'ni işgal ettiler, işgalciler Sivas kongresine katılan Hacı Tatlızade Bahri Bey'in evini ve Hükümet konağını yakmışlar. Hapishaneden mahkumları çıkararak kendilerine katmışlar, Kaymakam Tahir Bey ile Askerlik Şubesi Başkanı Sivashlı Binbaşı Ahmet Bey'i Sorgun'un Alışar köyünde kurşuna dizmişlerdir (93).

Küre'den Alaca'yı savunmak için gelen kuvvetler, Çapanoğulları'nın 800 kişilik süvarisi karşısında dağılıyor (94). Alaca 16 Haziran'da ayaklananların eline düşüyordu. Bundan sonra Çapanogulları'nın kuvvetleri Çorum'a 13 km. uzaklıktaki köylere kadar girmişler ve gözcülerini Hatap Boğazı'na kadar göndermişlerdi (95).

Yozgat'ta ayaklanmanın yayılması üzerine Zile yöresindeki halifeci güçlerin faaliyetleri yine artmıştır. 15-16 Haziran gecesi Artova, Çamlıbel karakolları basıldı. Yıldızeli Karakolu baskına uğradı (96).

Zile ve Yozgat'taki ayaklanmaların gelişmesi, Çorum'a stratejik bakımdan çok önemli bir konum kazandırdı. Çorum'un ayaklananlar eline geçmesi Zile ve Yozgat ayaklanmalarının birleşmesini sağlayacak, sorun birden iyice büyüyecekti. Bu durumu Genel Kurmay Başkanlığından Çerkeş'de bulunan Albay Refet Bey'e çekilen telgraftan izleyelim;

“Yozgat düştükten sonra Çorum ve Çankırı'nın da tehlikeye girmesi muhtemeldir. Bunlar da düşerse fesat çok genişlemiş olur. Çerkeş'te toplanan kuvvetle Çankırı'ya hareket lazımdır. Ne vakit hareket edeceğinizi bildiriniz. Ethem kuvvetleri 18 Haziran akşamı, Çolak İbrahim kuvvetleri 19 Haziran akşamı toplanabileceklerdir.” (97).

Bu telgraftan da açıkça görülmektedir ki ayaklanmayı bastıracak kuvvetler toplanıncaya kadar, Çorum ayaklananlara karşı kendi başına savunacaktır. Oysa isyanın yayılması üzerine bölgede mübalağalı bir Çapanoğlu propagandası sürdürülmektedir (98). Yayılan söylentilere göre Çapanoğulları 350 süvari, 800 piyade ile Yozgat'a hücum etmişlerdir. Daha büyük kuvvetlerle Mecitözü'ne doğru yürüyerek çapraşık ve Yozgat civarında toplanmışlardır. Halit Bey kumandasında iki yüz kişilik bir Çapanoğlu müfrezesi, Sungurlu'dan İskilip ve Çorum'a doğru yola çıkmıştır.

Bu gelişmeler karşısında İskilip kaymakamı 45 kişilik bir gönüllü müfrezesini yola

çıkarttı. Harar köyündeki tabur kumandanlığına katılmak üzere Çorum'dan 75 kişilik bir gönüllü müfreze gönderildi. Çapanoğulları'na karşı olanların maneviyatını güçlendirmek için Çorum mutasarrıfı Çapanoğulları'nı yakalamak için Ankara'dan 600 süvari ve 2000 piyadenin çıkarıldığı haberini yayıyordu (99).

Haziran 1920'de Çorum kendisini savunmak için heyecanlı bir gün yaşıyordu. Mutasarrıf Cemal Bardakçı'nın örgütlediği bir toplantı yapılıyor, mutasarrıf Şair Kul Mustafa'nın şiirlerini okuyordu. Bu şiirde Çorumlu mütesellim Süleyman Ağa'nın, çoluk çocukla Genç Osman'a karşı Çorum'u nasıl savunduğunu ve Genç Osman'ı nasıl yendiğini anlatıyordu. Şiirin okunması bitince, manifatura tüccarlarından Süccaeddinzade Mehmet Bey ayağa kalkarak, mutasarrıfa “Kul Mustafa'nın destanında sözü geçen mütesellim Süleyman Ağa şimdi sizsiniz. Ne yapmak lâzım geliyor, maksude varmak için ne yolda hareket icap ediyorsa emrediniz, emirlerinizi derhal ve harfiyyen yerine getirelim. Hepimiz 300 sene evvel yaşamış olan dedelerimize layık çocuklar olduğumuzu ve onların ahvadı bulunduğumuzu aleme isbat edelim” demiştir. Bunun üzerine mutasarrıfta iki heyet seçilmesini istedi, heyetin biri müdafaa heyeti, diğeri levazım heyetiydi (100).

Müdafaa heyetine Albaybeyzade Hacı Sait Bey başkan oldu. Heyete Yiğitbaşı Hayranoğlu İsmail Kahya ile arkadaşları girdiler. Daha toplantı halinde iken 200 silahlı gönüllü yazıldı. Bu heyet hem şehri savunacak hem de şehirde asayiş sağlamayı sağlayacaktı. 160 asker köylerde nöbet tutmak ve haberleşmeyi sağlamakta görevlendirildiler (101). Tüm şehirli Çorum'u savunmak için çalışıyordu Hıdırlık Şeyhi Abbas Efendi, Hıdırlık tepesinin batı yamaçlarında siperler kazdırıyor, gözcüleri şaşırtmak için mezar taşlarını donatarak korkuluk haline getiriyordu (102).

Levazım heyeti, gereği kadar kazan, karavana ve sahan toplayarak orduya hediye etti. Aynı gün toplanan para toplamı 15000 liraya ulaştı (103).

Osmancık müftüsü de Ankara Hükümeti kuvvetlerine yardımcı olmak için 21 kişi gönüllü toplayarak yola çıkardı.

Yozgat yöresindeki isyanın gelişmesi üzerine Ankara Genel Kurmay Başkanlığı, Düzce ayaklanmasının bastırılmasında başarılı olan Ethem Bey'in Birinci Kuvayı Seyya'resini ayaklanma bölgesine göndermeye karar vermiştir. Bu görev için isteksiz davranan Ethem Bey Ali Fuat Cebesoy kanalıyla ikna edilerek Ankara'ya gönderilmiştir. 19 Haziran'da Ankara'ya gelen Ethem Bey kuvvetleri 70 subay, 2100 er, 1300 hayvan, 4 topluk bir dağ bataryası, bir sahra topu, 8 makineli tüfek gücündeydi. (104) Ethem Bey'e, Genel Kurmay Başkanlığınca verilen emri isyan bölgesinin durumunu çok güzel anlattığı için burada özetlemekte yarar var.

Ankara’da Kuvayı Tedibiye Umum Komutanı Ethem Bey’e (105)

Haziran 1920

1. Yıldızeli -Yozgat -Zile bölgesindeki ayaklanmaların durumu şöyledir .a. Akdağ madeni, Yozgat, Ankara mevkileri asilerin elindedir.

b- Tokat, Zile, Mecidözü, Çorum, Sungurlu, Çiçekdağı mevkiileri bizim elimizdedir.

c.

2. İsyan bölgesinde Genel Kurmay emrinde bulunan kuvvetler şunlardır:

a. Çankırı’da 58. Alay Komutanı Binbaşı Vasfi emrinde 300 piyade 50 Süvari, 6 makineli tüfek, Albay Refet 19 Haziran’da 250 atlı ile Çerkeş’den Çankırı yönünde hareket edeceğini bildirmiştir.

b. Zile’de 5. Tümen Komutanı Cemil Cahit emrinde takip müfrezelerimiz ve birliklerimiz vardır.

c. Boğazlıyan’da Kılıç Ali müfrezesi, Sivas ve Yenihan mevkilerinde de milli, mahalli müfrezeler ve küçük kıtalar mevcuttur.

3. Tedip müfrezesi 20 Haziran sabahı Ankara’dan hareketle, Yahşihan, Sekilli genel istikametinde Yozgat’a gidecektir. Müfrezenin erzak ve yem ihtiyacı, iki günlük beraber alınacaktır. Kılıçlar ve Kesin’de erzak ve yem biriktirmek üzere tedbirler alınmıştır.

4. Kuvayı Tetibiye Umum Komutanlığının vazifesi, isyan bölgelerinde toplanmış olan asi kuvvetleri dağıtmak, asayiş temin ve idame fesat teşkilatını kökünden yok etme, isyanın kışkırtıcılarını cezalandırmaktır.

5......

Genel Kurmay Başkanı

Albay İsmet

Çerkez Ethem Yozgat’ı kuşatırken isyan bölgesinin kuzeyinden ve batısından Çolak İbrahim Bey komutasında, İkinci Kuvayı Seyyare ve Albay Refet Bey kuvvetleri giriyordu. 21 Haziran’da Albay Refet Rey Çankırı’ya gelmiş, buradan Çorum mutasarrıfı ile konuşmuştur. Çorum mutasarrıfı asilerin şehre çok yakın olduğunu

Albay Refet Bey kuvvetlerinin biran önce gelmesini istemiştir. Refet Bey askerlerin ve atların yorgun olduğunu ancak ertesi gün hareket edebileceğini bildirmiştir. Ve Mecitözü'nden mülazım Münir Bey'in bir makineli tüfekle Çorum'a hareket ettiğini haber vermiştir (106).

Haziran'da Çorum'u savunan güçlerden Binbaşı Mehmet Bey; Kara Hasip ve Sarı Süleyman köylerini işgalcilerden geri almıştır.

22 Haziran'da Çorum'u savunan Kara Yusuf, Kırkdilim'li Nuri Bey, Yüzbaşı Remzi Bey vb. müfrezeler ayaklananların daha da ilerlemesini güçlülükle önlerken. Çorum'da Refet Bey kuvvetlerine katılmak üzere bir miktar jandarma ve ücretli asker beklemektedir (107).

23 Haziran'da, Refet Bey kuvvetleri hâlâ Çorum'a ulaşamamıştır. Yozgat'ın Ethem Bey kuvvetlerince geri alınmak üzere olduğu konusunda Çorum'da bir bilgi yoktur. Çorumlu yöneticiler Refet Bey gelinceye kadar vakit kazanmaya çalışmaktadır. Çorum ileri gelenleri toplanarak, vakit kazanmak için Çapanoğulları'na daha fazla müslüman kanının dökülmemesi, şehir, kasaba ve köylerin harab olmasının önlenmesi için bir heyet gönderilmesine karar verdiler. Mutasarrıf Cemal Bardakçı'nın böyle bir girişim konusunda. Ankara'nın görüşünün alınmasının mutlaka gerekli görmesi üzerine, 23 Haziran 1920'de mebus İsmet (Eker) Bey'e Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çektilirdi. İsmet Bey telgrafında Çorum uleması, eşrafi ve esnafı ve münevverlerinin bir fevkalade toplantı yaparak, Çapanoğulları'nın Çorum'a saldırılarını önlemeye karar verdiğini ve bunun için evlatlarını silahlandığını bildiriyor. Çorumluların Yozgat'ta bulunanları doğru yola davet edecek bir Çerkez Ethem'in Kuvayı Seyyaresi 20 Haziran'da Ankara'dan hareket ettiler. 23 Haziran sabahı Yozgat'a geldiler. Sabahleyin şehrin batısından giren Çerkez Ethem kuvvetlerine karşı hilafet ordusu dayanamayarak doğruya doğru çekilerek Akdağmadeni yönünde şehri terk ettiler. Kentteki Ermeniler de asilere katılmıştı. Çerkez Ethem kuvvetleri, hemen askeri bir mahkeme kurarak 12 kişiyi idam ettiler. Bunlar arasında Şeriye Hakimi Hafız Şahap, oğlu Refet, Yürükzade Hüsnü gibi ayaklanmanın elebaşları bulunuyordu. Çapanoğlu Celal ve Edip Beyler kaçmışlardı.

Ethem Bey Yozgat'ta 200 kişilik bir müfreze bırakarak, 24 Haziran'da isyancıların toplanmakta oldukları Alaca üzerine yürüdü, Alaca'yı kuşattı. Ertesi gün iki saatlik bir çatışmadan sonra 26 Haziran'da şehre girdi.

Dağılan Çapanoğlu kuvvetleri, Ethem Bey kuvvetlerinin Yozgat'ta ilişkisini kesecek şekilde Alaca ve Yozgat arasındaki sarp bir boğaz olan Arap Seyfte toplanıyorlardı. Bunun üstüne Ethem Bey Yozgat'a geri dönmek üzere yürüyüşe geçti. 2 Temmuz

1920’de Arap Seyf boğazında asileri çevirerek büyük kayıplar verdirdi. Çapanoğlu Halit Bey yaralı olarak kaçtı. Ayaklanan güçlerin esas bölümün dağılması üzerine Ethem Bey kuvvetleri kalan dağınık güçlerin temizlenmesini diğer kuvvetlere bırakarak 9 Temmuz 1920’de batı cephesine hareket ettiler (108).

Ethem Bey’in divanı harbi, Çapanoğulları’na yardım ettiğinden, Ankara Vali Vekili Yahya Galip Bey’in sanık olarak yargılanmasına karar vermiştir (109). Sonra kardeşi Reşit Bey’in aracılığıyla Ethem Bey bundan vazgeçti. Ethem Bey’in Alaca ve Çorum köylerinden 200 atlı toplama girişimi de Refet Bey’in ve mutasarrıf Cemal Bardakçı’nın tutumları dolayısıyla bir sonuç vermedi (110).

Ethem Bey’e verilen cephe emrinde sözü edilen Kılıç Ali Bey kuvvetleri 23 Haziranda asilerin Boğazlıyan’ı basması üzerine tamamen dağıtılmıştı. Kılıç Ali Bey de Kayseriye sığınmıştı (111). Heyetin gönderilmesinin yararlı olacağını düşündüklerini anlattıktan sonra bu konuda Mustafa Kemal Paşa’nın iznini istiyordu (112).

Haziran’da Refet Bey 500 kadar süvariyle sabahın erken saatlerinde Çorum’da bulunmak üzere İskilip’ten hareket ettiğini ve Yozgat’ın geri alınmış olduğunu bildiriyordu.

Haziran 1920’de Albay Refet Bey kuvvetleri Çorum’a geldi. Çorumluların yardımlarıyla Refet Bey kuvvetleri güçlendirildi. Çorum’dan 150 kişilik bir milis kuvveti ve subay olarak Osman Köstekçi, Sıddık Çorbacı, Celal Çorbacı, Rıfat Kavukçu, ve Tozburunlu Ahmet katıldı. Refet Bey çevrede küçük güçlerin temizlenmesiyle uğraştıktan sonra, 29 Haziran 1920’de Çorum’a dönerek, Mecitözü yoluyla Zile’ye hareket etmiştir (113).

Genel Kurmay Başkanlığı 6 Temmuz 1920’de şu emri verdi :

1. Binbaşı İbrahim müfrezesi imkân oldukça Albay Refet’ten emir alacaktır. Karamağara, Akdağ istikametinde hareketle yol üstündeki asileri temizleyecektir.
2. Albay Refet emrindeki kuvvetler, Ortaköy’den Kadışehir, gereğine göre Karamağara veya Akdağmadeni istikametinde hareketle Binbaşı İbrahim müfrezesiyle işbirliği yapacaktır.
3. 3. Kolordu Komutanı Albay Selahattin emrinde Yıldızeli’ndeki kuvvetler Akdağmadeni yönünde tenkilde devam edeceklerdir.
4. Yarbay Cemil Cahit şimdilik Lâdik havalisindeki durumu ıslah edecektir (114).

12 Temmuz 1920 günü tenkil birlikleri, Zile’ye tekrar girdiler. Ayaklananın

elebaşılığını yapan 22 kişi idam edildi. İsyancıların tutuklanmış olduğu Amasya'nın ileri gelenleri kurtarıldı. Tokat Zile ve Yıldızeli'nde sıkıyönetim ilan edildi. Sonra 1300-1309 doğumlular silah altına alındı. Yarbay Cemil Cahit Bey kuvvetleri Tokat ve Merzifon'dan gelen gönüllülerle kuvvetlendirildi, Böylece Yozgat ve Zile ayaklanmalarının birinci safhası kapanmış oldu (115).

İsyanın başı olan Çapanoğlu Edib, Celal ve Halit Beyler Sivas'ın Aziziye kazasında Çerkez beylerine sığındılar. Aziziye halkı Çapanoğullarını hükümete teslim etmediler. Kendilerini enterne edeceklerine söz verdiler.

Oysa biraz sonra göreceğimiz gibi Eylül ayından sonra yeniden ayaklanmalar başlayınca Halit Bey Aziziye'den kaçarak ayaklanan kuvvetlerin başına geçti. Bunun üzerine Ankara Hükümeti Aziziye'ye başı yaparak Celal ve Edib Beyleri Ankaraya getirtti. Mustafa Kemal bunlara bir ceza uygulamayarak, kendilerinin ayrı ayrı yörelerde oturmalarını zorunlu kıldı (116).

Temmuz ayında sönen Yozgat ve Çorum yöresindeki ayaklanmalar Eylül ayında yeniden bir canlanma gösterdi. Bir yandan Yozgat'ın Çekerek'e bağlı Özüveran köyünde oturan Aynacıoğulları çevrelerinde topladıkları kişilerle birlikte ayaklanarak Akdağmadeni ve köylerini bastılar (117). Öte yandan birinci Yozgat ayaklanmasında bağışlananlardan kurulan 500 kişilik bir gönüllü alayı, cepheye gönderilmek üzere Yozgat'a getirilmişti. Bunlar cepheye gitmediler, kaçarak ayaklandılar. 6 Eylül'de, Erbaa'yı, 9 Eylül'de Zile'ye bağlı Ortaköy'ü bastılar (118).

Aynacıoğlu isyanını bastırmak için gönderilen Binbaşı Ali Galip Bey komutasındaki Kuvay-ı Milliye kuvvetleri Akdağmadeni'nin Koyuncu köyü civarındaki müsademede esir düşmüşlerdir, Yöresinde "Kör Hoca Olayı" diye tanınan bu olayda, Ali Galip Bey ve altı arkadaşı şehit edilmişlerdir (119).

Sürgündeki milli kuvvetlerden bir grup jandarma binbaşısı Naci Bey komutasında, Ortaköye gönderildiyse de yolda baskına uğrayıp esir edildi. Bu gelişmeler sırasında Amasya ve Tokat arasında da hareketler başlamış Çengelhan basılmıştı. Yozgat'tan kaçan halifeciler Kırşehir'in Nogay Kızıközü köyünde toplanmış, üzerlerine gönderilen jandarma müfrezesinin subay ve erlerini şehit ve esir etmişlerdi (120).

Bunun üzerine Eskişehir'e dönmüş olan İkinci Kuvayı Seyyare Komutanı Çolak İbrahim Bey kuvvetleri ayaklanmayı bastırmakla yeniden görevlendirilmiştir. İbrahim Bey kuvvetleri önce Yozgat'a gitti, oradan 21 Eylül'de Karamağara'ya doğru yola çıktı. 23 ve 25 Eylül'deki çatışmalarla çeteleri dağıtarak, 29 Eylül 1920'de Akdağmadeni'ne girdi (121). Buna rağmen ayaklananların Çorum için tehlikeleri

sürüyordu. 23 Kasım 1920 Mecitözü'nün Kargı ve Doğla köylerini bastılar (122). Çolak İbrahim Bey kuvvetlerinin, iki ay süren uğraşmaları sonucu ayaklanan kuvvetler tamamıyla dağılmış. Alaca'nın Karatepe köyünde saklanan Çapanoğlu Halit Bey Amasya Dîvanı Harbinde yargılanarak idam edilmiştir (123).

Bu ayaklanmaların da bastırılmasından sonra, Çorum'un kurtuluş savaşındaki işlevi, bir ayaklanma bölgesindeki direnç noktası olmaktan çıkıyor, Kurtuluş Savaşı'nı hem asker gücü hem de mali olanakları destekleyen bir mutasarrıflık haline geliyordu.

İkinci Yozgat ayaklanması bastırıldığı tarihlerde Türkiye'de Kurtuluş Savaşı'nın örgütlenmesinde önemli bir dönüşüm yaşanıyor. Çeteler ve bağımsız güçler halinde örgütlenmeden, düzenli orduyu geçiliyordu. 8 Kasım 1920'de Ali Fuat Paşa, Ankara'ya çağrılarak yerine Garp Cephesi Kumandanı olarak Albay İsmet Bey gönderildi. İsmet Bey'in düzenli orduyu örgütlemek konusundaki girişimleri, Çerkez Ethem'in direnciyle karşılaştı. 22 Ocak 1921'de Çerkez Ethem'in Yunan işgal bölgesine geçmesinden sonra, bu dönüşüm tamamlandı. Milis Örgütlenmesinden düzenli ordu örgütlenmesine geçilmiş oldu,

Ankara TBMM ile, düzenli orduyla, bir devlet şeklinde örgütleniyordu. Böyle bir örgütlenmede, her yörenin halkına düşen görev konulan düzenin kurallarına göre, konulan vergileri ödemek, ordu için belirli yaş gruplarının askere gitmesi vb. görevleri yerine getirmektir. Bu tarihten sonra Çorum'un da kurtuluş savaşına katılımını bu çerçevede içinde değerlendirmek gerekir.

Ankara Hükümeti, Anadolu'da denetimini kurduktan sonra ordusunu askere alma yoluyla kurmuştur, askere alabilme ancak Ankara Hükümeti'nin denetimi altında bulunan yerlerden yapılabileceği için, Kurtuluş Savaşı'nın insan gücünü büyük ölçüde Ankara çevresindeki yöreler sağlamıştır. Bu özellik Kurtuluş Savaşı'nda şehit olanların sayılarının illere göre dağılımında kendini göstermektedir. İstiklal harbinde şehit olan 36236 erin bağlı olduğu askerlik şubelerine göre dökümü yapıldığında Çorum'dan 226, Alaca'dan 102, İskilip'ten 289, Mecidözü'nden 347, Osmancık'tan 329, Sungurlu'dan 243 erin şehit olduğu görülmektedir. Çorum bugünkü il sınırlarına göre hesaplanırsa 1516 şehit (124) vermiştir. Bu toplam sayının yüzde 5'ine yakın bir rakamdır ki, o dönem için Çorum'un nüfus payının yüzde 2'ler mertebesinde olduğu düşünülürse, Çorum'un insan gücü olarak yaptığı fedakarlığın ölçüsü daha iyi kavranabilir. Nitekim Kurtuluş Savaşı sonunda Çorum ilinde 1610 kişi istiklal madalyası almıştır (125).

Çorum halkı da, Sakarya Savaşı sırasında çıkarılan “Tekalif-i Milliye” hükümlerini tüm Anadolu halkıyla birlikte yerine getirmiştir. Her hane halkı, bir takım iç çamaşırı

ve çarık vermiş, tüccar ve halk elinde bulunan ordunun teçhizatı, askerin giyeceği ve yiyeceği olarak kullanılabilir tüm malların yüzde 40'ını devlete vermiştir. Bu el konulan malların bedellerini, savaş sonrasında ödemek için halka birer mazbata verilmiştir.

Ordu ihtiyacı için el konulan taşıtların dışında, halkın elinde kalan her türlü taşıt aracıyla (at arabası, yaylı, öküz arabası, kağrı, at, eşek, katır, deve) halk ayda bir defa olmak üzere ve 100 km'yi geçmemek koşuluyla orduya ait malzemeyi istenen yere ücretsiz taşıyacaktı. Tekalif-i Milliye emirlerini yerine getirmek için her kazada, Tekalif-i Milliye Komisyonları kuruldu. Bu komisyonlara, kaymakam, mal müdürü, en büyük askeri amir, belediye ve ticaret odasının seçtiği iki üye, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinden iki üye katılıyordu (126).

Kurtuluş Savaşı'nın bu aşamasında Çorum'daki Hıdırlık şeyhinin kurtuluş savaşı için etkin bir taşıma örgütü kurduğu anlaşılmaktadır. Hıdırlık şeyhi taşımacılığa Refet Paşa'nın teşvikiyle başlamıştır. Başlangıçta 35 devesi ve 4 çift atlı arabasıyla Samsun'dan Çorum'a ve Çorum'dan Sungurlu yoluyla Yahşihan'a ve yine Çorum'dan Yozgat yoluyla Ankara'ya kadar cephanes ve askeri malzeme naklettiriyordu. Sakarya Harbi sırasında kullandığı deve adedi 68'e ve araba adedi 40'a çıkıyordu. Hem ücretli hem ücretsiz taşıma işlerinin örgütlenmesiyle uğraşan Şeyh Abbas, karşılaştığı soyguncu eşkıyalardan Şeyhliğinin prestijini de kullanarak sakınmak yolunu buluyordu (127).

Çorum'un Karadeniz'le Ankara'yı bağlayan yol üstünde bulunması Kurtuluş Savaşı'nda Ankara'yı ziyaret eden yabancıların Çorum'dan geçmesine neden olmuş ve Ankara'nın eğilimlerine paralel olarak gelen bu misafirler Çorumlularca ağırlandıklarıdır. Bunlar arasında General Frunze de Sovyetler Birliği'nden Ankara'ya giderken ve dönerken Çorum'da gecelemiştir.

Kurtuluş Savaşı sırasında, Çorum mebuslarından Sabıkzade Abdurrahman Dursun Bey ikinci grup içinde yer alırken, (128) İsmet (Eker) Bey'in, birinci grupta Mustafa Kemal'e yakın olarak çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim, kurtuluş savaşı sonrasında Birinci Meclis görevini tamamlayıp, muhalefetin büyük ölçüde ayıklandığı İkinci Meclis'te İsmet Bey yeniden seçilecek ve TBMM'ye başkan vekili seçilecektir. Bu seçim İsmet Bey'e 29 Ekim 1923'te saltanatın ilga edilip Cumhuriyet'in ilan edildiği ve Gazi Mustafa Kemal'in ilk Reisicumhur seçildiği tarihi oturuma başkanlık etmek onurunu getirecektir (129).

Dipnotlar

- 1) Bu üç kişiden biri mahkeme katibi Karacaköylü oğlu Ömer, diğeri vergi memurluğundan emekli Ali Rıza'ydı. İsmi saptanamamış üçüncü kişi Yavruturna Mahalesine oturuyordu. Daha sonra bu kişiler Amasya Askeri Mahkemesince idam cezasına çarptırıldıkları anlaşılmaktadır. Çorum İl Yıllığı 1967, s. 95.
 - 2) Bu konuda bakınız: Mithat Sertoğlu; "Trabzon Bölgesinde Rum-Pontus Cumhuriyeti kurulması Faaliyetleri Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Sayı 11. Ağustos 1968, s. 3-7 ve Kenan Esengin, Milli Mücadelede Hiyanet Yarışı Ankara 1969, s. 194-208.
 - 3) Mahmut Gologlu Erzurum Kongresi , 21 - 24.
 - 4) Sabahattin Selek Anadolu İhtilali, s. 259.
 - 5) Süleyman Sami Bey'in 16 Kasım 1918 - 5 Nisan 1919 tarihleri arasındaki mutasarrıflığı sırasında çeteleri tenkil işlemi için bakınız M. İhsan Sabuncuoğlu Çorum Tarihine Ait Derlemelerim (Cilt II) 1973, s. 6 - 10.
 - 6) Samin Fethi daha çok sonraki yıllarda M. Turan Tan adıyla yayınladığı romanlarıyla tanınmaktadır.
 - 7) F. Hüsrev Tökün Türk Tarihinde Siyasi Partiler, Elif Yayınları 1965, s. 53-57.
 - 8) Hürriyet ve İtilaf Fırkasının nasıl kurulduğu için bkz: Refik Halit Karay Minelbab İlelmihrab, İnkılap ve Aka Kitabevi 1964, s. 66 - 73.
 - 9) Çorum İl Yıllığında : Kamil ve Sabit Bey'ler için avukat ibaresi kullanılmıştır. Bunun yerine dava vekili sözcüğünün kullanılmasının daha gerçekçi olacağı kanısındayım. Örneğin il yıllığında avukat Kamil olarak geçen kişi İlmiyeden gelmedir ve Kamil Hoca diye anılmaktadır.
 - 10) Çorum İl Yıllığı 1967, s. 94. İhsan Sabuncuoğlu ile bu çalışmayı yaparken yaptığımız bir görüşmede, Kavukcuoğlu Latif Ağa'nın Hürriyet ve itilafçılardan olmayabileceğini, hiç olmazsa belli dönemlerde İttihatçılar arasında yer aldığını söylemiştir.
 - 11) Çorum İl Yıllığı 1967 s. 94, İhsan Sabuncuoğlu ile bu çalışma sırasında yapılan görüşmede Gökeşmeoğlu'nun adının Mehmet değil Mahmut olduğunu ve Hacı Abdurrahmanoğlu'nun ittihatçılar arasında bulunmadığını söylemiştir.
 - 12) Hıfzı Veldet Validedeoğlu Anıların İzinde, Remzi Kitabevi İstanbul 1977, s. 46-48.
 - 13) Çorum İl Yıllığı 1967, s. 96.
 - 14) Ahmet Mumcu Tarih açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1977, 5. 37 - 38.
 - 15) Mahmut Goloğlu : Erzurum Kongresi Ankara, 1968, s. 59.
 - 16) Kemal Atatürk Nutuk Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1960 s. 32 - 33.
 - 17) F. Kandemir; Rauf Orbay, Yakın Tarihimiz Yayınları 4, İstanbul, 1965 s. 34 - 35, General Ali Fuat: Cebesoy Milli Mücadele Hatıraları, s. 20 Çorum İl Yıllığı 1967, s. 96.
- İhsan Sabuncuoğlu, Ali Fuat Cebesoy'un Müezzinoğullarının evinde kalış hikayesini o zaman askerlik şubesinde yazıcı olan İsmail (Tüfekçi) den duyduklarına dayanarak şöyle anlatmıştır. Ali Fuat Paşadan önce Çorum askerlik şubesine Ankara Valisinden kolordu Kumandanının tevkif edilmesini emreden bir telgraf gelmiştir. Şube reisi yoktur ve telgraf masanın üstünde beklemektedir. Paşa Çorum'a gelince doğrudan Askerlik Şubesine gelmiştir ve masadaki telgrafi görmezlikten gelerek, Yazıcı İsmail'e (Tüfekçiye) 1315'liler ile 1316'lılar sayısını sormuş ve eşref hakkında bilgi almıştır. İsmail Tüfekçi şubeden ya da civarında bulunan

Müezzinoğullarından Rüştü ile konuşarak onların Paşayı ağırlamasını istemiştir.

Akşam verilen ziyafette bulunanlar Kamil Hoca, Tüketöğlü Nuri Efendi, Ölçeköğlü Hasan Ağa gibi daha çok itilafçı ya da onlara yakın olan kimselerdir. Bu çevrelerin özellikle Kamil Hocanın konuşmalarına Ali Fuat Paşa kızmıştır. Burada iken mutasarrıf Samih Fethi'yi de çağırıp konuşmuştur.

Bu anlatımda özellikle, Ali Fuat Paşa'nın Çorum'dan geçerken kendisine yalan olabilecek çevreler hakkında bir ön bilgisinin bulunmaması dikkat edilmesi gereken noktadır.

18) Sabahattin Selek: Anadolu İhtilali İstanbul 1963, s. 217.

19) Sabahattin Selek : Age, s. 218

20) Çorum İl Yıllığı 1967, s. 96.

21) Ahmet Mumcu : Age, s. 43

22) Sabahattin Selek : Age, s. 224

23) Mahmut Gologlu Sivas Kongresi Ankara 1969, s. 81

24) Çorum İl Yıllığı 1967, s. 96

25) Mahmut Gologlu : Age s. 71

26) M. Tevfik Ergun 1921-1929 yılları arasında Alaca müftülüğü, 1929 dan 1961 yılında ölümüne kadar Çorum müftülüğü yapmıştır. Çorum İl Yıllı 1967 s. 96 - 97.

27) Hıfzı Veldet Velidedeoğlu : Age, s. 115

28) İhsan Sabuncuoğlu ile yapılan görüşmeden elde edilen bilgilerden,

29) Mahmut Gologlu: Age, s.73-74

30) H. Muhittin Çankılı;

31) Sabahattin Selek : Age, s. 239

32) Vehbi Cem Aşkun : Sivas Kongresi, Sivas 1945, s. 125

33) Mustafa Kemal daha Erzurum Kongresi sırasında yeni bir Hükümet fikrini ortaya atmıştır. Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam (İkinci Cilt) Remzi Kitabevi, İstanbul 1966, s. 126.

34) Mahmut Gologlu: Sivas Kongresi s. 83 ve M. Tayyip Görbilgili s. 10-12

35) Yunus Nadi: Mustafa Kemal Paşa Samsun'da Sel Yayınları, İstanbul 1955, s. 103

36) Çorum İl Yıllığı 1967 s. 97

37) H. Muhittin Çankılı; Age, s. 62

38) Bu konuda bkz: Cevdet R. Yularkıran : Reşit Paşa'nın Hatıraları, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1940.

39) Çorum İl Yıllığı 1967 s. 97

40) Mahmut Gologlu; Age s. 31.

41) Çorum İl Yıllığı 1967 s. 98

42) Kemal Atatürk : Nutuk (Cilt 1) s. 117-137

43) Refik Halit Karay: Age s. 164

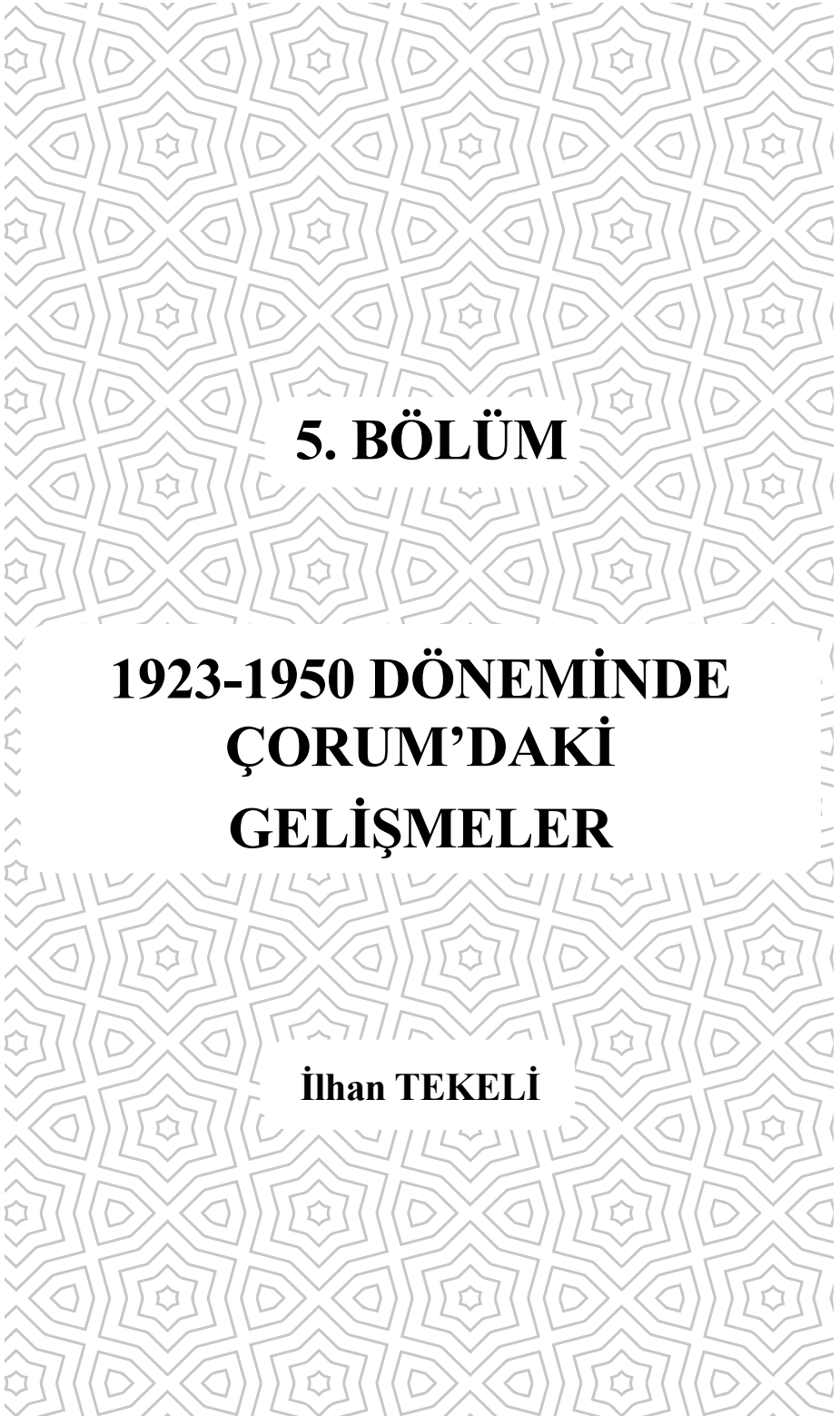
44) M. Tayyip Gökbilgin: Milli Mücadele Başlarken II Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 1965,

S. 17- 19

- 45) M. Tayyip Gökbilgin Age s. 25 - 26
- 46) Kemal Atatürk : Nutuk s. 140
- 47) Kemal Atatürk : Age s. 145
- 48) M. Goloğlu : Age s. 115
- 49) R. Halit Karay: Age, s. 108 - 175
- 50) Mahmut Goloğlu : Age s. 115-144
- 51) Kemal Atatürk : Age s. 178
- 52) Hacim Muhittin Çankırlı: Age s. 91-93
- 53) Mahmut Goloğlu : Age s. 203
- 54) Mahmut Gologlu : Age s. 193
- 55) Kazım Karabekir İstiklal Harbimizin Esasları s. 181
- 56) Mahmut Goloğlu : Age s. 193
- 57) Bu tarih TBMM Genel Sekreterliğinin 26 Şubat 1968 tarih MV 103-6484 sayılı İsmet Eker'in kaç dönem mebus olduğunu bildiren yazıdan alınmıştır.
- 58) Çorum İl Yıllığı 1967 s. 97
- 59) Mahmut Gologlu : Üçüncü Cumhuriyet s.295
- 60) TBMM'de Birinci ve Sekizinci dönemler arasında sürekli olarak mebus bulunan İsmet (Eker) için daha geniş bilgi için bkz. I Çorum İl Yıllığı 1967 s. 172
- 61) Tülay Duran: "Son Osmanlı Meclisi Mebusanında Felahı Vatan İttifakı" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 61, Ekim 1972.
- 62) Kenan Esengin; Milli Mücadelede Hiyanet Yarışı Ankara 1969, s. 73.
- 63) Mahmut Goloğlu; Age, s. 99
- 64) Mahmut Goloğlu; Age, s. 308
- 65) Mahmut Goloğlu : Age s. 79 - 84
- 66) Yunus Nadi: Ankara'nın İlk Günleri, Sel Yayınları 1955, s. 100.
- 67) Mahmut Goloğlu : Age s. 326-327.
- 68) Mahmut Gologlu Age, s. 346
- 69) Çorum İl Yıllığı 1967 s. 172
- 70) Rüknü Özkök: Düzce - Bolu İsyanları, Milliyet Yayınları, 1971,
- 71) Rüknü Özkök : Age s. 282.
- 72) Kenan Esengin; Milli Mücadelede Hiyanet Yarışı Ankara, 1969
- 73) Çorum İl Yıllığı 1967 s. 98
- 74) Çorum İl Yıllığı 1967 s. 99
- 75) Cemal Bardakçı: Anadolu İsyanları s. 103
- 76) Cemal Bardakçı : Age s. 11-12

- 77) M. İhsan Sabuncuoğlu Çorum Tarihine Ait Derlemelerim (Kisim II) 1973, s. 11.
- 78) Kenan Esengin: Age s. 133
- 79) Tayyar Anakök: Çorum Tarihi (yayınlanmış bir kopyası Çorum Lisesinde bulunan çalışma.)
- 80) Tayyar Anakök: Age (sayfa numarası almamış “Yirminci Asır Olayları” bölümü)
- 81) Kenan Esengin : Age s. 135
- 82) Kenan Esengin : Age s. 134
- 83) Bu saldırı sırasında, Çorum’da oturan Nakşi Bendi Şeyhi ömer Lütfi Efendinin, eniştesi Ömer Beyin de şehit edildiği 15 Haziran’da Şeyhe kardeşi Hacı Osman Bey tarafından çekilen bir telgraftan anlaşılmıştır.
- 84) Mahmut Goloğlu; Age s. 196
- 85) Tayyar Anakök : Age
- 86) Avni Dogan ; Kurtuluş Kuruluş ve Sonrası Dünya Yayınları İstanbul 1964, s. 58
- 87) Avni Dogan: Age s. 58
- 88) Kenan Esengin; Age s. 132
- 89) Kenan Esengin ; Age s. 132.
- 90) Mahmut Goloğlu ; Age s. 198
- 91) Kenan Esengin ; Age s. 136
- 92) Mahmut Goloğlu : Age s. 199
- 93) Yozgat İl Yıllığı 1973 s. 43
- 94) Tayyar Anakök; Age
- 95) Çorum İl Yıllığı 1967 s. 100
- 96) Kenan Esengin ; Age s. 136
- 97) Kenan Esengin : Age s. 137
- 98) Tayyar Anakök; Age
- 99) Tayyar Anakök: Age
- 100) Tayyar Anakök : Age
- 101) Tayyar Anakök; Age
- 102) M. İhsan Sabuncuoğlu : Çorum Tarihine Ait Derlemelerim (Kısım 1) Ankara 1972, s. 49.
- 103) Tayyar Anakök : Age
- 104) Kenan Esengin : Age s. 140
- 105) Knan Esengin : Age s. 140-141.
- 106) Tayyar Anakök: Age
- 107) Tayyar Anakök: Age
- 108) Kenan Esengin : Age s. 143
- 109) Mahmut Goloğlu: Age s. 200-201

- 110) Çorum İl Yıllığı 1967 s. 101
- 111) Mahmut Gologlu : Age s. 200
- 112) Bu telgraf için bkz: Tayyar Anakök: Age
- 113) Çorum İl Yıllığı 1967 : Age s. 101
- 114) Kenan Esengin ; Age s. 145
- 115) Kenan Esengin : Age s. 146
- 116) Avni Doğan ; Age s. 61
- 117) Yozgat İl Yıllığı 1973 s. 58
- 118) Yozgat İl Yıllığı 1973 s. 58
- 119) Mahmut Goloğlu : Age s. 236
- 120) Mahmut Goloğlu: Age s. 237
- 121) Mahmut Goloğlu : Age s. 237
- 122) Tayyar Anakök; Age.
- 123) Çorum İl Yıllığı 1967 s. 102
- 124) Sabahattin Selek: Age s.
- 125) Çorum İl Yıllığı 1973 s. 14
- 126) Alptekin Müderrisoğlu: Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, Maliye Bakanlığı, Ankara 1973 s. 375-377
- 127) İhsan Sabuncuoğlu Çorum Tarihine Ait Derlemelerim (Kisim I) Ankara 1972, s. 50. Seyh Ab. bas'ın yaptığı nakliyatın miktarını gösteren bir defterinin elde bulunduğundan söz etmektedir.
- 128) Mahmut Goloğlu; Cumhuriyete Doğru 1921-1922 Ankara 1971, s. 408
- 129) Çorum İl Yıllığı 1967 s. 172

5. BÖLÜM

1923-1950 DÖNEMİNDE ÇORUM'DAKİ GELİŞMELER

İlhan TEKELİ

1923-1950 DÖNEMİNDE ÇORUM'DAKİ GELİŞMELER

Çorum bir kent olarak, ekonomik bir hinterlanda sahiptir. Her kent gibi kendi hinterlandındaki daha küçük yerleşmelere ve kırsal alana mal ve hizmetler sunmaktadır. Bu hinterlanda da yetişen tarımsal ürünleri toplayıp, ülkenin diğer bölgelerine ve yabancı ülkelere göndermektedir. Çorum büyüklüğünde bir kentin doğrudan doğruya dünya ekonomisiyle bütünleşmesi olanağı yoktur. Bu bütünleşmeyi Çorumu denetleyen bir üst kademedeki bölgesel merkezler aracılığıyla kuracaktır.

Bir kentin büyüklüğü, bir yandan denetlediği hinterlandın genişliğine ve bu hinterlandta yer alan ekonomik faaliyetlerin verimliliğine bağlı iken, öte yandan, bu hinterlandı dünya ekonomisine bağlayacak bölgesel merkezle kurulacak ilişkinin biçimine bağlıdır. Bir kentin hem kendi hinterlandını denetleyebilmesi hem de etkisi altında bulunduğu bölgesel merkez aracılığıyla uluslararası pazara açabilmesi başka bir deyişle geliştirebilmesi, büyük ölçüde ulaşım ve haberleşmesindeki ilerlemelere bağlıdır. Kentin yol bağlantıları ulaştırma ve haberleşmesinin dayandığı teknolojiler değişip geliştikçe kentin işlevleri, hinterlandındaki üretim eylemlerinin nitelikleri de değişir. Bu nedenle bir kentin tarihi içindeki gelişimi doğru olarak kavrayabilmek için önce, kentin ulaşım ve haberleşme bağlantılarındaki değişimleri incelemekte yarar vardır. Böyle bir inceleme ile kentin ekonomik ilişkilerindeki dönüm noktalarını saptadıktan sonra bu değişikliklerin kentin hinterlandında ve kentin içinde ekonomik ve sosyal yapıyı nasıl değiştirdiği incelenebilir. Kentin ekonomik ve sosyal yapısında meydana gelen değişiklikler saptandıktan sonra, bu değişmelerin kentin mekansal örgütlenmesindeki ve kent yönetimindeki yansımalarını açıklamak kolaylaşır.

Bu bölümde Çorum'un 1923-1950 yılları arasındaki gelişimi incelenirken, yukarıda özetlenen şekilde üç aşamalı bir anlatım yöntemi izlenecektir.

Çorum Yöresinde Ulaşım ve Haberleşme

1920'li yılların başında Çorum'un ilişki kurduğu yerleşmeler ve ilişki kurma biçimleri, daha 19. yüzyılda belirlenmişti. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi yarı sömürgeleşir ve dıştan denetlenir hale gelirken, bu yörede de Samsun yeni bir bölgesel merkez halinde belirmiş ve hinterlandındaki ağının da bu yörenin tarımsal artı ürününü dışa akıtacak şekilde gelişmesine neden olmuştur. (1)

Samsun limanını İç Anadolu'ya ve Doğu Anadolu'ya bağlayan iki güzergah gelişmiştir. Bunlardan birincisi Samsun'dan başlayıp Amasya ve Tokat'tan geçerek, Sivas'a ve Elazığ'a uzanan yoldur. 1862-1869 yılları arasında etüdü yapıp 1883'te yapımı tamamlanan Doğu Anadolu yoludur. İkincisi ise Samsun Merzifon, Çorum, Yozgat, Kırşehir yoluyla Kayseri'ye bağlanan İç Anadolu yoluydu (2).

Çorum, Samsun'dan İç Anadolu'ya uzanan bu ikinci yol üzerinde yer alan Samsun'dan sonraki kademedeki bir yerleşme merkezidir. Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat ile Çorum Samsun'un hinterlandında yer alan benzer önemdeki yerleşme merkezleridir. Bu yerleşmeler çevresinin tarımsal artı ürününü toplayıp Samsun aracılığıyla dışa göndermekte, Samsun'dan gelen sanayi mamullerinde kendi çevrelerine ulaştırmaktadır. Bu nedenle gelişen yol ağları da bu işlevi yansıtabilecektir. Şekil (1)'de görüldüğü gibi esas şose bağlantısı Yozgat, Çorum Merzifon'u, doğrudan Samsun'a bağlamaktadır. Benzer biçimde bir başka şose Tokat ve Amasya'yı Samsun'a bağlamaktadır.

Şekil (1)'i yorumlamaya devam edersek, yol ağı daha düşük kalitede yollarla, Samsun'dan daha alt kademedeki bu merkezleri kendi denetimleri altındaki yerleşmelere bağlamaktadır. Osmancık, İskilip, Sungurlu, Alaca, Mecitözü gibi. Bu yerleşmeler genellikle Samsun'dan sonra üçüncü kademe merkezler olmaktadır.

Çorum'un yol ağıyla hangi üçüncü kademe merkeze bağlanacağını ekonomik ilişkiler kadar da, yönetsel ilişkiler belirlemiştir. Bu nedenle inceleme dönemimiz içinde Çorum'un yönetsel statüsünde meydana gelen değişiklikleri de hatırlamakta yarar vardır. 1921 yılına kadar Ankara vilayetinde bir Sancak merkezi olarak bağlı olan Çorum, bu yılda bir müstakil Sancak haline gelmiş 1924 yılında da Vilayet (il) haline gelmiş ve bu ile Alaca, Sungurlu, Osmancık, Mecitözü ve İskilip bağlanmış (3).

Bu yerleşmeler, Sancak iken de Çorum'a bağlı bulunuyordu. Bu nedenle yol ağının yapısında inceleme dönemimizde çok önemli değişiklikler olmamıştır.

Yol ağında Cumhuriyet döneminde meydana gelen değişiklikleri saptamak için Şekil (2) hazırlanmıştır. 1933 yılındaki yol ağını gösteren bu harita Şekil (1)'le karşılaştırıldığında ilk bakışta büyük bir benzerlik görülmektedir, ama bu yol ağı daha yakından incelendiğinde üç önemli değişikliğin kendini hissettirdiği ortaya çıkmaktadır. Bu üç değişiklikte Cumhuriyet'in izlediği üç önemli politika kararının Çorum'daki yansımaları dolayısıyladır. Bunlardan birincisi Ankara'nın Başkent seçilmesi, ikincisi Cumhuriyet'in demiryolu yatırım programı, üçüncüsü ise Türkiye ekonomisinin dışa açıklığının azalması ve iç bütünleşmesinin çoğalmasındır.

Ankara'nın Cumhuriyet'le birlikte Başkent seçilmesi, Çorum'un bağlantılarında önemli bir yenilik ortaya koyuyordu. Her ne kadar eskiden de Çorum bir sancak olarak Ankara'ya bağlı idiyse de ilişkileri çok gelişmemişti, tüm yol sistemi Samsun'a bağlı olarak gelişmişti. Ankara'ya olan bağlantı daha çok Yozgat üzerinden kuruluyordu. Oysa Ankara'nın Başkent ilanı yol sisteminin şekillenmesinde Samsun'la yarışacak yeni bir merkez ortaya çıkarmıştı. Bu da Şekil (2)'de görüldüğü gibi Çorum Sungurlu yolunun önemini artırdı ve geliştirilmesine neden oldu. Oysa 1895 haritasında Çorum Sungurlu arasında doğrudan bir bağlantı görülmüyordu.

İkinci önemli dolaylı etki Türkiye'de demiryollarının gelişmesiyle doğdu. Cumhuriyetin demiryolu programını uyguladığı yıllarda, Çorumlular demiryolları ağına doğrudan bağlanmak için girişimlerde bulunmuşlarsa da, bu girişimler bir sonuç vermemiştir. Ama Türkiye'nin demiryolu ağındaki gelişmeler yine de Çorum'un karayolu sisteminin gelişmesini etkilemiştir. Çorum'un karayolu sisteminin gelişmesini etkileyen üç demiryolu hattı vardır. Bunlardan birincisi Ankara-Kayseri hattıdır. 1892'de Ankara'ya ulaşmış bulunan demiryolunun doğuya uzatılması çalışmalarına daha Birinci Dünya savaşı içinde başlanmıştır. 1914-1918 yılları arasında askeri postalara yolun alt yapısı yaptırılmıştı. 1920 yılında bir dekovil hattı olarak (Asi Yozgat) Elmadağ'a kadar açılmış ve Cumhuriyet sonrasında geniş hatla çevrilerek 1027'de Kayseri'ye ulaşmıştır (4). Bu hat üzerindeki "Çerikli" Çorum'un demiryolu sistemine ulaşma noktası, başka bir deyişle istasyonu haline gelmiştir. Bu nedenle Cumhuriyet döneminde Çerikli Çorum yolu ön plana çıkmış, Çorum ilinde yapılan yatırımlar öncelikle bu yolu geliştirmeye yönelmiştir. 1933 yılımla 130 km. olan Çorum Çerikli yolu daha sonra 120 km'ye inecektir. (5)

Çorum'u ilgilendiren ikinci demiryolu, Samsun-Amasya (Kalın) Sivas hattı olmuştur, inşaata bir Fransız şirketi olan Refi General'ce 1913 yılında başlanmış ise de, Birinci Dünya Savaşı'nda yapımı durmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında tekrar inşaata başlanmış, 1020 yılında Kavak'a ulaşılmış ve 1932 yılında da Kalın'a ulaşılarak Sivas hattıyla bağlanmıştır. Bu hat Çorum'a bir kez Amasya'da yaklaşmaktadır. Şekil (2)'de görülen 93 km'lik Çorum-Amasya şosesinin Şekil (1)'e göre kalitesindeki değişmeyi bu demiryolu hattının yapılmasıyla açıklamak olanağı vardır. Bu hat Çorum'a ikinci kez Havza'da (91 km,) yaklaşmaktadır. (6)

Cumhuriyet döneminde Çorum'u yakından ilgilendiren ama hiçbiri gerçekleşmeyen iki demiryolu projesi olmuştur. Bu projelerden birincisi

(7) Çerikli Sungurlu, Alaca, Amasya hattıdır, bu hatları Cemil Bey'den geçen bir şube hattının Çorum'a bağlanması öngörülmüştür. Projelerden ikincisi Çorum'a

uğramadan geçen Somucak –Tosya-Merzifon Amasya hattıdır. Birinci proje hemen unutulmuştur. İkinci proje İkinci Dünya Savaşı sonrasında uygulanması düşünülen 3200 km’lik demiryolu programı içinde yer almıştır (8). Çok uzun yıllar bir proje olarak varlığını korumuş ama gerçekleşememiştir.

Şekil (2)’deki yol ağının şekil (1)’dekinden önemli farklarından biri de tüm ikinci derece merkezleri Samsun’a bağlayan yol ağı yanı sıra, ikinci derece merkezleri birbirine bağlayan bağlantıların güçlenmiş olmasıdır. Bu da üçüncü etkenle, Türkiye’nin iç pazarındaki bütünleşmenin artmasıyla ilgilidir.

Bu tartışma bize Cumhuriyet döneminde Çorum’un ulaşım ağının demiryolu gelişmelerinden dolayı da olsa etkilenmesine rağmen yine de büyük ölçü ile, karayollarına bağlı kaldığını göstermektedir. Bu karayolu ağı da bazı bağlantılarda değişme olmasına karşın, şema olarak 19. yüzyıl sonundaki yapısına benzerliğini korumuştur denilebilir.

O zaman 1923-1950 arasında Çorum’da karayolu yapımında nasıl bir gelişme olduğunu sormamız gerekir. Yol yapım tekniğinin büyük ölçüde Maçada tekniğinin uygulanmasına bağlı kaldığı, Nafia Vekaletinin Çorum’a yaptığı merkezden kaynak aktarılmasının çok sınırlı olduğu, yapılanların daha çok İl Özel İdaresi bütçesinden yapıldığı söylenebilir.

Elde edilebilen değerlerden yararlanılarak hazırlanan Tablo (1) ilginçtir. İyi halde ve bozuk şose miktarı 1935-1948 yılları arasında 400,450 km. arasında sabit kalmıştır. Toplam yol miktarında bir azalma gözlenmektedir, hiç değilse bir artma olmamıştır. Bu durumda yapılanlar bazı köprüleri geliştirerek, yolları tamir ederek (9) büyük ölçüde var olan karayolu ağını korumak olmuştur denilebilir.

Tablo (1)’den 1947 yılının bir dönüm yılı olduğu gözlemlenebilir. Bu yılda iyi şose miktarında bir azalma vardır. Bu azalma artık Türkiye’nin yeni bir karayolu atılımına girmek için yapılan yeni saptamalar yüzündendir. Türkiye’de yol normları değişmiştir. Bu durumda eskiden iyi görülen yolları artık bozuk olarak sınıflandırmak gerekmektedir. Bu da Tabloda görülen düşüşe yol açmıştır. Ama sonraki yıllarda yeni standartlara göre daha iyi bir yol sistemi geliştirilecektir. Nitekim Türkiye’nin genelinde başlatılan bu karayolu atılımı, inceleme dönemimizin son yıllarında Çorum’un yol bağlantılarında da gelişmeye yol açmaya başlamıştır. 1944 yılında, Çorum’u Ankara’ya bağlayacak olan Ankara - Kırıkkale - Çelikli yolu; bir devlet yolu olarak ihale edilmiştir (10). 1949 yılında devletçe bakıma alınan 12653 km. karayolu içinde Samsun - Çorum - Çelikli karayolu da vardır (11).

1948’li yıllar sonrasındaki Çorum’un ulaşım bağlantılarının gelişmesinde sadece karayollarının gelişmeye başlaması bakımından değil, aynı zamanda da, Çorum’un bağlandığı liman olan, Samsun limanının gelişmesi yönünden de ilginç bir dönüm noktası olmaktadır. 19. yüzyılda gelişen bu önemli liman şehrinin Cumhuriyet’in başlangıcında korunaklı bir limanı yoktur. Zukovsky bu yıllardaki Samsun limanı ”Samsun limanı açık körfezde olup mendireksizdir. Vapurlar sahilden çok uzaklarda demirlemektedir, ve bu vaziyet kış mevsimlerinde epeyce tehlikelidir” (12) diye anlatmaktadır.

Açıktaki gemilere yükleme ve boşaltma hizmetleri “ÇAPAR” adı verilen teknelerle yapıldı. Çapardılar bir dernek halinde örgütlenmişlerdi. Sahilde biri özel idareye altısı belediyeye ait olmak üzere 7 iskele vardı. Limanın işletilmesi 1.3.1944’te Devlet Demiryolları ve Limanları İdaresine verilmiştir (13). Limanın yetersizliği üzerine 1948 yılında bir Hollanda firmasına Samsun limanının etüd ve projeleri ihale edilmiştir (14). Hazırlanan projelere göre 1953 yılında inşaatı ihale edilecek liman 1960’da tamamlanacaktır.

Bu ulaştırma ve haberleşme ağının sadece fizikî niteliklerini tanımlamak, onun gördüğü işlevleri ortaya koymak için yeterli değildir. Banu tamamlamak için, ulaştırma ve haberleşme hizmetlerinin nasıl bir örgütlenmeyle ve hangi araçlarla yerine getirildiğinin de anlatılması gerekir.

19. yüzyıl sonunda Çorum ve yöresinde araba ile nakliyatın oldukça yaygınlaştığı, buna rağmen hayvan sırtında nakliyatında varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu yapının Cumhuriyet’in ilk yıllarında ve batta 1946’ya kadar önemli değişme göstermeden varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Çorum’daki eski arabacılar Kabakçioğlu Bahattin ile yapılan bir konuşmadan, taşımanın, arabalar, develer, katırlar ve eşekler ile yapıldığı bunlar arasında örgütlenme bakımından bir ayırım olduğu, kentlerde ve yollarda arabacıların, deveçilerin, katırcıların ve eşekçilerin ayrı ayrı hanları olduğu öğrenilmiştir. Genellikle arabacıların tek arabaya sahip olduğu, az sayıda da olsa Kurtuluş Savaşı dönemini incelerken gördüğümüz, Hıdırlık Şeyhi Abbas örneğinde olduğu gibi birden çok arabaya ve deveye sahip olan nakliyecilerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde bir nakliye ambarı kavramı gelişmemiştir. Taşımayı yapacak kişi malı doğrudan tüccardan almakta ve gideceği yere ulaştırmaktadır. Yalnız kentlerde kaldıkları hanların ihtisaslaşmış olması onların dönüşte yük bulmalarını kolaylaştırmaktadır.

Araba nakliyatının gelişmesi 19. yüzyılın son çeyreğinden sonra Çorum’da araba imalatının gelişmesine neden olmuştur. Çorum, Merzifon, Amasya, Tokat gibi

Samsun’a göre ikinci kademe merkezlerin her birinde araba ve gerekli avadanlıkların imalatı gelişmiştir. Kabakçioğlu Bahattin ile yapılan görüşmelerden, bu dönemde Çorum’da 12-13 arabacı dükkânı olduğu, bunlarda araba tamir ve imalatı yapıldığı, ayrıca boyacıların, pullu başlıklar, zil ve koşum takımları satıcılarının bulunduğu öğrenilmiştir. Araba imal eden yerler arasında, Amasya’nın bir üstünlüğü olduğu, hafif yaylı arabalar yapımında, Amasya arabalarının yeğlendiği, ağır yük taşımada dört atlı Sivas arabalarının ün kazandığı anlaşılmaktadır.

İmal edilen arabalarda kullanıldığı işe göre bir ihtisaslaşma vardır. Arabalar önce yaylı ve yaylı olmamasına göre ayrılmaktadır. Yaylı arabalar yolun sarsıntısından az etkilendiği için, hem yolculuklarda hem de taşınmaya karşı hassas ürünlerin nakliyatında kullanılmaktadır. Örneğin Samsun’a yumurta sandığı taşıyan çift yaylı yumurta yaylısı, sebze naklinde kullanılan tek atlı yaylı, ya da posta naklinde kullanılan posta yaylısı gibi.

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu da anılarında bu posta yaylısını şöyle anlatmaktadır:

Bu “ posta yaylısı” Çorum’la Yozgat arasındaki yazışmaları ve paket vs. gibi gönderişmeleri bir kentten öbür kente nakletmeye yarardı. Sanırım eksiltme ile bu iş, yaylı arabası bulunan bir arabacıya PTT idaresince ihale edilirdi. Ve böylece yaylıcı, bu idareden toptan bir ücret alırdı. Ama yaylıcının asıl kazancı, o devirde bulunmayan motorlu araç yerini tutmasından, yani otobüs ve dolmuşlar gibi yolcu taşımamasından geliyordu. Haftada bir kez işlerdi bu yaylı. Benim ortanca Amcam Ali Ağa gençliğinde kendi yaylısıyla Samsun -Çorum arasında böyle düzenli posta taşımacılığını yüklenmiş ve bu işi yıllarca yapmış. Ben anımsamıyorum. Bu yüzden bütün ömrünce adı Postacı Ali Ağa kalmış” (15).

Kabakçioğlu Bahattin, hiç yük taşımayan; sadece yolcu taşıyan 60-80 kadar “Kara-yaylı” nın Çorum’da bulunduğundan söz etmektedir.

Yolcu naklinde sadece yaylı arabaların değil, yük arabalarının da kullanıldığını yine Velidedeoğlu’nun hatıratından öğreniyoruz (16). Ankara’ya “tatar arabası” deline yaysız çift atlı yük arabalarıyla yaptığı yolculuğu anlatırken, içlerinin “hayvan tarafından yenilmeyen ve adına ‘kes’ denilen saman artıkları ve kaba otlarla” beslendiğini, üzerine çuvallar örtüldüğünü, eşyalarıyla birlikte arabaya yerleştiklerini söylemektedir.

Arabalar kentler arası yolculuklara, soygun tehlikesine ve yolda bozulmalardan doğacak sorunları çözmek için büyük gruplar halinde örneğin 100 araba birden yola çıkmakta, aynı noktalarda konaklamaktadır.

Develerde 12 deveden meydana gelen katarlar oluşturuluyordu. Deve katarları da birlikte hareket ederlerdi. Eşek ve katır katarları 10-15 hayvandan meydana geliyordu. Bunlar da birlikte yola çıkıyorlardı. Arabalar, deve, katır ve eşek kervanları taktıktan zil ve çanların seslerine göre uzaktan ayrılıyordu (17).

Şekil (1)'de gösterilen saat olarak uzaklıklar, seyahatin gerçek süresini göstermekten uzaktır. Bu sayılar bilfiil yolda geçen zamanı göstermektedir. Örneğin Şekil (1)'de Samsun - Çorum arası 32 saat olarak görülmektedir. Ama arabalar bu yolu yazın bir günde almaktadırlar. Kışın ise bu yol dokuz günde alınabilmektedir. Yol üstündeki hanların kullanılması da büyük ölçüde kışın olmaktadır. Yazın hanların kullanımı azalmaktadır. Kabakçioğlu Bahattin Çorum - Samsun arasında yazın dört gün süren yolculuğu şöyle günlere ayırmaktadır.

Çorum'dan yükünü tutan arabacılar, Alıcak'a varmakta orada gecelemeaktadır. Alıcak'tan çıkan arabacılar Merzifon'da bir mola verip hayvanlara torba takıp, kendileri de yiyeceklerini sağladıktan sonra akşam Havza'ya varmakta, orada gecelemedikleri. Üçüncü gün sabah Havza'dan yola çıkıp Çakallar'da yatmakta, dördüncü gün akşamı Samsun'a ulaşmaktadırlar. Bu konaklama yerlerinde çok sayıda han vardır, örneğin Kabakçioğlu Bahattin Çakallar'da 10 han olduğunu söylemektedir. Yol boyunca sadece bu dört noktada han bulunması yeterli değildir. Bu sistemin işlerliği için iki nedenden dolayı ara noktalarda da hana gereksinme duyulmaktadır. Bunlardan birincisi, bu yol üstünde işleyen yaylı, yaysız araba, deve kervanı vb. her birinin farklı hızları ve günde farklı seyahat edebilme süreleri olmasıdır. İkinci neden de kış ve yaz aylarında hem araçların hızlarında hem de günde yolculuk edebilecek sürelerde önemli düşmelerin ortaya çıkmasıdır. Daha sık konaklamaya gerek olan durumlarda Çorum-Samsun güzergahı Çorum, Alaçık, Merzifon, Kemer, Havza, Uçanlar, Kavak, Çakallar, Cümbüş, Samsun olarak konaklara ayrılabilmekteydi.

Yine aynı mülakattan elde edilen bilgilere göre Çorum-Ankara yolunda günlük molalar, Yemişah, Sungurlu, Kazımkarabekir, Kardeşler Yokuşu hanı ve Asi Yozgat (Elmadağ)'da veriliyordu. Böylece Çorum Ankara arası arabayla altı günde alınıyordu.

Kış ayları arabaların yalnız seyahat süresini uzatmıyor aynı zamanda, taşıdığı yükü azaltıyordu. Yine Kabakçioğlu Bahattin verdiği bilgilere göre kışın 60 batman, yani 480 kg. yük sararken, yazın 100 batman yani 800 kiloya kadar yük sarıyordu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, hakim olan ulaşım araçları arabaların yanı sıra motorlu araçlar görülmeye başlamıştır, ama özellikle 1930'lu yıllarda tarımsal alanı etkileyen

ekonomik bunalımın, motorlu araçların artışı sınırladığı anlaşılmaktadır. Motorlu taşıtlardaki artış ancak inceleme dönemimizin sonunda İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızlanmaya başlayacaktır.

Bu bakımdan Tablo (2) ilginçtir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde görülen göreceli hızlı otomobil girişinde daha sonraki yıllarda bir yavaşlama ve hatta düşme vardır. Ama motorlu araçların girişinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında kamyon girişiyle hızlandığı görülmektedir, otobüsler onu izlemiştir. Bu ilk otobüsler de büyük ölçüde, kamyonlardan bozmadır.

Tablo (3) incelendiğinde öküz arabaları dışında ildeki toplam yük arabasının 1200 kadar olduğu görülmektedir. Tablo (2)'deki kamyon sayılarının 1945 -1948 yılları arasında 73 tane arttığı görülür. Eğer taşıma kapasitesi ve hızları bakımından bir kamyon en az 20 arabanın işini görebileceği kabul edilirse, bu yıllar arasında Çorum'a tüm arabaların işini görecek sayıda kamyon girmiştir denilebilir. Böyle olunca arabacılar üstünde kamyonculuğun gelişmesinin bu yıllarda önemli bir baskı kurduğu, arabacıları ekonomik olarak ortadan kaldırmaya başladığını söyleyebiliriz.

1930'lu yılları hatırlayanların anlattığına göre ilk kamyon işletmecileri Evliyalar ve Poyrazdır. Bu kamyonlara karoser yaptırılarak farklılaşmış biçimde yolcu ve yük taşımacılığı yapmışlardır. Bunlarla Samsun yolculuğu iki güne inmiştir. Ama bu kamyon işletmecileri genellikle zarar etmiştir. Düzenli seferlerin olmadığı bu dönemlerde kamyonlar kent merkezinde tellal bağırttırarak yük ve yolcu toplamışlardır.

Çerikli'ye düzenli sayılabilecek ilk seferleri kaptı-kaçtı ile Şevket Efendi başlatmıştır. Bir süre Maarif Kiraathanesi önünde kalkan Ford kaptı- kaçtılarla görülen bu hizmeti, 1945 yıllarında kurulan ilk otobüs şirketleri devralmıştır. Bu şirketlerin aralarında anlaşarak Çelikli-Çorum arasındaki otobüs ücretlerini 17 liraya yükseltmeleri üzerine bu yıllarda belediye fiyat düşmesini saklamak üzere tanzim taşımacılığına başlayacak, Çerikli-Çorum arasında otobüs işletecektir. 1947-1948 de de Belediye ilk kent içi otobüsü işletmeye başlayacaktır.

Bu yıllarda Çerikli Ankara karayolu olmadığı için Ankara'ya yapılan otobüs seferleri Çorum -Yozgat -Ankara yoluyla yapılmıştır. Doğrudan yapılan seferler Çerikli-Ankara yolunun açılması üzerine ancak 1955 sonrasında yapılmaya başlayacaktır.

Bu bulgulara göre, dönemimizin sonunda Çorum'da yeni ulaşım ilişkileri gelişmeye başlamıştır ve Çorum ekonomisi uluslararası ve ulusal iş bölümündeki yerini yeni koşullara uygun olarak, yeniden tanımlayacaktır denilebilir.

Bir kentin dış ilişkilerinin gelişmesi, yol sisteminin gelişmesine bağlı olduğu kadar,

haberleşme sisteminin gelişmesine de bağlıdır. Çorum'da da pek çok Anadolu kentinde olduğu gibi posta sisteminin 19. yüzyıl ortalarında kurulmaya başladığı ve yine bu yıllarda telgraf sistemine bağlandığı söylenebilir. Çorum'da ilk telefon tesisatı 1913-1915 yılları arasında Nurettin Beyin mutasarrıflığı döneminde kurulmuştur. Dönemin zabıta teşkilatını kazalara ve karakollara telefonla bağlamıştır (18). Bu dönemden sonra Çorum'un haberleşme sisteminde 1934 yılında bir gelişme görülmektedir. Posta idaresi uluslararası telgraf kabulüne başlamıştır. Ayrıca, Samsun, Amasya, Yozgat, Yerköy, Alaca, Sungurlu, Mecitözü, Osmancık, İskilip, Tosya, Kargı, Kastamonu ile telefon konuşmaları başlamıştır (19). 1930'lu yılların sonuna doğru da Çorum'da radyo alıcıları germeğe başlamıştır. Tablo (4)'ten anlaşılabacağı gibi yayılması İkinci Dünya Savaşı sonrasında olacaktır.

Gerek ulaşım, gerekse haberleşme sistemindeki değişimler açısından Çorum, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeni bir aşamaya ulaşacaktır. Bu nedenle 1923-1950 arasında Çorum'un, ulaşım ve haberleşme bağlantılarının oldukça durağan olduğu söylenebilir. Bu durağanlık içinde biraz sonra ele alacağımız Çorum ekonomisi de oldukça durağan olacaktır. Şimdi bu durağanlık niteliği ağır basan ekonomik yapıyı görelim.

ÇORUM İLİNDE KAYITLI RADYO SAYISI : TABLO (4)

Yıllar	İl Merkezi	İlçeler	Bucaklar	Köyler	Toplam
1942	244	102	3	10	359
1943	291	139	6	14	450
1944	365	217	4	13	599
1945	409	230	2	16	657
1946	339	233	5	24	601
1947	493	275	12	16	796
1948	562	282	10	30	884
1949	706	390	14	37	1147
1950	823	553	28	79	1483

Kaynak : 1948, 1949, 1951 İzüaüüzüit Lımmutmadı

Çorum Yöresinin Ekonomik ve Sosyal Yapısındaki Gelişmeler

Tarımsal Yapı

Çorum ekonomisi, araba ulaşımının olanak verdiği düzeydeki iş bölümüne uygun bir tarımsal ekonomiydi. Bu tarımsal ekonominin yaratabildiği artı ürün miktarı da, Çorum kentinin ekonomik büyümesinin sınırlarını çiziyordu. Bu nedenle Çorum'un ekonomik ve toplumsal yapısındaki gelişmeleri kavrayabilmek için öncelikle, tarım teknolojisini ve tarımsal üretimi yakından incelememiz gerekiyor.

İnceleme dönemimiz içinde, Çorum tarımına ilişkin en güvenilir saptamalar 1927 tarım sayımında yapılmıştır. Bu sayımın sonuçlarına dayanarak hazırlanan Tablo (5)'de Çorum'un tarımsal yapısına ilişkin bilgiler komşu illeriyle karşılaştırılmalı olarak verilmiştir.

Tablo birkaç bakımdan ilginçtir, ekilen toprak bakımından Çorum'da çiftçi aileleri komşu illere göre daha büyük bir toprağı sürmektedirler. Çiftçi ailesinin büyüklüğü komşu illere göre küçüktür. Hububat diğer illere göre tarımsal ekonomide çok daha büyük bir ağırlığa sahiptir.

Çorum'da çiftçi ailesi başına sürülen toprak miktarı komşu illere göre daha yüksekse de, mutlak değer olarak düşünüldüğünde, aile başına işlenen toprak miktarı çok küçüktür. Bu ekilen toprak miktarının küçük olmasında iki farklı nedenin etkisi vardır. Birincisi 1927 sayımının genellikle alınan ürün ve ekilen toprak miktarını gerçeğe göre oldukça düşük olarak saptamasıdır. Bu düşüklüğün miktarı hakkında bir fikir sahibi olmak için Devlet Salnamesinde verilen Çorum'un 1927 buğday üretimi olan 69000 tonu, 1927 tarım sayımında verilen değer olan 29000 ton ile karşılaştırmak gerekir. Eğer bu oran genelleştirilirse gerçek miktara ulaşmak için Tablo (5)'de verilen değerleri yaklaşık olarak ikiyle çarpmak gerekecektir. Bu artışa rağmen yine de aile başına işlenen toprak miktarının düşük olduğu söylenebilir. Bu halde ikinci nedene eğilmek gerekecektir. İkinci neden teknolojidir. Bir yandan ulaşım olanaklarının araba teknolojisi ile sınırlı olması öte yandan toprağın hayvan gücüne dayanarak sürülmesi de getirmektedir.

Bilindiği gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında, tarımda makineleşme özendirilmiştir. Bu çabanın Çorumu'da etkilediği hem Tablo (5)'te tarımsal makina sayısından, hem de 1927 yılına ait ticaret odaları adres kitabındaki Çorum'a ilişkin şu paragraflardan anlaşılmaktadır.

“İthal edilen başlıca alatı ziraiye, her nevi pulluklardır. Zira kendisini yeni yeni topladığı cihetle henüz traktörle zeriyaat yapan sermayedarlarla geniş çiftlik sahipleri

olup köylülerden üç-beşinin bir araya gelerek traktör almak isteyenleri çoktur. Bu da bittabi zamana muhtaçtır.

Henüz pulluklardan istifade yolunu bulan köylü bu suretle biraz sermaye edinmeli ki traktör sahibi olabilsin. Celp edilen alatı ziraiye sayesinde geçmiş senelere nispetle zeriya bir misli denecek kadar artmışır. İstihsal ise o nisbette tezayüt etmektedir”.

1927’li yıllarda görülen tarım teknolojisindeki bu hareketlenme, 1929’da dünya bunalımının tarım ürünlerinin fiyatlarında yarattığı çok büyük düşüşler dolayısıyla devam edemeyecektir. Üretilen ürünün değeri yakıt masrafını karşılamaz hale gelecek Türkiye ve Çorum tarımında yeni makinalaşma atılımlarını görmek için 1948’ler sonrasında Marshall Planının uygulanmasını beklemek gerekecektir.

Velipaşaoğulları gibi büyük toprak sahibi olan ailelerin getirdiği traktörlerin kullanılmaz hale gelmesi, tarım teknolojisinde gelişmeyi yavaşlattı. Geleneksel teknolojiyi hakim hale getirdi.

Çorum’daki geleneksel tarım teknolojisinde toprak öküzle çekilen sabanla sürülüyordu. Yalnız burada kullanılan saban Anadolu’da kullanılan sabandan farklıydı. Çorum’da kullanılan saban “canik sabanı” denilen türdendi. Normal sabana eklenmiş yapaz denilen demir bir parça vardı. Bu yapazlı saban toprağı sadece çizmiyor, yapazıyla toprağı deviriyordu. Bu da ağır olan Çorum toprağı için çok yararlıydı. Bu bakımdan Çorum’da Anadolu’ya göre bir ilerleme vardı. (20)

1930’lu yıllardan sonra, hükümetin teşviki ile bu geleneksel teknolojiye sürüm hayvanında öküzün yerine atın kullanılmaya başlaması, sabanın yerini pulluk alması şeklinde bir değişme görülmeye başladı (21). Özellikle Alman Rutzak pullukları tutuluyordu

Bir yandan tarım teknolojisinin gelişme göstermesi makine iş gücünden yararlanılmayıp emek yoğun kalması, öte yandan ulaşım gelişmemesi dolayısıyla pazara açılmanın sınırlı kalması üretim ilişkilerini de etkiliyordu. Toprak kutuplaşmasının gelişmesini engelliordu. Yaygın olan üretim birimlerini küçük ve orta işletmeler haline getiriyordu. Büyük toprak sahipleri de topraklarını ortakçı bulabildikleri ölçüde işleyebiliyordu. Ortakçılığın yaygın şekli toprak sahibi ile ortakçı arasında ürünün ikiye bölünmesi esasına dayanıyordu. Tarım işçiliği daha çok harman zamanı parayla tutulan “harmancılar” düzeyindeydi.

Tarım teknolojisindeki gelişmenin durağan ya da yavaş olması Tablo (6)’da ilin tarımsal ekonomisini belirleyici olan iki ürünü buğday ve arpanın üretimindeki artışta kendini göstermektedir, ürün miktarında önemli yıllık dalgalanmalar olmakla

beraber, genel olarak bir artış eğilimi görülmektedir. Ama bu artış hızı kırsal nüfusun artış hızından yüksek olmamaktadır. Kırsal alandaki kişi başına üretimin büyük ölçüde sabit kaldığı bu dönemde, kent nüfusunun artışı ve ekonomisinin gelişimi büyük ölçüde sınırlı kalacaktır.

Çorum ekonomisinin il dışı pazarlar için üretimi yapılan esas tarımsal ürünü buğdaydır. Mirza Gökgöl'ün Türkiye buğdayları üzerindeki araştırmalarına göre, 1927-1933 yılları arasında Türkiye'de bir dönümden 85 kilo ürün alınırken, Çorum'da 138 kilo alınmıştır. Bu dönemde Türkiye'deki en yüksek buğday verimliliği Çorum'da gerçekleşmiştir. Çorum'daki bu yüksek verimliliği iklim koşullarının uygunluğundan çok tarım teknolojisine, bir başka deyişle kullanılan sabana bağlamak doğru olacaktır.

Çorum bu dönemde yılda ortalama 88.000 ton buğday üreterek Türkiye'de buğday üretiminde altıncı il olmuştur. Birinci sırada gelen Konya ise yılda 109 bin ton üretmiştir. Konya'da verimlilik düşük olduğundan bu ürün 184.000 hektar alandan alınmıştır. Oysa Çorum'da ekim alanı neredeyse bunun üçte biri olan 66000 hektardır (22).

Çorum ili bu dönemde genelde bir sert buğday bölgesi olmuştur. İlçelere göre sert buğday üretimi toplam buğday üretiminin yüzde 50-80'ini oluşturmuştur. Çorum'da ekilen sert buğday çeşitleri; üveyk, sarı-bursa, turnadili, Hicaz buğdayı, Rus buğdayı, alkarakılçık, sarı buğday, yerli sert ve kara buğday olmak üzere on çeşittir. Ekilen yumuşak buğday çeşitleri ise Şam, Köse, Zerur, Sivas buğdayı, Sünter, Topbaş, Kılçıksız, Gümüşbuğday, Amerikan ve Akküpeli buğdaydır (23). Sadece buğdayların isimlerine bakmak bile Çorum tarımının Cumhuriyet öncesinde dış etkilere açıldığının bir göstergesi olarak alınabilir.

Bu buğdaylardan küpeli buğday, 1897 Türk Yunan savaşı sırasında Romanya'dan gelmiştir. İlk yıllar iyi verim vermiş daha sonra bozulmuştur. Şam, Hicaz ve Rus buğdaylarının girişi çok daha sonradır, muhtemelen II. Meşrutiyet dönemine rastlamaktadır.

Yapılan araştırmalar Üveyik, Alakarakılçık, Yazlık, Topbaş ve Köse Buğdaylarının Çorum'un yerli tipleri olduğunu ortaya koymuştur (24). 1937'lerden sonra Ziraat Vekaleti Mentane buğdayını Çorum'a sokmaya çalışmıştır. Halk arasında "bintane" denilen Mentane'nin tohumları çiftçilere dağıtılmıştır. Mentane bu yıllarda bire on beş ürün vermiştir 1937 yılında Çorum merkezinde Hıdırlık'ta, Salor köyünde ve Mecidözü'nün Keykoca köylerindeki deneme tarlalarında, buğday arpa denemelerine girilmiş ve Çorum'da bir deneme tarlaları şefliği kurulmuştur.

Ekilen arpalar 1930'lu yıllarda daha çok yaz arpasıyken, 1940'lı yıllardan sonra Tokat arpasının girmesiyle kışlık ekime geçildi.

İnceleme dönemimizde, Tablo (6)'da baklagillerden nohut, fasulye, mercimek ve burçakla önemli bir gerileme görülmektedir. Sanayi ürünlerinde de çok büyük bir gelişme olmamıştır. Turhal Şeker Fabrikasının kurulmasının Çorum ilinde pancar üretiminin gelişmesinde önemli bir etkisi olmadığı anlaşılmaktadır. Türkiye'de Birinci Sanayi Programının paralelinde olarak pamuk üretiminin artırılması Çorum'da özellikle Osmancık ve İskilip'te özendirilmek istenmiştir. Çorum'da 1938 yılında 2600 dekar sahada Akala ekilmesine girişilmişse de, bu konuda önemli bir gelişme görülmemiştir (25). Çorum sanayi bitkileri arasında getirisi yüksek olan afyonun iyi yetişebildiği yörelerden biridir. Çorum bu dönem Amasya Tokat ve Gümüşhacıköy'le birlikte soft afyon yetiştirilmiştir. Bu afyonlar yüzde 15-16 gibi yüksek oranda morfine sahipti (26). 1933-1934 yıllarında afyon ekim alanlarının sınırlandırılmasına gidilirken Çorum bu sınırlamaya katılmamıştı. Buna rağmen Tablo (6)'dan Çorum'da Afyon üretiminin gelişme göstermediği, sınırlı kaldığı görünümü elde edilmektedir. Çorumluların ifadesine göre tabloda afyon üretimine ilişkin değerlerin küçük olması, büyük ölçüde resmi olarak kaydedilmeyen afyon ticaretinin yaysın olmasındandır.

Çorum'da meyveciliğin ve bağcılığın gelişimi daha çok Çorum'un iç tüketimine dönük kalmıştır. Yol bağlantılarının gelişmemiş olması dış pazarlar için üretimi sınırlamıştır. Tablo (7)'den meyveciliğin daha çok Çorum'un merkez kazasında geliştiğini göstermektedir. Elma, armut, kiraz, erik en önemli meyve türlerini oluşturmıştır.

Gleisberg'in Türkiye Meyveciliği ve Bağcılığı Hakkındaki çalışmalarında 1936'da Çorum iktisadi armut sahasına katılması önerilmiştir (27). Armutçuluk ilkbahar kırağısının erken düşmesi nedeniyle yayılamayacaktır (28). Çorum inceleme dönemimiz içinde hayvan varlığı bakımından Türkiye'nin önemli hayvancılık yörelerinden biri olmuştur.

Çorum'da bağcılık bu dönemde meyvecilikten daha çok gelişme göstermiştir. Çorum'daki üzüm cinsleri kurutmak için elverişli olmadığından daha çok pekmez, sirke ve şarap imalinde kullanılmıştır.

Tablo 8'de Çorum ilindeki hayvan varlığının gelişmesi görülmektedir. Tablo birkaç ilginç gözleme olanak vermektedir, inceleme dönemi içinden kılkeçisinden koyuna geçişin başladığı görülmektedir. Buna karşılık, ekonomik buhran yılları dışında yünü kıymetli olan tiftik keçisi miktarı büyük ölçüde bir artış göstermemiştir.

İnceleme dönemimiz içinde küçükbaş hayvan sayısında önemli bir artış olmamıştır. Buna karşılık büyükbaş hayvan sayısında, ildeki nüfus artışına paralel bir gelişme olmaktadır.

Çorum'un hayvan varlığı km'ye düşen hayvan sayısı bakımından diğer illerle karşılaştırıldığında II. Dünya savaşı öncesinde, koyun ve sığır miktarı bakımından, Türkiye'de hayvan varlığı en yüksek olan iller diliminde yer almaktaydı (29).

Çorum tiftik keçisi bakımından ise, Kastamonu, Çankırı, Ankara, Eskişehir, Afyon gibi birinci dilimde yer alan illerin etrafındaki Aksaray, Kırşehir, Yozgat, Bolu gibi ikinci dilimdeki iller arasında yer almaktadır (30).

Çorum'daki hayvan ırkları genellikle yerli ırklardır. Atlar yerli ve yarımkan arap, sığırlar yerli ve melezleriyle pilevne ırkı, koyunlar ise Akkaraman ve Amasya hereğidir. 1940'lı yıllarda Çorum'a merinos koyunu sokulmaya çalışıldığı, ama bunda başarılı olunmadığı görülmektedir.

Hayvancılık değişik biçimlerde yapılıyordu. En yaygın biçim toprak sahibi olan çiftçilerin, tarım için gerekli çekim hayvanları yanı sıra belli sayıda küçük ve büyükbaş hayvan beslemesiydi. Az sayıda da olsa sırf hayvan besleyicisi kırsal haneler vardı. Hayvan beslemesi yalnız kırsal bir faaliyet değildi. Kentlerde de yaygın bir hayvan sahipliği vardı, bunların önemli bir kesimi daha çok az sayıda, örneğin bir iki inek, birkaç koyun ya da keçi ailenin kendi gereksinimini karşılamak için hayvan besliyordu. Gerek kentte gerek kırdan oturan varlıklı hanelerin hayvancılık yapmalarını kolaylaştıran bir kurum hayvan yarıcılığı ya da ortaklığıydı. Ortaklıkta ağa köylüye, örneğin 100 hayvan verirdi, ertesi yıl artan hayvan sayısı, ağa ile köylü arasında bölüşülürdü. Ayrıca, köylü ağaya küçükbaş hayvanlar için yılda 250 dirhem, büyükbaş hayvan için yılda 7 okka yağ vermesi gerekirdi.

Büyük sayıda hayvan besleyenler yarıcılığa başvurmadan çoban tutarak da hayvancılık yapıyorlardı.

Büyük sayıda hayvan besleyenler hayvanlarını Köseadağ, Dörttepe, Eğerci gibi yaylalara çıkarırlardı.

1940'lı yıllara kadar Çorum yöresinde kümes hayvancılığının da bir ölçüde geliştiği söylenebilir. Bu yıllara kadar köylerden toplanan yumurtalar yumurta yaylıları ile Samsun limanlarından ihraç ediliyordu (31). Bu yıllardan sonra ihracatın önemi azalmış, üretim sadece iç pazara yönelmiştir.

Eğer 1923-1950 yılları arasındaki Çorum'daki tarımsal gelişmeyi kısaca değerlendirmek gerekirse, arabaya dayanan durağan ulaşım teknolojisinin Çorum

kırını pazara açabilmesinin sınırlamaları ve tarım teknolojisinin büyük ölçüde durağan kalması sonucu tarım alanındaki toprak arzında önemli bir sınırlama olmadığından, tarımsal büyümenin büyük ölçüde emek arzına bağlı kaldığı, bu nedenle de tarımsal büyümenin büyük ölçüde nüfus artışına paralel gittiği söylenebilir.

Nüfustaki Gelişmeler

Tarımın yapısında görülen bu durağanlık, ya da kentin denetleyebildiği artı üretimin miktarında artışın sınırlı kalışı kent nüfusunun artışını da sınırlamıştır. Tablo (9)'da 1927-1950 döneminde Çorum ilinin ve kentinin nüfus artışı Türkiye'deki nüfus artış göstergeleriyle karşılaştırılmalı olarak verilmiştir. İnceleme döneminin içinde Çorum il ve kent olarak nüfus artışı Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. Ankara'nın gelişmesi yüzünden Çorum'un verdiği göçler Çorum'un il olarak nüfus artışını ülke ortalamasında tuttuğu söylenebilirse de, Çorum'un kent nüfusunun artış hızının kendi kırsal nüfusunun artış hızının da altında kalmış olması ilgi çekicidir. Çorum kent olarak kırsal kesimdeki artı ürünü eski oranda bile denetleseydi, kırsal ekonomisi nüfus artışına paralel olarak gelişen bir yörede, kentli nüfusu da hiç olmazsa kırsal nüfus artış hızıyla artmış olması gerekirdi. Oysa kentli nüfus oranında bir düşme olmuştur. Bu, Çorum kentinin bu dönemde artı ürünü denetimini kısmen de olsa diğer merkezlere kaptırdığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

ÇORUM İLİNİN VE KENTİNİN NÜFUSUNDAKİ GELİŞMELER (1927-1950): TABLO (9)

İl Nüfusu		Kent Nüfusu		Türkiye Nüfusu	Türkiye Kent Nüfusu	
Yıllar	Sayı	Gösterge	Sayı	Gösterge	Gösterge	Gösterge
1927	247926	100	19664	100	100	100
1935	284773	115	20151	102	118	115
1940	302745	122	22776	115	131	131
1945	312723	126	20307	103	138	142
1950	341353	138	22833	116	153	159

Kaynak : DİE Nüfus Sayımları

Kentin çevresini denetleme gücünün zaman içinde kaybetmesinin nedenlerini ortaya koyabilmek için, Tablo (10) hazırlanmıştır. Tablo (10)'da 1927-1950 yılları arasında ki nüfus sayımlarında nüfusun faaliyet alanlarına göre dağılımında, nasıl

bir değişme olduğu incelenmeye çalışılmaktadır. Bu tablonun düzenlenmesinde her sayımda kullanılan sınıflandırma farklılıklarının doğurduğu sakıncalar kısmen giderilmiştir. 1945 nüfus sayımında ulaşım ve haberleşmede çalışanlar sayısında görülen gerileme, kentin çevre üzerindeki denetim gücünün azalmasının bir başka göstergesi olmaktadır. 1950 nüfus sayımı sonuçlarından, II. Dünya Savaşı sonrasında karayolu ulaşım sistemindeki gelişmelere paralel olarak, kentin çevresi üstündeki denetiminin yeniden kurulmaya başladığını göstermektedir.

Bu genel saptamadan sonra kent içinde ekonomik faaliyetlerin gelişmesini hem Tablo (10)'un ortaya koyduğu bulgulardan, hem de diğer kaynaklardan yararlanarak incelemeye çalışalım.

Çorum Kentinde Ekonomik Faaliyetlerin Gelişimi

Tablo (10)'dan kent nüfusu içinde tarımsal faaliyetle uğraşanların önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Her sayımda tarımla uğraşanların toplam çalışanlar içindeki oranı önemli değişimler göstermektedir. 1927'de % 30'lar mertebesinde olan tarımda çalışanlar oranı 1935, 1945 nüfus sayımlarında % 15'ler mertebesine düşmekte 1950'de tekrar % 25'lere yükselmektedir. Eğer her sayımdaki tarımla uğraşan nüfusun tarımda bir değişiklik yoksa tarımda çalışan nüfusun miktarında düzenli bir küçülme görülmemesi tersine 1950'de kentte tarımda çalışan nüfus sayısında bir artış görülmesi üzerinde durulması gereken ilginç bir özelliktir. Bu artışın bir açıklama biçimi Çorum kentinin bir yandan dışarıya göç verirken öte yandan kendi kırsal kesiminden göç almaya başlamasıdır. Bu göç bir yandan kırdaki büyük toprak sahiplerinin kente yerleşmesi şeklinde olurken öte yandan tarımda makinaların girmesiyle işlevsiz kalan ortakçıların kente gelmesinden kaynaklanmış olabilir.

Tarımda çalışanlar sayısında zaman içinde görülen bu dalgalanmalara karşın 1950 öncesinde büyüklüğü 2000 düzeylerinde bir kent olan Çorum'da, kentli nüfusun tarımsal uğraşları kent ekonomisinde önemli bir yer tutmuştur.

Ticaret ve hatta sanayide çalışanlarda aslında bir ölçüde de olsa tarımsal üretimle beslediği hayvanlar, kent çevresindeki bağlardaki üretimi ve hatta kent çevresindeki toprağındaki üretimiyle ilişkisini sürdürüyordu. 1950'ler öncesinde kentli nüfus kendisini daha tamamıyla tarımdan koparmamıştı.

Kent içinde 1927 yılında maden çıkarımı ve inşaatı da kapsayan geniş tarımlı sanayi kesiminde çalışanlar nüfus sayımı verilerine göre 1347'dir. Bu sanayi faaliyetinin

sektörler arasındaki dağılımı hakkında bir fikir verebilmek için 1927 sanayi sayımı sonuçlarından yararlanarak Tablo (11) hazırlanmıştır. Bu sayıma göre merkez kazada sanayide çalışanların toplamı 1161'dir. Bunun yanı sıra yakını tarımsal ürünlerin birinci derecede değerlendiren gıda sanayiidir. Bunu bakırcılar demirciler gibi metal işleyen araba vb. araçlar imal edenlerle, dokuma ve ağaç mamulleri yapanlar izlemektedir. Tablo (10)'da durağan kent nüfusunun inşaat kesimi için sınırlı iş olanakları yarattığı görülmektedir.

Tablo (11)'de kağıt ve kartonda mamuller üretiminde yer alan tek kuruluş haftalık Çorum Vilayet Gazetesini çıkaran matbaasıdır, Çorum'un ünlü leblebicileri de tarımsal sanayi adı altında tolanan 237 işletmenin bir kesimini oluşturmaktadır. Metal işleyen kuruluşlar arasında özellikle bakırcılar dikkati çekmektedir. Tablo (11)'den maden çıkarımı dışında Çorum ilinde sanayide tüm çalışanların yaklaşık olarak yarısı Çorum kentinde yer alırken diğer yarısı ilçelere dağılmıştır. Tablo (11)'de İskilip'te çok büyük sayıda işçi çalıştıran büyük ölçekli maden ocaklarının varlığı kanısı elde edilmektedir.

Gerçekten de bu yıllarda İskilip ve Sungurlu'nun, Akçakoyunlu Sarıkaya, Boncuk, Ali Baba, Yerki, Kekeç, Keççe Taytak köylerinde işletilen tuz memlehalı vardır. Yalnız bunlar görece olarak küçük işletmelerdir, bu ölçekte bir istihdam yaratmış olmasını kuşkuyla karşılamak gerekir.

Çorum'a 1927'lerdeki sanayiinin ölçeğini saptamak için Sanayi sayımı sonuçları kullanılarak Tablo (12) hazırlanmıştır. Eğer büyüklükleri hakkında kuşku duyulan 3 maden işletmesi bir yana bırakılırsa Çorum'daki 1179 işletmeden sadece 12'si beş işçiden fazla çalıştırmaktadır. En büyük üç işletmenin çalıştırdığı işçi sayısında 11-20 kişi arasındadır. Yaygın olan üretim birimleri, küçük işletmelerdir. 1927 yılı TC. Devlet Salnamesinde verilen Tablo (13)'e göre söz konusu üç büyük işletmenin su ile çevrilen un fabrikaları ya da değirmenleri olduğu anlaşılmaktadır. Un fabrikalarından en eskisi olan Üyük Fabrikası, Rumlarca kurulmuştur. Çorum'un ilk fabrikasıdır. Çevirici güç olarak motor kullanan ilk fabrika 1924'te belediyenin kurduğu elektrik fabrikası ile 1926 yılında kurulan hızardır.

Tablo (13) Tablo (11)'le karşılaştırıldığında 1927 sanayi sayımında tarımsal sanayi diye görülen kuruluşların çoğunun geleneksel değirmenlerden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Bu yıllarda rakı imalatı daha tekel eline alınmadan önce Lütfi Musaoğlu tarafından işletilen bir rakı fabrikası da faaliyet göstermiştir. 1930 sonrasında 1950'li yıllara kadar kurulan büyükçe sanayi kuruluşlarının sayısı sınırlı kalmıştır. Bunlardan en önemlileri 1932 yılında Tütüncülerin Şükrü Efendi tarafından

Burun çiftlikte kurulan Hatap Un Fabrikasıyla, 1933 yılında Mustafa Burhanoğlu'nun kurduğu yılda ortalama 10 kişi çalıştıran dokuma fabrikasıdır. Bu fabrikada alaca dokunmuştur. 1932-1942 yılları arasında Teşviki Sanayi Kanunu'ndan yararlanan kuruluşlara ilişkin istatistiklerde sadece 5 kuruluş yer almaktadır. Bunlardan biri belediyenin elektrik fabrikası, biri yukarıda sözü edilen dokuma fabrikası, 3'ü de un fabrikasıdır. Bu fabrikaların her biri ortalama 10 işçi çalıştırmaktadır ve ortalama sermayeleri bina ve teçhizat olarak 30.000 TL düzeyindedir.

1927'lerde bir tane olan matbaanın sayısı 1940'lı yıllarda 2'ye 1947 yılında ise üçe çıkmıştır (32).

Bu durumda, 1935 yılı sayımında görülen sanayide çalışanlardaki artışın, küçük ya da aile tipi üretim girişimlerinin sayısındaki artışlarla gerçekleştiği söylenebilir.

Tablo (9)'da 1945-1950 arasında imalat sanayiinde çalışanlarla görülen gelişmelerde büyük ölçüde II. Dünya Savaşı sırasında yaygınlaşan dokuma tezgahları dolayısıyladır.

1950'lerde Çorum kentinde evlerde 486 dokuma tezgahı vardır (33). İkinci Dünya Savaşı içinde yatırım malları ithalatı durunca, Cumhuriyet yöneticileri el tezgahlarıyla üretime teşvik etmişlerdir. İthalatın hemen hemen tamamıyla kesildiği ortamda bu el tezgahları gelişme olanağı bulabilmiştir. Savaş sonrası dıştan dokuma ithalatı başlayınca bunlar güç durumda kalacaklar, zamanla tasfiye olacaklardır. Savaş sırasında bu üreticilerin Ticaret ve Sanayi Odasının özendirmesiyle 1942 yılında dokumacılar kooperatifi kurarak örgütlenmeye gittiği görülmektedir. 10.000 lira sermayeyle kurulan kooperatif bir süre sonra sermayesini 80.000 liraya çıkarmıştır. Kooperatif daha çok Ekonomi Bakanlığı kanalıyla sağlanan iplerin tezgahlara dağıtılması ve elde edilen dokumanın pazarlaması işlevini yüklenmiştir. Her evdeki tezgaha ayda iki paket iplik verilmektedir. Her paket ipliğin dokunması her haneye 1950'lerde yaklaşık olarak 20 lira kadar bir gelir getirmektedir (34). Ekonominin dışa açılmasıyla zamanla bu faaliyet Çorum'da ortadan kalkacaktır.

1940'lı yıllarda olan bir gelişmede, 1942 yılında İl Özel İdaresince Osmancık-İskilip arasındaki Dodurga linyitlerinin işletilmeye başlanmasıdır. İlk yıl çıkarılan kömür miktarı 400 ton olmuştur. Linyit kömürünün çıkarılmasının bu yıllarda Çorum kentine doğrudan ekonomik katkısı çok sınırlı olmakla beraber, kentin kömür gereksinmesinin karşılanmasını kolaylaştırmıştır.

Ayrıca 1950'li yıllara gelindiğinde inşaatçı çalışanların miktarında bir artış görülmektedir. Kentleşmenin başlamasıyla inşaat kesimi istihdam yaratır bir sektör haline gelecektir.

1923-1950 döneminde hem tarımda hem sanayide gözlemlediğimiz yavaş gelişme olgusu ticaret ve bankacılık alanı için de söz konusudur. Kurtuluş Savaşı döneminde Samsun-Çorum yolunun Anadolu'nun en önemli dışa açılma kapılarından biri olması, Çorum'daki ticaretin gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu ticaretteki arızı gelişme savaş sonrasında normal düzeye inmiştir. Daha sonraki dönemde ticaret ve ulaştırmada çalışanların toplamının kentli nüfusunun yüzde 20'si düzeyinde kaldığı Tablo (10)'dan anlaşılmaktadır.

Çorum'da Ticaret ve Sanayi Odası II. Meşrutiyet sonrasında 29.11.1913'te kurulmuştur. Kuruluşunda 12 üyesi varken, 1923'te üye sayısı 49'a yükselmiştir. Tablo (14)'te verilen 1927 yılına ilişkin ticari kuruluşlar listesinde 69 kişi vardır. Bu listedeki tüccarların iki gruba ayrılması olanaklıdır. Bir kesimi Afyon, Tiftik, Dakik, Zahire, Kereste tüccarlarında olduğu gibi yörenin ürünlerini değerlendirirken öteki kesimi Manifatura, Attariye ve Hırdavat tüccarlarında olduğu gibi çoğunlukla kent dışından gelen malların kente ve tarımsal kesime dağılımını sağlamaktadır.

Tablo (14)'teki belki de en ilginç bulgu acente “bayilik” türü satış örgütlenmesinin daha 1927'lerde Çorum'a girmiş olmasıdır. İhtisaslaşmış dayanıklı tüketim malları üretici bir yabancı sermaye kuruluşu olan Singer'in bayilik teşkilatını bu düzeye kadar yaygınlaştırmış olması ilginçtir. Ve daha sonraki yıllardaki gelişmelere modellik edecektir.

Ticaretin geleneksel yapısının burada önemli bir banka gereksinmesi yaratmadığı anlaşılmaktadır. Tablo (15)'ten görüldüğü gibi Çorum merkezinde ve kazalarında sadece Ziraat Bankası vardır. 1924 yılında Osmanlı Bankasının mukavelesinin 1935 yılına kadar uzatılması üzerine Osmanlı Bankası şubelerini anlaşıma hükümlerine göre Anadolu'da yaygınlaştırırken 1927 yılı Martında Çorum'da da bir şube açacaktır. Ama bu şube Merkez Bankasının kurulup Osmanlı Bankasının salt bir Ticaret Bankasına indirgenmesinden sonra yaşayamayacak ve 1932'lerde kapanacaktır. Bundan sonra 1950 yılına kadar Çorum'da başka hiçbir banka şubesi açılmamıştır.

Kent içindeki dördüncü büyük grubu, serbest meslekler ve devlet bürokrasi ve kamu hizmetlerinde çalışanlar oluşturmuştur. Bu grubu vilayette, belediyede, okullarda, Çorum hastanesinde ve doğumevinde çalışanlar 38. Alaydaki askerler (35), Çorum Deneme İstasyonu, Toprak Mahsulleri Ofisi, inhisarlar İdaresi vb. kamu kuruluşlarıyla, serbest çalışan doktorlar ve avukatlar oluşturmaktadır. Dönem boyunca bu grup kentli nüfusun yüzde 20'ye yakın bir kesimini oluşturmuştur.

1927 YILINDA ÇORUMDAKİ BELLİ BAŞLI TÛCCARLAR: TABLO (13)

ACENTA	: Singer Dikiş Makinası kampanyası
ECZACILAR	: Emanetsade Hüseyin Mazlumbey
AFYON TÛCCARI	: Alaybeyzade Rıza, Turşuzade Zarif Efendi Alemdar ve Damatzadebiraderleri, Kara Alemdarzade Mustafa.
BANKALAR	:Çorum Ziraat Bankası A.Ş.
BAKKALLAR	:Aşıroğlu Ahmet,
Tiflik Tüccarı	:Alaybeyzade Rıza, Karaalemdarzade Mustafa
Hırdavat Tüccarı	: Ahmetoğlu Mustafa, Embiyazade Sıddık Efendi ve mahdumları ve Tahirzade Eşref ve Şeriki Sıddık Efendi
Dakik Tüccarı	: Aydınzade Ömer, Hazinedarzade Mustafa, Kadirbeyzade Rıza ve Karamişezade Faruk Efendi.
Zahire Tüccarı	: Alaybeyzade Sezai, Işılakzade Nuri, Benderlizade Hüseyin ve Mustafa, Hacı Eminaga, Hüseyin Vehbi Hasırcızade Hakkı Hafız, Deli İbişzade Abidin, Tombuşzade Nazmi, Abacıoğlu Hacı Mustafa, Kavutcuzaade Abdullatif, Karaalizade Mehmet, Karaalemdarzade Enver, Veliyettin paşazade Şevket, Hükezade Tefif.
Attariye Tüccarı	: Akmemetzade Mehmetali, Ebilzade Mahmut, Circizade Mahmut, Ceritzade Hüsnü, Hacı Abdurrahmanzade Fethi, Hamamcızade Mehmet. Hamdizade Celal, Delikarazade Osman, Syit Mehmetzade İbrahim, Kayışzade Yusuf Bahri, Karaaiizade Tefvik. Katipzade Necmettin, Kurcüzade Mustafa. (İüllüzade Hüseyin, Yağcızade Abdülkerim, Yahyazade Hafız Necip.
Kereste Tüccarı	: Burhanzade Mehmet Çavuş, Tatarzade Ömer, Kestikzade Hacı Ahmet.
Kösele Tüccarı	: Zingioğlu Osman Kabakçızade Süleyman Hayri.
Manifatura Tüccarı	: İslanbulluzade İsmail Efendi, Bekirzade Hacı Mustafa, Bilalzade Ahmet, Terlemezzade İhsan ve Salim, Tütuncüzade Şükrü, Tütüncü- zade Mehmet Efendi ve Mahdumu, Tütekzade Nuri, Çöplüzade Mehmet Sait, Ceritzade Hacı İshak, Hacı Ahmetzade Bekir. Davut- zade Şevket Efendi. Dedebaşızade Fazlı ve Nalbantzade Hacı Ali. Şeyhizade İsmail Efendi, Şiicaattinzade Salim ve Lütfi, Şücaatin- zade Hacı Hüseyin Efendi ve şürekâsı. Sabuncuzade Rıza. Kavuk- cuz Salıhzade Salim, Kerim Efendizade Muhsin, Kelpiroğlu Mustafa ve Müezzinzade Eşref Efendi.

Çorum Kentinin İmarı ve Alt Yapısındaki Gelişmeler

Çorum kentinin 1923-950 döneminde nüfusu büyük ölçüde sabit kaldığı için bu dönemde kentin yapısının çok önemli bir yapısal değişiklik geçirmediği kentin imar yönünde yapılan işlerin daha çok yolların genişletilmesi, kaldırımların döşenmesi ve park yerlerinin kurulması düzeyinde kaldığı söylenebilir.

1890 yılında Harita Yüzbaşısı Ömeroğlu Osman tarafından kentin haritası alındığı dönemdeki saptamalara göre, kentte 45 mahallede 3554 İslam ve 119 Hiristiyan olmak üzere 3673 hane oturmaktadır. Kentte 1100 dükkan, 12 han, biri çifte olmak üzere 4 hamam, 135 çeşme, 2 kütüphane, 10 medrese, 1 cami kebir, 23 minareli camii, 21 mescit vardır (36).

Kentin merkezinde bakırcılar, demirciler, kunduracılar, kavaflar, kalaycılar, kasaplar, debbağlar, saraçlar, terziler, keçeciler, mutaflar ve çarıkçılar için ayrı ayrı oluşmuş çarşılar vardır. Bu merkez içinde kentin Ulu Camisi Hükümet ve cami, mescid ve hamamlar yer almaktadır.

Kentin mahallerinin dışında mezarlıklar kenti çevreleyen bir halka oluşturmaktadır. Kentin güney doğusundaki Hisar Mahallesinde de kentin eski iç hisarlarının kalıntıları varlığını korumaktadır. Bu kenti güney batıdan kuzey doğuya doğru merkezden geçerek kesen Ankara-Samsun yolu kentin esas caddesidir. Ankara yolunun üstünde kentleri biraz koput olarak askeri karargah ve cephanelik yer almaktadır. Kentin hemen çevresi de sebze bahçeleri ve bağlarla çevrilmiştir.

1933-1934 senelerinde Çorum'da yeniden tapu tahriri yapılırken kadastrocular 45 mahallelik taksimi bölünmeyi uygun görmeyip kenti 11 mahalleye ayırmışlardır (37). 1944 yılında Çarşı mahallesinin Çepni mahallesine bağlanmasıyla, mahalle sayıya 11'den 10'a düşmüştür. Böylece inceleme dönemimiz içinde Çorum Ulukavak, Çöplü, Yavruturna, Yeniyol, Gülabibey, Tepecik, Karakeçili, Üçtutlar, Çepni Kunduzhan mahallelerine ayrılmıştır (38).

Çorum'un 1935 yılındaki 11 mahallesindeki 5637 binada 20170 kişi oturmaktadır. İşleri Bakanlığı'nın 1933 yılındaki saptamalarına göre 375 mağaza, 851 dükkân, 18 fırın, 4 un fabrikası, üç otel, üçü kadınlara mahsus 7 hamam, 267 çeşme, bir kütüphane, bir karışık orta mektep, bir hastane, bir doğum ve çocuk bakımevi iki eczane bulunmaktadır. Kentte Pazar ve Pazartesi günleri Pazar, Ekim ayında da üç gün panayır kurulmaktadır (39).

Çorum kentinin 1890 ve 1930'lar arasındaki verilerinin karşılaştırılmasıyla kentin bu dönemde nüfus olarak ve mekânda kapsadığı alan olarak büyüdüğü ama önemli bir

yapı değişikliği göstermediği söylenebilir. 1930-1950’ler arasında büyüme 1890’lar 1930’lar arasındaki büyümeye göre çok daha az olduğundan kentin yapısının büyük ölçüde aynı kaldığı, ancak kentin görünümünde Cumhuriyet’in yaratmak istediği çağdaş kentsel görünümü kazandırmak ve kentin yaşantısını toplum sağlığı açısından daha iyileştirmek yönünde belediye ve vilayet bütçelerinin sınırlı olanakları içinde bazı adımlar atıldığı söylenebilir.

Kent İmar Planı Yapılması Yolunda Harcanan Çabalar

1930 yılında Cumhuriyet yönetimi, kabul ettiğimiz 1580 sayılı Belediyeler ve 1593 sayılı Umumi Hıfzı Sıhha yasalarıyla, Belediyelerin imar planları yaptırması zorunluğunu getirmişti.

Çorum’da ilk imar planı yaptırma girişimi bu yasaların çıkmasından 3 yıl sonraya Baha Çorbacıoğlu’nun birinci Belediye Başkanlığı dönemine rastlamaktadır. Bknz: Tablo (16) Çorum’da o sırada Nafia Müdürü olarak bulunan mühendis Nusret Bey’le belediye şehir planı yaptırmak konusunda bir mukavele yapmıştır. Bir yıl sonra tamamlanan plan Belediye Meclisince kurulan bir komisyonca incelenmiştir. Bu komisyonun başkanlığını yapan İhsan Sabuncuoğlu bu planı şöyle anlatmaktadır:

“Mühendis şehri Albayrak ile Gazipaşa okulları ve kale önlerinden geçen caddeyi esas tutarak eski ve yeni olmak üzere ikiye ayırmış, doğuyu ve kuzeyde kalan kıraç tarlayı yeni iskân sahaları olarak göstermişti. Encümende mühendisin izahlarını dinledik, plan ne olursa olsun beğenmeme temayülü belirdi” (40).

Bu eğilim üzerine Dahiliye Vekaletinden bu mühendisin plan yapma yetkisi olup olmadığını sorulmasına karar verilmiştir. Dahiliye Vekaletinin plan müellifini yetkili görmemesi üzerine bu plan uygulamaya geçememiştir. Bunun üstünde Baha Bey kısa süren birinci başkanlık döneminde, Dahiliye Vekaletince yetkisi tanınan bir başkasına plan yaptırmaya başladıysa da, bu plan da tamamlanamamış ve uygulamaya konulamamıştır.

Bu ilk girişimlerden sonra sistemli bir planlama girişimine Pertev Kalelioğlu’nun belediye başkanlığı döneminin sonuna doğru 1939 yılında girişilmiştir, önce muteahhid Sabri özsoy ve mühendis Şilayher tarafından kentin halihazır haritası alınmıştır. (41) Sonra da Bayındırlık Bakanlığı Şehircilik Fen Heyetinde görevli Gustav Öelsner 1/2000 ölçekli bir plan hazırlamıştır. Hamburg kenti planlamasını yapan Oelsner, Almanya’da Mitlerin iktidara gelmesi üzerine ülkesini terk etmek zorunda kalmış, tanınmış bir plancıdır. Daha sonraki yıllarda İstanbul Teknik

Üniversitesi'nde ders verecek, şehircilik kürsüsünün kurulup gelişmesine yardımcı olacaktır.

Oelsner Çorum belediyesinin sınırlı mali gücünü göz önüne alarak çok mütevazı bir plan önermiştir. Bu önerisini plan açıklama notunda şöyle anlatmaktadır.

“Vergi geliri senede ancak 90.000 lira olan bir vilayet merkezidir. Müstacelen başaracağı işler ise bir yığındır. Bu kadar bir vergi varidatı ile bu işleri başarmak bittabi kabil değildir. Binaenaleyh bu keyfiyet şehir planının fevkalade tahdit edilmesini gayrikabili red bir surette lüzumlu kılar. Ancak serbest bırakılan boş yerlerde inşaata müsaade olunabilir. Terakki ve inkişafı; her şeyden evvel mevcut şehir mıntkasının maksadı en uygun olarak kullanılmasında icab eden ikmal tertibat ve tesisatım meydana getirmekte ve resmi makamata ait mebaninin en münasip mevkilerle yapılmasına gösterilecek gayret ve ihtimamda aramalıdır. Bunlar sayesinde yeni ve gayet ve ihtimamda aramalıdır. Bunlar sayesinde yeni ve gayet iyi görünüşlü bir merkez elde edilebilir.

Oelsner bu genel strateji seçmesinden sonra kentte imar konusunda yapılacak beş iş saptamaktadır. Bunları ise şöyle sıralamaktadır.

“Birincisi, Samsun’a giden ve aynı zamanda maateessüf çok uzak bulunan park ile irtibatı temin eden yolu inşa etmek ve bu yol üzerinde parkın karşısına gelmek üzere spor tesisatı vücuda getirmek.

İkincisi, pazarı tanzim etmek, hububat pazarını başka tarafa kaldırmak ve eski Hükümet konağı mevkiine arkatlı bir hal (çarşı) tesis etmek.

Üçüncüsü, merkezde münakalâtı tanzim etmek, birbirine muvazi olarak giden her iki anyolu ve bunların merkez meydanıyla olan irtibatlarını ıslah etmek.

Dördüncüsü, halkevinin arkasında hükümet konağı ile yeni halkevi binası sinema, inhisar idaresi ve bir belediye binası, postane, banka ve otel vücuda getirerek merkezi bir meydan elde etmek.

1923-1950 DÖNEMİNDE ÇORUM VALİLERİ VE BELEDİYE BAŞKANLARI: TABLO (16)**ÇORUM VALİLERİ**

1923-1926	Cevdet Bey
1926-1928	Faiz (Ergun) Bey
1926-1929	Adil Bey
1929-1933	Cemal (Bardakçı)
1933-1935	Arif Hikmet
1935-1936	Hakkı Haydar
1936-1937	Ziya Tekeli
1937-1938	Süreyya Yurdakul
1938-1941	Salih Kılıç
1941-1943	Muzaffer Akalın
1943-1946	Sahip Örgü
1946-1947	Halis Bilaloğlu
1947-1949	Niyazi Mergen
1949-1950	Recai Türel

BELEDİYE BAŞKANLARI

1923	Benderli Nuri Efendi Dr. Akif Tevfik
1926-1927	Masan Ölçek
1927-1929	Suheyb Rumi Karafakioğlu
1929-1930	Muhsin Doğu
1930-1933	Şevki Velipaşa
1933-1934	Baha Çorbacıoğlu
1934-1941	Dr. Pertev Kalelioğlu
1941-1942	Nazmi Tombuş
1942-1950	Baha Çorbacıoğlu
1950	Kadir Celep

Beşincisi, civardaki kasabalarla irtibat temin eden bilumum esas yolları ıslah etmek.”

“Şehrin etrafı dairen madar bir yeşil saha çemberi ile çevrilmelidir. Bu yeşillik büyük bir park sahası olarak spor tesisatını ve yeni iskân mahallesinin methal mahallelerini, eski ve güzel kaleyi, büyük mezarlığa fidanlığı ve çayın kenarını içerisine almalıdır (42).

1940 yılında hazırlanan Öelsner planının uzun süre uygulamada kalamadığı Baba Çorbacıoğlu'nun 1942 yılında ikinci kez Belediye Başkanı olmasından, sonra bu planın yerine geçecek yeni bir plan yaptırıldığı İhsan Sabuncuoğlu'nun yazılarından anlaşılmaktadır.

“İlkin ortada masa üzerinde serili duran yeni plâna bir göz gezdirdim. Menteşe isimli olan mühendis bu plânda saat kulesini, merkez kabul ederek her biri 24 metre genişlikte beş ana yolu bu merkezde geniş bir meydanda birleştirmiş. Ankara, Samsun, Osmancık, İskilip, Mecidözü caddeleri olacak. Diğer ara sokakları 9 veya 12 m. kabul etmiş, ben bu şekli güzel buldum. Ancak Ankara Caddesi’nden bakınca kale ve kale kapısı görülse daha iyi olurdu. Düşüncemi mühendise söylediğimde mühendis ümitsiz ve neşesiz bir tavır ile kaleye varıncaya kadar hiçbir şeyi beğendiremiyoruz yollu lâf sarf etti. Belediye Meclisi’nde resmi müzakere başladı. Lehte aleyhte söylenenler oldu. Çorum’un mali durumu beş caddeyi açmaya müsait olamaz diye fikirler ileri sürüldü ve yeni bir teklif ortaya atıldı ki Ankara ve Samsun caddeleri 24 metre olarak kalsın diğerlerinden vazgeçilsin.

Mühendis de işin uzamaması ve içinden kolayca çıkıvermesi gibicesine muvafakat etti ve böylece Meclis kararı çıktı (43).

Çorum için geliştirilen bu imar planlarının (44) asılları İmar ve İskan Bakanlığı İller Bankası ya da Belediyesi’nde bulunmadığı için hangi kesimlerinin uygulandığını söyleme olanağına sahip değiliz. Buna rağmen bu planların genellikle uygulanmadığını, belediye başkanlarının uygulamalarının genellikle plana bağlı kalmadığını söyleyebiliriz. Kentin çok yavaş büyümüş olması, kentle uygulanan bir planın bulunmamasının ortaya çıkacağı sorunların hissedilmemesine neden olmuştur. Bu durumda belediye başkanları aşağıda göreceğimiz biçimde kente bazı yol ve meydan düzenlemeleri ve bazı yeşil sahaların geliştirilmesiyle yetinebilmiştir.

1950 yılına kadar olan dönemde yol ve meydan tanzimi konusunda yapılan imar operasyonlarının başlıcaları şöyle sıralanabilir.

1928 yılında ağaç pazarı meydanlığı, çevresinde arsa istimlakı yapılarak genişletilmiştir. 1933-1936 yılları arasında Yeniyol Mahallesi’nde yapılan istimlaklarla Gazi Caddesi açılmış yolun iki yanı ağaçlanmıştır. 1935 yılında Eğridere’deki yolun iki tarafındaki dükkanların asma kepenkleri kaldırılmış yol ve yer genişletilmiştir (45). 1937 yılında yollarda parkeleme işlemine girilmiş, 1938 yılında Samsun Ankara yolu parkelenmiştir (46). 1943 yılında Sahip Örgе’nin valiliği sırasında kurulan Çorum’u Kalkındırma ve Güzelleştirme Derneği’nin de katkılarıyla yolların parke kaplanması hızlandırılmıştır (47).

1937 yılında Pamuk hanı bitişiğindeki sekiz dükkân sebze hali yapılmak için istimlak edilmiş, saat kulesi etrafındaki zahire pazarı düzeltilmiştir. 1938 yılında Demirciler mevkiinde 30 dükkân yapılmıştır (48).

1938-1941 yılları arasında valilik yapan Salih Kılıç zamanında Mürsel vadisinden, Sıklık deresinden, Melik Gazi deresinden gelen sellerin kenti basmasını önlemek üzere bir çevirme kanalıyla Fitne deresine akıtılması girişimi olduysa da başarıya ulaşamadı. Kazılan kanal kapandı (49).

İnceleme dönemimiz içinde kentin imarı konusunda yapılan önemli işlerden biri de kentteki yeşil alanların geliştirilmesi çabaları olmuştur. Kent içinde en büyük yeşil alan Ankara- Samsun yolu üzerindeki büyük parktır. 40.000 m² 'lık bu parkın kuruluşu yolundaki girişimler 19. yüzyılın sonlarına kadar geriye gider. 1884 yılında mutasarrıf Mahmut Bey tarafından (50) bu alanı bir mesire yeri haline getirmek için buraya su getirilmiştir. 1914 yılında Çorum'da mutasarrıf Nurettin Bey burayı ağaçlandırarak park haline getirmeye girişmiştir. 1930 yılında parka bir giriş yapılmış, 1934 yılında İstanbul ve Ankara fidanlıklarından getirilen fidanlarla parkın boş kesimleri ağaçlandırılmıştır. 1937 yılında parkın çiçek tarlalarının planlaması Fransız Uzman Mer'e yaptırılmıştır (51).

Bu büyük parkın geliştirilmesi yansıra Baha Beyin ikinci Belediye Başkanlığı döneminde kent içinde iki çamlık yapılmıştır. Bunlardan birisi Hükümet konağı civarındaki eski Pir Aba mezarlığıdır, burası bir kent içi dinlenme alanına çevrilmiştir. İkinci ise devlet hastanesi yukarısındaki büyük çamlıktır.

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde tüm Türkiye kentlerinde yaygın bir uygulaması olan, mezarlıkları parka dönüştürme işleminin Çorum'da Pir Aba mezarlığı dışında uygulanmadığı görülmektedir. Baha Çorbacıoğlu birinci Belediye Başkanlığı döneminde Ulu Mezarlığı kaldırma girişiminde bulunmuş, mezarlık ile Gazi caddesi arasında bir havuz yaptırdıysa da, mezarlığı kaldırma kararını uygulamaya koyamamıştır.

Belediye bu faaliyetleri dışında fidanlıklar da oluşturmaya çalışmıştır. Önce park içinde kent içi yolların ağaçlanması için bir fidanlık yapılmış ise de 1938 yılında Evkaf İdaresinin mülkiyetinde bulunan Namazgâh istimlak edilerek fidanlık haline getirilmiştir. Ayrıca Ziraat Vekaleti meyveciliğin geliştirilmesi için 1937 yılında Hıdırlık'ta özel İdareye ait 50 dekarlık bir alanı meyve fidanlığı haline getirmiştir (52).

Bu dönemin kent içinde yapılan düzenlemelerini tamamlamak için 1931 yılında heykeltraş Kenan Yontuç'a yaptırılan Atatürk anıtını ve 1933 Yozgat isyanı sırasında Çorum'dan giderek şehit olanlar için dikilen şehitler abidesini de saymak gerekir (53).

Kentin imarı konusunda yapılan oldukça sınırlı bu işlemleri gördükten sonra kentin alt yapı hizmetlerinin gelişimini görelim:

Çorum'da Elektrik

Çorum belediyesi Anadolu'da ilk elektrik getiren kentlerden birisi olmuştur. Bunda belki de Kurtuluş Savaşı'nın kent ekonomisine canlılık getirmiş olmasının etkisi görülebilir.

1923 yılında Benderlioğlu Nuri Efendi'nin Belediye Reisliği sırasında Samsun'da Mehamizadelerden 30 Beygirlik Berliet marka benzinle çalışan bir kamyon motoru alınmış, basit bir tesisatla kentin sokakları aydınlatılmıştır. Bu tesisatın yetersiz kalması üzerine Pertev Bey'in Belediye Başkanlığı döneminde 1935 yılında yeni bir tesis yapılması müteahhide ihale edilmiştir (54).

Tümü 240 beygirlik bir güce ulaşmak için yapılan projenin uygulanmasının ilk aşamasında 120 beygirlik kömürle çalışan bir lokomobil ve değişken akımlı 50 kilovatlık bir dinamo konulmuş ve şehir şebekesi geliştirilmiştir (55).

1937 yılında elektrik abone sayısı 525'tir. Kentin ilk yıllarda elektrik alabilen hane sayısı, toplam hane sayısının yüzde 10'undan az olmuştur. Abone sayısı, 1942 yılında 1017'ye, 1947'de 1226'ya çıkacaktır. Bu yıl da sistemden eski kamyon motoru çıkarılacak yerine 168 beygir gücünde yeni bir dizel motoru ve 88 kilovatlık bir dinamo daha sokulacaktır (56).

Çorum'da Kent İşi Su Şebekesinin Gelişimi

Cumhuriyetin başında kentin suyu künklerle ya da daha ilkel kanallarla başlıca üç kaynaktan karşılanmaktaydı. Bunlardan birincisi Ilıca kaynağıydı, 2,625 m künk ile kente geliyor, günde 345 metreküp su isale ediyordu. Sıcak olan bu su hamamlara veriliyordu, ikinci ve üçüncü kaynaklar Serpin ve Sıklık sularıydı. 11950 m. den Avgın ile getiriliyordu. Günde 835 metreküp su sağlıyordu. Kent içinde 6430 m'lik künk ile 192 çeşmeye dağıtılıyordu. Dördüncü su 3 km. uzaktan getirilen Mürsel suyuydu (57).

1924 yılında, kente sağlıklı bir içme suyu sağlamak için Nafia Başmühendisi Ahmet Rıza Bey'e bir inceleme yaptırdı ise de bunun yetersiz kalması üzerine 1926 G.Rampel Şirketine Belediyeye ait bu dört suyun da projesini hazırlattı. 1927 yılında

da bu dört sudan Mürsel suyunun kente yakınlığı bakteriyolojik muayenelerinin daha uygun olması üzerine, bu suyun kaptajı ve maslağa kanlar 250 m’lik boru döşemesi yapılmıştır (58).

Şevket Bey’in Belediye Başkanlığı sırasında 1931 yılında su projesinin 540 tonluk hazinesi, Maslaktan kente kadar ve kent içindeki 7700 metrelik demir boru döşemesi 33 umumi çeşme yapılması (59) müteahhit Hüseyin Münir Dostal’a ihale edilmiştir (60). 1933 yılında Mürsel suyu kente günde 1410 metreküp su sağlıyor, 75 umumi çeşme ve üç havuza dağıtılıyordu (61).

Böylece Türkiye’deki ilk sağlıklı su tesisatına sahip olan kentlerden biri olmuştur. 1936 yılında bile Türkiye’de sadece 32 kentte düzgün su tesisatı vardı. Çorum’da evlere su verilmesine 1934 yılı sonrasında Pertev Beyin Belediye Başkanlığı zamanında başlanmıştır (62). Evlerine doğrudan su alan hanelerin sayısı çok az olmuştur. 1940 yılında su abonesi olan 119 ev, 13 resmi kuruluş, 20 otel, hamam ve umumi yer vardı (63). 1948 yılında ev abonesi 380’e resmi daire abonesi 26’ya, otel, hamam ve umumi yer abonesi de 42’ye yükselebilecektir (64). Bu yıl da sokak çeşmelerinin sayısı da 121’e yükselmiştir. Bu durumda kentli hanelerin yüzde 9’undan fazlası sokak çeşmelerini kullanmaktadır.

Kentte Diğer Belediye Hizmetlerinin Gelişimi

Cumhuriyet’in ilk yıllarında Çorum’da yangına karşı Belediyenin oldukça etkin önlemler almaya çalıştığı görülmektedir. 1324 yılında çarşı içinde bir hanın yanması üzerine 1.5 tonluk Fiat markalı bir arazöz alınmıştır. 1933 yılında kentin itfaiye teşkilatı 1 arazöz, üç tulumbayla dört itfaiyeciden oluşmaktadır. 1938 yılında bir arazöz daha alınacaktır.

1926 yılında kentin çeşitli yerlerinde toplam 414 metreküp kapasiteli 12 adet yangın havuzu yaptırılmıştır. 1930 yılında pamukhanı bahçesine bir yangın su deposu daha yaptırılmıştır.

1931 yılında kente demir boruyla su getirilmesinden sonra 1934 yılında bu şebeke üzerimle 50 tane yangın musluğu konulmuştur.

Yangın tehlikesini azaltmak için de alev alan akaryakıtlar için kent dışında Samsun şosesi üzerinde 800 tonluk kargir bir depo yaptırılmıştır (65).

Kent içinde çöp toplama hizmetleri ilk yıllarda atlı çöp arabalarıyla görülmüştür. 1933 yılında çöp toplama hizmetleri 18 arabayla görülmektedir. 1936 yılında çöp

arabalarına dört yeni araba katılmış ve ilk kez bir de temizlik kamyonu alınarak çöp toplama işi motorize edilmeye başlanmıştır. Temizlik hayvanlarının ahırlarının kent içinde bulunması sağlığa aykırı görüldüğünden 1937 yılında bunların ahırları kent dışına çıkarılmıştır.

Kentle et kesimini sağlıklı hale getirmek için 1935 yılında yeni bir mezbaha binası yapımı ihale edilmiş ve 1936 yılında da işletmeye açılmıştır (66). Aynı yıl mezbahadan etlerin at arabasıyla taşınmasının mahzurlarını gidermek için et naklinde kullanılmak üzere bir kamyon alınmıştır

Çorum'da Sağlık Hizmetlerinin Gelişimi

Çorum'da ilk hastahanenin kuruluş tarihi bilinmemektedir. Önce bugünkü Albayrak okulunun bir kısmında kurulmuş olan hastahane Birinci Dünya Savaşı'nın ikinci yılında hastahaneye doktor olarak atanan operatör Akif Bey tarafından bugünkü Ticaret Lisesi olan binada geliştirilmiştir. Bu hastahane Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşlarında Doğu Cephesi'nden Sakarya Savaşı'ndan içe nakledilen yaralılara hizmet etmiştir (67).

Bu hastahane 1925 yılında 50 yataklı bir hastahane olarak uzun yıllar hizmet vereceği memleket hastahanesine geçmiştir. Yatak sayısı 1933'te 75'e, 1937'de 85'e, 1940 yılında da 100'e çıkarılmıştır (68).

1930 yılında Çorum özel idaresi bir doğum ve çocuk bakımevi yaptırmıştır. Önce 20 yataklı olan bu hastahane 1938 yılında 30 yataklı hastahanenin yatak sayısı İkinci Dünya Savaşı sonrasında 50 yataklı hale gelmiştir (69).

1933 yılında da hastahanenin boş bıraktığı bugünkü Ticaret Lisesi olan binada sağlık memuru yetiştirmek üzere gece yatılı bir Küçük Sıhhat Okulu açılmıştır.

Sağlık kurumlarının gelişmesi Çorum'un çevresine etkisini artırmış, çevre illere de uzanan sağlık hizmetleri vermeye başlamıştır. Bu sağlık kuruluşlarında 1930 yılında yatakta 868, ayakta 1305 tedavi yapılırken, tedavi edilenler sayıları 1950'de yatakta 3007 ayakta 18612'ye röntgen, tahlil vb. teşhise yardımcı olmak için yapılan işlem sayısı da 4266'ya yükselmiştir (70). Sıtma savaşı kapsamında tedavi edilenlerin sayısı 1945 yılında 52 bin olmuştur (71).

Çorum'da sağlık kuruluşlarının toplanması, kentteki doktor ve sağlık personeli sayısının artmasına neden olmuştur. 1950 yılında Çorum'da 10'u ihtisaslı, 15'i ihtisası olmayan 25 doktor vardır. İhtisaslı doktorların 2'si pratisyen hekimlerin 2'si

serbest çalışmaktadır. Diğerleri devlet kuruluşlarında görevlidir. Devlet kurumlarında görevli 5 hemşire, 12 ebe, 35 sağlık memuru vardır. Kentteki 6 eczacıdan biri devlet kuramlarında, 5'i serbest çalışmaktadır (72).

Eğitim ve Kültür Kurumlarındaki Gelişmeler

Cumhuriyetin başında Çorum'da II. Meşrutiyet döneminde 1913 yılında yapılan düzenlemelerin neticesinde İptidai Rüşdiye mektepleri birleştirilerek oluşturulan tam teşkilatlı Osmani, Mecidi, Mahmudi, Hürriyet erkek mektepleri ve Ravzayı Nisvan ile Numune-i Nezahat adlı kız mektepleri bulunuyordu. Eski güçlerini çok kaybetmiş olan medreseler ve mahalle mektepleri de kısmen eğitimlerini sürdürüyordu. Ayrıca 1900 yılında eğitime başlamış 3 sınıflı bir idadi de eğitim yapıyordu.

Cumhuriyetin Tevhidi Tedrisat Kanunu'nu kabul etmesinden sonra medreseler ve mahalle mektepleri kapatılıyordu, öte yandan 1924 yılında Çorum'daki Osmani, Mecidi, Terakki, Hürriyet, Ravzayı Nisvan, Numei Nezahat okulları kaldırılarak yerine kız ve erkek karışık olarak eğitim yapmak üzere İstiklal, İnkılap, Albayrak. Cumhuriyet, Gazipaşa ve Tanyeri ilkokulları ve bir de anaokulu açılıyordu (73).

1924-25 yılında Anadolu'daki çok sayıdaki güçsüz idadiler kaldırılarak, yerlerine güçlü ve az sayıda lise kurulması yoluna gidildiğinde Çorum'daki üç yıllık idadi de bir ortaokula dönüştürüldü. 1925 yılında da Çorum'da bir de kız ortaokulu kuruldu. 1923 yılında her iki okul birleştirilerek kız erkek karışık eğitim yapar hale getirildiler (74). 1928 yılında ayrıca ilkokul eğitimini geliştirmek için tüm ilkokulların yararlanacağı ilkokullar ders aletleri müzesi kurulmuştur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Ankara, Kastamonu, Sivas, İzmir, Balıkesir, Erzincan, Edirne, Erzurum ve Çorum'da orta öğretim düzeyinde eğitim veren ameli ziraat mektepleri açılmıştı. Bu okullar Türkiye'de ziraat eğitiminde reform yapmak için 1928 yılında kapatılmıştır (75).

Bu okullar yeniden örgütlenerek lise düzeyinde 1930 yılında açılırken, Çorum'daki yeniden açılmıyordu.

Ziraat Okulu'nun binasında 1933 yılında sağlık kısmını incelerken gördüğümüz 1925 yılında Sivas'ta eğitime başlamış olan Küçük Sağlık Mektebi nakledilecektir.

1936 yılında Bayındırlık Bakanlığınca modern büyük bir ortaokul binası yapımı ihale edilmiştir (76). İnşaat 1937 yılında tamamlanmıştır. Bu okulun yapımından sonra Çorum'da bir lise ve Sanat Okulu açılması yolunda Çorumlular ısrarlı

gayretler göstermişlerdir. 1941 yılı başında Çorum’a lise yaptırmak için bir birlik oluşturulmuştur (77). 1941 yılında Küçük Sağlık Mektebi’nin de Çorum’dan kaldırılmasının da etkisiyle önce 1942 yılında Çorum’da Küçük Sağlık Mektebi’nin binasında Bölge Erkek Sanat Okulu ve Akşam Kız Sanat Okulları kurulmuştur. Bir süre sonra Kız Sanat Okulu Kız Enstitüsü haline gelmiştir. 1945 yılında Maarif cemiyetinin Çorum Şubesi açılmıştır. Bu kanalı da kullanan Çorumluların gayretleri 1946 yılında semeresini verecek yeni ortaklar binasında lise eğitimi başlayacaktır (78).

ÇORUM İLİNDE ORTA EĞİTİM (1949-1950): TABLO (17)

	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı	Diploma Alanlar
Ortaokul	4	32	432	71
Lise	1	8	131	56
Orta Dereceli Meslek Okulu	2	25	210	---

Kaynak: 1951 İstatistik Yıllığı, bu ortaokullardan biri Çorum kent merkezindedir.

1950 yılına varıldığında kent içinde 6 ilkokul, 1 ortaokul, 1 lise, 2 orta dereceli meslek okulu vardır. Bu okullardaki öğrenci miktarı hakkında bir fikir elde etmek için Tablo (17)’ye bakılabilir.

Eğitim kurumlarının gelişimini gördükten sonra diğer kültür kurumlarının gelişimini görelim. Cumhuriyet öncesinde Çorum’da kıymetli yazma eserlerin vakfedildiği üç kütüphane vardı. Bunlar şimdi İstiklal İlkokulu bahçesinde bulunan Süleyman Fevzi Paşa Kütüphanesi ve Kurdoğlu Medresesi’nde bulunan Müftü Hacı Ahmet Feyzi Kütüphanesi’ydi. Cumhuriyetin ilk yıllarında medreselerin kapanması üzerine Cevdet Beyin valiliği döneminde bu kütüphanelerin birleştirilerek bir vilayet kütüphanesi kurulması düşünüldü. 1925 yılında bugünkü belediye binasının üst katındaki dört oda ve salon kütüphane olarak yaptırılarak, Hacı Hasan Paşa Kütüphanesi Hafız-ı Kütübü Eşref (Ertekin) Bey bu kütüphaneye memur atandı (79). Bu kütüphane çeşitli defalar yer değiştirecek, bugünkü kütüphane binasına ancak 1960’lardan sonra kavuşabilecektir. Bu ana kütüphaneye vilayette öğretmenlerin yararlanması için kurulan gezginci kütüphaneyi ve halk evinin kütüphanesini eklemek gerekecektir.

Harf devrimiyle Arap harfleri bırakılıp Latin harflerinin alınmasından sonra Çorum’da yetişkinlere yeni harflerle okuma yazma öğretmek için ulus dershaneleri

açılmıştır. 1929-1938 yılları arasında Çorum ilinde açılan ulus dershanelerine 16-45 yaşları arasında 20078 kişi devam etmiş, bunlardan 9710'u ulus dershanesi belgesi almıştır (80).

Cumhuriyet'in dünya görüşünü yaymakta en etkin rol oynayan kurum kuşkusuz 1933 yılı Şubat ayında açılan Çorum Halkevi olmuştur. Halkevi bugünkü belediye binasında kurulmuştur, önce kütüphane olan sonra Türk Ocağı'na tahsis edilen, bina Türk ocaklarının kapanıp, halkevlerinin kurulması üzerine bu kuruma verilmiştir.

Çorum Halkevi, dokuz kol halinde faaliyet göstermiştir. Bu kollar; 1) Dil Tarih Edebiyat, 2) Ar, 3) Gösterit, 4) Spor, 5) Sosyal Yardım, 6) Halk dershaneleri ve kurslar 7) Kitap sarayı ve yayın 8) Köycülük 9) Müze ve sergidir. 1938 yılında Halkevi çalışma kollarının 47 kadın, 921 erkek üyesi bulunuyordu (81). Halkevi Çorum'un kültürel yaşantısına belli hır harekettik getirmiş, Çorum folklorunun ve kültürel değerlerinin derlenmesine yardımcı olmuştur.

Çorum'da inceleme dönemimizde yerel basın yaşamı pek hareketli olmamıştır. Dönem boyunca 1921 yılında İl Özel İdaresi'nin kararıyla kurulan İl Matbaası'nda Çorum adlı haftalık vilayet gazetesi yayınlanmıştır. İl yayınevinde yayınlanan ikinci gazete Suheyb Rumi (Karafakıoğlu)'nun 1927 yılında çıkarmaya başladığı siyasi nitelikli Fikret gazetesidir. Bu gazete Suheyb Bey'in 1929 yılında Çorum'dan ayrılması üzerine çıkamayacaktır. Bu dönemin en önemli yayın faaliyeti 1938-1946 yılları arasında Halkevi Kültür ve Edebiyat kolu tarafından 61 sayı çıkartılan aylık Çorumlu dergisi olmuştur. Bu dergide Çorum tarihi, coğrafyası ve folklorunu inceleyen pek çok yazı yayımlanmıştır. Ayrıca 1948 yılında iki ay kadar bir süreyle haftalık Barış dergisi yayımlanmıştır (82).

Genel Bir Değerlendirme

Eğer Çorum'un 1923-1950 dönemindeki gelişmesini kısaca özetlemek gerekirse bu dönemde, Çorum'un demiryolları güzergahlarından uzak kalması ve karayolu taşımacılığında motorlu araçların gelişmemesi yüzünden ulaşım büyük ölçüde atlı arabalarla sağlandığı, bu durumda tarımsal üretimin dış pazarlara açılmasının çok güçleştiği ve tarımdaki teknolojik gelişmeyi hızlandıracak güdülerin doğmadığı söylenebilir.

Tarımsal gelişmenin sınırlı kalması Çorum gibi gelişimi büyük ölçüde denetlediği tarımsal artı ürüne bağlı olan kentin büyümesini de sınırlamıştır. Kentin ekonomik tahminin durağan olduğu böyle bir dönemde kentin imarı konusunda yapılanlarda

görel olarak sınırlı kalmıştır. Yapılabilenler Cumhuriyet döneminin dünya görüşü paralelinde daha sağlıklı ve çağdaş görünümlü bir kent ortaya çıkarmaya dönük olmuştur.

Dipnotlar

- 1) Archak Solakian: Le Richesses Naturelles et Economiques de l'Asie Mineure, Constantinople, 1923, s. 21
- 2) Vital Cuinet: La Turquie D'Asie, Geographie Administrative Tome 1. s. 299
- 3) Çorum 1973 İl Yıllığı
- 4) Bayındırlık Dergisi Ankara 1948, s. 63
- 5) Bayındırlık Dergisi, Ankara 1948, s.64
- 6) Çankırı İl Yıllığı 1973 s. 142
- 7) Nafia Dergisi Birinci Teşrin 1944.
- Bu yolun projesinin Demir Yolları Umum Müdürlüğünden, Çorum Mebusluğuna geçmiş Çorumlu Mühendis Ziya Beyce hazırladığını İhsan Sabuncuoğlu kitabının II. kısmında s. 150'de anlatmaktadır,
- 8) Bayındırlık Dergisi Aralık 1948
- 9) Bu arada 1936 -1943 yılları arasında Osmaniye Kasabası Önünde II. Beyazıt tarafından inşa edilmiş; olan Koyunbaba Köprüsü onarılmıştır.
- Bayındırlık İşleri Dergisi, 29 Ekim 1943, s. 391
- 10) Bayındırlık İşleri Dergisi Aralık 1948, s. 33. Aynı yıl Devlet bütçesinden Çorum İskilip yolunda Salor köprüsüne, Çorum Çerikli, Çorum İskilip yollarına yardım yapılmıştır.
- 11) Bayındırlık İşleri Dergisi, Aralık 1949, s. 27
- Zukovsky: Türkiyenin Zırai Bünyesi Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. 1951, s 91
- 13) T.C. Ulaştırma Bakanlığı Ulaştırma 50 Yıl Ankara 1973 s, 49
- 14) Bayındırlık İşleri Dergisi, Aralık 1949
- 15) Hıfzı Veldet Velidedeğlü: Anıların İzinde Remzi Kitabevi, İstanbul 1977, s. 84
- 16) Hıfzı Veldet Velidedeğlü : Age s. 85
- 17) Arabalar zil takardı, daveler zangır zangır, katırlar binborç binborç diye, eşekçiler tongur tongur giderdi.
- 18) M. İhsan Sabuncuoğlu: Age (Kısım II) s. 4
- 19) Çorum gazetesi 18 Nisan 1934, Sayı 707
- 20) Makine grubu içinde mibzer, biçerdöver, traktör vardır.
- 21) Çorumlu, yıl 2 sayı 19, 1 Şubat 1940 s. 4
- 22) Mirza Gökgöl; Türkiye Buğdayları, İstanbul 1935, s.154

- 23)Mirza Gökgöl: Türkiye Subayları cilt II Ankara, 1939. s 400-410 ve Çorum'da Cumhuriyetin 15 Yılı. s. 55
- 24)Çorum'da Cumhuriyetin 15 yılı , İstanbul 1938
- 25) Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, Pamukçuluk, Kongre Yayını B Serisi Takım 6, Ankara 1930. Çorumlu Ziraatçılardan Osman Haboğlu pamuğun gelişmemesini Çorum'a Sonbahar kırağısının erken düşmesiyle açıklamaktadır.
- 26) İktisat Vekaleti Uyuşturucu Maddeler İnhisarı: Afyon Türkiye'de ye Dünyada (tarihi belirtilmemiş) s.66
- 27) W. Gleisberg: Türkiye Meyveciliği ve Bağcılığı Hakkında Umumi Rapor, Ankara 1936, s. 107
- 28)Çorumlu çiftçi Osman Haboğlu ile yapılan görüşmeden elde edilen bilgi.
- 29)Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi; Türkiye Sütçülüğün İslahı, A Serisi, Takım 15, Ankara 1938.
- 30)Ulusal Ekonomi ve Arttırma Kurumu; Orta Yayla, Ankara 1937,
- 31) İhracat 1934 yılında Samsun'da toplanan yumurta kongresinin ilkeleri doğrultusunda, ışıkla muayene edilerek, büyüklüklerine göre tasnif edilerek yapılıyordu.
- 32)1951 İstatistik Yılığ
- 33)Tayyar Anakök: Age s.134
- 34)Tayyar Anakök; Age, s. 134
- 35)1945 yılı nüfusunun gerilemesinde 38. Piyade Alayının Çorum'dan çekilmesinin etkileri de vardır.
- 36) Altuğ. Hehrüz Çinici ; Çorum 1973, s. 241
- 37) M. İhsan Sabuncuoğlu ; Age, Kısım II, s.31
- 38) Çorum 3 Mayıs 1944
- 39)Dahiliye Vekaleti: Belediyeler İstanbul 1933 s. 236
- Pazar yerinin kurulma günlerinin zaman içinde kurulmasının 1933 yılından sonra Pazartesi ve Salı günlerine, 1936 yılında Çarşamba ve Perşembe günlerine kaydırıldığı anlaşılmaktadır. Bknzr Çorum, Sayı 823, yıl 1936.
- 40) M. İhsan Sabuncuoğlu ; Age II Kısım, s. 30
- 41)Çorum, 4 Mayıs 1939. sayı 915
- 42)Belediyeler nergisi Yıl VI, Sayı 62 Ekim 1940, s. 34-35
- 43)M. İhsan Sabuncuoğlu ; Age II Kısım, s. 32
- 44)Bu planlar hakkında M. İhsan Sabuncuoğlunun verdiği bilgi dışında badece Oelsner planının Belediyeler Dergisinin 62. sayısında yayınlanan açıklama raporu ve planın bir resmi bulunmaktadır,
- 45)Çorumda Cumhuriyetin 15 Yılı, s. 22 —23.
- 46) Çorum, Sayı 866 ve Sayı 934
- 47)M. İhsan Sabuncuoğlu, Age, II Kısım, s. 16
- 48)Çorumda Cumhuriyetin 15 Yılı, s. 23
- 49)M. İhsan Sabuncuoğlu, Age II Kısım, s. 14
- 50)Çorum İl Yıllığı 1967, s. 230. M. İhsan Sabuncuoğlu çeşmenin Mutasarrıf Musa Celal Bey döneminde getirildiğini yazmaktadır. Age, II.. Kısım, s. 4
- 51)Çorumda Cumhuriyetin 15 Yılı, s. 22

- 52)Çorumda Cumhuriyetin 15 Yılı, s. 21
- 53)Kurtuluş Savaşı abidesinin bulunduğu yerde Çorum Jandarma komutam Bnb. Nedin, Yüzbaşı Ahmet Mülazım Mustafa, Çolak Nahiyesi Müdürü Hayri, Jandarma çavusu Kadir gönüllülerden Dadaloğlu İsmail Efendi yatmaktadır. Tayyar Anakök; Age, s. 161.
- 54)Belediyeler Dergisi, Yıl 1, Sayı 4-5,1935, s. 46-47.
- 55)Çorumda Cumhuriyetin 15 Yılı, s. 22
- 56)Bayındırlık Bakanlığı, Bayındırlık Dergisi, Ekim 1938, Ekim 1944 re Aralık 1949 sayıları.
- 57)Dahiliye Vekaleti ; Belediyeler, s. 236
- 58) Çorumda Cumhuriyetin 15 Yılı, s. 20
- 59) Çorumda Cumhuriyetin 15 Yılı, s. 21
- 60) Belediyeler Dergisi Yıl 1, sayı 4-5, 1935, s. 46- 47
- 61) Dahiliye Vekaleti, Belediyeler, s. 236
- 62) M. İhsan Sabuncuoğlu. Age II Kısım s. 28
- 63) Bayındırlık Dergisi, Ekim 1941 sayısı.
- 64) Bayındırlık Dergisi, Aralık 1949 sayısı, s. 116
- 65) Çorum'da Cumhuriyetin 15 Yılı s. 21
- 66) Belediye Dergisi, Yıl 1, Sayı 10, Nisan 1936, s. 80-81
- 67) M. İhsann Sabuncuoğlu, Age II. Kısım s.25
- 68) İstatistik Yıllığı, 1934, 1936, 1943, 1949
- 69) Çorum'da Cumhuriyetin 15 Yılı, s. 75
- 70) İstatistik Yıllığı, 1951
- 71) İstatistik Yıllığı, 1944
- 72) İstatistik Yıllığı, 1951
- 73) Tayyar Anakök, age s. 132
- 74) Çorum'da Cumhuriyetin 15 Yılı, s. 46
- 75)Turgut Yazıcıoğlu : “Memleketimizde Ziraat Eğitiminin Tarihçesi ve Bugünkü Zirai öğretim Kurumlarımız “Ziraat Dergisi, Yıl XIX, Sayı 176-177, Aralık -Ocak 1959, S.5
- 76)Bayındırlık Dergisi, Ekim 1938 sayısı
- 77)Bu birliğin üyelerini İhsan Sabuncuoğlu kitabında s. 64 şöyle saymaktadır,
- 1)İhsan Sabuncuoğlu, 2) Şükrü Çöplü, 3) Haşan Seydim, 4) Mustala Sivacı, 5) Osman Sayın. 6) Rifat Özerk, 7) Mehmet Üsgülen 8) İhsan Törezen, 9) Lütif Masaoğlu, 10)Naim Atalay 11) Osman Asal, 12) İsmet Mat, 13) Adil Kavukçu, 14) Emin Ölçer, 15) Ahmet Boyraz, 16) Ahmet Duru, 17) Nuri Bilal 18) Şahap Duran, 19) Niyazi Aydın, 20) Ali Kırdöğlu.
- 78)Bu konuda ayrıntı için bkz. M.İhsan Sabuncuoğlu Age, II. Kısım s. 58-72. Bu karar Hasan Ali Yücel'in Bakanlığının son günlerinde alınmış Rifat Şemseddin Sirer'ce uygulanmıştır.
- 79) Çorum İl Yıllığı 1967, s. 193
- 80) Çorum'da Cumhuriyet'in 15 Yılı, s. 43
- 81) Çorum'da Cumhuriyetin 15 Yılı, s. 27-35.
- 82) Çorum İl Yıllığı 1967, s. 195

ÇORUM İLİNİN YOL DURUMUNDA YILLARA GÖRE GELİŞMELER: TABLO (1)

Şose			Tesviye Edilmiş Yol			
Yıllar	İyi Halde	Bozuk	İmalatlı	İmalatsız	Ham Yol	Toplam Yol
1935	288	132	105	358	93	976
1936	302	113	85	358	153	1013
1939	243	163	94	335	118	977
1042	244	197	104	203	109	858
1943	261	180	104	203	108	858
1944	292	174	97	203	108	874
1945	300	176	84	211	104	874
1946	327	147	106	202	90	874
1947	134	348	140	208	42	872
1948	207	269	115	236	85	912

Kaynak: Değişik Yılların Bayındırlık İşleri Dergisi

ÇORUM İLİNDE KAYITLI MOTORLU ARAÇ SAYISI TABLO (2)

Yıllar	Bisiklet	Motosiklet	Otomobil	Kamyon	Otobüs
1931	-	1	24	10	-
1938	-	7	22	20	5
1943	82	11	15	19	7
1944	74	8	12	21	5
1945	59	14	11	26	7
1946	74	9	13	44	5
1947	60	8	10	66	11
1948	57	19	12	99	17
1950	69	17	24	94	24

Kaynak: 1931, 1948, 1949, 1951 Yılı İstatistik Yıllıkları

ÇORUM İLİNDE 1944 VE 1948 YILINDAKİ ARABA SAYILARI: TABLO (3)

	Fayton		Yaylı Binek		Yaylı Yük		Yaysız Öküz Arabası				Kağıt	Atlı ya da öküzlü kuzak
1944	Çift Atlı	Tek Atlı	Çift Atlı	Tek Atlı	Çift Atlı	Tek Atlı	Çift Atlı	Tek Atlı	İki tek.	Dört Tek.		
Belediyeler Köyler	13	4	16	2	74	173	79	81	-	1	230	-
	12	2	18	6	107	128	388	168	74	1059	19473	631
1948												
Belediyeler Köyler	16	5	22	-	32	156	80	62	2	2	324	-
	-	-	3	4	20	22	518	173	415	112	20962	441

Kaynak: 1948,1951 İstatistik Yıllığı

1927 YILINDA ÇORUMUN TARIMSAL YAPISINA İLİŞKİN BİLGİLER: TABLO (5)

İller	Ekili Arazi km ²	İllerin Yüz Ölçümüne Göre Ekili Arazi	Ekili Yüzdeleri			Herbir Çiftçi Alesinin Büyüklüğü	Her Çiftçi Ailesine Düşen Ekili Arazi (dönüm)mm	Çiftçi Ailesi Başına Çift Hayvanı	Çeki ve Kümes Hayvanları sayısı	İldeki Tarımsak Araçlar	
			Tahıl	Baklagiller	Sanayi Bikileri					Makine	Karasaban Pulluk
Çorum	971	8.63	98.2	1.3	0.5	5.0	29.5	2.02	13.48	58	32380
Samsun	717	7.78	90.7	1.4	7.9	5.1	23.2	2.06	8.88	191	33545
Amasya	289	5.20	96.6	2.0	1.4	5.7	24.3	2.46	15.10	20	18050
Tokat	499	4.79	90.5	1.9	7.6	6.4	18.7	2.19	12.07	24	38591
Çankırı	230	2.65	94.3	5.3	0.4	5.6	15.9	2.23	17.81	116	17059
Yozgat	748	5.36	97.8	1.5	0.7	5.7	29.5	2.17	11.73	292	31845
Kırşehir	529	5.81	95.8	3.7	0.5	5.7	34.4	2.03	16.78	4	14604

Kaynak: 1927 yılı Tarım Sayımı

Yıllar	1927	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Buğday	69627	75000	63000	83000	107080	130000	90000	75250	80100	148415	157005	91269	70429	833375	93000	139000	100000	1250
Arpa	46677	72000	37000	48000	76960	94000	74000	737000	74900	74114	67655	42584	27754	29945	49000	700000	50000	54000
Cavdar	2610	160	110	150	122	100	210	200	205	296	907	416	412					
Yulafu	5966	3620	1160	1540	2655	2660	2700	2019	2260	2546	1815	835	472	375				
Mısır	2233	2460		2110	2495	4780	3980	3515	3685	5711	7745	1831	1450	4273	3973	2682	4000	3900
Pirine		175	70	155	440	380	345	340	390	457	340	338	463	906	933	3126	2180	2900
Kaplica		303	145	205	100	75	72	48	40	63	46	175	46	740				
Darı	119	15	12	16	27	36	80	72	71	96	998	362	814	643	2180	3844	1744	1500
Mahlut		1300	1680	1920	350	1106												
Bakla	17	92		2	57	39	25	33	35	31	93	3	3	10				
Bezelye																		
Nohut		923	2320	2730	3147	2900	2300	2845	2845	2456	2222	577	385	385				
Fasulye		670	1650	1704	2730	2140	1800	2650	2985	2996	2173	687	697	960	1095	1173	1800	1700
Mercimik		445	1230	1368	2810	2210	1775	1800	1855	2126	1493	422	207	324				
Börülce		315	100	107	89	73	64	58	60	98	93	15	13	19				
Fiğ		154	180	182									6	75				
Burçak	4890	3725	1720	1795	1675	1370	1020	1045	1166	1206	961	322	340	465				
Patates	1470	3500	1600	1665	1445	1985	1710	1865	1900	2568	2542	1026	913	2750	2842	3221	4600	5000
Pancar		540		335		912	715	1437	1941	923	20504	1186	1389	4156				
Pamuk																		
Saf	1			22	7	114	119	383	263	195	114	143	31	115	112	435	105	94
Tohum		5	24	40	33	62	66	263	859	248	145	163	82	90				
Anason																		
Knevir	17	20	18	23	105	62	177	320	320	260	140	254	190	358	455			
Lif											220	200	109	155	483			
Tohum				181	54	93	203	570	560	410	1		1	1	1	5	1	2
Afyon	2			1	1			1	2	2	29	7	15	23				
Sakız		2						44	54	53	221	185	160	67	148	197		
Tohum	2			20	20	14	4											
Keten																		
Lif																		
Tohum						30	105		325	304	5696	836	2845	4500				
Soğan		1200	785	785	2830	4570	5000	5430	5505	5906	28	33	51	116	34			
Sarımsak		41	6	6	18	12	19		21	28								
Tütün																		

ÇORUM'DA TARIMSAL ÜRETİMİN GELİŞİMİ (TON OLARAK) :TABLO (6)

ÇORUMDA MEYVE AĞAÇLARI SAYISI (1934)

TABLO (7)

Kasının Adı	Elma	Ammut	Erik	Kayısı Zerdali	Kiraz ve Vişne	Badem	Ceviz	Dut	Ayva	Şeftali	Toplam
Çorum	31000	29200	30100	10100	20050	3250	4800	7000	10100	850	146750
İskilip	6500	6000	5500	8300	23000	10000	4700	3400	3000	10000	81400
Sungurlu	2100	2000	500	2000	1820	—	—	2000	1200	—	11320
Ormanlık	10000	7000	3000	3100	6500	250	2900	4100	6500	5000	48629
Mecidozü	4650	1800	6250	4650	4500	3000	3000	4000	1000	150	31000
Alaca	1000	1200	—	1500	—	—	—	—	—	—	3700
	53250	47200	46350	25650	45570	16750	16000	21500	21800	15700	322790

Kaynak : Çorumda Cumhuriyetin 15. Yılı a 57

ÇORUM İLİNDE HAYVAN VARLIĞINDAKİ GELİŞMELER

TABLO (8)

Hayvan Cinsi	1961	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
Koyun	163786	156358	163692	172396	168457	188060	210039	224706	240065	222603	223598	224806	214803	226070	237018	235132
Kilkeçi	145892	122441	118984	130662	107669	113947	130210	129690	129820	120610	108895	110582	112365	114777	111689	160990
Tiftikçeşi	162730	150361	139715	143094	119053	135187	153309	167569	163918	162471	161653	180411	171215	172720	179463	158576
Manda	18508	20923	20423	21244	21622	22811	24880	26432	28594	29718	31511	29285	27456	27879	28778	27830
Sığır	102645	115708	118418	127370	127740	132209	140486	157963	167360	168396	174420	160721	147845	150116	155875	154139
Dave	150	295	247	449	246	164	207	190	208	181	217	—	121	158	138	196
At	7104	8085	8917	9627	10176	10560	11503	—	—	—	13003	12851	11575	11761	11921	12283
Katır	498	487	531	634	579	811	827	—	—	—	833	929	964	966	995	1024
Eşek	21612	23048	24292	26910	27292	31461	32147	—	—	—	40323	38144	33708	33549	33823	34082

Çorum Kentindeki Nüfusun Faaliyet Alanlarına Göre Dağılımı: TABLO(10)

1927 sayımı		1935 sayımı		1945 sayımı	1950 Sayımı	
Tarımsal	1798	Tarım	974	780	Tarım Ormancılık	1767
Sanayi	1347	Sanayi ve küçük sanatlar	2051	1831	İstihraç sanayi	35
Ticaret	1041	Ticaret	665	756	İmalat Sanayi	1933
Serbest Meslekler	103	Ulaşım ve haberleşme	411	297	İnşaat	581
Memur	283	Genel Yönetim Hizmetleri Serbest Meslekler	1726	1383	Elektrik, gaz, su, üretim ve dağıtım, temizlik işleri	16
Hakim		Ev iktisadiyatı ve şahsi hizmetler	184	81	Ticaret, Banka, sigorta, gayrimenkul alım satımı	860
Ordu	981				Ulaşım ve haberleşme	461
PTT	6				Hizmetler	1461
Çeşitli	174				İyi Tanımlanmayan ve evvelce hiçbir işte çalışmamış var	918
Toplam çalışanlar	5753	Toplam çalışanlar	6014	5128	Toplam çalışanlar	7114
Mesleksiz ve Mesleği Bilinmeyenler	13911	Mesleksiz ve Mesleği Bilinmeyenler	14137	15179		15719
Genel Toplam	19664	Genel Toplam	20151	20307		22833

Kaynak: D.İ.E Nüfus Sayımları

1927 SANAYİİ SAYIMINA GÖRE ÇORUM'DAKİ SANAYİİ

İlçeler	Maden çıkar- ma işletme sayısı	Çalışanlar Sayısı	Tarım- sal Sanayi işletme Sayısı	Çalışanlar Sayısı	Dokuma işletme sayısı	Çalışanlar Sayısı	Ağaç Ma- mulleri İşletme Sayısı	Çalışanlar Sayısı	Binaa İnşaatı Snayi İşletme Sayısı	Çalışanlar Sayısı
Merkez	3	8	237	470	87	144	81	155	8	41
İskilip	5	3000	137	279	56	98	64	125	19	54
Alaca	-		12	27	4	7	3	5	-	-
Sungurlu	3	14	32	54	9	10	4	4	2	6
Osmancık	-	43	43	73	21	33	15	17	18	12
Mecidözü	-		28	36	3	4	3	9	14	31
TOPLAM	11	3022	489	939	180	296	170	315	51	144

Maden işletme ve makine işletme sayısı	Çalışanlar sayısı	Kağıt ve kartondan mamuller işletme sayısı	Çalışanlar sayısı	Kimya sanayi İşletme Sayısı	Çalışanlar sayısı	Çeşitli İşletme sayısı	Çalışanlar sayısı
96 73 26 24 36 9	223 157 59 33 76 13	1	10	1 7	2 9	4 - 1	8 - 2
267	561	1	10	8	11	5	10

ÇORUM İLİNDE SANAYİ SAYIMINA GÖRE İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİNİN DAĞILIMI: TABLO (12)

Sanayi Türü	1 Kişilik	1 Kişi Ailesi	2-3 Kişilik	4-5	6-10	11-20	21-50	101	Toplam
Maden Çıkarma	2	–	2	4				3	11
Tarımsal Sanayi	190	56	224	16	1	2			489
Dokuma	99	15	60	6					180
Ağaç Mamulleri	85	13	64	7	1				170
Kağıt ve Krtondan Mamuller					1				1
Maden İşletme ve Makine Sanayi	71	36	141	15	3	1			267
Bina İnşaatı Sanayi	17	4	18	9	3				51
Kimya Sanayi	52	1	2						8
Çeşitli Sanayi	2	1	1	1					5
Toplam:	471	126	512	58	9	3	3	1182	

ÇORUM VİLAYETİNDE MEVCUT FABRİKALAR: TABLO (13)

Bulundu-ğu Yerler	İsimleri	Ne ile Uğraştıkları	Cinsi Fabrika ya da değirmen	Fabrika ve değirmenlerin					
				Sahiplerinin isimleri	Tabiyetleri	Kuruluş Tarihleri	Çevirici Gücün Cinsi	Kaç Beygir Gücünde Olduğu	Bir Yıllık Üretimi
Belediye Cıvarı	Elektrik	Elektrikle Şehri	Elektrik	Çorum Belediyesi	T.C	1924	Gaz ve benzinli motor	40	Volt 41970 (x) Amper 41970
Çorum'da Burun Çiftlik mevkiinde	Burun çif	Aydınlatma Dakik (un) üretim	Un fabrikası	Batalzade Biraderler	T.C	1914	Su ile çevriliyor	40	1070200 kilo un
Tepeköy	Altınoluk	Dakik (un) üretim	Un fabrikası	Alaybeyzade Hacı Zaid Ef.	T.C	1924	Su ile çevriliyor	24	125400 kio un
Üyük	üyük	Dakik (un) üretim	Un fabrikası	Karagöz ve Türkzadeler	T.C	1898	Su ile çevriliyor		
Emir Ahmet Mahallesi	Hızır	Kereste Biçmekte	Hızır Fabrikası	Ceritzade Ömer Efendi	T.C	1926	Gazla çalışan motor	15	1820m2

ÇORUM İLİNDEKİ BANKALAR TABLO (15)

Adları ve Yerleri	Merkezi	Sermayesi		Şubenin Kuruluş Tarihi
		Cinsi	Miktarı	
Çorum Ziraat Bankası (Hükümet içinde)	Çorum	TL	307.000	1889
Osmanlı Bankası (Milli Kütüphane Altında)	Çorum	İngiliz Lirası	10.000	1927 Mart
Osmancık Ziraat Bankası	Osmancık	TL	36.000	1923
Hüseyin Abad (Alaca) Ziraat Bankası	Alaca	TL	30.000	1889
Sungurlu Ziraat Bankası	Sungurlu	TL	67.000	1889
Micidözü Ziraat Bankası	Mecitözü	TL	58.000	1889
İskilip Ziraat Bankası	İskilip	TL	60.606	1888

6. BÖLÜM

1950-1980 DÖNEMİNDE KENTİN FAALİYETLERİNDEKİ GELİŞMELER

İLHAN TEKELİ

1950-1980 DÖNEMİNDE KENTİN FAALİYETLERİNDEKİ GELİŞMELER

Çorum'un 1923-1950 yılları arasındaki gelişmesini gördükten sonra, aynı yöntemsel ele alış içinde 1950-1980 arasındaki gelişmesini inceleyelim. Bu dönemde kentin ekonomik yapısında belirleyici olan üç önemli dönüşüm olmuştur. Birincisi, kentin yol bağlantıları ile ulaştırma ve haberleşme teknolojisindeki değişimdir. 1948 sonrasında hızla gelişen karayolu programı, yolcu ve mal taşımacılığında arabadan motorlu araçlara geçiş Çorum'un hem kendi hinterlandına olan ulaşılabilirliğini hem de ulusal ve uluslararası pazara erişilebilirliğini önemli ölçüde hızlandırıyor ve ucuzlatıyordu. Bu da Çorum'un ulusal ve uluslararası iş bölümündeki yerini değiştiriyordu. İkinci önemli dönüşüm yine 1950 sonrasında tarımda makinalaşma ile başlayan dönem boyunca adım adım derinleşen tarımsal teknolojiye ileriye gidişidir. Ekonomisi hinterlandındaki tarımsal artışı denetlemeye dayanan Çorum kentinin gelişmesinde bu teknolojik değişim önemli etkiler yaratacaktır. Özellikle Çorum'un ulusal ve uluslararası pazarlara erişilebilirliğinin artmış olması, tarımsal alandaki bu teknolojik gelişimi de hızlandırıcı bir etki doğurmuştur. Her iki dönüşüm birleşerek kentteki birikimi hızlandırmış ve kent ekonomisini canlandırmıştır.

Kent ekonomisindeki üçüncü önemli dönüşüm, ilk iki dönüşümden farklı olarak hinterlandtan değil, birikim sürecinin hızlandığı kentten kaynaklanmıştır. 1970'ler sonrasında Çorum kentinde hızlı bir sanayileşme başlamıştır. Kent ekonomisi önemli bir çeşitlenme göstermiştir.

Bu üç dönüşüm Çorum'un bugünkü ekonomik yapısını belirlemiştir. Bu yazıda Çorum'daki sosyo ekonomik yapının bu üç dönüşüm etrafında nasıl geliştiği saptandıktan sonra, bu değişimlerin kentin mekansal örgütlenmesindeki ve kent yönetimindeki yansımaları ele alınacaktır.

II. Çorum ve Yöresinin Ulaşım ve Haberleşme İlişkileri

Türkiye İkinci Dünya savaşı öncesinin ulaşım politikası genel çizgileriyle demir yollarına öncelik veriyordu. Karayolu yapımının finansmanı büyük ölçüde halkın bedelle ya da çalışarak ödeyeceği yol mükellefiyetine bağlı kalmış yol yapımı merkezi yönetimin işlevi olmaktan çok, il özel idarelerinin işlevi olarak

görülmüştü. Karayolları demiryollarıyla yarışmaktan çok onu tamamlayacak şekilde geliştiriliyordu. Bu politika, daha önceki bölümde gördüğümüz gibi demiryollarına doğrudan bağlanamayan Çorum kentinin ekonomi gelişmesini önemli ölçüde sınırlıyordu.

Oysa İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin ulaşım politikası demiryollarından karayollarına kaydırılınca Çorum'un ulusal ve uluslararası pazarlara ulaşılabilirliğinin arttırılması bakımından önemli bir fırsat doğuyordu.

Yeni örgütlenme içinde yol yapım teknolojisi tamamen değişti. Büyük ölçüde yol makineleri kullanımına dayanan bir yol yapım tekniği kabul edildi. Macadam yollarının yerini önce stabilize olarak yapılan daha sonra trafik arttıkça asfaltlanan yollar aldı. Karayolları Genel Md, 9 yıllık programı zamanında başarıyla tamamlayarak, devlet yollarını sürekli bakım altına aldı.

Bu devlet yolları programı içinde Çorum bakımından en önemli yol Çorum Çerikli Ankara bağlantısıdır. 1955 yılında tamamlanan bu yol Çorum'un Türkiye içindeki konumunu değiştirmiştir. Bu yol İç ve Güney Anadolu'yu Merzifon ve Samsun üzerinden tüm Karadeniz şehir ve kasabalarına bağlamaktadır. İl içindeki uzunluğu 116 km. olan bu yol, ilin temel ulaşım eksenine haline gelmiştir,

Bu yolun gelişmesi Çorum'u 1950 öncesinin büyük ölçüde Samsun'a bağlı kenti olmaktan çıkarmıştır. Çorum'un İç Anadolu ve Ankara ile ilişkilerinin yoğunlaşmasına neden olmuştur. Karayolu ulaşımının gelişmesi Çorum'un sebze ve benzeri ürünlerde Güney Anadolu'dan yararlanmasına olanak sağladığı gibi, Çorum'un ürünlerine de 14 illik Doğu Karadeniz ve Kuzeydoğu Anadolu pazarını açmıştır.

1950 yılında devlet yollarının yapımının TCK'ya verilmesinin başarılı sonuç vermesi il yönetimlerine bırakılan il ve köy yollarının yapımında başarılı sonuçlar alınmaması üzerine il yollarının yapımı 1955-1966 yılları arasında TCK'ya, köy yollarının yapımı da 1965 yılında kurulan YSE Genel Müdürlüğü'ne bırakılarak merkezileştirildi. Karayolu yapımındaki bu çabalar sonucunda 1967 yılında Çorum ilinde ulaşılan durum 571 km. devlet yolu, 420 km. il yolu, 660 km. köy yoluydu. Bu yol ağı iller ve ilçeler arası bağlantılar bakımından yeterliyse de, 746 köy yerleşmesinin bağlantısını sağlamakta yetersiz kalıyordu. Köyler sistemini birbirine yeterli düzeyde bağlayabilmek için 2941 km'lik bir köy yolu ağı kurulması gerektiği hesaplanıyordu. 1973 yılında bu 2941 km'lik yol ağından 1183 km'si stabilize, 596 km'si ilk tesviye olmak üzere 1779 km. köy yolu yapılmış bulunuyordu. 1982 yılında köy yolu ağı 3901 km'ye ulaşmıştır.

Bu yolların 2914 km'si stabilize, 618 km'si ilk tesviye ve 469 km'si ise ham yoldur. Ham yolların 170 km'sinin 1982 sonunda, 299 km'sinin ise 1983-84 döneminde bitirilmesi programlanmıştır.

Böylece 30 yıllık inceleme dönemimizde Çorum kentinin hem kendi hinterlandında hem de ülke pazarlarına karayolu bağlantısı büyük ölçüde gerçekleştirilmiş bulunmaktadır. Bu dönemdeki ulaşım alt yapısında olan gelişmelerin betimlenmesini tamamlamak için Samsun Limanı üstünde de durmak gerekiyor. Çorum kentinin de limanı işlevini gören Samsun'da daha önceki bölümde gördüğümüz gibi 1950 öncesinde kapalı bir liman yoktu. Sadece iskeleler vardı. 1953 yılında yapımı ihale edilen Samsun limanının inşaatı 14.12.1960'ta tamamlanmıştır. 10.000 tonluk 12-15 geminin barınabileceği ve 10.000 tonluk 5 geminin rıhtıma yanaşabileceği şekilde planlanan liman, yılda 1000.000 tonluk taşıma kapasitesi için teçhiz edilmiştir (1).

Çorum ilinin ulaşım alt yapısındaki bu gelişmeler beraberinde ilde motorlu araçların sayısında da Tablo (1)'de görülen artışı getirmiştir. Tablo (1) Çorum iline kayıtlı araçların sayısını göstermektedir. Ama bu araçlardaki artış sayısının Çorum ilindeki ulaşım etkinliklerinin gelişmesinin yeterli bir göstergesi olmayacağı söylenebilir. Çorum ili bir geçit niteliğine sahip olduğu için bu geçitten yararlanan diğer illerin araçları da Çorum'a hizmet vermektedir. Bu sav geçerli olmakla birlikte Tablo (1) yine de bazı gelişme eğimlerini göstermek bakımından yararlıdır. 1952 yılında her Çeşit motorlu araç sayısında hızlı bir artış vardır. 1955 yılından sonra Türkiye'nin döviz darboğazlarıyla karşılaşmış olması, araç sayısının artışında da etkisini göstermektedir. 1956-1959 yılları motorlu araç sayısında gerileme yılları olarak ortaya çıkmaktadır. Ara sayılarındaki artışlar 1963-1964'ten sonra tekrar hızlanmaktadır.

Araç türlerine göre artışlarda farklı eğimler vardır. Kamyon kamyonet, minibüs ve otobüs sayılarındaki artış, otomobil sayısındaki artışa göre daha düzenli bir artış eğilimi gösterirken otomobil sayısındaki artışlar daha dalgalı bir görünümündedir.

1952 yılında bir sıçrama gösteren otomobil sayısı 1963 yılına kadar büyük ölçüde durağan kalmıştır. 1964 yılında artışa tekrar başlamış, 1970-1971 yıllarında sabit kalmıştır. 1972 yılında otomobil sayısı yeniden hızla artmaya başlamış, bu artış 1980'lere kadar sürmüş sonra yavaşlamıştır. Kamyon ve otobüs gibi ticari amaçla kullanılan araçların artışını daha çok taşıma talebi belirlerken, otomobil artışı ekonomik konjonktüre ve Türkiye'de üretiminin başlanması gibi faktörlere bağlı kalmıştır.

1950'den 1980'e kadar il içindeki motorlu araç sayısındaki bu artışa, paralel olarak otobüs ve kamyon taşımacılığının örgütlenmesi de gelişti. İlk otobüslerin kamyonlara

karoseri geçirerek yapıldığı ve genellikle sahiplerinin sürücülüğünde işletildiği görülmüştü. Birden fazla otobüse sahip olarak ilk firmalaşma eğilimleri 1950'den sonra ortaya çıktı. Önceleri Celal Güçlü firması Samsun-Çorum, Çorum-Yozgat-Ankara hatlarında çalışıyordu. 1952 yılında Celal Güçlü Atıf Seydim firmalarının varlığını Ankara ve Amasya'ya çalıştıklarını görüyoruz. 1954 yılında Fazlı Baykara, Lütfi Çerikli, Fuat Kuşçu, Ferhat Akpınar bir araya gelerek Güven yazıhanesini oluşturdular. Böyle tek tek otobüs sahiplerinin bir araya gelerek oluşturduğu şirket 4-5 otobüslük bir büyüklüğe sahiptir. Bu grup 1957 yılına kadar çalışmış, bu yılda Muhittin Yorğa, Şeref Yorğa, Ahmet Öz Güvendiklerle bir araya gelerek girişimlerini geliştirdiler. 1960 yılına kadar ortaya çıkan otobüs yazıhaneleri, daha çok kent merkezinde ve çevresinde dağınık olarak bulunuyorlardı. Küçük girişimcilik niteliğinin ağır bastığı bir ulaşım işletmeciliğinin, düzen altına alınmasında ve gelişmesinde önemli etkinliği olan belediye garajı 1960 yılında işletmeye girdi. Çorum Belediye garajında benzer kent garajlarında olduğu gibi, dokuz yazıhaneli bir lokanta, bir kahvehane, bir berber, bir bakkal, wc'ler, açık park yeri bulunuyordu.

1960 yılı ulaşım hizmetlerinin örgütlenmesinde sadece belediye garajının kurulmasıyla önem kazanmıyor, aynı yıl İsmail Ülgen ve arkadaşları Çorum Seyahat Şirketi'ni kuruyor. Bu, Çorum kentinde otobüs işletmelerinin görece olarak daha büyük işletmeler haline gelmesinin başlangıcı oluyordu. Bu şirket çalışmasına halen devam etmektedir. Yalnız 1974 yılında ikiye ayrılmıştır. Çorum Seyahat Şirketi'nden ayrılan bir grup Ankara'da Hattuşaş Şirketi'ni kurmuştur. 1976 yılında da Alacalı girişimciler Koparan Firması'nı kurdular. Kentler arası yolcu taşımacılığı büyük ölçüde bu üç firma, Çorum Seyahat, Koparan ve Hattuşaş tarafından denetlenmektedir. 1981'de Çorum seyahatin 12, Hattuşaş'ın 12, Koparan'ın 25 otobüsü vardı.

Çorum otobüs işletmelerinin büyüklükleri Çorum'a ilişkin tüm yolculuk taleplerini denetim altına almaya yetmemektedir. Samsun-Çorum hattı Samsunlu işletmecilerin elindedir. Karadeniz'den gelen Çorum'dan geçen otobüsler İstanbul, İzmir vb. illere olan yolculuk taleplerini karşılamakta önemli işlevler yüklenmektedir. İstanbul'a Çorum'un üç büyük firması her gün birer sefer kaldırmaktadır. İzmir'e ise sadece Koparan Firması günde bir sefer yapmaktadır. Çorum otobüslerinin kentler arası yolculuklarda esas denetledikleri hatların Çorum-Amasya ve Çorum-Ankara hatları olduğu söylenebilir. Amasya'ya Çorum Seyahat çalışmaktadır. Ankara'ya çalışan her üç firmada toplam olarak günde Çorum'dan Ankara'ya 30 sefer kaldırmakta günde 1200 kişilik bir kapasite arz etmektedir.

İlçelerle Çorum'un ilişkileri de bu üç şirketin kaldırdığı otobüsler, yahut yerel şirketlerin otobüsleri ve minibüsler yardımıyla kurulmaktadır. Mecitözü Osmancık'la ilişki Çorum Seyahatle, Alaca ile ilişki Koparan, İskilip'le ilişki Hattuşaş firmalarının araçlarınca kurulmaktadır. Köyler ise genellikle bu köyden olanlarca işletilen bir ya da iki minibüs ya da bazı köylerde görüldüğü gibi eski otobüsler aracılığıyla kentle bağlantılarını kurmaktadır.

1981 yılından itibaren Çorum Belediyesi de kent çevresindeki köylere otobüs işletmeye başlamıştır.

TABLO (2): ÇORUM'UN 1981 YILINDA İLÇELERİNE VE BELLİ BAŞLI İL MERKEZLERİNE UZAKLIKLARI

ÇORUM -ALACA	49 Km.	Her saat başı otobüs vardır.	80 TL.
ÇORUM - BAYAT	78 Km.	İki saat arayla otobüs çalışır.	100 TL.
ÇORUM İSKİLİP	55 Km.	Her saat başı otobüs vardır.	80 TL.
ÇORUM-KARGI	113 Km.	9.00 ve 15.00'de karşılıklı iki Otobüs, Çankırı otobüsleri de buradan geçer.	140 TL.
ÇORUM MECİDÖZÜ	37 Km.	Saat başı minibüs var.	50 TL.
ÇORUM -ORTAKÖY	53 Km.	Saat başı otobüs çalışır.	110 TL.
ÇORUM-OSMANCIK	58 Km.	Saat başı otobüs çalışır	95 TL.
ÇORUM-SUNGURLU	69 Km.	Saat başı minibüs çalışır.	80 TL.
ÇORUM-İSTANBUL	608 km	Hergün 7.00 — 12.00 ve 19.00'da karşılıklı otobüs seferleri	650 TL.
ÇORUM - ANKARA	241 Km.	Hergün 6.30-20.00 arasında saat başı otobüs seferleri	250 TL.
ÇORUM-İZMİR	830 Km.	Hergün 19.00'da karşılıklı otobüs seferleri var.	750 TL.
ÇORUM - SAMSUN :	173 Km.	Her saatbaşı otobüs var.	250 TL.

Kaynak :100 Yılda Çorum, s. 23

Çorum'da yolcu taşımacılığının bu şekilde gelişmesi 1960'lı yıllarda yapılan belediye garajını yetersiz hale sokmuştur. Bunun üzerine 1976 yılında otobüs terminali, turistik otel ve şehir iş hanı kompleksi projesi yarışma yoluyla elde edilip 13.000.000 TL. keşif bedeliyle ihaleye çıkarılmış ve inşaatla başlanmıştır.

Yolcu taşımacılığındaki bu gelişme yanı sıra, yük taşımacılığının örgütlenmesinde önemli gelişmeler göstermiştir. Önce kamyon sahipliği ve sürücülüğünün farklılaşmadığı bir küçük girişimcilik kategorisi olarak başlayan yük taşımacılığı, tarımsal ürün taşımacılığı yanı sıra, ilde özellikle linyit çıkarımının artması üzerine

gelişmeye başlamış, daha sonra çimento sanayi ve tuğla sanayiinin de kurulması üzerine, gelişmesi daha da hızlanmıştır. Hem Çorum kentinde hem de ilçelerinde çok sayıda küçük nakliye şirketi kurulmuştur. Özellikle kömür madenlerine yakın köylerde kamyon sahipliği artmıştır. Bu tür köylerde ortalama 30 kadar kamyon vardır. Kömür madenleri çevresindeki kamyon sahipleri bir araya gelerek Dodurga Nakliyecileri Kooperatifi'ni kurmuşlardır. Çorum'da ulaşımdaki bu gelişmeye paralel olarak haberleşmede de bir gelişme izlenmektedir. Çorum PTT işyerleri Samsun Başmüdürlüğü'ne bağlıdır. İlde PTT'nin 9 merkezi, 17 şube ve 110 acentesi bulunmaktadır. İlde toplam telefon santral kapasitesi 7490 otomatik santral kapasitesi ise 4000'dir. 1980 yılında telefon abonesi sayısı 600, bekleyen sayısı 7884 kişiydi. Aynı yılda 5 teleks abonesi bulunuyor, 19 kişi sırada beklemekteydi. 1981 Ocak ayında Çorum kenti 4691 kod numarasıyla kentlerarası otomatik telefon sistemine bağlanmıştır 1985 Ağustos ayında geliştirilerek 469 olmuştur.

Çorum ve Yöresinin Ekonomik ve Sosyal Yapısındaki Değişmeler

Çorum kentinin gelişmesi, büyük ölçüde hinterlandındaki artı ürünün denetlenmesine bağlı olduğundan, Çorum kentindeki gelişmeleri kavrayabilmek için önce Çorum hinterlandındaki gelişmeleri incelemek gerekir. 1950-1980 döneminde Çorum hinterlandı ne kadar değişmiştir? Bu hinterlandda yer alan tarım, ormancılık ve maden çıkarımı faaliyetleri nasıl bir gelişme göstermiştir? Bu soruların yanıtlarını sırasıyla ele alalım.

Çorum'un ekonomik ilişkilerinde ne tür değişme olduğu, ulaşım sistemindeki gelişmelere paralel olacak Çorum'un hinterlandının nasıl değiştiğine bir önceki bölümde değinilmişti. Bu nedenle bu bölümde sadece 1950-1980 döneminde Çorum ilinin idari yapısındaki değişmeler dolayısıyla hinterlandında meydana gelen gelişmelere değinilecektir. 1950 sonrasında Çorum'un idari yapısında üç değişme oldu. 22.7.1953'te Kargı ilçesi Kastamonu'dan ayrılarak Çorum'a bağlandı. Böylece il 1301 km² büyüdü. Diğer iki değişiklikte Çorum ilinin alanı etkilenmedi. İskilip ilçesi bölünerek, 1.4.1958'de Bayat ayrı bir ilçe haline geldi. Benzer şekilde 1959 yılında Ortaköy Mecidözü'nden ayrılarak ayrı bir ilçe oldu.

Çorum Hinterlandındaki Ekonomik Faaliyetlerin Gelişimi

Çorum'un hinterlandındaki ekonomik faaliyetlerin gelişimi esas ağırlığı tarıma vererek görelim:

Tarımsal yapı

1950'lerden sonra Çorum'da ulaşım olanaklarının hızla geliştiğini, araba ile taşımacılıktan, motorlu araçlarla taşımacılığa geçildiği bir önceki bölümde görülmüştür. Bu dönüşüm taşıma maliyetlerini hızla düşürüyordu. Bu ise, Çorum'un tarım ekonomisinin yerel pazarlardan ulusal ve uluslararası pazara açılmasını geliştiriyordu. Böyle daha büyük pazarlara açılma, ürün çeşitlenmesinin azalması ve Çorum'da tarımsal üretimin belli ürünlerde uzlaşması yönünde bir eğilimi başlatıyordu.

İnceleme dönemimizde tarımsal üretimde gözlenen değişimlerin altındaki ikinci önemli neden tarımsal teknolojiye gelişmelerdir. Tarımsal teknolojinin gelişmesi bakımından üç farklı dönem gözlenmektedir. Birinci dönem 1950'lerden sonra traktör sayısının artmaya başlamasından 1966'lara kadar devam eden dönemdir. Bu dönemin niteliği traktör sayısının artışına paralel olarak ekilen toprak miktarında bir artış olması ama, gübre olarak vb. modern tarımsal girdilerin kullanılmasında önemli bir artış olmadığı için önemli bir verimlilik artışı olmamasıdır diye tanımlanabilir. Bu dönemde tarımsal teknolojiye değişen sadece makinalaşma olmuştur. İkinci dönem olarak 1966-1976 yılları arasındaki on yıl gösterilebilir. Bu dönemde bir yandan tarımda makinalaşma sürerken, Öte yandan yüksek verimli kültür türlerinin sokulması yanı sıra gübre ve tarımsal mücadele ilaçları kullanımı artmaya başlamıştır. Bu dönemde gerçekleşen tarımsal ürün artışını ekim alanının genişlemesinden çok verimlilik artışına bağlamak gerekir, üçüncü dönem 1970 yılında Çankırı-Çorum kırsal kalkınma projesinin uygulanmaya başlamasından günümüze kadar uzanan dönemdir. Bu dönemde Çorum'da uygulanan yoğun bir tarımsal eğitim projesiyle tarım teknolojisindeki gelişmenin yaygınlaştırılması ve yoğunlaştırılması sağlanmıştır.

1976 yılı sonunda uygulamaya konulan 161.6 milyon dolarlık Çorum-Çankırı Kırsal Kalkınma Projesi 5 yıllık uygulama süresi içinde 8000 çiftçi ailesinin gelirini ortalama 980 dolarda %70 bir artırımla 1670 dolara yükseltmeyi amaçlamıştı. Bu amacına ulaşmak için a) Yoğun bir tarımsal eğitim hizmetini, b) tarımsal kredilerin geliştirilmesini, c) 12500 hektarlık alanda sulamayı ve 7500 hektarlık alanda tarla geliştirilmesini d) 1133 km. köy yolunun iyileştirilmesini, 120 köye içme suyu 233 köye elektrik götürülmesini 63 köye sosyal tesisler yapılmasını öngörüyordu.

Bu proje içinde 1981 yılı ortalarına kadar oldukça yaygın bir tarımsal “extension” faaliyeti gerçekleştirildi. 44000 çiftçi ile kredi verme kanalıyla ilişki kurularak tarımsal teknolojileri etkilendi, 1700 çiftçinin katıldığı 547 tarla günü yapılarak yeni tekniklerin uygulaması gösterildi. Projede 115 köy ajanının sürekli olarak köylülerle temasta olması sağlandı. Çorum’da 137 köyde değişik büyüklükte toprağa sahip 252 önder çiftçi seçilerek bu çiftçilerin işletmeleri model işletmeler haline getirilerek yeni tarımsal teknolojilerin uygulanması gösterildi. Bu yoğun tarımsal teknoloji yayma faaliyeti, tarım teknolojisinin hızla değişmesi için gerekli yol göstericiliği yaptı.

Çorum’da tarımsal yapının, değişme evrelerini ve değişmeyi doğuran temel etkenleri gördükten sonra, 1950-1980 yılları arasında tarımdaki değişimin daha ayrıntılı bir incelemesine girebiliriz.

Çorum tarımındaki teknolojik gelişmeyi daha yakından izleyebilmek için Tablo (3) hazırlanmıştır. Çorum tarımının teknolojik gelişmesini incelerken sadece üç gösterge kullanılmıştır. Bunlar, toprak sürülmesini hayvan gücüne bağlı olmaktan kurtaran traktörle, hasadı insan gücüne bağlı olmaktan kurtaran biçerdöver ve topraktan alınan verimin artırılmasında en etkin girdi olan gübre kullanımıdır. Çorum’da traktör artışı esas olarak 1952 yılından sonra görülmeye başlamıştır. Bu ilk yıllarda giren traktörler gazla işleyen traktörlerdir. 1955’ten sonra mazotla işleyen dizel motorlu traktörlerin girmesinden sonra traktör sayısındaki artış hızlanmıştır. Bu ilk yıllarda sadece büyük çiftçilerde görülen traktör sahipliği orta ve bazı özel durumlarda küçük çiftçilere bile inmiştir. 1980 yılında traktör başına ekilen dikilen alan 35 hektar altına düşmüştür. Biçerdöver sayısındaki gelişme de benzer eğilimi göstermektedir.

Traktörün girmesine paralel pulluk, kazayağı, treyler vb. traktör ekipmanları da yaygınlaşmıştır. Buna rağmen bazı önemli tarımsal araçların hala yaygınlaşmamış olduğu Çorum-Çankırı Kırsal Kalkınma Projesi çerçevesinde yapılan araştırmalarda saptanmıştır.

Bu eksiklikler arasında özellikle bölgenin en önemli ürünü olan buğday ve arpanın verimin artmasında çok etkili olabilecek mibzerin yaygınlaşmaması, sulama yapılan yerlerde sulamaya ilişkin ekipmanın gelişmemiş olması sayılabilir.

Kullanılan tarımsal girdilerden verimlilik üstünde etkisi en yüksek olan gübre kullanımında, esas olarak 1965-1966 yılından sonra hızlanma başladığı görülmektedir. Gübre kullanılmasında il verimlilik ortalamasını etkileyebilecek önemdeki artışlar, 1975 yılından sonra olmuş 1978 yılında uygulanan sübvansiyonlu gübre fiyatları politikası sonucunda en yüksek düzeye ulaşmıştır. 24 Ocak 1980 stabilizasyon kararlarının gübre fiyatlarına neden olduğu artışlar dolayısıyla da 1980 yılında

gerileme görülmüştür. Zararlılarla mücadele konusunda kullanılan tarımsal ilaçların kullanılmasındaki artışla genellikle gübre artışına paralel olarak gelişme göstermiştir. Ama önemli bir farklılığı 1978 sonrasında da artışını sürdürmüş olmasıdır. 1978 yılında Çorum-Çankırı proje alanında 92.8 ton tarımsal ilaç kullanılmışken, bu miktar 1959 yılında 264.5 tona yükselmiştir.

Tarımsal girdilerden üzerinde durulması gereken üçüncü konu ıslah edilmiş tohumluk dağıtımdır. Tarımın verimliliğinin artışında önemli etkisi olan ıslah edilmiş tohumluk kullanımında 1967 yılından itibaren sürekli bir gelişme içindedir. 1937 yılında Hıdırlık'ta kurulduğunu gördüğümüz Çorum deneme istasyonu (tarlası)'nda 1967 yılında tohumluk arpa üretip köylülere dağıtıyordu. Bu yılda 33.8 ton tohumluk arpa il emrine verilmişti, ayrıca köylülere ıslah edilmiş buğday tohumluğu satılıyordu. 1972 yılında köylülere verilen iyi tohumluk miktarı buğdayda 414 ton arpada 113 tona yükseldi.

1980-81 ekim yılında Çorum-Çankırı projesince ve Teknik Ziraat Müdürlüğü vb. resmi kaynaklarca sağlanan sertifikalı tohumluk miktarı buğdayda 789 tona, arpada 260 tona yükselmiştir. Bu artışlara rağmen sağlanan tohumluk buğday ve arpa alanının ancak yüzde 2.1'i için yeterlidir.

Kullanılan tarımsal araçlar ve temel girdilerdeki bu değişimin Çorum tarımının verimliliğini nasıl etkilediğini incelemek için Tablo 4 hazırlanmıştır. Tabloda Çorum'un tarımsal ekonomisinde önemli bir yer tutan tarımsal ürünlerin hektar başına verimlerinin 30 yıllık dönem içinde nasıl değiştiği gösterilmektedir. Yıllar arasında iklim koşullarından doğan dalgalanmalar bir yana bırakılırsa, şeker pancarı dışındaki tüm ürünlerin verimlerinde 1974 yılından sonra önemli bir artış olduğu görülmektedir. Bu hem Türkiye'de gübre sarfiyatının artışıyla hem de Çorum Çankırı Kırsal Kalkınma Projesi'nin uygulanmasının üst üste düşen etkileri sonucunda gerçekleşmiştir. Şeker pancarının verimliliğinde 1972 yılına kadar sürekli bir verimlilik artışı sürerken, 1973 yılından itibaren önemli bir verimlilik düşmesi görülmektedir.

Bu düşüşün temel nedeni 1973-1978 arasındaki pazar sorunları ve buna bağlı olarak fiyat dengesizliğidir. Ayrıca, ayçiçeğine ödenen birim fiyatının daha fazla oluşu ve bir de 'Çorum Şeker Fabrikası yapılmıyor' söylentilerinin de etkisiyle ay çiçek ekimi artmıştır. Fakat son yıllarda şeker pancarı üretimi tekrar artmaya başlamıştır.

Çorum'da tarımsal verimliliğin 1974 yılına kadar önemli sıçramalar göstermemesi, bu yıllara kadar Çorum'da tarımsal üretimdeki artışları büyük ölçüde ekilen alanların genişlemesine bağlı kılmıştır. Çorum'da ekilen ve dikilen alanların 30 yıldaki gelişimi

Tablo (5)'de verilmiştir. Çorum ekonomisinin temel ürünü olan hububatın ekim alanları 1950-1955 arasında çok hızlı bir artış göstermiştir. Artış 1956-1960 arasında yavaşlayarak devam etmiş 1960'tan 1980'e kadar büyük ölçüde sabit kalmıştır, nakliyat ve sanayi, ürünlerinin ekiliş alanlarındaki gelişme büyük ölçüde birbirine benzer bir eğilim göstermiştir. Bu iki ürünün ekim alanının artışında 1950-1960 arasında düzenli bir artış görülmektedir. Bu artış hububat alanının artışına paralel olarak sürmüştür. 1960-1965 arasında sanayi ürünleri ve bakliyat ekim alanı hububat ekim alanı aleyhine bir süre daha gelişme gösterdiyse de, 1966-1973 yılları arasında 1960 yılı düzeyine geri çekilmişler, 1974 yılından itibaren de sürekli ve hızlı bir artış göstermişlerdir. Bağ alanlarında da 1950-1960 yılları arasında sürekli bir artış görülmekte daha sonra yavaşlayan bu artış özellikle 1967 sonrasında durmaktadır denilebilir. Ağaç sayısında da 1950-1974 yılları arasında düzenli ve sürekli bir artış görülmekte, ağaç sayısındaki artış 1974'ler sonrasında durmakta ve gerilemektedir.

1950 -1960 yılları arasında ekim alanında görülen gelişmeler genellikle meraların tarımsal alana dönüşmesiyle gerçekleşmiştir. Oysa 1974'ler sonrasındaki gelişmeler nadas alanlarının azalması ve münavebeli tarımın artmasıyla gerçekleşmiştir. Çorum'da 1975'te nadasa bırakılan topraklar, tarıma açılan toprakların %40-45'i iken, 1980 yılında % 30'una, 1981 'de de % 23-25'ine düştüğü tahmin edilmektedir (2).

Tarım yapılan alanda ve tarımsal üretim teknolojisindeki bu değişimlerin, tarımsal üretim miktarına olan etkilerini gözlemek için Tablo (6) hazırlanmıştır. Tablo (6)'nın incelenmesi bize 1950-1980 döneminde üretilen tarımsal ürünlerin çeşitlenmesinde iki farklı sürecin etkili olduğunu göstermektedir. Süreçlerden birincisi bu yazının başlangıcında üzerinde durulan Çorum'un ulusal ve uluslararası işbölümünde yerinin değişmesine paralel olarak, belli ürünlerin yetiştirilmesinde uzmanlaşma eğilimidir. 1975'lere kadar buğday, arpa, pirinç, şeker parçan, soğan, patates, Çorum kırsal ekonomisinin sürekli olarak uzmanlaşma eğilimi artan ürünleri olmuştur. Bir başka deyişle Çorum kırsal ekonomisinde bu tarihe kadar tarımsal ürünlerin çeşitlenmesinde bir azalma eğilimi gözlenmiştir.

1975'ten sonra ikinci sürecin çalışmaya başladığı görülmektedir. Bu yıllardan sonra kırsal kalkınma projesi çerçevesinde, hububat-nadas şeklindeki iki yıllık münavebelerin yerini, buğday-baklagiller-nadas, buğday-baklagiller-buğday/arpa-nadas, buğday-baklagiller-buğday/arpa-yembitkisi (sebze)-nadas gibi üç, dört ya da beş yıllık münavebeli tarım almaya başlayınca (3), uzmanlaşılan ürün sayısında bir artma görülmüş üretimde yeniden bir çeşitlenme eğilimi doğmuştur. Çorum

ekonomisi içinde 1975'ten sonra önemi artan ürünler: mısır, nohut, mercimek, ayçiçeği ve mercimek olmuştur. Çorum'un kırsal ekonomisini belirleyen ürün sayısı 6'dan 10'a çıkmıştır.

Çorum kırsal ekonomisinin en önemli ürünleri olan buğday ve arpa üretimindeki gelişme 1950-1963 yılları arasında ekim alanındaki gelişmeye paralel olarak sürekli bir artış göstermiştir. 1964 döneminde gösterdiği ufak bir gecikmeyle 1975 yılına kadar büyük ölçüde sabit kalmış 1976 yılından itibaren hızlı bir artış göstermiştir. Bu artış sırasında üretilen buğday türlerinde de bir değişim olmuştur. 1981 yılında buğday ekim sahasının yüzde 50'si üveyik gibi yerli cinslere ayrılırken yüzde 50'si de yüksek verimli yeni cinslere ayrılmıştı. Bu yüksek verimli cinsler sert buğdayda taban arazide ekilen Çakmak 79, "kır taban" arazide ekilen Kundura 1149 Berkmen'dir. Yumuşak buğdayda ise, taban arazilerle Bezostia Porsuk, kır taban arazide Bolal 2973, kıraç arazide Kıraç 66'dır (4). Arpada ise 157-37 Tokat arpası yüksek verimli tür olarak yayılmaktadır.

Tablo (6)'da görülmektedir ki, münavebenin girmesi özellikle bakliyat alanında nohut ve mercimeğin gerilmesine neden olmuştur. 1960'lı yılların bakliyat türleri arasında farklılaşmamış üretimi 1975'lerden sonra hızla bu iki ürün lehine gelişmiştir.

Tablo (6)'da şeker pancarı üretiminde ilk önemli sıçrama 1955 yılında görülmektedir. Bu sıçrama 1954 yılında Amasya, Suluova'da kurulan şeker fabrikasının üretime geçmesiyle ilişkilidir. Kurulduğunda 1200 ton/gün pancar işleme kapasitesinde olan fabrikanın kapasitesi 1972'de 5000 ton/gün kapasitesine kadar artırılmış bulunuyordu. Fabrika kapasitesinde gelişime paralel olarak, pancar üretiminin de arttığı Tablo (6)'da izlenmektedir (5).

Şeker pancarı üretiminin artışı ile 1972 yılından sonra Çorum'da ayçiçeği üretimindeki artış yakından ilişkilidir. 1972 yılında Bakanlar Kurulu aldığı bir kararla şekerpancarı üretim alanlarında ayçiçeği üretilmesini özendirmek istemiştir. Bu kararın etkisi Tablo (6)'da 1972 yılından sonra hızlanan ayçiçeği üretiminde kendisini açıkça göstermektedir. Şeker şirketinin ektirdiği bu ayçiçekleri, yine Şeker Şirketinin bir girişimi olan Meray Fabrikasınca satın alınarak değerlendirilmektedir.

1980 yılında cari fiyatlarla 20 milyar TL olan Çorum tarımsal gelirin %65'i toprak mahsullerinden kaynaklanırken %35'i de hayvan ürünlerinden kaynaklanıyordu (6). Çorum kırsal ekonomisinde bu önemde bir yer tutan hayvan üretiminin gelişmesini gözleyebilmek için Tablo (7) hazırlanmıştır.

Çorum'da toprak ürünlerindeki gelişmenin büyük ölçüde meraların tarımsal alana dönüştürülmesiyle gerçekleştiğini görmüştük. 1940'lı yıllarda 620.000 hektar olan çayır otlak (7) ve meralar 1980'lerde 309.000 hektara düşmüştür (8). Bu dönüşüm hayvan üretiminde önemli bir düşme yaratmamıştır denilebilir. Hatta hayvancılık gelirlerinin toplam tarım gelirleri içindeki payı da gelişmiştir. Tarım geliri içinde hayvancılık gelirin payı 1963 yılında % 29.3 iken 1980'de % 35'e çıkmıştır (9).

Çorum'da mera ve otlaklarda bu gerilemeye rağmen hayvancılık üretimindeki bu artışta bir yandan tarımsal üretim artıklarının kullanılması örneğin buğday ve arpa üretiminin sonucunda elde edilen samanların hayvanların beslenmesinde kullanılması öte yandan nadas alanlarının ve hasadı yapılan tarlaların otlatmada kullanılması gibi yollarla mera ve otlaklarda meydana gelen azalmanın dengelenmesinin önemli payı olmuştur. Ayrıca, hayvan yetiştirilmesindeki gelişmeler hayvancılık üretiminin payının gerilemesini önlemiştir.

Tablo (7)'den hayvan yetiştirilmesinde gözlenen ilginç bir değişme Çorum'da hayvan varlığının bileşiminin dönüşmesidir. 1950-1980 döneminde 1960'lara kadar koyun, keçi ve tiftik keçisi sayısında oldukça paralel bir artış meydana gelmiş 1960-1970 yılları arasında koyun sayısı sabit kalırken, her iki keçi türü bir miktar gerileme göstermişlerdir. 1970-1980 döneminde her iki keçi türünün miktarı sabit kalırken koyun miktarı çok hızlı bir gelişme göstererek küçükbaş hayvan yetiştirilmesinde baş tür haline gelmiştir. Çorum'da yetiştirilen koyunlar genellikle Akkaraman ve Gıcık cinsidir (10). Koyun sayısındaki bu artışa paralel olarak koyun cinsinin ıslahı için önceleri Merinos denemeleri yapıldıysa da, yaygınlaşmamıştır. Çorum Çankırı kırsal projesi içinde, Akkaraman yerine, daha ince yünlü Malya koyununun sokulmasına çalışılmaktadır (11).

Büyükbaş hayvanların yani sığır ve mandanın sayısı 1950-1964 arasında hızlı olmamakla beraber sürekli olarak artmış daha sonra da 1972 yıllarına kadar gerileme göstermiş, sayı olarak 1950 yılı seviyesine düşmüştür. 1973'ten sonra ise yeniden bir artış görülmektedir. Bu artış mandadan çok sığırdadır. Eğer 30 yıllık döneminin tümüne bakılırsa büyük baş hayvanların sayısındaki değişimin küçükbaş hayvan sayısındaki değişmeye göre çok daha az olduğu söylenebilir.

Büyükbaş hayvanlarda ekonomik bakımdan en önemli değişiklik sığırların türlerinde gözlenen değişikliktir. 1979 yılındaki 280910 sığırdan 262985'i kara yerli sağırdır. Kara sığırlar iyi beslenme koşullarında bile yılda 700 kg. süt verimini aşmamaktadır. 1979 yılında Çorum'da 1460 İsviçre kırmızısı ve 1037 Holstein Friesian inek bulunuyordu, Ayrıca yerli ırklarla bunların melezlemesine gidiliyordu. İsviçre

kırmızısı yerli melezlerin sayısı 13345 Holstein yerli melezleri 1037'ye yükselmişti (12).

At, katır, eşek gibi çiftlik hayvanları, traktör sayısındaki artışa rağmen, 1965'lere kadar yavaşta olsa bir artış göstermiş ve işlevlerini bir ölçüde de olsa korumuştur. 1975 yılından itibaren sayılarında hızlanan bir azalma görülmektedir. Bu hayvanlar artık, işlevlerini daha çok Çorum'un dağlık kesimlerinde sürdürmektedir.

Çorum 'da yapılan hayvancılık genellikle, toprak faaliyetlerine bir destek niteliğindedir. Çorum'da önder çiftçiler üzerinde yapılan bir araştırma, bu çiftçilerin %98'inin hayvancılık yaptığını göstermektedir. Ekseri çiftçilerin yerli inekleri vardır, sayısı buzağlar dahil 5- 6'yı bulmaktadır. Ayrıca koyun bulunduran çiftçiler ortalama 40 koyunluk bir sürüye sahiptir. Genellikle orta büyüklükteki çiftçilerde hayvan sayısı artmakta, büyük toprak sahipleriyle küçük çiftçilerde birkaç baş koyun ve ineğe inmektedir (13).

1950-1980 yılları arasında Çorum'un kırsal alanında üretim teknolojisinde ve tarımsal üretimde meydana gelen gelişmeleri gördükten sonra, son olarak bu değişimlerin kırsal alandaki işletme büyüklüklerini nasıl etkilediği üzerinde duralım. Kırsal alanda işletme büyüklüklerinin dağ ibramın nasıl değiştiğini elimizdeki bilgiler ancak 1967 yılına kadar izlemeğe olanak veriyor. İşletme büyüklüklerinin 1952-1967 yılları arasındaki değişimini izlemek için Tablo (8) hazırlanmıştır.

Tablo (8)'de gözlenen en açık eğilim 1-50 dekar arası küçük üreticiliğin yaygınlaşmasıdır. Eğer bu istatistikii bilgiler güvenilir ise 100-200 dekar arası orta çiftçilik ve 200 dekardan büyük çiftliğin 1952- 1960 arasında geliştiği 1960 sonrasında bir gelişme gösterdiği söylenebilir. Küçük çiftliğin yaygınlaşması bu ilde hiçbir toprak yoğunlaşması olmadığı şekilde yorumlanmamalıdır. Ekilen topraklar sürekli olarak arttığı için orta ve büyük işletmelerin paylarının korunması ancak bu yoğunlaşma sürecinde varlığıyla sağlanmaktadır. Hem toprak genişlemesi, hem toprak yoğunlaşması, hem de toprak parçalanması süreçleri birlikte çalışmaktadır. Tablo (8)'de görülen dağılımlar bu süreçlerin hepsinin birlikte çalışması sonucunda ortaya çıkan bileşkedir. Bu süreçlerin çalışması sonucunda hiç topraksız aileler de ortaya çıkmaktadır. 1967 yılı köy envanter etütlerinde saptanan topraksız aile sayısı oranı yüzde 37.2'dir (17). 1976 yılında Çorum-Çankırı Kırsal Kalkınma projesi içinde yapılan "temel araştırma"da ise Çorum'da kırsal kesimde topraksız aile oranını yüzde 11.9 olarak saptanmıştır (18).

Kırsal alanda tarımsal teknolojide, verimlilikte, ve işletme büyüklüklerinin dönüşümünde meydana gelen bu değişiklikler, Çorum'un kırsal ve kentsel alanındaki

nüfusu üzerinde dinamik etkiler doğuruyordu. Bu değişimler ilerideki bölümlerde ele alınacaktır.

Ormancılık Alanındaki Gelişmeler:

Çorum'da, 349.647 hektar orman vardır. Bu toplam il alanının yüzde 28.90'ını oluşturmaktadır. Çorum ormanları üç işletme müdürlüğünce işletilmektedir. Çorum'da en iyi orman varlığının bulunduğu işletme Kargı ilçe alanını kaplayan Kargı Devlet Orman İşletmesidir. Bu alanda ormanlık yer oranı yüzde 58'dir. İkinci işletme İskilip ve Bayat ilçelerini kapsayan İskilip Devlet Orman işletmesidir. Bu işletmede orman oranı yüzde 31'dir. Üçüncü işletme, merkez ilçe Osmancık, Mecitözü, Ortaköy Alaca ve Sungurlu ilçelerini kapsar ormanlık alan oranı yüzde 24'tür.

Çorum ilinin en iyi ormanları Kuzey Batıda, Kargı, İskilip ve Osmancık ilçelerinde bulunur. Çorum merkez ilçesinde ve Bayat ilçelerinde az miktarda iyi koru ormanı vardır. Mecitözü, Alaca ve Sungurlu'daki ormanlar baltalık niteliğindedir, iğne yapraklı karaçam, sarıçam, kızılçam göknar ve ardıç Kargı, Osmancık ve İskilip'te bulunurken yapraklı ağaçlardan meşe kayın, gürgen türleri Çorum Merkez, Mecitözü, Sungurlu, Alaca ve Ortaköy'de daha çok baltalık halinde bulunur (19).

Çorum ilinin 754 köyünden, 143. Orman içi köyü 190 m. orman kenarı köyü olarak ekonomik olarak ormana önemli derecede bağımlıdır. Orman varlığının Çorum kentindeki etkisi Çorum'a bağlı olan bu köylerin ekonomisini belirlemesi yoluyla olduğu kadar da, sağladığı hammaddeye yakınlık üstünlüğüyle Çorum'da orman ürünlerini işleyen sanayinin gelişmesine yol açmasıyla da olmaktadır.

Maden Çıkarımının Gelişimi

Çorum ilinde madencilik alanında yapılan en önemli faaliyet Osmancık ve İskilip ilçeleri arasındaki Alpagut ve Dodurga linyit yataklarından kömür çıkarımıdır. Daha önce 1942 yılında özel idarece Alpagut madenlerinin işletilmeye başladığı görülmüştü. 1954 yılında özel idarenin bu üretimin yanı sıra TKİ Dodurga Madenlerini işletmeye başlamıştır. Böylece özel idarece TKİ yan yana faaliyet göstermişlerdir. 1970 yılı başında da özel idare kendi Alpagut işletmesini de TKİ'ye devretmiştir. Her iki maden alanı tek işletmece yönetilmiştir. Bölgede 22.000.000 ton rezerv olduğu sanılmaktadır.

Bu linyitlerin kalitesi iyi olup ısı değeri ortalama 4800 kalori/kg'dır. Alpagut bölgesinde kömür külü genellikle %9 Dodurga bölgesinde ortalama %18 civarındadır. Rutubet ise genellikle %30 düzeyindedir. Maden damarları yangına elverişli ve grizulu olduğu için önemli işletme problemleri çıkarmaktadır. 1970'li yıllarda yapılan araştırmalar 17.000.000 tonluk görünür ve muhtemel rezervi ortaya koymuştur. TKİ için 1970 başlarında bu madenlerden 200.000 ton/yıl kömür üretilmiş. 1981 yılında 594.500 ton /yıl kömür çıkarılmıştır. TKİ işletmesinde 1970 yılında 1114 işçi çalışıyordu. 1981'de çalışan işçi sayısı 1828'e yükselmiştir.

Üretilen linyitin %75'i Çorum ve çevresinde %25'i Samsun, Ordu, Çankırı, Kastamonu, Kırşehir, Nevşehir, Kayseri ve Ankara'da kullanılmaktadır. Çorum kenti, Çimento Fabrikası, Kiremit ve Tuğla Fabrikaları yakıtlarını bu işletmelerden karşılamaktadır (20).

Kamu kesimince işletilen bu madenler, özel girişimcilerce zaman zaman yılda 2-3 bin ton düzeyinde linyit kömürü üretimi yapılmıştır. Bunların başlıcaları, Osmancık-Zambal-Yeniçeltik işletmesiyle, Osmancık Kubbaba'daki Rasim Uğurlu, Bayat Karakaya'daki Karakaya işletmeleridir.

Linyit dışında işletilen maden kaynakları Tekelce Sungurlu'da (21) ve İskilip'te çıkarılan tuzdur. 1980 yılında 6325 ton tuz üretilmiştir. Bunun dışında özel madenlerce zaman zaman işletilen küçük rezervli bakır, manganez, amiyant, demir madenleri vardır. Halen hiç değerlendirilmeyen geniş bentonit yatakları bulunmaktadır.

Çorum ilindeki bu maden yatakları içinde özellikle linyit kömürleri hem kentteki sanayinin gelişmesine ucuz enerji kaynağı sağlayarak yardımcı olmakta, hem de yarattığı taşıma talebiyle Çorum kırsal alanında nakliyeciliğin gelişmesine neden olmaktadır.

Çorum hinterlandında, tarım, orman ve maden kaynakları bakımından olan gelişmeleri gördükten sonra bunun ildeki nüfus dağılımına ve Çorum kentinin ekonomisinin oluşumuna olan etkilerini görelim.

Nüfustaki Gelişmeler

Çorum kenti nüfusu 1950-1080 yılları arasında 1923-1950 yılları arasındakinden çok farklı bir gelişme dinamiği göstermiştir. 1923-1950 yılları arasında durağan olan kentli nüfusun özellikle 1955 yılında artışının hızlandığı Tablo (9)'dan görülmektedir.

Tablo (9)'da 1950-1980 arasında Çorum kenti nüfus artış hızının Türkiye kent nüfusu artış hızından biraz daha yavaş olduğu anlaşılmaktadır. Ama aynı karşılaştırma 1955-1980 dönemi için yapılırsa Çorum'da kentli nüfus artış hızının Türkiye kentli nüfus artış hızından daha yüksek olduğu görülecektir, 1980 nüfusu gerçekte Çorum kent nüfusunda olan gelişmeyi tam yansıtmamaktadır. 1980 Ekim'inde yapılan nüfus sayımı 4 Temmuz 1980 Çorum olayları nedeniyle toplumsal tedirginliğin tam olarak giderilmediği bir dönemde yapıldığından büyük olasılıkla Çorum kenti nüfusunu gerçek gelişmesinin altında olarak saptamıştır. Bu nedenle 1955-1980 döneminde Çorum kentinin nüfus artışının Türkiye kentli nüfus artış hızından daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz.

Öte yandan Tablo (9) 1950-1980 döneminde Çorum ilinin nüfus artış hızının Türkiye nüfus artış hızından daha az kaldığını göstermektedir.

Çorum kentinin ve ilinin nüfus artışına ilişkin olarak yaptığımız bu görgül saptamalar, bizi 1950-1980 döneminde Çorum'da kırsal alanın Türkiye'deki kırsal alandan daha fazla göç verdiği, kentsel alanın da daha fazla göç aldığı sonucunu çıkarmaya götürmektedir. Bu yargıya dayanarak, daha önceki bölümde incelediğimiz tarımsal kesimdeki dönüşüm sürecinin kırdaki çok yüksek düzeyinde işgücünü açığa çıkardığı, Çorum kentindeki gelişmelerin de Çorum kentini 1950 öncesine göre kırsal artı ürünü denetlemekte daha etkin hale getirdiği söylenebilir.

1950-1980 dönemi Çorum'u Türkiye'nin en yüksek oranda göç veren illeri arasına sokmuştur. Nüfus sayımlarının sonuçlarına göre Çorum doğumluların 1955 yılında %12.4'ü 1970 yılında %16.45 i, 1975 yılında yüzde 22.67'si Çorum ili dışında yaşıyordu.

Çorum-Çankırı Kırsal Kalkınma Projesi içinde 1975 yılında kırsal kesimden göç süreciyle göç veren ailenin topraksızlaşması arasında sıkı bir ilişki gözlenmiştir.

Tablo (10)'un verilerine göre kırsal kesimde son beş yılda kırsal ailelerin 14.8'i göç vermiştir. 100 dönümden fazla toprağa sahip olan ailelerde göç düşmüştür. Topraksız ailelerin göç verme oranı yüksek olmakla birlikte, 1-100 dk. toprağa sahip olan ailenin göç verme olasılıkları önemli bir farklılaşma göstermemiş olması ilginçtir.

Çorum Çankırı Kırsal Kalkınma Projesi temel araştırmasında 1976 yılında yapılan saptamalarda Çorum kırsal alanından olan göçlerin gittikleri yerlere göre dağılımı Tablo (11)'de verildiği şekilde bulunmuştur.

TABLO (10)

Toprak Büyük- lülü	1 – 10 DK.	11 -25 DK.	26-50 DK.	51 - 75 DK.	76 - 100 DK.	101 — 200 DK.	Toplam 200 DK
Topraksız Ailenin yüzde kaçının son beş yılda göç verdiği		32.4	13.7	10.6	13.5	14.7 16.7	7.6 8.6 14

Kaynak: M. Peter: Agm. s.77

TABLO (11): ÇORUM'DAN GÖÇ EDENLERİN GİTTİKLERİ YERLERE GÖRE DAĞILIMI

Gittikleri Yerler Yüzde dağılımı	Çorum Kenti	İstanbul	Ankara	İzmir	Komşu iller	Diğer iller	Toplam
	19.0	13.7	42.6	5.9	4.3	14.3	100.0

Kaynak: M. Peker : “Çorum Çankırı Kırsal Alanında Toprak Sahipliği ve Göç İlişkileri”, Nüfus Bilim Dergisi yıl 1, sayı 1, e. 82.

Çorum kırsal alanından göç edenler, esas olarak Çorum kenti ile Ankara, İstanbul ve İzmir'e gitmektedirler. Komşu illerin ve diğer illerin payları görece olarak küçüktür. Göçlerin yarısına yakın kesimi Ankara'ya beşle bire yakın kesimi Çorum kentine yönelmiştir. Nitekim Çorum kenti nüfus artışının 1955-1960 yılları arasında yüzde 62'si 1960-1965 döneminde ise yüzde 46'sı net göçlerle sağlanmıştır.

Çorum'dan dışa olan göç sadece Türkiye içinde kalmamış aynı zamanda yurt dışına da yönelmiştir. 1963-1973 yılları arasındaki dağılımı Tablo (12)'de gösterilmiştir.

TABLO (12) : ÇORUM'DAN YURT DIŞINA OLAN GÖÇÜN ÜLKELER ARASI DAĞILIMI

	Almanya	Avusturalya	Avus- turya	Fransa	Hollan- da	İs- viçre	Diğer	Toplam
Yurt Dı- şına Göç Edenler	3870	27	55	146	204	21	16	4353

Kaynak: Çorum İl Yıllığı 1973, s. 246

Türkiye'den yurt dışına göç dalgasının ilk on yılında olduğu gibi Çorum'dan olan dış göçte büyük çoğunluğuyla Almanya'ya yönelmiştir. 1974 petrol bunalımından

sonra Avrupa'ya olan göç yavaşlamış, 1986'lı yıllarda yurt dışına olan göç Ortadoğu ülkelerine yönelecektir.

Çorum kenti, kısmen de olsa Çorum kırsal alanından açığa çıkan nüfusu kendi bünyesi içinde tutabilmiştir. Bu ise 1950 sonrasında karayolu ulaşım sistemindeki gelişmelere paralel olarak hinterlandı üstünde denetimini artırmasıyla sağlamıştır. Kent nüfustaki gelişmenin hangi kentsel ekonomik faaliyetler dolayısıyla olduğunu incelemek için Çorum kentinde faal nüfusun sektörler arası dağılımındaki gelişmeleri gösteren Tablo (13) hazırlanmıştır. Hem Tablo (13) verilerinden hem de diğer kaynaklardan yararlanarak Çorum kentinde ekonomik faaliyetlerin gelişimini inceleyelim.

Çorum Kentinde Ekonomik Faaliyetlerin Gelişimi

Çorum kentinde faal nüfusun gelişimini gösteren Tablo (13)'de verilen nüfus sayımlarından elde edilen değerler doğru olarak kabul edilirse kent faaliyetlerinin gelişmesinde ilginç eğilimler gözlenmektedir. Kent faal nüfusu içinde tarımsal faaliyetlerle uğraşanların miktarında 1965 yılına kadar beklenebileceği gibi sürekli düşüş olmuştur. 1970 yılından sonra bu eğilimin hızla arttığı görülmektedir. Eğer nüfus sayımındaki bu saptamalar güvenilir ise, kırsal alandaki tarımsal faaliyetini kentte oturarak sürdüren nüfus artmaktadır. Bu ilginç bir bulgudur. Artık 1965'ten sonra kırdan kente olan göç, sadece toprak yetersizliği dolayısıyla olmamaktadır. Artan hareketliliğin kentte oturarak tarım yapma olanağını vermesi, toprak sahiplerinde de kente göç etme eğilimini artırmıştır.

1970 yılından sonra kente gelenlerin önemli bir kesimin kente gelmesinin nedeni **çocuklarını** okutmak idi. Bu gelenler kentte yaşarken buradaki konutlarını da korudular. Çorum'da bir dükkan açarak küçük girişimci olarak ya da başka şekilde kendilerine yeni bir il edinirken, köydeki işlerini de zaman zaman köye giderek sürdürdüler. Böylece hem köyde hem kentte konutu olan bir grup ortaya çıktı.

Tablo (13)'de Çorum kentinde sanayide çalışanların gelişimi izlendiğinde, 1955 yılında 1033 kişi sanayide çalışırken, bu sayının 1979 yılına kadar sürekli bir artış göstererek 3513'e çıktığı, 1975 yılında ise 2856'ya düştüğü görülmektedir.

Bu düşüş Çorum kenti ekonomisi içinde sanayinin öneminin gerilemesi yüzünden delildir. Tersine geleneksel küçük üreticilikten modern fabrika üretimine geçişin hızlanması dolayısıyladır.

İnşaat kesimi 1955-1960 döneminde hızlı bir artış göstermiş daha sonraki dönemlerde büyük ölçütle sabit kalmıştır.

Ticaret, bankacılık, sigortacılık, ulaştırma ve haberleşme hizmetleri kent nüfusunun ve kentin çevresindeki denetiminin artışına paralel olarak sürekli bir gelişme içindedir. Aynı yargı kamu hizmetleri ve kişisel hizmetler içinde genellikle tekrarlanabilir.

Tablo (13)'de verilen kentin faal nüfusuna ilişkin bilgilerden elde edilen kentin ekonomisindeki gelişme eğilimi daha ayrıntıda inceleyebilmek için Çorum Ticaret ve Sanayi Odası kayıtlarından yararlanarak Çizim (1) ve Tablo (14) hazırlanmıştır. Çorum Ticaret ve Sanayi Odası Alaca ve Sungurlu dışında tüm il içindeki kuruluşları bünyesi içine almaktadır.

Çizim (1)'de Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı kuruluşların sayısında 10 yıllık dönemlerdeki değişimler gösterilmektedir. Çizim (1)'deki üstteki eğri her dönemde yeniden kurulanların sayısını, alttaki eğri ise aynı dönemde çeşitli nedenlerle kapanan kuruluşların sayısını vermektedir. İki eğri arasındaki uzaklık her dönemde Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı firmalara eklenen firma sayısını göstermektedir. Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı olan girişimciler esnaf derneklerine kayıtlı olanlar dışındakiler olduğu için görel olarak büyük kuruluşlardır. Bu nedenle kent ekonomisindeki gelişmenin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Çizim (1)'de, 1950-1960, ve 1970-1980 döneminde yeni kuruluşların sayısında önemli bir artış görülmektedir. Çizim (1)'e göre 1960-1970 dönemi diğer iki on yıla göre Çorum ekonomisindeki gelişmede bir yavaşlama dönemidir. Bu yargıya varırken dikkatli olmak gerekir. Tablo (10) toplam çalışmaların gelişmesine bakılırsa 1950 yılında 7114 olan toplam çalışanlar 1960'da 9333'e, 1970'de 14629'a yükselmiştir. Toplam çalışanlardaki artışta çizim (1)'dekine benzer bir gerileme görülmemektedir. Böyle olunca yeni kuruluşların sayısındaki azalmayı 1960 döneminde Ticaret ve Sanayi Odası'na kaydolun küçük girişimcilerin bazılarının 1960-1970 döneminde esnaf ve küçük sanatkârlar derneklerine kaydolmayı yeğledikleri söylenebilir.

Tablo (14) Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı kuruluşların sayısındaki gelişmeleri farklı kesimlere göre vermektedir. Tablo (14)'te Çorum ekonomisinde hemen her kesimde sürekli bir değişme görülmektedir. Bir yandan firmalar kapanırken, öte yandan yenileri kurulmaktadır. Bu eğilim bir yandan girişimcilerin çoğunlukta aile girişimleri olması ve kurucusunun yaşamına bağlı olmasıyla açıklanırken öte yandan Çorum ekonomisinin yapı değiştirmesiyle de açıklanabilir. Örneği Tablo (14)'te dokumacılıkla ilgili kuruluşlar son 99 yılda sürekli olarak kapanmış yenileri açılmamıştır. Gıda sanayilerin sayılarındaki artış duraklarken, toprak sanayi ve diğer sanayi kollarında sürekli bir gelişme görülmektedir. Çorum kentinin sanayi kesimi bir yapı değişikliği içindedir.

Çorum'da 1950 sonrasındaki ilk sanayi gelişmesi, ilin temel tarımsal ürünü buğdayı değerlendiren un fabrikalarının kuruluşuyla olmuştur. 1950 öncesinde de var olduğunu gördüğümüz un fabrikaları 1954 yılına kadar üretime devam etmiştir. 1954 Nafiz Battal ilk modern fabrikayı kurmuştur. Onu 1955'te Mustafa Kaleli, İsmail Bezgen, Tahir Erdemli'nin Express Un Fabrikasının kuruluşu izlemiştir. Yeni un fabrikalarının kuruluşu Tablo (15)'ten izleneceği gibi 1974 yılına kadar sürmüş ve bu yılda 7. fabrikanın kurulmasından sonra duraklamıştır

Un sanayii 1954'ler sonrasındaki ilk gelişme yıllarında hızla gelişen karayolu ulaşımı sayesinde Çorum 14 illik Doğu Karadeniz ve Kuzeydoğu Anadolu pazarına girebildiği için başarılı olmuştur, özellikle 1972'lerden sonra Çorum'un pazar alanı olan illerde un fabrikaları kurulmaya başlamasıyla, bu sanayi alanındaki gelişme yavaşlamıştır.

Un sanayiindeki gelişmeyi taş toprak sanayiindeki gelişme izlemiştir. Bu koldaki gelişme iki ayrı türde ortaya çıkmıştır. Biri çimento fabrikasının kurulması, diğeri tuğla ve kiremit üretimindeki gelişmedir. Çimento fabrikasının inşaatına 1954 yılında başlanmıştır 4 Nisan 1957 yılında faaliyete geçmiştir. Kurulduğunda günlük üretim kapasitesi 450 ton, yıllık üretim 150 000 ton iken, fabrika 1969 yılında yaş sistemden kuru sistem üretime geçerek tevsii edilmiş, günlük üretimi ortalama 1200 tona, yıllık üretim kapasitesi 500.000 tona yükselmiştir. Fabrika üretimi Çorum, Ankara, Çankırı Samsun, Yozgat, Amasya ve Kastamonu illerinden oluşan bir alanda pazarlanmaktadır.

1955'lerden itibaren Çorum'da tuğla ve kiremit sanayiinde bir uzmanlaşma görülmeye başlamıştır. Önce harman tuğlasıyla başlayan üretimden daha sonra, fabrika üretimine geçildi. Çorum kentinde tuğla ve kiremit fabrikalarının sayısı 1967'de 8 iken, 1972'de 20'ye, 1980 yılında 40'ın üstüne yükseldi (23).

Çorum'da üretilen tuğlalar ülke pazarının yüzde 35'e yaklaşan bir kesimini karşılar hale gelmiştir. Birçok fabrikanın İstanbul ve Ankara'da satış büroları vardır. Çorum Fabrikalarının İstanbul ve Ankara'da satış büroları vardır.

TABLO (15): ÇORUM'DA UN FABRİKALARININ GELİŞİMİ

Adı 1. Hatap Un Fabrikası Adil Kavukçu ve Ortakları Koll. Şti.	Yeri Alaca Şosesi üzerinde	Kuruluş Tarihi 1932 (1961 yılında yenilenmiş, 1972'de yeni bir fabrika kurulmuş.)
2. Yeni Un Fabrikası Nafiz Battal Halefleri Enis Battal oğlu ve Ortakları Koll. Şti.	Ankara Şosesi üzerinde	1954
3. Express Un Fabrikası Mustafa Kaleli İsmail Bergin Tahir Erdendi Koll. Şti.	İskilip Yolu üzerinde	1955
4.Necip Un Fabrikası (Yeni İsmi Haboğlu Un Fabrikası 1980)	Ankara Şosesi üzerinde	1959
5. Başak Un Fabrikası Tahir Erdemli	Ankara Şosesi üzerinde	1972
6. Ümit Kavukçu ve Ha- boğlu	Ankara Şosesi üzerinde	1974
7. Yeni Hatap Un Fabrikası (adil Kavukçu ve Ortakları)	Ankara Şosesi üzerinde	1972

Çorum fabrikalarının üretimleri İstanbul'dan Diyarbakır'a, Artvin'den İskenderun'a kadar uzanan bir pazarda satılmaktadır. İskenderun Demir Çelik Fabrikası'nın bacası için gerekli özel tuğlaların Çorum'da üretilmesi, Çorumlu sanayicilerin öğündükleri bir başarı olmuştur. Tuğla ve kiremit fabrikaları kullandıkları temel hammadde olan kili 18 km. uzaklıktaki Boğabağ köyünden, linyiti ise Dodurga ve Alpogut ocaklarından getirmektedir. Tuğla üretiminde Horfman tipi üretim teknolojisi kullanılmaktadır. Çorum'da sanayi gelişmesi 1972 yılına kadar daha çok yukarıda sayılan iki türde olmuş ve yörenin sağladığı hammadde avantajlarına bağlı kalmıştır. 1972 yılından sonra 1980 yılına kadar Çorum'da birden çok hızlı bir sanayi çeşitlenmesi ve fabrika sayısında artış görülmektedir. 1972 yılından sonra görülen ve 1980 yılında duraklayan bu gelişme Türkiye'deki sanayi gelişmesinin paralelindedir. Bir yandan 1972 yılından itibaren Türkiye banka sisteminin orta vadeli sanayi kredileri vermeye yönetilmiş olması, öte yandan içte sürekli genişleyen pazar ve teşvikler, bu gelişmeyi doğurmuştur. 1980 yılında alman ekonomik istikrar tedbirleri ise bu gelişmeye bir son getirmiştir.

TABLO (16) ÇORUM'DAKİ TUĞLA VE KİREMİT FABRİKALARI

Adı	Kuruluş Tarihi
1. Hamoğlu Kiremit	1960
2. Yıldız Kiremit	1957
3. Kurt Kiremit	1968
4. Saraçoğlu Kiremit	1976
5. Yenidoğan Kiremit	1978
6. Bıyıkoglu Kiremit	1968
7. Emek Kiremit ,	1969
8. Güven Kiremit	1962
9. Eti Kiremit	1973
10. Üstün Kiremit	1979
11. Kale Kiremit	1980
12. Kent Kiremit	1974
13. Yeni Azim Kiremit İÜ,	1978
14. Aşık Blok Tuğla	1978
15. Yeni Yıldız Kiremit	1972
16. Zafer Kiremit	1978
17. Özkoç Kiremit	1973
18. Özler Kiremit	1969
19. Ayvaz Kiremit	1970
20. Yüksel Kiremit	1968
21. Özoğlu Kiremit	1979
22. Murat Kiremit	1977
23. Erfil Kiremit	1969
24. Koparan Kiremit	1980
25. Özlem Kiremit	1968
26. Yeni Güneş Kiremit	1969
27. Ejder Blok Tuğla	1978
28. Başaran Kiremit	1976
29. Anadolu Toprak Sanayi	1977
30. Ciineş Kiremit	1969
31. Hitit Kiremit	1973
32. Barış Toprak Sanayi	
33. Özkurt Kiremit	
34. Zümrüt Kiremit Tuğla	
35. Ümit Kiremit Tuğla	
36. Koyunbaba Kiremit Tuğla	
37. Belde Toprak Sanayi	
38. Has Toprak Sanayi	

1972 sonrasında gelişen sanayide şöyle bir çeşitlenme görülmektedir. Tablo (17) ağaç ürünleri sanayiinde 2 mobilya fabrikası, 2 ağaç parke fabrikası, gıda sanayiinde bulgur, makarna ve çeltik fabrikaları, Çorum yem fabrikası, yağ fabrikası, süt, tereyağı, peynir, tesisi ve tüm üretimini yurt dışına ihraç eden salyangoz fabrikası, metal eşya üretiminde, üçü çalışan biri kurulmakta olan emaye sanayii, çivi fabrikaları, ziraat makineleri ve araçları üreten tesisler, valsleri hariç komple un fabrikası, yem fabrikası, kiremit fabrikası makinalarını imal eden üç makina sanayii, hurda ve cüruftan bakır çıkaran bakır izabe tesisi, prefabrik yapı elemanları üreten bir kuruluş, fermuar fabrikası gibi diğer sanayiler Çorum'daki sanayinin zengin bir çeşitlenme göstermiş olmasının kanıtlarıdır. Ayrıca akümülatör sanayii ve elektrik-

motor fabrikası gibi başlamış ve yarım kalmış sanayiler vardır. Açıkça görülmektedir ki, Çorum'daki bu gelişmeler kenti sadece tarımsal alandaki artı ürünü denetleyen ve ona hizmetler sunan bir merkez olmaktan çıkarmış, kent ekonomisinde önemli bir yer tutan bir sanayileşme olmuştur. Kentin temel ekonomisinin oluşmasında artık sanayi üretiminin de bir payı olmaktadır.

1972'lerden sonra çeşitlenen ve yapımı ekonomik bunalım dolayısıyla geciktirilen önemli tesisler üzerinde kısaca durmakta yarar vardır.

Gıda sanayiinde un fabrikaları dışında en önemli kuruluş Talip Koç Gıda Sanayii ve Ticaret A.Ş. dir. 350 kişinin çalıştığı bu fabrikada salyangoz, at ve eşek eti mantar konservesi, et, kemik ve balık unu, at ve eşek derisi üretilip yurt dışına satılmaktadır. 1981 yılında bu kuruluş 9 milyon dolarlık ihracat yapabilmektedir.

Metal ana sanayiindeki en önemli kuruluş İl Otel İdaresi'yle merkezi Ankara'da bulunan Kızılırmak Holding'ce kurulmuş olan Kızılırmak Döküm Fabrikası'dır. 1979 yılında işletmeye açılan bu Fabrika 6400 ton/yıl döküm yapacak kapasitededir ve 100 işçi çalıştırmaktadır.

Kimya Sanayiinde ise 1970'lerin sonunda üretime geçen ÇOPİKAS (Çorum Plastik Kağıt ve Ambalaj Sanayii ve Ticaret A.Ş.) 16750 ton/yıl kapasitelidir ve 100'den fazla işçi çalıştırmaktadır.

1976 yılında Çorum'da iki devlet fabrikasının kurutmasına karar verilmiştir. Bunlardan birincisi Çorum Şeker Fabrikasıdır. Fabrikanın yapımı bitmesinin planlandığı 1981 yılında durdurulmuştur.

Devletçe yapımı planlanmış ikinci fabrika MKE'ce kurulacak galvanizli tel ile gübre, kağıt, rafineri ve çimento fabrikası donanımları üretecek olan 'Sinai Tesisler Teçhizat Fabrikası'dır. Bu yatırım harcamalarının ancak %6'sının yapıldığı başlangıç aşamasında durdurulmuştur.

1950 -1980 döneminde büyük sanayi kesiminde olan gelişmeyi gördükten sonra, küçük üretici ve küçük girişimcilerin nasıl bir gelişme gösterdiklerini inceleyelim.

TABLO (17): 1972 YILINDAN SONRA ÇORUM'DA KURULAN FABRİKALAR

Adı ve İştigali	Kuruluş Tarihi
1. Saraçoğlu Kiremit	1976
2. Yenidoğan Kiremit	1978
3. Eti Kiremit	1973
4. Üstün Kiremit	1979
5. Kale Kiremit	1980
6. Kent Kiremit	1974
7. Salyangoz Fabrikası	1978
8. ömür Kiremit	1980
9. Uğur Kiremit	1974
19. Yeni Azim Kiremit	1972
11. Aşkın Blok Tuğla	1978
12.Yeni Yıldız Kiremit	1972
13. Zafer Kiremit	1978
14.Expres Un	1980
15. Özkoç Kiremit	1973
16.Özler Kiremit	1972
17. Özoğlu Kiremit	1979
18. Murat Kiremit	1977
19.Özgür Çivi	1978
20.Makarna Fabrikası	1977
21.Haboğlu Un Fabrikası	1980
22.Çeltik Fabrikası	1973
23.Yem Fabrikası	1974
24. Başak Un Fabrikası	1972
25. Çopikas Kağıt	
26.Koparan Kiremit	1980
27.Çağıl Makine	1974
28.Yeni Güneş Kiremit	1977
29.İN-PAR-SAN	1979
30.Ümit Kavukçu Un Fabrikası	1974
31. Hüseyin Ekmekçi Ekmk Bakır	1973
32. Turgut Taç Makine	1973
33. Karamanlar Bakır Fabrikası	1981
34.Uğur Barlık Makine	1977
35.Nurettin Hançerli Ekmek Bakır	1979
36.Tuzcu Kardeşler	1980
37.Hizmet Gaz ticaret ve Sanayi	1979
38.Seydi Atlamaz	1974

39.Ejder Blok Tuğla	1978
40.EM-DO-SAN	1976
41. Başaran Kiremit	1976
42.AR-SAN Makina İmalat	1979
43. Altın Emaye	1978
44. Beka Emaye	1977
45.Anadolu Toprak Sanayi	1977
46.Mustafa Meroğlu Çeşitli Eşya	1978
47.Ömer Hamoğlu	1976
48.Onel Fermuar	Açık değil
49.Mehmet Alapa Makine	1979
50.Mhir Tuncer Eşya Sanayi	1977
51.Faruk Küçükefe Eşya Sanayi	1976
52.Hatap Un Fabrikası	1972
53.Kızılırmak Makine ve Döküm Sanayi	1979
54.Uğur Tonbuş Karo Sanayi	1979
55.Osman Herzadın Plastik PVC San.	1981
56. Süleyman Bezirci Fûze Deterjan	1981
57.Servet görücü Akü Fabrikası	1981
58. TSE Peynir ve Tereyağ Fab.	1976
59.Hitit Kiremit	1973

Küçük üreticilik ve küçük girişimcilik 1950 öncesinin en yaygın kentsel ekonomik faaliyet türüdür. Kentteki ekonomik gelişmeye paralel olarak önemleri gittikçe azalmış esnaf ve küçük üreticiler çıkarlarını korumak üzere 1952 yılında esnaf dernekleri kurarak örgütlenmeye başladılar. Bu derneklerin gelişmesi 1957-1958’lerde Türkiye dış ödemeler darboğazına girmesi ve ithalat yapamaması üzerine bazı malların dağıtımının tahsisle yapılmaya başlanması ve bu tahsislerin esnaf derneklerine verilmesi üzerine derneğin faaliyetleri canlılık kazandı. 1964 yılında 507 sayılı Esnaf ve Küçük Sanatlar Kanunu’nun yayınlanmasından sonra, Çorum ilindeki dernekler Çorum Esnaf Dernekleri Birliği altında bir araya geldiler. 1973 yılında 23 dernekte 4335 esnaf ve sanatkar yer alırken (24), birlik başkanı Osman Semercioğlu tarafından Tablo (18)’de verilen bilgilere göre dernek sayısı 28’e üye sayısı 8003’e yükselmiştir. Küçük girişimcilik ve küçük üreticiliğin temel özelliği dernek örgütlenmesine yansımaktadır. Toplumsal gelişme nedeniyle ortadan kalkma eğilimi gösteren mesleklerin derneklerin üye sayıları azalmakta, böyle dernekler bir araya getirilerek bir yandan dernek sayısı azalırken, öte yandan toplumsal talebin gelişmesi üzerine sayıları artan küçük girişimciler eskiden içinde bulundukları dernekten ayrılarak yeni bir dernek kurma eğilimi göstermektedirler.

Örneğin kalaycılar ve arabacılar ile faytoncular küçülerek başka derneklere katılma eğilimi gösterirken, Bakkallar Derneği içinde yer alan fotoğrafçılar ayrılarak yeni bir dernek kurma eğilimi göstermektedir.

Çorum’a ülke düzeyinde bir ün sağlayan Çorum leblebisi çoğunlukla leblebici ve kuru yemişçiler derneğinde yer alan küçük girişimcilerle üretilmektedir. Yılda üretilen yaklaşık olarak 1500 ton kadar leblebi üretildiği, bunun 1000 tonunun kent dışına sevk edildiği tahmin edilmektedir. Çorum’daki leblebicilerin listesi Tablo (19)’da verilmiştir.

TABLO (18) ÇORUM ESNAF DERNEKLERİ BİRLİĞİNE KAYITLI DERNEKLER

S. No	Derneklerin Adı		Üye Ad. Başkanlarının Adı
1	Ahçı ve Lokantacılar Derneği	182	Halet Birkay
2	Bakırcılar Derneği	328	Şeydi Mermer
3	Bakkallar ve Bayiler Demeği	603	Yaşar Demirer
4	Berberler ve Kuaförler Derneği	120	Ekrem Çelebi
5	Çilingir ve Sobacılar Derneği	160	Mustafa Kulucan
6	Demirci ve Araba Ustası Derneği	148	Mahmet Küçükler
7	Dikici ve Kunduracılar Derneği	263	Osman Semerciöz
8	Elektrik ve Su Tesisatçılar Derneği	27 2	İsmail Uzuner
9	Fırıncı ve Simitçiler Derneği	34	Mustafa Akveren
10	Hazır Elbiseciler Derneği	366	Lütfi Cenikli
11	İnşaat Boyacılar Derneği	37	Hakkı Yüksel
12	İnşaat Yapıcılar Derneği	641	Reşat Kubat
13	Kahveciler Demeği	376	Ramiz Kazancı
14	Kalaycılar Derneği	63	Abdullah Mazlum
15	Kasap ve Celepler Derneği	101	Mustafa Kölegöz
16	Kiremitçiler ve Tuğlacılar Derneği	100	Mahmut Kömürcü
17	Koşulu Faytoncular Demeği	16	
18	Koşulu Arabacılar Derneği	164	
19	Leblebici ve Kuru Yemişçiler Derneği	70	Fevzi Yıldırım
20	Manav ve Sebzeciler Derneği	246	İsmail Çobanoğlu
21	Marangozlar Derneği	595	Necmi Tıgılı
22	Mobilyacılar Derneği	57	Derviş Sivrikaya
23	Oto Tamirciler Derneği	440	Necmi Metin
24	Seyyar Sebzeciler Demeği	205	Arif Keleş
25	Şoförler ve Nakliyeciler Derneği	1969	Hüseyin Iluman
26	Terziler Demeği	107	Hasan Eraslan
27	Yorgancı ve Döşemeciler Derneği	67	Küçük Ali Canbolat
29	Zahireciler Derneği	130	Osman Eker

TABLO (19): LEBLEBİ İMALATÇILARI

ADI- SOYADI

1.Fevzi Yıldız	15.Mustafa Aydın	29.Hüseyin Dürger
2.Haşan Karakuş	16.Ali İhsan özabıska	30.Ahmet Can
3.Mustafa Karakuş	17.Osman Ayvaz	31.Veyis Burhan
4.Hüseyin Karakuş	18.Mehmet Akgiil	32.Yaşar Ayvaz
5.İbrahim Baker	19.Bahri Balaban	33.Hilmi Omur
6.Bahattin Bağlı	20.Mehmet Yigitor	34.Ahmet Umur
7.Raşıf Börekçi	21.Hüseyin Ocak	35.Nuri Sevgili
8.Hüseyin Beyaz	22.Ömer Özkömürcü	36.MustafaSözüdoğru
9.Şeref Yılmaz	23.Ömer Küçükgöz	37.Burhan Gülsen
10.Ali Koçak	24.Enver Camı	38.Şükrü Dolma
11.Hişeyin Celep	25.Nurettin Ahl	39.Osman Bodur
12.Halil Karakuş	26.Ömer Öz kader	40.Arif Yıldız
13.Mehmet Kul	27.Arif özkadı	41.Hacı Ali Mavral
14.İsmet Hışıroğlu	28.Rüştü Ayvaz	42.Mustafa Aksar
43.Mahmut Ağıska	44.Saffet Ardahanlı	45.Mehmet Akıncı
46.Seyfettin Damar		

Küçük üreticilik konusunda 1950 sonrasında Çorum'da olan gelişmeleri tamamlamak için 1950 sonrasında Çorum yarı açık cezaevinde Sivas ve Hereke tipinde halı tezgahlarında yapılan üretimden söz etmek gerekir. 1982 yılında 300-400 kadar tutuktu 94 tezgahta üretim yapıyordu (25). Sümerbank 1959 yılında bir halı imalathanesi niteliğinde (25) olan bir halıcılık kursu açarak halıcılığı Çorum'da yaygınlaştırmaya çalıştıysa da halıcılık cezaevi dışında yaygınlaşmak olanağı bulamamıştır. İl merkezinde Seydim Kalkınma Kooperatifi tarafından kurulan atölyelerde 1973 yılında dokunan Siirt battaniyeleri dış ve iç piyasaya gönderiliyordu.

Esnaf ve Küçük Sanatlar Derneği içinde yer alan girişimciler, yalnız üretim yapmıyorlar, kentteki hizmetlerin karşılanmasında da önemli rol alıyorlardı. Kentte nüfus ve üretim faaliyetleri geliştikçe kentte, hem iş çevrelerinin hem de kentte yaşayanların servis gereksinimlerini karşılayacak girişimler sayıca artıyor ve çeşitleniyordu. Bu gelişmeyi belli başlı hizmet kesimlerinde izleyelim.

Kentteki ekonomik gelişmeye paralel olarak, kentteki banka hizmetleri talebi de artmış 1959 öncesinde kentte sadece bir banka varken, banka sayısı Tablo (20) görüldüğü gibi 14'e yükselmiştir.

ÇORUM'DAKİ BANKALAR: TABLO (20)

Bankaların Adı	Açılış Tarihleri
T.C.Ziraat Bankası	1913
T C. İş Bankası	1952
T Ç. Emlak ve Kredi Bankan	1955
T.Halk Bankası	1953
Yapı ve Kredi Bankası	1961
Akbank	1963
T.Vakıflar Bankası	1969
T.Garanti Bankası	1970
T.Ticaret Bankası	1973
Şeker bank	1977
Elibank	1979
Öğretmenler Bankası	
Pamukbank	
İstanbul Bankası	

Benzer şekilde kent ekonomisinin gelişmesi, kentle iş ilişkileri kuran kesimlerin otel gereksinmesini karşılayacak şekilde otel arzı Tablo (21)'deki gibi gelişmiştir. Kentin ekonomik yaşamının gelişmesinde modern otel gereksinmesini kavrayan Çorum Belediyesi 1976 yılında 128 yataklı bir otel yaptırmaya başlamıştır.

Otel örneğinde görülen bu gelişme eğilimi diğer kişisel hizmetlerde de kendini göstermektedir. 1967 yılında Çorum'da 3 sinema, 12 gazino lokanta, 18 içkisiz lokanta, 3 düğün salonu 19 otel motel, 35 berber, 3 hamam, 3 gezi ve eğlence yeri bulunuyorken, 1982 yılında, 3 sinema, 6 düğün salonu, 14 içkili 70 içkisiz lokanta, 4 erkek 3 kadın hamamı, 80 berber, 19 otel, 3 gezi ve eğlence yeri (Seydim Göleti, Çomar Barajı ve Çatak Mesire Yeri) bulunmaktadır.

Çorum Atatürk Anıtı

Çorum Saat Kulesi

Çorum'dan Bir Görünüş

Eski Çorum Evlerini Gösteren Bir Sokak

TABLO (21): ÇORUM'DAKİ OTELLER

A Sınıfı Oteller	1.Merih Oteli 2.Kötağaso Oteli
B Sınıfı Oteller	1. Konfor Palas
1. Sınıf Oteller	1.Konak Oteli 2.Yayla Palas Oteli 3.Nezih Oteli 4.Yılmaz Oteli
2. Sınıf Oteller	1.Girne Oteli 2.İmren Oteli 3-Esen-Palas Oteli 4.Işık Palas Öleli 5.Yozgat Oteli 6.Çiçek Palas Oteli
3. Sınıf Oteller	1.Ankara Oteli 2.Kılıç Oteli 3.Çorum Oteli 4.Veli Paşa Oteli
Han Niteliğinde Olanlar	1.Uğur Oteli 2.Yıldız Oteli

1950-1980 döneminde Çorum'da gerçekleştiğini gördüğümüz nüfus artışı ile Çorum kentinde sanayi ve hizmetler kesimlerindeki gelişme ve çeşitlenme yansımaları kent mekanında buluyor, kentin yerleşmesi, alt yapısı ve sosyal hizmetleri de birlikte geliyordu. Şimdi kentin yerleşme yapısında olan bu gelişmeleri görelim.

Çorum Kentinin Yerleşme Yapısında ve Alt Yapısındaki Gelişmeler

Çorum kentinin 1850-1980 dönemi, 1923-1950 döneminin aksine kentin yapısının çok dinamik olduğu bir dönemdir. Hem kentin 1950'de 22.800 olan nüfusu, 1980'de 76.800'e yükselmiş, hem de özellikle 1970'li yıllardan sonra kentin üretim yapısında önemli değişimler göstermiş sanayileşme konusunda ciddi adımlar atmıştır.

Bu da kentin fiziki yapısında hızlı bir büyümeyi gerektirmiştir. 1980 yılında yaklaşık olarak 6000 hanelik olan bu kentte 1980 yılında belediyece yapılan numarataj çalışmasına göre 11 mahallede 19063 konut, 1845 arsa ve 4831 işyeri bulunuyordu. Bu gelişme Tablo (22) verilen inşaat faaliyetleriyle sağlanmıştı.

1980'li yıllara geldiğinde kentteki hızlı gelişme sonucu 675 hektar konut 195 hektar hizmetler, 92 hektar ticaret, 345 hektar sanayi, 845 hektar yeşil alan, 570 hektar ulaşım (27) kullanılan arazilerden meydana gelmek üzere kent 2722 hektar alana yayılıyordu. Şimdi, bu alanlardaki kentsel yayılmanın ne tür planlama ve uygulama

eylemleri sonucu gerçekleştiğini görelim. Bu imar eylemleri sırasında görev alan vali ve belediye başkanlarının listesi Tablo (23)'de verilmiştir.

**TABLO (23) : 1950 - 1985 DÖNEMİNDE ÇORUM VALİLERİ VE
BELEDİYE BAŞKANLARI**

VALİLER

1950-1951 Reşit Demirtaş
1951-1953 Eşref Erkut
1953-1957 Riiçtü ülken
1957-1960 Cevat Çapanoğlu
1960-1960 Celalettin C liseli
1961-1964 H.Başı Kurdoglu
1964-1965 Mehmet Varilnli
1965-1966 Nusret Budunç
1966-1968 H. Nazım Başlamıştı
1968-1970 Celâl Güvenç
1970-1971 Hasan Basa
1971-1973 Celalettin Tüfekçi
1973-1974 Ziya Çöker
1974-1975 Cemil Polatsoy (Vekli)
1975-1977 Ertuğrul Süer
1975-1977 Adil Aktan
1977-1978 Ertuğrul Sier
1978-1979 Nevzat Şensoy
1979-1980 Rafet Üçeli
1980-1980 Yüksel Çavuşumu
1980-1981 Dursun Toprak
1980-1982 A. Nazif Dtmiröz
1982-1984 Ahmet özer
1984- Fikret Koçak

BELEDİYE BAŞKANLARI

1950 - 1950	Kadir Celep
1950 -1958	Baha Çorbacı oğlu
1959- 1960	Faik Kürkçü
1960-1963	Döneminde Valiler aynı zamanda Belediye Başkanlığı görevini görmüştür.
1963-1968	Kemal Demirer
1968-1968	Muhittin Eren
1968 -1973	M. Mamit Duran
1973-1974	Dr. Turhan Kılıçcıoğlu
1984-	Necdet Diken

1950-80 Döneminde Kentin İmar Faaliyetlerindeki Gelişmeler

Önceki bölümde 1940 yılında Öelsner’ce hazırlanan planın uygulamada çok kalmadığı Baha Çorbacıoğlu’nun yeni bir plan hazırlattığını görmüştük. 1945 yılında İller Bankası’nın kurulmasından sonra, İller Bankası’nca 1950 yılında 312 hektar alan kaplayan bir imar planı Pertev Taner’e hazırlatılmıştır.

Bu planın da kentin büyümesiyle yetersiz kalması üzerine Çorum kenti imar planının İller Bankası’nca yaptırılmasına 1957-1958 yılında tekrar girişilmiştir. 1959 yılında Çorum’un hava fotoğrafları alınarak fotogrametrik teknikle halihazır haritası hazırlanmıştır (1). Bu halihazır haritalar kullanılarak yapılan 1/5000 ölçekli nazım plan İller Bankası Belediyeler İmar Planlama Dairesince emaneten yapılarak 26.7.1962 tarihinde tamamlanmış ve İmar ve İskan Bakanlığınca da 2.11.1962 tarihinde onanmıştır.

Hazırlanan bu nazım planının tatbikat planlarını yapabilmek için 1963 yılında 1/1000 ölçekli halihazır harita alımına girişilmiştir. 39 pafta olarak hazırlanan 1/1000 ölçekli haritalar, İmar ve İskan Bakanlığınca 29.12.1967 tarihinde onanmıştır. Bu halihazır haritalar üzerine çizilen 1/1000 ölçekli 28 pafta tatbikat planı 8.3.1968’de İmar ve İskan Bakanlığınca onanarak yürürlüğe konulmuştur.

Nazım planı 1962’de hazırlanıp, tatbikat planlarının yapımı 1968’de biten bu planda

kentin nüfusunun 1990 yılında 74.000'e ulaşacağı öngörülüyordu. Bu planda, kentin konut gelişme alanları güney ve güneydoğuda yoğunlaştırılmıştı. Sanayi bölgesi, mezbaha, hayvan pazarı, odun ve kömür pazarı İskilip yolu çevresinde toplanmıştı. Kamyon garajı, köylü pazarı ve otobüs garajları ise, Ankara yolundan kente girerken askerî tesisleri geçtikten sonra yolun batısında kalan boş alanlara önerilmişti.

İller Bankasınca hazırlanan bu planın belediyece benimsenmediği anlaşılmaktadır. 1970 yılında Çorum Belediyesi Y. Mimar Behçet Baykurt'la şehir planının yapılması için anlaşılmıştır. 26.2.1970 tarihli belediye meclisi kararına belediye 5.5.1970-20.2.1970 tarihli belediye meclisi kararına Belediye 5.5.1970'de plancılarla sözleşme yaptıysa da, bu sözleşme İmar ve İskan Bakanlığı'nca kabul edilmeyerek 1973 yılında belediyesince iade edilmiştir.

Bu gelişmeler sürerken, ilk çalışmalarına 1965 yılında başlanan birinci 300 konutluk gecekondu önleme bölgesinin planı 2.9.1971'de İmar ve İskan Bakanlığınca onanmıştır.

Birinci gecekondu önleme bölgesinden sonra 1850 konutluk ikinci gecekondu önleme bölgesinin çalışmalarına 1973 yılında başlanmıştır. Kamulaştırma güçlüğü nedeniyle 1975 yılında bu bölge iptal edilmiş ve mülkiyeti büyük ölçüde belediyenin elinde olan 35 hektarlık bir alanda üçüncü gecekondu önleme bölgesinin planlamasına geçilmiştir. İkinci gecekondu bölgesine yakın olarak kentin güneydoğusunda yer alan bu üçüncü bölgenin planı 24.4.1975 tarihinde belediye meclisince, 13.10.1975'te de bakanlıkça onanmıştır. Uygulanan ve genellikle kentin güneyinde yer alan bu gecekondu bölgelerine bir denge oluşturacak şekilde kentin kuzeyinde yoğunluğu belediyenin mülkiyetinde olan 25 hektarlık alanda Dördüncü Gecekondu Önleme Bölgesi planlanmış ve 6.4.1977 tarihinde Bakanlıkça onanarak kesinlik kazanmıştır.

Belediyenin yeni plan yaptırma önerileri sürerken, Çorum'da girişilen binevler toplu konut uygulaması için, kentin kuzeyinde yani 1968 planının öngördüğü gelişme alanının tam tersi yönde 130 hektarlık bir alanda mimarlık Altuğ ve Behruz Çinici tarafından hazırlanan 1/5000 ölçekli bir nazım planı 13.1.1973 tarihinde Bakanlıkça onanmıştır.

Kentin gelişimi konusunda böyle çok önemli bir planlama kararı verildikten sonra, bakanlığın önerilerine uygun olarak hazırlanan plan yapım sözleşmesine göre plan yapma işi 21.10.1974 günü Far proje yani Y. Mimarlar Fahri Yetman, Behçet Baykurt ekibine ihale edilmiştir.

Bu proje bürosunca hazırlanan 1/5000 ölçekli nazım plan ve analitik rapor

27.10.1976 tarihinde belediye meclisince kabul edilmiş ve 6.4.1977’de de Bakanlıkça onaylanmıştır. Bu plan 2350 hektarlık alanda 1955 yılında 160.000 nüfusun yerleşeceği öngörüyordu. Planda binevler yöresindeki 3000 konutluk yerleşme kabul edilmiş ve 675 ha konut 92 ha ticaret, 342 ha sanayi ve küçük sanatlar alanı, 58 ha resmi kuruluşlar, 119 ha eğitim, 8,5 ha sağlık, 14 ha askeri, 176 ha fuar ve eğlence alanı, 130 ha Park ve Bahçe, 448 ha tarımsal ve ağaçlandırılacak alan gösterilmişti.

Hazırlanan binevler ve Çorum kenti nazım planlarının 1/1000 ölçekli tatbikat planları, aşama aşama hazırlanarak onaylanmıştır.

Binevler birinci kısım tatbikat planı, 1/1000 ölçekli 10 pafta 23 Ocak 1977 de onanmıştı. Binevler’in II ve III. gelişim bölgeleri tatbikat planlarının onay işlemleri, Çorum kent imar planı çalışmalarına paralel olarak yürütülmüş 1/1000 ölçekli 6 pafta 19 Kasım’da onaylanmıştır.

Yeni nazım planda kentin Yaydığı kırı bölgesinde yer alan küçük sanayi sitesinin plan müelliflerince hazırlanan 1/1000 ölçekli 12 paftalık tatbikat planı 26 Ocak 1978’de onanmıştır.

Nazım plandaki sanayi alanlarının 9 paftalık 1/1000 ölçekli tatbikat planları ise 26 Mart tarihinde onanmıştır.

Çorum’da hazırlanan III. gecekondü önleme bölgesi için hazırlanan 1/1000 ölçekli dört pafta imar planı 26 Temmuz 1979’da Bakanlıkça tasdik edilmiştir.

Kentin üçüncü kısım tatbikat planları, 1/1000 ölçekli 28 pafta, 2 Ekim 1980’de onanmıştır. Dördüncü kısım tatbikat planlarının çalışmaları ise halen devam etmektedir. Ayrıca beşinci kısım planlama alanının da harita revizyonu yapılmaktadır.

1950-1980 yılları arasında Çorum kentinde planlama çalışmalarının nasıl geliştiğini gördükten sonra, bu planlarda öngörülen kararların nasıl uygulandığını izlemeye çalışalım.

1950-1955 arasında Tablo (22)’de görüldüğü gibi yılda ortalama 100 kadar konut yapılmaktadır. Kentte yer alan en önemli gelişme Samsun yolunun doğusunda Bahçelievler Kooperatifi eliyle Bahçelievler Mahallesi’nin gelişmeye başlamasıdır. Kuşkusuz Çorum Bahçelievler Kooperatifi isminden de anlaşılacağı gibi Ankara Bahçelievler örneğinin etkisi altındaydı. Kooperatif 120 dönüm alanda bahçe içinde tek katlı altında bodrumu olan 127 konutun yapılmasını planlamıştı.

1948 yılında kurulan kooperatifin kurucuları arasında Belediye Başkanı Baha Çorbacıoğlu, müteahhit Eşref Margen, öğretmen Mümtaz Gürkan, öğretmen Osman

Özkan vardır. Kooperatif kentin **üst** ve orta sınıflarına konut sağlamaya yönetmiştir. Konutların yapımı aşama aşama tamamlanmıştır. 1351 yılında 49 konut yapılmış tüm konutların tamamlanması 1955 yılında gerçekleşmiştir.

1950-1955 döneminde üzerinde durulması gereken bir başka olgu Eşref Ergun'un valiliği döneminde bugünkü vilayet konağının yapılmasıdır.

1955-1960 döneminin ilk döneme göre imar bakımından daha hareketli olduğu gözlenmektedir. Kentte yılda yapılan ortalama konut sayısı 150'ye yükselmiştir. Bahçelievler konut kooperatifinin başarısı üzerine, hem bu kooperatif girişimcilik örneği tekrar edilmeye başlamış hem de Bahçelievler çevresi kentin yüksek gelirli kesimlerini kendine çeken bir nitelik kazanmıştır.

Bu dönemde Yeşilyurt Yapı Kooperatifi, Zümrüt Ev Yapı Kooperatifi, Karayolları 77. Şube İşçileri Yapı Kooperatifi, Nafia işçileri Yapı Kooperatifi, Şenyurt-Arsa Kooperatifi, Çimento Fabrikası Mensupları Yapı Kooperatifi bu dönemde kurulmuşlardır. Yapı kooperatifçiliği bu dönemde sadece, konut alanında kalmamış, küçük üreticilerin dükkan yaptırımına da yayılmıştır. 1955-1960 yılları arasında Kalaycılar dükkan Yaptırma Kooperatifi, Bakırcılar Dükkan Yaptırma Kooperatifi, Demirciler Dükkan Yaptırma Kootperatifi, Marongozlar Cemiyeti Yapı Kooperatifi bu yıllarda kurulmuşlardır. Bazı kooperatiflerin inşaatlarını bitirmesi 1960'lı yılların ilk yansına taşmıştır.

Bu dönemde konut ve dükkan yapımında olan bu gelişme yansira Cevat Çapanoğlu'nun valiliği döneminde, İstanbul'daki Menderes operasyonlarının paralelinde daha çok kent içi yollarının genişletilmesine dönük imar operasyonlarına girildiği görülmektedir. Bu dönemde eski Tahtalı Sokak genişletilmiş, yani Osmancık Caddesi açılmış, Devlet Hastahanesine giden dik yokuşlu yol düzeltilmiş, Saat Kulesi karşısında dükkanlar yıkılmış, park içindeki Atatürk Heykeli kaldırılarak vilayet önüne getirilmiştir (2).

1960-1970 yılları arasında her yıl üretilen konut sayısı 170'lerden 600'ler düzeyine çıkmıştır. Bu dönemde yapılan konutlar içinde evlerin payı yavaş yavaş gerilemiş apartmanlar halinde yapılan konutlar hakim hale gelmiştir.

Hasan Basri Kurdoğlu'nun valiliği döneminde 1961 -64 döneminde özel idare binası yaptırılmıştır (3) . 1962 yılında Çorum-Samsun asfaltı üzerinde kente 8 km. uzaklıkta Sıklık Boğazında 380 hektar alanda İl Park Ormanı kurulmuş, park içinde Hasan Zahir adına bir çeşme yaptırılmıştır. Böylece kentin yakın çevresinde bir yeşil alan kazandırılmıştır (4).

1965 sonrasında Ankara yolu üstünde mezarlığın güneyindeki tahıl pazarı inşaatı başlanmış, 1968’de inşaatın bitirilmesi üzerine tahıl pazarı aynı yolun üstündeki eski yerinden buraya taşınmıştır. 1966’larda sebze ve köylü pazarının kurulduğu Ulu Mezar’ın kenarına 32 adet dükkan yapılmıştır.

1966 yılından itibaren birinci gecekondu önleme bölgesinin gerçekleştirilmesi için çalışılmaya başlanmış, 1967 yılında Gülabibey Mahallesi’ndeki 75000 m² alan istimlak edilmiştir. Hazırlanan planda tek katlı konut yapılacak 54 parsel ayrılmış, bunun yanındaki 55 blokluk çok katlı bina yapmaya elverişli parseller 470 konut yapılması için kooperatiflere tahsis edilmiştir. Bu bölgede inşaatlar 1974 yılında tamamlanmıştır. Çorum kentinin makroformunun şekillenmesinde çok önemli bir etkisi olan Binevler Toplu Konut girişimine 1969 yılında başlanmıştır. Adı Binevler olmasına karşın 3000 konutluk olan bu girişim kentin kuzeydoğusunda 135 hektarlık bir alanda 15.000 kişinin yaşayacağı bir kent parçasını gerçekleştirmeyi amaçlamıştır.

Kent merkezinden 5 km. uzakta olan bu alanda değişik sosyal servisleri de içeren bir toplu konut planlaması yapılmıştır. Binevler kooperatifinin ilk 461 üyesiyle yapılan ankette (6) üyelerinin yüzde 27.5’inin esnaf sanatkar, yüzde 20.8’inin memur ve subay, yüzde 17.4’ünün işçi, yüzde 6.5’inin ev kadını yüzde 3.7’sinin çiftçi, yüzde 2.4’ünün tüccar ve sanayici olduğu bulunmuştur. Geri kalan yüzde 20’sinin mesleği belirlenememiştir. Bu üyelerden yüzde 45.20’sinin hiçbir gayrimenkulü yoktur. Üyelerden yüzde 35.07’sinin ise evi vardır. Kuruluş yıllarında Binevler Kooperatifi Yönetim Kurulu Mehmet Çağıl’ın başkanlığında Yüksek Kaleli, Mustafa Meroğlu, Ali Emiroğlu, Kemal Nartok, Vahit Benderlioğlu, Hüseyin Kurdoğlu, Rafet Kanarlı oluşturuyordu. 1070’li yılların imar konusundaki diğer gelişmeleri olarak, 1071 yılında Cemil Bey yolu üzerinde Yaydığın kırı mevkiinde planda mezarlık olarak gösterilen alanın yapımına başlanması, İmar ve İskan Bakanlığından alınan yardımla Yavru Turna mahallesinin ana caddesinin genişletilmesini, Çorum’da toptancı halin inşa edilerek 1972 yılında hizmete açılmasını sayabiliriz. Yeni toptancı halin yapılması üzerine, eski hal halk pazarına eklenerek genişletilmiştir.

1973 yılında ikinci gecekondu önleme bölgesi çalışmalarına Birinci Gecekondu Önleme Bölgesi’nin güneyindeki giriş bir alana başlamıştır. İkinci gecekondu önleme bölgesinin ölçeği birinci gecekondu önleme bölgesinin altı kadardır. Tek ve çok katlı binalar halinde 1850 konut yapmaya elverişli bir alan gecekondu önleme bölgesi olarak ayrılmıştır. Yaklaşık olarak bu yörede 1000 kişinin oturması düşünülmüştür. Kamulaştırma güçlüğü nedeniyle bu bölge gerçekleştirilememiştir. 1975 yılında üçüncü gecekondu önleme bölgesi planlanmıştır. 35 hektarlık bu alanda çok katlı

bloklar içinde 1500 nüfusun barındırılması amaçlanmıştır. Bu bölge sosyal güvenlik kurumları kredilerinden yararlanma hakkı olanların kooperatiflerinin hizmetine yönelmiştir. 1977 yılında kentin kuzeyinde 25 hektarlık alanda planlanan dördüncü gecekondulu önleme bölgesinde ise daha çok köyden kente göçen kırsal yaşıttan kopmamış dolayısıyla örgütlü kredi kaynaklarına ulaşamayan kesime tok katlı bahçeli evler verilmesi amaçlanmıştır.

Bu yıllarda kentin eski hayvan pazarı terk edilerek Veteriner Genel Müdürlüğünce yeni bir hayvan pazarı inşa edilmiş ve 1974 yılında kullanılmaya başlanmıştır.

1974 yılı Binevlerin hemen doğusunda Kayadolğu Çomar Barajı'nın inşaatının başladığı yıl olmuştur. Bu baraj kentin su ihtiyacının karşılanmasına yardımcı olduğu kadar kentin çok yakınında sağladığı geniş su yüzeyiyle, bir mesire yeri, bir dinlenme yeri ögesi de oluşturmuştur.

Tablo (22)'de Çorum'da 1975 yılının konut yapımı açısından bir dönüm noktası olduğu görülmektedir. 1968-1975 döneminde her yılda yapılan ortalama konut miktarı 600-700 arasındayken 1976 yılından itibaren yılda yapılan konut miktarının 1400 düzeyine yükseldiği görülmektedir. Bu gelişme daha önce varlığını gördüğümüz planlama çalışmaları ve konut yapımına ilişkin örgütlenmeler sonucu konut arzının çoğalmasıyla açıklanabilir.

1976 yılı kentim imarı açısından önemli bir başka girişimin başlangıcı olmuştur. Özel İdare, Belediye ile Ticaret ve Sanayi Odası birlikte Çorum'da Organize Sanayi Bölgesi kurma girişimine başlamışlardır. Bölgenin yapımı için 3000 dönüm arazi satın alınmış, bu alanda 80 adet sanayi parseli planlanmıştır. 1980 yılında Organize Sanayi Bölgesinin alt yapı inşaatına, 1981 yılında sosyal tesislerinin yapımına başlanmıştır.

Aynı yıllar Belediyenin yeni otogar inşaatını gerçekleştirdiği yıllardır. Cami, kahvehane, dükkanlar, zabıta odaları, birim terminaller, kapalı garaj, minibüs terminalleri ve leblebiciler çarşısını ihtiva eden yeni otogarın kaba inşaatı tamamlanmış, ince işleri 1983'te yapılıp işletmeye açılacaktır.

1980 yılında Belediye Hürriyet Meydanı, kışla bitişiği, tahıl pazarı yanı, adliye yanı, Binevler yolu, sancaktar camii karşısı ve Milönü'nün de otopark sorunu çözmek için otopark projeleri uygulamış, tahıl pazarının bir kısmını sebze pazarına dönüştürmüştür. Aynı yılda üçüncü gecekondulu önleme bölgesinin parselasyon işleri tamamlanmış ve bu bölgede yollar açılıp kırmızı kodlara göre tesviyeye başlanılmış ve tip projeler Bakanlıkça onaylanmıştır. 1981 yılında Milönü'nde Belediyece 91 dükkanlık 100. yıl çarşısı yaptırılmıştır.

Eğer Çorum'un 1950-1980 dönemindeki fiziksel gelişmesini açıklamak gerekirse, Çorum 1950'lerdeki merkez etrafında kümelenmiş kent formunun, 1980'lere kadar aşama önce sanayilerin kentin ana giriş yollarında kurulmasıyla, daha sonra büyük ölçekli konut girişimleriyle de santralize olduğu söylenebilir. 1950'lerin kenti kent merkezinden 1 km, uzaklıkta bir daire içine sığarken, 1980'lerin kenti kent merkezinden 5 km. yarıçaplı bir daire içinde yayılmış bulunmaktadır. Bu form içinde yer alan mahalleler arasında gelir farklılaşmaları vardır.

1950-1980 döneminde fiziksel gelişimini gördüğümüz kentin altyapı ve kentsel hizmetlerinin de zaman içinde nasıl geliştiğini izleyelim.

Çorum'da Elektrik

1923 yılında Anadolu'da ilk elektrik üreticisi belediyelerden biri olan Çorum Belediyesi'nin 1950 yılına kadar elektrik üretiminin nasıl geliştiği görülmüştü. 1950'de 2034 olan abone sayısı 1955 te 4072'ye, 1960'da 5932'ye, 1970'de 10434'e, 1980'de 18604'e, 1981'de ise 24936'ya yükselmiştir. Hızla artan kentli nüfusun ve özellikle 70'li yıllardan sonra hızla gelişen sanayinin elektrik gücü talebinin artışı abone sayısının artışından çok hızlı olmuştur. 1965 yılında Çorum'da satılan enerji 1.060.000 Kw/saat iken 1980 yılında 73.451.953 kw/saate 1981 yılında ise 77.997.247 kw/saate yükselmiştir.

Elektrik talebindeki artışa paralel olarak bu talebin karşılanma biçimi Çorum'da üç aşamadan geçmiştir. Birinci aşama 1957 yılında Çorum'da çimento fabrikasının kuruluşuna kadar geçen aşamadır. Bu aşamada sadece Belediyenin 1087 kw güçlü üç dizel üreticisiyle üretim yapılmıştır. 1957 yılımla bu kaynak 1.625.000 kw/saat yıllık üretim yapıyordu, 1958 yılında çimento fabrikasının üretime başlamasından sonra kent elektriği daha ucuza üreten fabrikadan satın almaya başlamış 1963 yılına kadar belediye üreticileri hemen hemen hiç kullanılmamıştır. Bu yıldan sonra çimento fabrikasının üretimi 3.000.000 kw/saati aşan kent ihtiyacını karşılamayınca, belediye üreticileri tekrar devreye girmiştir. 1966 yılında, yıllık 3.488.000 kw/saat enerji tüketiminin 3.020.000 kw/saati çimento fabrikasından 980.000 kw/saati belediye üreticileri yardımıyla karşılanıyordu.

Çorum kentinin elektrik gücünün karşılanmasında üçüncü aşamayı, Çorum'un enterkonnekte sisteme bağlanması teşkil etmiştir. 1969 yılında enterkonnekte sisteme bağlanan Çorum, TEK'ten 2400 kw sözleşme gücü çekiyordu. Artan talep karşısında bunun da yetersiz kalması üzerine Çorum'un indirici merkezinden çektiği sözleşme

gücü 1060 yalından 8000 kw'ye kadar yükselmiştir. Enterkonnekte sistemden alınan enerji 6 ayırıcı merkez, 42 adet çeşitli güç ve tipte trafo ile özel sektöre ait 53 adet çeşitli güçteki trafolarla verilerek kentte dağıtılmaktadır. Kent içi elektrik dağıtım şebekesi 1974 yılında İller Bankası yatırım programına alınarak geliştirilmeye çalışıldıysa da, bu girişiminde yetersiz kalması üzerine 1980 yılında yeni bir dağıtım şebekesi geliştirme projesine başlanmıştır.

1980'li yıllarda salt enterkonnekte sistemden alınan enerjiye dayanmanın önemli arızalar olması halinde kentin elektriksiz kalmasına neden olduğunu görerek belediye 1180 kw gücünde bir yeni jeneratör almış, arızalara karşı sistemi güçlendirmiştir.

Çorum'da Kent İçi Su Şebekesinin Gelişimi

1950 öncesinde Belediyenin Mürsel suyunu kente getirdiği demir borularla kent içi su şebekesini kurmaya başladığı 1934 yılından itibaren evlere su verilmeye başlandığı önceki bölümde görülmüştü.

1950 sonrasında kentin nüfusundaki artışa paralel olarak kentteki abone sayısı 1950 yılındaki 682'den, 1960'da 3437'ye, 1970'de 6.411 ve 1980'de 9945'e, 1981'de ise 10754'e yükselmiştir. Bu artışa paralel olarak kente verilen su 1950 yılında 204600 tondan 1960'da 2.062.000 tona, 1970 de 5.769.000 tona, 1980'de detona yükselmiştir. 1980 yılında su şebekesine 220 lt/sn su verilmiştir.

Kentin su talebinin artışına paralel olarak Mürsel suyu yanı sıra diğer membalar da geliştirilerek kente su sağlanmaya çalışılmıştır. Belediye 1950 yılında kendi olanaklarıyla Sıklık suyunun isalesini yapmış, 1960 yılında da 30 lt/sn su isale eden Melikgazi ikinci memba inşaatını tamamlamıştır. 1965-1968 yılları arasında da İller Bankasınca Kavacık ve Serpin sularının isalesi gerçekleştirilmiştir. Bu membalar kente 85-90 lt/sn'lik su sağlayabilmektedir. Bu membalar dışında kente yapımına 1974 yılında başlanan ve 1978 yılında tamamlanan Çomar barajından ve Seydim göletinden su verilmektedir 85000 m³ kapasiteli Seydim Göleti DSİ tarafından 1974 yılında yapılan ve Maliye ile Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığınca onanan bir protokolle belediyeye devredilmiştir. Kente 22 km uzaklıktaki Sağmaca membandan su isalesi için yapılan inşaat 1980 yılında devam ediyordu.

Kentin mekan içinde yayılmasına paralel olarak su şebekesinin de geliştirilmesi gerekmiştir. 1950 yılında 7.7 km. olan kent içi su şebekesi 1980 yılında 185 km'ye ulaşmış bulunuyordu. İller Bankasınca yaptırılan ve 1967-68 yılında da revizyona tabi tutulan su şebekesi planında 255 km'lik bir şebeke öngörülmüştür. Bu plan uyarınca 175-200 lt /sn su artırılabilen arıtma tesisleri 1978 yılında işletmeye açılmıştır.

Kanalizasyon Sisteminin Gelişimi

1970 yılında kent planı onaylanıncaya kadar Çorum kentinin kanalizasyonu planlı bir biçimde ele alma olanağı bulunamamıştı. Bu tarihe kadar kentte iki tür kanalizasyon bulunuyordu. Kentin eski mahallelerinde “avgun” diye adlandırılan, taş kanallar içindeki lağım lar vardı. Gülabibey Mahallesi, Terlemez Evleri gibi kentin yeni gelişen kesimlerinde belediye daha yeterli bir kanalizasyon şebekesi oluşturmaya çalışıyordu.

Kent imar planının yapılmasından sonra, yılında Belediye kent içi bir kanalizasyon projesi yaptırmıştır. Bu planda 400 km. kanalizasyon ağı öngörülüyordu. DPT’çe yatırım programına alınması üzerine İller Bankası eliyle 1973 yılında yapımına başlanan kanalizasyon sistemi için, Çorum’da bir beton boru yapım tesisi kurulmuştur. 1981 yılına ulaşıldığında Çorum’da 284 km’lik bir kanalizasyon şebekesi kurulmuş bulunuyordu.

Kent İçi Otobüs İşletmesi

Çorum’da Belediye’nin daha 1947 1948 yıllarında otobüs işletmeye başladığını görmüştük. Çorum’da kent içi otobüs işletmeciliğinin belirli bir düzen kazanması 3 Mayıs 1964 kent içi otobüs işletmesinin kurulmasından sonra oldu. 1965 yılında bu işletme 1.0203.316 yolcu taşıdı. 14 otobüsü bulunan işletme 3 hat üzerinde çalışıyordu, yaz aylarında da kent çevresindeki bağlara servis veriyordu. Ayrıca Çimento Fabrikasıyla bir anlaşma yapılarak fabrika personelinin taşınmasını da bu işletme yüklenmiştir.

Zaman içinde gelişme gösteren kent içi otobüs işletmeciliği gelişmiş otobüs işletilen hat sayısı 1980 yılında Binevler hattının da eklenmesiyle 8’e taşınan yolcu sayısı 13.000/güne yükselmiştir. 1981 yılından itibaren Çorum Belediyesi Samsun, Alaca ve Cemilbey yolları üzerindeki köylere (yaklaşık 27-18 km. uzaklıkta) otobüs işletmeye başlayarak yakın çevresiyle ilişkisini pekiştirmiştir.

Artan talebi karşılamak için belediye otobüs filosunu 1966 yılında aldığı 8 Fiat, 1980 yılında satın aldığı 4 Mercedes marka otobüsle geliştirmiştir. 1980 yılında Belediye kent içi otobüsleri başlangıçtan beri biletçisiz olarak işletmiştir.

Kentte Diğer Belediye Hizmetleri

Çorum Belediyesi’nin 1924 yılındaki bir yangından sonra itfaiye teşkilatını kurduğunu, 1950 yılına ulaşıldığında 3 arazöz ve 9 personele sahip olduğunu görmüştük. Kentin gelişmesine paralel olarak itfaiye servisleri de gelişme göstermiştir. 1973 yılında 3

arazöz 1 kılavuz arabası ve 27 personeli bulunan itfaiye teşkilatı 1973'ten sonra hızlı bir gelişme göstermiştir. 1980 yılında itfaiye grup Amirliğinde 6 arazöz, 1 otomatik merdiven, 1 kılavuz otosu, 1 hizmet otosu, 1 ambulans, 13 adet motopomp olmak üzere 23 adet motorlu araç bulunuyordu. Günde 24 saat hizmet başında bulunan itfaiye grubunda 47 personel çalışıyordu.

1950 öncesinde büyük ölçüde atlı arabalarla görülen çöp toplama hizmetleri 1959-60 yılından sonra tamamen motorlu araçlarla görülmeye başlamıştır. 1996 yılından Çorum'da temizlik işleri 14 araç ve 66 personelden meydana gelen bir ekiple görülmüyordu.

1980 yılında 11 kamyon, 4 fiat marka kapalı çöp kamyonu, 1 vidanjör, 2 traktör, 1 traktör kepçe, 2 kontrol pikabından oluşan bir araç parkına sahip Çorum Temizlik İşleri Müdürlüğünde 211 kişi çalışıyordu Çorum'da 24 saat temizlik hizmeti sürdürülmekte günde ortalama 609 ton çöp kaldırılmaktadır.

1935 yılında yaptırılan mezbahanın büyüyen kentin ihtiyacını karşılayamaması üzerine, 1960'lı yılların ikinci yarısında Belediye yeni bir mezbaha ve soğuk hava deposu tesisine girişmiştir. 1971 yılında işletmeye açılan tesis Et ve Balık Kurumunun katkısıyla meydana getirilmiştir. Yılda 80 bin hayvan kesim kapasitesindedir. Soğuk Hava Tesislerinde 16 oda bulunmaktadır. Bunlardan 10 tanesi soğuk muhafaza, 2 tanesi dondurma tüneli 4'ü de donmuş muhafaza odası olarak kullanılmaktadır. Ayrıca günde 10 ton buz üretebilen buz üretim odası bulunmaktadır.

Çorum Belediyesi'nin 1961 yılında Vali ve Belediye Başkanı Celâlettin Ünseli zamanında kurulmuş bir bando teşkilatı vardır. 1 şef ve 17 müzisyenden oluşan bu bando kentteki törenleri renklendirmektedir.

1980 yılından itibaren Türkiye'de ilk kez Belediye olanaklarıyla karayollarından ihale ile aldığı bir iş olarak asfalt kaplama yapmaktadır. Ayrıca Çimento Fabrikasının taş girdileri belediyece karşılanmaktadır.

Çorum'da Sağlık Hizmetlerinin Gelişimi

Çorum kentinin 1950 yılı öncesinde açılan 100 yatak devlet hastahanesi ve 50 yataklı Doğum ve Çocuk Bakımevi ile yöresinde etkili bir sağlık merkezi haline geldiği görülmüştü.

1950 sonrasında ilk yapılan işler devlet hastahanesi ile doğum ve çocuk bakımevini geliştirmek olmuş, kalorifer tesisatı eklenmiştir. 1950'li yılların ilk yarısında yataklı

sağlık tesislerine yapılan en önemli eklenti, göğüs hastalıkları hastahanesi ve dispanserinin kurulması oldu. 1955 yılında Çorum Devlet Hastahanesi'ne bir klinik binası eklendi. 1974 yılında da sosyal sigortalar kurumu hastahanesinin açılmasıyla Çorum kentindeki yataklı sağlık tesislerinin kapasitesi Tablo (24)'te gösterilen miktarlara yükseldi.

Tablo (24): Çorum kentindeki Hastahaneler

Yatak Adı	İlk Açılış Kpasite	Tarihi
Devlet Hastahanesi	300	1925 (1973 ek yapıyor)
Doğum ve Çocuk Bakımevi	50	1940
Göğüs Hastahanesi	125	1950
SSK Hastahanesi	78	1974

Çorum kentindeki yataklı sağlık kuruluşlarındaki artışa ve kentli nüfusun artışına paralel olarak kentte yaşayan sağlık personelinin sayısı da artmıştır.

1967 yılında kentte 23 doktor bulunuyordu. Bu doktorlardan 19'u müteahhassıs, 5'i pratisyendi. Müteahhassıs doktorlardan 1'i pratisyenlerden 2'si serbest çalışuyordu. Ayrıca biri devlet hastahanesinde 3'ü serbest çalışan 4 dış doktoru ve 5 eczane bulunuyordu. 1973 yılında ise kentteki 24 doktordan, 17'si müteahhassıs, 5'i pratisyendi. Müteahhassıs doktorlardan 1'i, pratisyenlerden 2'si serbest çalışuyordu. Ayrıca 11 pratisyenden 2'si serbest çalışuyordu. Ayrıca 11'i serbest çalışan 12 dış hekimi, 11'i serbest çalışan 13 eczacı, 2'si serbest çalışan 31 sağlık memuru, hepsi kamu kesiminde çalışan 29 ebe, 21 hemşire vardı.

1981 yılında ise, 9 pratisyen, 13 müteahhassıs, 3 teknisyen 5 laborant, 216 hastabakıcı ve 111 hemşire bulunmaktadır.

Çorum Kentinde Eğitim Hizmetlerinin Gelişimi

Çorum kentinin gelişmesine paralel olarak Tablo (25)'de görüldüğü gibi Çorum'da eğitim kuruluşları özellikle orta öğretim ve meslek eğitimi düzeyinde sayıca artmış ve çeşitlenmiştir. Kent içinde ilkokulların sayısı 1950 yılından sonra yapılan Hürriyet, 27 Mayıs, Kale, Şenyurt, Bahçelievler, İnönü ve Binevler okullarıyla 14'e yükselmiştir. 1980 yılına gelindiğinde kentin her mahallesinde bir okul bulunuyordu. Kent ilkokullarının öğrenci ve öğretmen sayısı Tablo (26)'daki gibi gelişmiştir.

İlkokul öncesi eğitim kurumlarında gelişme çok yenidir. Önce 1964-65 ders yılında 4-6 yaş grubundaki çocuklar için Çorum Kız Enstitüsü'nde bir anaokulu açılmış, bunu

1970-71 Balıçelievler İlkokulu'nda açılan anasınıfı izlemiştir. Her biri 25 öğrenci alan bu okullar ancak toplumun küçük bir kesiminin gereksinimini karşılamaktadır

Çorum'da rüştiyenin 1924 yılında ortaokul haline geldiği ve Çorumluların girişimleriyle 1946-47 ders yılında bu ortaokul binasında lise açılarak eğitime başladığı bir önceki bölümde görülmüştü.

1-Çorum lisesinde, orta ve lise eğitimi 1965-67 ders yılına kadar birlikte sürmüştür. Bu yılda ortaokul yeni yapılan binasına geçerek

2-Eti Orta Okulu adını almıştır. 1969-1970 ders yılında da ikinci bir ortaokul olarak bugünkü

3-Atatürk Orta Okulu açılmıştır. Bu okul 1969-1970 ders yılında, ilk öğretmen okulunun eski binasında Merkez Orta Okulu adıyla açılmış, sonra bir süre eğitimine lise binası içinde devam etmiş, 1973-1974 ders yılında da yeni binasına taşınmıştır.

TABLO (27): ÇORUM'DA ORTA EĞİTİM VE MESLEK OKULLARININ GELİŞİMİ

ORTA EĞİTİM KURULUŞLARI	KURULDUĞU YIL
ÇORUM ANADOLU LİSESİ	1924
ÇORUM ORTAOKULU	(1966)
(SONRA ETİ ORTAOKULU)	1969
ATATÜRK ORTAOKULU	1946
BEDRİ KARAFAKIOĞLU ORTAOKULU	
ÇORUM LİSESİ	1946
FATİH LİSESİ	1985
MESLEK OKULLARI	
ÇORUM İLK ÖĞRETMEN OKULU	1955
ÇORUM İMAM HATİP OKULU	1953
SAĞLIK OKULU	1965
TİCARET LİSESİ	1967
ÇORUM KIZ SANAT ENSTİTÜSÜ	1945
ÇORUM ERKEK SANAT ENSTİTÜSÜ	1942
YÜKSEK MESLEK OKULLARI	
ÇORUM MESLEK YÜKSEK OKULU	1976

Okulda 1969 yılına kadar sadece erkek öğrenciler eğitilirken, bu tarihten sonra okula kız öğrenciler de alınmaya başlamıştır. 1956-57 yılında 5 öğretmen 127 öğrenci ile eğitim yapan okulun eğitim ve öğrenci sayısında hızlı bir gelişme görülmüş, 1971-1972 yılında öğretmen sayısı 35'e öğrenci sayısı 1359'a, 1981-82 yılında ise

öğretmen sayısı 85'e öğrenci sayısı 1735'e yükselmiştir.

4-İlk Öğretmen Okulu: 1955 yılında açılmıştır. Orta Okulu dayalı dört sınıflı ilk öğretmen okuludur. Devlet hastahanesi yanındaki yeni binasına 1963-1969 yıllarında taşınmıştır. 1957-58 ders yılında 10 öğretmen ve 213 öğrenci ile eğitim yapan okulda, 1971-72 ders yılında 33 öğretmen, 805 öğrenci bulunuyordu, ilk öğretmen okulu eğitim enstitüsüne dönüştürülmüştür.

5-Sağlık Okulu: 15 Ekim 1965 tarihinde köy ebesi yetişecek 52 öğrenci ile eğitime başlamıştır. Sadece kız öğrencilerin kabul edildiği bu okulda tüm öğrenciler yatılıdır. 1968-1969 ders yılından itibaren okulda medikal bölümde açılmıştır.

6-Ticaret Lisesi: 25 Eylül 1967 tarihinde eğitime başlamıştır. Kız ve erkek öğrencileri kabul eden bu okul, 1972-1973 ders yılında eğitimini 22 öğretmen 486 öğrenci ile sürdürüyordu. 1981-82 ders yılında öğretmen sayısı 37'ye öğrenci sayısı ise 405'e ulaşmıştır.

7-Çorum Kız Sanat Enstitüsü: 1941 yılında Akşam Kız Sanat Okulu olarak açılmış bu okul 1942 yılında enstitü haline getirilmiştir. Okulda çok değişik düzeyde eğitim sürdürülmektedir. Okulda akşam kız sanat okulu, kız sanat ortaokulu ve kız enstitüsü faaliyetlerine ek olarak, 3 gezici köy kursu bulunmaktadır. 1964-65 yılından itibaren enstitüye uygulama okulu olarak hizmet veren bir anaokulu açılmıştır. 1972-73 ders yılında enstitü bünyesinde 28 öğretmen, 18 kurs öğretmeni 4 anaokulu öğretmeni bulunuyor. Kız Sanat Ortaokulu'nda 187, enstitüde 65, Akşam Kız Sanat Okulu'nda 600 öğrenciyi, açılan 16 köy kursunda da 251 öğrenciyi eğitiyordu. 1981-82 ders yılında ise 47 öğretmen, 281 öğrenci bulunmaktadır.

8) Çorum Erkek Sanat Enstitüsü: 1942 yılında kurulduğunu gördüğümüz Çorum Sanat Enstitüsü değişik eğitim ünitelerini bünyesinde toplamıştır. 1966-1967 yılına kadar enstitü bünyesinde Çorum Erkek Sanat Orta Okulu da bulunmuş. Bu yılda sanat ortaokulu kapanmıştır. Ayrıca Enstitüde 1966-67 ders yılında 3'ü demircilik 3'ü marangozlukta olmak üzere 6 gezginci köy kursu bulunuyordu. 1981-82 yılında okul 42 öğretmen, 522 öğrenciyle eğitimini sürdürmektedir.

Çorum'da orta öğretim ve meslek eğitiminde çeşitlenme artmış olmasına karşın yüksek öğretim kurumlarının açılması ancak son yıllar içinde olmuştur. Çorum'daki tek yüksek öğretim kurumu 1976 yılında eğitime açılan Çorum Meslek Yüksek Okulu'dur. Okulda, işletme, muhasebe, inşaat, elektrik ve motor bölümleri vardır. 1979-1980 yılında okulun 49 öğrencisi ve 4 öğretim üyesi vardır.

Çorum'da çeşitlenen ve sayısı artan bu eğitim kuruluşlarının eğitim araç ve gereçlerini sağlamak üzere Çorum'da 1952 yılında eğitim araçları merkezi kurulmuştur. Bu merkez 1960 yılından sonra malzeme ve personel bakımından önemli ölçüde geliştirilmiştir. Çorum'daki eğitim sisteminin ikinci bir tamamlayıcı ögesi 1957 yılından beri faaliyet gösteren Muhtaç Çocukları Koruma Birliğince 23 Ağustos 1963'de kurulan Yetiştirme Yurdu olmuştur. 1967 yılında yurttan barındırılan 117'si ilkokulda okuyan 117 öğrenci barındırılıyordu. 1972 yılında 390 öğrenci kapasiteli yeni binası tamamlanarak kullanılmaya başlamıştır. Ayrıca Vakıflar Genel Müdürlüğünce 1956 yılında açılan fakir öğrencilerin yararlandığı bir vakıflar talebi yurdu vardır. Türkiye'de özellikle 1970'ler sonrasında üniversite giriş sınavlarının merkezileşmesi üzerine otta öğretimi sisteminin tamamlayıcısı olarak ortaya çıkan özel dersaneler Çorum'da da kendini göstermiş; Özel Büyük Dersane, Özel Başarı Dersanesi, Özel Yeni Büyük Dersane vb.leri açılmıştır. 1976-1977 üniversiteler arası giriş sınavlarında Çorum ilinden sınava girenlerin binde 125'i başarılı olmuştur. Ülkede başarı sıralamasında iller arasında 28. sırayı almıştır.

Kentin Spor Tesislerindeki Gelişmeler

1949 yılına kadar Çorum'da önemli bir spor tesisi yapılmamıştır. Spor etkinlikleri halkevi bünyesinde sürdürülmüştür. İlk yapılan spor tesisi, 1949 yılında beden terbiyesi bölge binası ve jimnastik salonu ile stadyum inşasına başlanmıştır. Bu tesislerin yapılmaya başlanmasıyla spor kulüpleri kurulmaya başlanmış ve lig halinde futbol karşılaşmaları 1950 yılından itibaren yapılmaya başlanmıştır.

1949 yılında yapılan bu stadyumun, başlangıçta sadece 250 kişilik bir kapalı tribünü bulunuyor, açık tribünü ise bulunmuyordu. Stadyum 1966 yılından itibaren Çorum'un üçüncü lige katılması üzerine geliştirilmiş, kapalı tribün 2000 kişi alacak hale getirilmiş ve 9000 kişilik açık tribün eklenmiştir. Bu tesis hem atletizm hem futbol müsabakaları için uygun hale getirilmiştir. 1960'lar sonrasında 2000 kişilik bir kapalı salon yapılmasına başlanmıştır. Her türlü kapalı salon müsabakasının yapılmasına uygun olan bu salon 18.1.1966'da kullanmaya açılmıştır.

Bu tesislerden başka Çorum kenti futbol takımlarının antrenmanları için kullanabildiği bir antrenman sahası vardır. Bu tesislere orta eğitim kuruluşlarının tesislerini de eklemek gerekir.

Çorum'daki spor tesislerinin sayısındaki artışa paralel olarak spor etkinlikleri çeşitlenmiş ve spor kulüplerinin sayısı artmıştır. Bknz. Tablo (28).

TABLO (28): ÇORUM'DA KURULAN SPOR KULÜPLERİ

Kulübün Adı	Kuruluş Tarihi	Faal olup olmadığı
1.KALE İDMAN YURDU	19.5.125	Değildir
2.ÇORUM GENÇLİK KULÜBÜ	27.11.1948	Decider
3. GÜNEŞ SPOR GENÇLİK KULÜBÜ	25.10.1949	Değildir
4.YILDIRIM GENÇLİK	12.07.1950	Değildir
5.SANATSPOR	29.8.1955	Değildir
6.ESNAF GÜNEŞ SPOR	3.8.1955	Değildir
7. GÜNEŞ GENÇLİK KULÜBÜ	11.5.1955	Değildir
8.KALKINDIRMA GENÇLİK	18.7.1958	Değildir
9.YOL ÇİMENTOSPOR	27.7.1959	Değildir
10.ÇİMENTO GENÇLİK	16.11.1960	Değildir
11.GÜREŞ KULÜBÜ	29.6.1964	Değildir
13.BAKIMSPOR	17.12.1962	Değildir
14.KÖMÜRSPOR TKİ		Değildir
15.KARAGÜCÜ	19.12.1972	Değildir
16.Y.S.E GENÇLİK	8.8.1968	Değildir
17.ESNAF İDMAN YURDU	8.8.1968	Değildir
19.ÇORUMSPOR	29.6.1967	Faal
20.ÇORUMGÜCÜ	29.11.1661	Faal
21.ÇİMENTOSPOR	12.2.1959	Faal
22.ÇORUM KÜLTÜRSPOR	16.7.1971	Faal
23.OSMANCIK GENÇLİK	17.4.1953	Faal
24. MECİTÖZU GENÇLİK	12.11.1959	Faal
25.İSKİLİP GENÇLİK	30.11.1949	Faal
26.ALACA GENÇLİK	31.7.1951	Faal
27.SUNGURLU ÇELİKSPOR	16.4.1954	Faal
28.KARGI GENÇLİK	15.10.1956	Faal
29.3. MAYIS GENÇLİK SPOR KULÜBU	14.12.1976	Genç, ile Birleşti
30.GENÇLERBİRLİĞİ	25.7.1979	Faal
31.DOGANSPOR	8.6.1977	Faal
32-SUNGURLU KÜLTÜRSPOR	28.7.1977	Faal

Not: X işaretliler 1973 yılından sonra kurulan kulüplerdir.

Çorum'da Kütüphaneler

Tevhidi Tedrisat Kanunu'ndan sonra 1925 yılında Çorum'daki üç kütüphanenin birleştirilerek bir vilayet kütüphanesi kurulduğu, ayrıca Halkevi kütüphanesinin kapatılıncaya kadar kente hizmet ettiği önceki bölümde görülmüştü. 1953 yılında Halkevlerinin kapatılmasından sonra her iki kütüphane Çorum İl Halk Kütüphanesi olarak birleştirilmiştir. Bu kütüphane 1953-1963 yılları arasında pek çok yer değiştirerek yetersiz koşullarda hizmet vermiştir.

Kütüphane Müdürü İlhan Erdemli ve Belediye Başkanı Baha Çorbacıoğlu'nun öncülüğüyle "Çorum Genel Kütüphane Binası Yaptırma Derneği" kurulmuştur. Dernek belediyenin sağladığı arsa üzerinde İl Özel İdares'inin de katkısıyla 23 Nisan 1963'te yeni kütüphanede kitap sayısı 1945'te 11465, 1963'te 27142, 1973'te 35854, 1982'de 35668'e yükselmiştir. 3455 eski yazma eserin de bulunduğu kütüphane, çocuk bölümü, yetişkinlere ödünç kitap verme servisi, batı müziği plak koleksiyonuyla kente çok yönlü hizmet sunmaktadır.

Çorum'da 1955 yılında Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı olarak Albayrak İlkokulu'nda bir çocuk kütüphanesi hizmete açılmıştır. 1960 yılında yönetimi İl Halk Kütüphanesi'ne geçmiştir. Ankara'da oturan Çorumlulardan Faik Tonguç'un bağışı üzerine Çöplü Mahallesi'nde belediyenin sağladığı arsada Faik Tonguç Çocuk Kütüphanesi yaptırılarak 1964 yılında kullanıma açılmıştır. Kütüphanede 1972 yılında 4068, 1982 yılında 4869 kitap bulunuyordu.

Çorum'da 1950 yılı sonrasında yayınlanan dergi ve gazeteler Tablo (29)'da verilmiştir. Verilen liste uzun olmasına rağmen bu dönemde çok canlı bir yayın hayatı olmamıştır. Çıkan dergiler genellikle kısa ömürlü olmuştur. Çorum'un en uzun ömürlü Çorum İl Gazetesi İl Genel Meclisi'nin, Çorum'da yeterli sayıda özel gazete çıkmakta olması gerekçesiyle aldığı kapatma kararı üzerine 4 Mart 1964 tarihinde 43 yıllık yaşamına son vermiştir.

Tablo (29): 1950 Yılı Sonrasında Çorum’da Yayınlanan Dergi ve Gazeteler

Adı	Çıkış Tarihi	Kapanış Tarihi
Çorum (İl gazetesi — Haftalık — Günlük)	15.1.1921	4.3.1964
Yeni Çorum (Gazete—Haftalık)	1.10.1951	1.1.1957
Terakki Postası (Gazete — Haftalık)	18.6.1956	10.9.2018
Akisler (Gazete — Haftalık)	1.4.1952	1.1.1957
Esnaftan Akisler (Gazete, Haftalık)	9.1.1954	26.12.1959
Yeni Adım (Gazete-Günlük)	1.5.1955	1.1.1966
Merzifon (Gazete — Günlük)	2.1.1958	1.1.1962
Hüryol (Gazete — Günlük)	2.1.1958	1.1.1962
Çorum (Gazete — Haftalık)	2.1.1957	1.1.1964
Yeni Çorum (Gazete — Günlük)	21.5.1962	1.1.1966
Köyün Sesi (Gazete — Günlük)	1.4.1958	1.6.1961
Halkın Sesi (Gazete — Günlük)	1.10.1957	10.11.1961
Yenigün (Gazete — Günlük)	3.1.1966	1972’den itibaren Çorum adıyla çıkmaya başlamıştır.
Ekspres (Gazete — Günlük)	15.8.1967	Kapanmış
Çorum (Gazete)	1972	Devam ediyor
Koparan (Gazete)	1972	Devam ediyor
İşçinin Sesi (Çorum 15 günde bir)	1973	Kapanmış
Uyanış Sesi (Aylık)		Kapanmış
USP Bülteni (Haftalık)	1973	Kapanmış
Madımak Gazetesi (Aylık)	1972	Kapanmış

Kentte 1967 yılında il basımevi, Yeni Çorum ve Anadolu Basımevi olmak üzere üç matbaa bulunuyordu. 1972 yılında ise bu matbaaların bir kısmı kapanmış, yeni kurulanlarla, Nural Matbaası, Anadolu Matbaası, İstikamet, Kısmet ve Yeni Gün basımevleri olmak üzere 5 kuruluş kentteki, basım işlerini yerine getirmişlerdir.

ULUSLARARASI ÇORUM HİTİT FESTİVALİ

Çorum'da ilk festival “Hitit festivali” adıyla 15-16 Ekim 1981 tarihinde düzenlenmiştir.

Sosyal barışın güçlenmesini sağlamak, Anadolu'da hayat bulmuş üç büyük imparatorluktan birisi olan Hitit Medeniyeti'ni tanıtmak ve turizm potansiyeli oluşturmak amacıyla yönelik kültür ve eğlence ağırlıklı festival, daha sonraki yıllarda Eylül ayının ikinci yarısında düzenlenmeye başlamıştır.

Büyük bir kısmı belediye ve özel idare tarafından finanse edilen festivale, Ticaret ve Sanayi Odası ile Kültür ve Turizm Bakanlığı da katkıda bulunmaktadır.

İl merkezinde uygulanan programların yanı sıra Hitit İmparatorluğu baş şehri Hattuşaş (Boğazkale), Yazılıkaya ve Alacahöyük'e rehberli geziler düzenlenmekte; yörenin arkeolojik değerleri ile tarihi çevre yerli ve yabancı ziyaretçilere tanıtılmaktadır. Uluslararası nitelik kazanan festival boyunca Çorum, eğlence ve alışveriş açısından en hareketli günlerini yaşamaktadır.

ÇORUM MÜZESİ

Çorum Turizm Derneği'nin öncülüğünde temeli atılmış ve 15 Ekim 1968 tarihinde hizmete açılmıştır.

Alacahöyük (1940) ve Boğazköy (1969) müzelerinin de bağlanmasıyla hizmet ve sorumluluk alanı genişleyen Müze'de M.Ö 5000'lerden günümüze kadarki devirlere ait kültür belgeleri sergilenmektedir.

Boğazköy ve Alacahöyük Müzeleri Ören Yerleri ile özleştirilmiş teşhirde tamamen yöresel kültür belgeleri sergilenmiştir.

Çorum müzelerinin yıllık ziyaretçi sayısı 60-70 bin kişi arasında değişmekte, ziyaretçilerin %70'ini yabancılar teşkil etmektedir.

Her yıl periyodik olarak sürdürülen Eskiyapar, Alacahöyük, Hattuşaş (Boğazköy) kazı ve restorasyon çalışmaları Çorum Müzelerinin koleksiyonlarını zenginleştirmekte bu özellikle yöredeki turizm arzını da olumlu yönde etkilemektedir.

ÇORUM DEVLET TİYATROSU

Çorum Lisesi Derneği tarafından 1961 yılında lise bahçesinde başlatılan inşaat devlet desteği ile tamamlanmış, 7.7.1969 tarihinde Kültür Salonu adıyla hizmete açılmıştır.

Halk Eğitim Başkanlığı yönetiminde tiyatro başta olmak üzere; konferans, anma günleri, konserler ve halk oyunları gösterileri gibi kültürel faaliyetlerin sergilendiği odak nokta durumundaki salon Çorum Devlet Tiyatrosu'nun açılışına zemin hazırlamak amacıyla 1983 yılında düzenlenen bir protokolle Kültür ve Turizm Bakanlığı'na devredilmiştir.

Gerekli restorasyon çalışmaları tamamlandıktan sonra 18 Eylül 1984 günü törenle hizmete açılan Tiyatro, Devlet Tiyatrolarının repertuarındaki oyunlar aylık periyotlar halinde sahnelenmektedir.

SANAYİ VE TİCARET BAKANLIĞI'NIN KREDİ KATILIMLARI İLE GERÇEKLEŞECEK OLAN ÇORUM KÜÇÜK SANAYİ SİTESİ

Teknolojinin gelişmesi makinalaşmanın hızlanması ile birlikte Küçük Sanatlar alanında da hızlı bir tempoda meslekler içerisinde muhtelif uzmanlık kolları teşekkül etmiş, gelişen teknolojinin hizmetinde çeşitli sanat kollarına ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaçlar 1955 yılında Çorum Çimento Fabrikası'nın kurulması ile zaruret halini almıştır.

Fabrikanın ihtiyaçlarının yanı sıra fabrikadan çimento nakli için gelen vasıtaların mekanik ve elektrik aksamalarının tamiri gerekse çimento sanayiinin yanı sıra tuğla ve kiremit imalathanelerinin makina aksamının imal ve tamirâtı çeşitli sanat dallarındaki hızlı gelişmeyi meydana getirmiştir. Bu nedenle 1960'lı yıllarda birinci küçük sanayi sitesi Marangozlar, Bakırcılar, Demirciler, Kalaycılar olarak teşekkül etmiştir. Bu sanayi sitesi faaliyetlerinin esnaf ve sanatkâr üzerindeki müspet etkisi Çorum'da makinalaşmanın ve sanayinin gelişmesine, 1968'li yıllarda ikinci sanayi sitesi olan Yeni Sanayi Sitesi'nin doğmasına etken olmuştur. Çorum sanayi esnafının dükkan ihtiyacına bu iki sanayi sitesi de cevap veremeyince; daha köklü bir kuruluş olan ve 1972 yılında faaliyete giren, bakanlık desteği arayarak esnafı dükkân sahibi yapmak için 1972 yılında Küçük Sanayi Sitesi Yapı Kooperatifi kurulmuştur. 1972-1983 yılları arasında arazi alımı proje çalışmaları safhası ikmal edilerek 1984 yılında 756 dükkanlık sanayi sitesi ihalesi 4.7 milyar tl'lik bedelle yapılmıştır. Halen 300 dükkânlık sanayi sitesi ihalesi 4.7 milyar tl'lik bedelle yapılmıştır. Halen 300 dükkan su basman seviyesindedir. 300 milyonluk bir harcama yapılmıştır. İşin bitiminde harcanacak miktarın 7 milyar olacağı hesap edilmektedir. İş yerlerinin 1988 yılında teslim edileceği tahmin edilmektedir.

Veli Paşa hanı içinden bir görünüş.

Çorum toplu konut alırımından görünüş.

Yeni sanayi inşaat alanından görünüş

YATIRIM HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Proje kapsamında bulunan yatırım 4 değişik tipte toplam 756 adet işyeri (dükkan) ile idari ve sosyal tesis binalarından oluşmaktadır. Yatırım yaklaşık 101 Ha’da oturmakta ve toplam olarak 284.22 m² inşaatı kapsamaktadır. Bu inşaat alanının 330 işyerinden oluşan birinci bölümü, 303 m² inşaat alanlı demirci, sobacı, bakırcı, bakır dökümcü, oto elektrikçisi ve demir doğramacı dükkanlarından, 24 iş yerinden oluşan ikinci bölümü, 40m² inşaat alanıyla kalaycı dükkanlarından, 144 işyerinden oluşan üçüncü bölümü, 473 m² inşaat alanlı marangoz, mobilyacı ve hızarıcı dükkanlarından, 210 işyerinden oluşan dördüncü bölümü, 504m² inşaat alanlı oto tamircisi, kaportacı, oto boyacı, tornacı, oto lastik kaplamacı dükkanlarından oluşmaktadır.

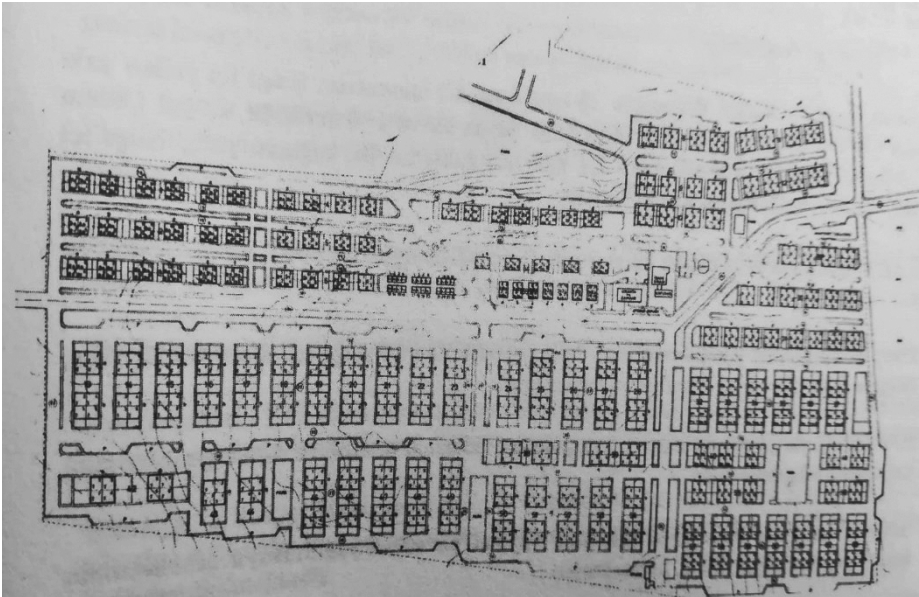
— Sitenin yol, su, elektrik ve kanalizasyon işleri Çorum Belediyesi namına TEK ve İller Bankası tarafından yaptırılmaktadır.

İDARE : SS ÇORUM KÜÇÜK SANAYİ SİTESİ
YAPI KOOPERATİFİ

KEŞİF BEDELİ : 4.766.463.995.-TL.

SÖZLEŞME TARİHİ : 26.6.1974

İŞİN BİTECEĞİ TARİH : 31.12.1987

ÇORUM ORGANİZE SANAYİ BÖLGESİ

Çorum Organize Sanayi Bölgesi Çorum-Ankara karayolu üzerinde 12 km mesafede 3000 dönüm arazi üzerine 1977 yılında planlanmıştır.

Proje Safhası: Bölgenin projelerinin yapımına 1977 yılında başlanmış 1980 yılında tamamlanmıştır.

İnşaat safhası:

a) Altyapı inşaatı: Altyapı (yol, su, kanalizasyon ve yağmursuyu) 1980 yılında ihale edilmiştir. 1984 yılında işin % 85'i tamamlanmıştır.

b) Sosyal Tesisler: 1981 yılında sosyal tesisler ve üniteleri (İdare binası, garaj-bakım onarım, kreş, çıkar okulu, banka, dispanser, PTT, 1 lokanta ve lojmanlar) inşaatı ihale edilerek 1984 yılında işin % 90'ı tamamlanmıştır.

c) İsale Hattı ve Su Depoları: Bölgenin su ihtiyacının karşılanması amacıyla isale hattı ve su depoları işi 1932 yılında ihale edilerek 1984 yılında işin % 90'ı tamamlanmıştır.

d) AG ve OG Elektrik Şebekesi ve Kabin İnşaatı: 1982 yılında AG ve OG Elektrik şebekesi ve kabin inşaatı ihale edilerek 1984 yılında işin % 70'i tamamlanmıştır.

e) İkmal İnşaatları: Yukarıda (a,b,c,d) belirtilen işlerin müteahhidinin 1984 yılında ölümüyle kalan ikmal inşaatı 1983 yılında Çorum Belediyesi'ne mukaveleyle verilmiştir. Çorum Belediyesi ikmal inşaatlarının tümünü 29 Ekim 1985 tarihinde tamamlayacaktır. (İkmal inşaatları keşfi 985.105.685 TL olup, bölgenin tüm maliyeti 2.5 milyar TL'dir.)

Bölgenin özellikleri:

Çorum Organize Sanayi Bölgesi'nde 79 sanayi parseli mevcuttur. Bölge içi yolları yaklaşık 12 km. uzunluğunda olup ağır trafiğe dayanıklı ve 4-6 şeritlidir. İç yol Çorum Ankara karayoluna bağlantılı olup 1,4 km. uzunluktadır. Bu bağlantı yolu, bölge içi trafik akımını kolaylaştıracak niteliktedir.

İçme ve kullanma suyu olarak ilk aşamada Çorum Belediyesince 100 lt/sn su sağlanmıştır.

Enerji gereksinimini karşılamak üzere Bölgeye TEK'den 50 megavatlık elektrik alınmış. Bölgede TEK Çorum 11. Trafosunu kurmuştur.

PTT aracılığıyla yapılacak olan telefon şebekesi bölgenin telefon ve teleks gereksinimini karşılayacak kapasitededir.

Bölgenin gelişmesi göz önünde tutularak yapılan pis su ve yağmur suyu şebekelerinin her birinin uzunluğu 12 km'yi bulmaktadır.

Bölgenin idari ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla idare binası, PTT, kafeterya, sağlık merkezi kreş, çıkar okulu banka ve lojmanlar gibi genel hizmet tesisleri yapılmıştır.

Parsel Satışları:

Bölgede 79 adet sanayi parseli mevcut olup sanayi parsellerinden 11 adedi 1984 yılında 1271 TL olan m² birim fiyatından %10 tenzil edilerek 1144 TL'den sanayicilere 10 yıl vadeli olarak satılmıştır.

1985 yılında parsel satın almak isteyen sanayicilere Yönetim Kurulumuz kararıyla aşağıda belirtilen kolaylıklar sağlanarak Bölgenin kuruluş gayesine uygun olarak Çorum ekonomisine katkıda bulunması sağlanmıştır.

1) Bölge parsellerinin 1985 yılı m² satış birim fiyatı 1650 TL'dir. Ancak teşvik yönünden 1985 yılında satılacak arsalarda %10 oranında indirim yapılarak 1 m² arsa 1485 TL olarak tespit edilmiştir.

2)Taksitli satışlarda 9 yıl vade uygulanarak arsa bedelinin 1/9 u peşin alınacaktır. Kalan borç bakiyelerine yıllık % 20 faiz ilave edilecektir.

3)Arsa alanların 1985 yılında ödeyecekleri 1/9 peşinattan fazla peşin ödemeleri durumunda ödenecek fazla peşin tutarına % 30 indirim daha uygulanacaktır.

4)Çorum 2. derecede kalkınmada öncelikli yörelerdendir. Bu nedenle Bölgemizde kurulacak teşvik gören yatırımlara gümrük muafiyeti yatırım indirimi faiz farkı iadesi v.b teşvik tedbirleri uygulanarak yatırım kolaylığı sağlanmaktadır.

ÇORUM 3 NO’LU GECEKONDU ÖNLEME BÖLGESİ

Şehrin Gülabibey Mahallesi Fitne Mevkii’nde 24.4.1975 günlü Belediye Meclis kararı ile kabul edilerek toplam 50 hektar alanda planlanan 3 no’lu Gecekondu Önleme Bölgesi’nin imar planı tastiki 28.7.1979 da tamamlanmış ve uygulamaya geçilmiştir.

1901 yılında parselasyon ve tapu tescilleri tamamlanmıştır. Ayrıca alt yapı hizmetleri İller Bankası’na programa alınıp öncelikle yol-kanal ve elektrik şebekeleri yapımına başlatılmıştır.

3 no’lu Gece Kondu Önleme Bölgesi’nde halen 1280 toplam üyesi olan 48 adet kooperatife 74 adet arsa tahsisi ve tapu tescili yapılmış durumdadır.

Ekli listede görüldüğü üzere 48 kooperatife 1240 konut için ruhsat verilmiştir

Kooperatifler 775 sayılı yasaya göre dar gelirlilik limiti içindeki üyelerden oluşmakta ve aynı zamanda toplu konut kanunu uyarınca krediye hak kazanmış durumdadırlar.

Belediye ve Vilayet Makamınca 3 no’lu Gecekondu Önleme Bölgesi toplu konut alanı olarak seçilmiştir. Bu nedenle buradaki inşaatlar toplu konut kooperatif inşaatı olarak değerlendirilmektedir. 3 no’lu Gecekondu Önleme bölgesi bu günkü seyri ile en geç 2 sene içinde tümüyle yerleşime hazır hale gelecek ve yerleşim tamamlandığında bu bölgede 2400 birim konutta yaklaşık 15.000 nüfus yaşayacaktır.

Yine Toplu Konut Kredisi için başvuran 72 adet kooperatife 3.578.328.795 TL kredi tahsis edilmiştir.

Şu ana kadar 895.501.530 TL kredi kullanılmıştır. Bahsedilen 72 kooperatifte 2345 üye, daire sahibi olmak arzusundadır.

Toplu konut kredilerine işlerlik kazandırılması, inşaat sektörünün ekonomik hareketlerinin ülkemize sağlayacağı yararlar takdirlerinizden uzak değildir.

**3 NOLU GECEKONDU ÖNLEME BÖLGESİNDEKİ KOOPERATİFLERE
AİT İNŞAATLARIN DURUMLARI (TEMMUZ 1985 AYI SONU İTİBARIYLA)**

İNŞAATIN DURUMU

1. Ekrem Arsa ve Yapı Koop.	Su bsması tahliye halinde
2. Altaylar Arsa ve Yapı Koop.	2 blok temelde
3. Örnek Arsa ve Yapı Koop.	Su basman seviyesinde
4. Çağlayan Arsa ve Yapı Koop.	Su basman sevyesinde
5. Nur Arsa ve Yapı Koop.	2 blok su basman beton atılıyor
6. Barış Arsa ve Yapı Koop.	2 blok su basman beton atılıyor
7. Servet Arsa ve Yapı Koop.	2. Kat Kalıp Çalışması Yapılıyor
8. Tepe Arsa ve Yapı Koop.	2. Kalıp Çalışması Yapılıyor
9. Teknik Arsa ve Yapı Koop.	3 blok, 2. Katın Betonunu Atılmış
10. Derya S. Sig Yapı Koop.	2 Blok 3. Kat Klıpları Yapılıyor
11. Hasret Yapı Koop.	2 Blok 2. Kat Klıpları Yapılıyor
12. Başaka Yapı Koop.	Zemin Kat Kalıbı Yapılıyor
13. Çiğdem Yapı Koop.	2 blok 1. blok 1. kat betonu atılmış 2. Blok 1. Kat betonu atılmış
14. Pey-Ter Yapı Koop.	3 blok, 1. Blok 2. Kat kalıbı yapılıyor 2. Blok 1. Kat betonu atılmış
15. Teslimevler Yapı Koop.	2. Kat kalıp halinde
16. Ulaştırma Yapı Koop.	3 kat kalıbı yapılıyor
17. Sıhatevler Yapı Koop.	3. Kat kalıbı yapılmış
18. Uzay Yapı Koop.	2 blok, 2 blok 2. Kat kalıbı yapılıyor
19. Damla Yapı Koop.	2 kat kalıbı yapılmış halde
20. 2. Aydınlar Yapı Koop.	2 blok 1. Blok 1. Kat betonu atılmış, 2. kat kalıbı yapılıyor
21. Gonca Yapı Koop.	2 blok su basmanı atılmış
22. Bağ-Kur Sig. Sanem Yapı Koop	1. Kat betonu betonu yapılmış
23. Belediye Mensupları Yapı Koop.	Zemin kat bitmiş
24. Kerem Yapı Koop.	2 kat kalıbı yapılıyor

25.Rüya Koop.	3 blok, 1. Blok 2. kat betonu atılmış 2 blok 2 kat kalıbı yapılıyor, 3 blok1. Kat betonu yapılmış
26.Tuttu Arsa ve Yapı Koop.	2. Kat kalıbı yapılmış
27.Emek Arsa ve Yapı Koop.	Zemin ve 1. Kat duvarı örülmüş, doğrama takılmış, 2. Kat betonu atılmış
28.Emineller Kapı Koop.	3 blok, 2. Blok 2. Katlar kalıp halinde 1. blok zemin kat kalıp halinde
29.Akevler Yapı Koop.	2 blok. 2. Katlar kalıp halinde
30.Emin Yapı Koop.	3. Kat betonu atılmış
31.Yenieren Yapı Koop.	3 blok 1. Blok 3. Kat kalıbı yapılmış 2. blok 2. Kat betonu atılmış, 3. Blok zemin betonu atılmış
32.Şenevler Yapı Koop.	2. Kat tabliyesi atılmış
33.Turistik Otağ Kent Koop.	2. Kat kalıbı yapılıyor
34.Efes Koop.	2. Katın betonu dökülmüş, zemin ve 1. Kat duvarları örülmüş
35.Seher Koop.	Zemin kat kalıbı yapılmış
36.Altun Koop.	2 blok 1. Blok 2. kat kalıbı yapılmış 2. blok 1. Kat kalıbı yapılmış
37. Seymen Koop.	3 blok, 1. Kat kabası bitmi, 2. Blok 3. Kat betonu atılmış
38.Sırdaş Koop.	3. Blok 3. Kat betonu atılmış
39.Oba Koop.	4. Kat betonu atılmış
40.Ayperı Koop.	Zemin kat tabliyesi aılmış
41.Evin 2. Sig. Koop.	2. Blok 2. Kat kalıp çalışması yapılıyor Zemin tuğla duvar örülmüş
42.Ünal Koop.	Zemin kat bitmiş
43.Emlak Kredi Bankası Koop.	50 dairelik sosyal konut bitmiştir.

**ÇORUM İLİ ŞUBEMİZ FAALİYET BÖLGESİNDE KURULAN YAPI
KOOPERATİFLERİNDEN TOPLU KONUT FONU KREDİSİNDEN
YARARLANAN KOOPERATİFLERLE İLGİLİ LİSTEDİR**

Kredi Tahsis Edilen Koop. Adeti	Tahsis Edilen Kredi Miktarı	Kullandırılan Kredi Miktarı	Üye Sayısı
72	3.578.328.795 TL.	895.501.530 TL.	2345

ŞUBEMİZ FAALİYET BÖLGESİNDE KONUT FERDİ KREDİSİ İLE İLGİLİ OLARAK

Mürakat Eden Kişi Adedi	Kredi Kullanan Kişi Adedi	Ödenen Miktar
1020	355	794.142.450.

**1985 YILINDA YAPILACAK GENEL NÜFUS SAYIMINA ESAS OLMAK ÜZERE
İLİMİZ İL MAHALLELERİNİ İHTİVA EDEN BİNA KONUT VE İŞYERLERİ
DOKÜMANLARI**

Sıra No.	Mahalle Adı	Bina Sayısı	Konut Sayı	İşyeri Sayısı
1	Bahçelievler Mah.	1647	3623	85
2	Çepni Mah.	1816	765	2078
3	Çöplü Mah.	785	1051	213
4	Gülabibey Mah.	2609	3700	1407
5	Kale Mah.	1333	2493	231
6	Karakeçili Mah.	607	1140	224
7	Kunduzhan Mah.	1318	1152	554
S	Ulukavak Mah.	2754	3605	102
9	Üçtutlar Mah.	1415	1830	221
10	Yavruturna Mah.	1145	1877	257
11	Yeniyol Mah.	624	638	727
	GENEL TOPLAM	16053	21880	6093

1. Çorum Sayı 2492. 21 Temmuz 1959
2. M. İhsan Sabuncuoğlu Age II kısım. 22. Çorum Gazetesi sayı 2518, 16 Eylül 1959.
3. M. İhsan Sabuncuoğlu : Age II Kısım, s. 39
- 4.Çorum İl Yıllığı 1967
- 5.Çorum Belediyesi 1977 yılı faaliyet raporu s. 80
6. Altuğ Behruz Çinici: Age s. 104-105
- 7.Çorum İl Yıllığı 1967 s. 138, Çorum İl Yıllığı 1973 s. 327- 328, 1964-1965 Türkiye İstatistik Yıllığı Turhan Kılıççioğlu: Çorum Belediye Başkanlığı 1980 Yılı Faaliyet Raporu, s.82
- X. Çorum İl Yıllığı 1973, s, 331
- X.Çorum İl Yıllığı 1967, s. 138. Çorum İl Yıllığı 1973, s. 330. Turhan Kılıççioğlu; Çorum Belediye Başkanlığı 1980 Yılı Faaliyet Raporudur, s. 38. 84. 85.
- X. Çorum İl Yıllığı 1973. s. 330. Turnan Kılıççioğlu: Age, s. 59 -69.
- X.Çorum İl Yıllığı 1957, s. 298. Turhan Kılıççioğlu: Ağı, s. 65-66.
- X. Çorum İl Yıllığı 1973, s. 331.
- X.Çorum İl Yıllığı 1967. s. 126. Çorum İl Yıllığı 1973,s. 230, 231.
- X. Çorum İl Yıllığı 1967. s. 141-168. Çorum İl Yıllığı 1973. s. 87-117. “İmam Hatip Okulunun Temel Atma Merasimi”, Çorum, 4.8.1954.

Not: X işaretliler 1973 yılından sonra kurulan kulüplerdir.

TABLO (2): ÇORUM İLİNDE KAYITLI ARAÇ SAYISI

Yıllar	otomobil	otobüs	kamyon	motosiklet	bisiklet	yıllar	otomobil	otobüs	minibüs	kamyon	kamyonet	özel taşıt	motosiklet	bisiklet
1950	21	38	130	17	69	1966	1967	1225	105	15	621	91	15	313
1951	33	36	175			1968		300	141	33	782	115	21	420
1952	67	18	237			1969		311	141	56	812	125	30	505
1953	77	53	273			1970		366	141	57	918	153	35	518
1954	92	66	296			1971		359	145	58	867	198	44	626
1955	81	68	315	93	159	1972		350	150	69	850	204	44	638
1956	75	63	323	93	611	1973		134	146	89	900	250	44	671
1957	78	17	271	93	611	1974		658	161	111	1023	298	44	
1958	70	39	289	70	251	1975		1019	175	164	1064	330	45	709
1959	77	10	161	80	271	1976		1101	181	252	1202	373	52	757
1960	83	52	161	82	330	1977		1917	198	339	1362	445	60	779
1961	96	55	501	100	115	1978		2271	229	431	1875	469		794
1962	84	68	519	101	171	1979		2363					73	962
1963	82	84	588	61	607	1980		2623	230	506	2225	518		1157
1964	188	116	536	157	680	1981		2682	238	527	2297	686		1135
1965	250		686	210	707				226	527	2118	720		1291

TABLO (3:) TARIMSAL ARAÇLAR VE GÜBRE KULLANIMINDAKİ DEĞİŞMELER

	1950	1952	1957	1962	1967	1972	1975	1977	1978	1979	1980
Traktör	38	299	322	440	1303	2463	5133	7737	8123	9234	9555
Biçer Döver	2	-	25	-	39	48	83	109	116	167	184
Kullanılan Gübre (Ton)	-	-	-	328	9734	28578	51624	-	196160	-	1510000

Kaynak: Die istatistikleri, Çorum Çankırı Kırsal Kalkınma Projesi Raporları

TABLO (11) ÇORUM'DA BELLİ BAŞLI ÖRÜNLERDE VERİMLİLİK DEĞİŞMESİ

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Buğday	1456	1456	1347	1198	750	1300	1167	1600	1450	1745	1600
Arpa	1242	1545	1360	850	1500	1800	1784	1783	1871	1627	
Pirinç	4775	934	2984	2449	2000	2438	2060	2730	2648	2062	
Nohut	1750	1972	1996	1000	1000	1099	1000	1000	1446	1471	1450
Mazotunak	941	1086	1009	800	708	1000	800	1217	1152	1155	
Ş.Pancarı	3310	29500	28590	25410	15212	20256	17226	25096	23764	24370	
Ayçiçeği	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Soğan	12625	12727	12888	2000	2000	2345	4000	6926	10728	6506	
Potates	9000	9555	9369	9248	8000	6000	4000	9993	10035	10229	

	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971
1748	1624	1645	1422	1231	2008	1239	1270	998	1014	1314	
1802	1891	1875	1743	1506	2016	1531	1278	1431	1389	1813	
2760	2667	2800	3087	2669	2614	2809	3092	2003	2000	4478	
1488	1479	1505	1438	818	1194	794	914	1100	1050	1204	
1250	1185	1149	515	1016	995	798	1000	1000	834	1077	
33287	28379	32628	26977	28206	33446	40423	45408	39115	37318	43876	
947	880	3578	895	1699	1267	987	1519	781	948	1201	
6977	7076	9165	7885	7674	10431	11195	12064	8112	3000	10000	
10158	10045	11677	11266	10420	14898	14707	15025	12976	13000	15009	

	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
1100	1497	1343	1431	1657	1929	1796	1948	1565	1513	2183
1500	1600	1500	1800	1545	2503	2000	2187	2000	2214	
3011	3075	3059	3305	3000	3071	4198	5264	5120		
1488	1200	1000	1132	1000	1209	862	1405	1200		
1100	1100	883	1000	1000	1031	1204	1416	1241		
43420	29666	24909	28403	31972	31364	24368	31527	21961		
1125	1092	1000	1200	1241	1567	1500	1500	1000		
10000	10000	13333	13409	18000	22247	22800	36926	14500		
5543	15000	25559	29964	32143	23853	18333	21484	21613		

FİGÜR 1/31 ÇORUM'DA EKİLEN ÖRÜNLER ALANINDAKİ GELİŞMELER

	1958	1959	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
Hababacık (ha)	150252	180147	217321	186831	360135	268039	281815	284659	201940	228300	215672	210692	329873	315515	308335						
Baklagiller (ha)	3200	3133	3003	4051	7960	6104	5911	5444	4371	5837	7464										
Şeker Bakkalyası (ha)	1664	3782	3381	5005	4885	4254	5131	5624	5371	5837	5640	5310	5913	7968	8733						
Yaz (ha)	4370	5370	6450	7150	8005	8050	8480	8960	9185	9775	9323	9371	9435	9900	9900						
Toplam	200000	224905	240506	238801	266095	231000	236000	233000	211000	237000	236000	222000	348000	348000	348000						

	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Hababacık (ha)	310635	208849	202183	308728	308728	311824	328860	326210	313660	316210	322726	334094	336013	355848	372337
Baklagiller (ha)	6010	6297	6101	5327	5470	5589	6210	6994	11210	11170	11510	13405	14483	26130	23110
Şeker Bakkalyası (ha)	6010	6297	6101	5327	5470	5589	6210	6994	11210	11170	11510	13405	14483	26130	23110
Yaz (ha)	10447	10896	10730	10748	10855	10750	10750	11750	11000	11000	11000	11991	11250	13000	13000
Toplam	1000000	1029420	1143993	1491452	1915036	1725129	2011900	2209942	2169777	2210000		1741701	2150663	3151121	3173000

[illegible]

TABLO (7) ÇORUMDA HAYVAN VARLIĞINDAKİ GELİŞMELER

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964
Koyun	312060	321510	340796	304420	393383	378651	391131	432819	433955	434042	433189	432189	432189	435645	433040
Keçi	201325	198423	274118	287484	287484	287484	287484	287484	287484	287484	287484	287484	287484	287484	287484
Tiftik/keçi	205357	214598	224175	232144	277133	245835	252648	275848	275848	275848	275848	275848	275848	275848	275848
Sığır	46403	46517	48577	50241	51986	50261	54445	55846	55846	55846	55846	55846	55846	55846	55846
Manda	165	312	360	220	132	116	117	115	115	100	88	76	32	28	22
Deve	165	1836	18372	18743	20507	21455	18858	19081	18993	18769	18426	18913	18913	18987	19510
Katır	1874	1874	1874	1874	1874	1874	1874	1874	1874	1874	1874	1874	1874	1874	1874
Eşek	51176	51272	52297	53319	56360	56621	59729	63768	63899	63899	63899	63899	63899	63899	63899
Ankovanı	18040	13330	20895	18195	18035	17945	16405	18608	18608	19125	19761	20235	20235	20480	22203
Tavuk Hindi	505	386	630	549	540	513	527	686	685	705	692	687	687	668	687
(1000) Hinek															
1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
433850	432100	429030	423170	430570	434420	514000	514010	559570	611830	668450	707420	735270	762590	810390	801740
303800	293420	293860	279520	269850	260865	157350	217600	226690	225690	225690	241470	249330	264020	271530	265040
275700	275700	275700	275700	275700	275700	275700	275700	275700	275700	275700	275700	275700	275700	275700	275700
275230	275230	275230	275230	275230	275230	275230	275230	275230	275230	275230	275230	275230	275230	275230	275230
63750	63150	58910	62620	62740	228365	43990	44000	47870	48950	48950	48950	48950	48950	48950	48950
30	25	15	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10	10
18950	18960	16720	20230	19630	16400	18520	29830	21320	17270	10270	10630	13560	10400	9840	10080
6980	75840	5960	8350	9565	10760	11350	12720	13050	14550	10510	11180	11280	10950	10680	9510
17400	18669	18975	19261	18739	18655	24940	25018	25618	25600	22250	44070	44730	43070	39381	37730
600	609	685	692	701	612	761	616	765	693	661	4801	7067	644	666	666

TABLO (8) : ÇORUMDA TARIMSAL İŞLETME BÜYÜKLÜKLERİNİN DEĞİŞİMİ

İşletme Büyüklikleri	Aile Sayısı %	İşlenen toprak alanı %	Aile sayısı %	İşlenen toprak alanı %	Aile sayısı %	İşlenen toprak alanı %
1 — 50 dk.	53.7	24.3	67	27	75.9	37.8
50 — 100 dk.	36.6	41.9	20	28	15.1	26.0
100 — 200 dk.	7.3	21.8	10	26	6.7	21.2
200 dk.	2.4	12.0	3	19	2.3	16.0
Toplam	100.0	100.0	100	100	100.0	100.0

TABLO (9) : ÇORUM İLİNİN VE KENTİNİN NÜFUSUNDAKİ GELİŞMELER (1950 — 1980)

Yıllar	Sayı	İl Nüfusu	Gösterge	Sayı	Kent Nüfusu	Gösterge	Türkiye Nüfusu	Gösterge	Türkiye Kent Nüfusu	Gösterge
1950	341.353		100	22433		100	343	100	100	100
1955	401517		118	26768		118	400	118	132	132
1960	446380		131	34726		152	450	132	168	168
1965	485567		142	41574		182	500	150	206	206
1970	544860		157	48562		214	550	160	231	231
1975	547880		160	64552		284	600	199	321	321
1980	571831		168	75726		332	650	214	374	374

YILLAR	TOPLAM ZUHSAT	KONUTLAR				TİCARİ YAPI SAYISI	SİNAİ YAPI SAYISI	DİĞER YAPILAR
		EV	EVLERDEKİ DAİRE SAYISI	APARTMAN SAYISI	APARTMANDA DAİRE SAYISI			
1956	178	130		5		16		27
1957	111	86		5		5	2	13
1958	270	126		3		107	5	28
1959	121	96		8		18	1	3
1960	216	131		6		56	4	19
1961	129	79		7		23	7	13
1962								
1963	122	72		4		21	1	22
1964	199	78	102	8	28	26	5	75
1965	326	165	210	18	68	42	2	96
1966	340	202	272	30	127	45	4	59
1967	353	193	269	41	153	49	17	53
1968	497	316	420	60	205	38	16	67
1969	284	151	231	73	375	11	6	43
1970	316	167	253	82	376	17	6	41
1971	384	188	306	70	310	48	2	75
1972	363	149	238	95	477	41	2	76
1973	384	154	252	109	572	38	10	70
1974	304	113	181	118	502	28	4	41
1975	280	102	170	145	554	55	4	4
1976	431	171	300	183	1071	52	3	23
1977	410	143	257	212	1193	36	6	13
1978	360	124		187		35	5	9
1979	426	155	232	220	1190	32	6	14
1980	234	82	132	113	729	19	3	7

TABLO (22) ÇORUM KENTİNDE YENİ YAPI YAPIMI İÇİN ALINAN RUHSATLARIN YILLARA GÖRE DEĞİŞİMİ

